

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLIX

Sa. 195

Aralık 1985

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 6

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ÖZGÜÇ, NİMET: Sümeysat Definesi (35 resimle birlikte)	441
SAATÇI, TAHSİN: Sümeysat Definesi Sikkeleri (5 resimle birlikte)	451
BAŞARAN, CEVAT: Bayramiç-Kızılköy'de Bulunmuş Bir Mezar Kabartması (4 resimle birlikte)	467
ACUN, HAKKI: Manisa'daki Türbe Mimarisi (29 resimle birlikte)	479
MADRAN, EMRE: Osmanlı Devletinde "Eski Eser" ve "Onarım" Üzerine Gözlemler	503
MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN: Simcuriler IV	547
KODAMAN, PROF. DR. BAYRAM: Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası	569
GÜREL, ZIYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk V	579
DURU, PROF. DR. REFİK: Kuruçay Höyüğü Kazıları 1983 Çalışma Raporu (30 resimle birlikte)	593
Konferanslar:	
İLHAN, SUAT: Jeopolitik ve Tarihle İlişkileri	607
———: Geopolitics and Historical Correlations Thereof	625
SONYEL, DR. R. SALAHİ: Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Par- çalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü	647
———: The Role of Christian Minorities in Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire	657
Çeviriler:	
GOODRICH, THOMAS D. (ÇEV.: YURDAYDIN, HÜSEYİN G.): Osmanlı Amerika Araştırmaları XVI. Yüzyıla Ait <i>Tarih-i Hind-i Garbi</i> Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma (9 resimle birlikte)	667
Bibliyografya :	
ÖZBARAN, SALİH: Geoffrey Barraclough, <i>Main Trends in History</i>	693
DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Elizabeth A. Zachariadou, <i>Romania and the Turks (C. 1300-C. 1500)</i>	697

Yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler sahiplerine aittir.
Yazarlar yeni eserlerini Kuruma gönderdikleri takdirde dergimizde
tanıtılmaları yapılacaktır.

Belleten'in bu sayısı altı bin adet basılmıştır.

B E L L E T E N

Cilt: XLIX

Aralık 1985

Sayı: 195

SÜMEYSAT DEFİNESİ

NİMET ÖZGÜÇ

Eski ve ortaçağların başkentlerinden ve önemli kalelerinden biri olan Samsat (Samosata, Sümeysat) Atatürk Barajı gölünün suları altında kalacağı için, kurtarma kazıları yapılan eski yerleşme yerleri arasında önemli bir yere sahiptir. Kazılar Orta Doğu Teknik Üniversitesi adına ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteği ile, ortalama yirmi bilim adamından oluşan başkanlığımdaki Kazı Kurulu tarafından 1978 yılından beri yürütülmektedir. Roma çağının ünlü Samsat su yolları Ülkü İzmirligil ekibi tarafından incelenmektedir¹. Samsat ve çevresinin prehistorik araştırmalarını Işın Yalçinkaya ve H. Müller-Beck ekibi yapmıştır².

Samsat Adıyaman ilinin bir ilçe merkezidir. Ona 37, Urfa'ya 54 klm. uzaklıktadır. 30° 36' kuzey enlemi 38° 25' boylamında, Fırat nehrinin batı sahilinde Kâhta (Nymphaios) ile Göksu (Singa) çaylarının arasında kurulmuştur (*Res. 1-2*). Deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 500 m. dir.

Samsat'ın tarihinin gelişmesinde en önemli faktör, Fırat nehrinin burada kolay geçit vermesi, önemli askeri ve ticari yolların kavşağında bulunmasıdır. Samsat'ın eski tarihi hakkında yeterli bilgi yoktur. M.Ö. İkinci binin ilk çeyreğinde, Assur Ticaret Kolonileri zamanına ait çivi yazılı kaynaklarda adı geçen Şimala şehrini M. Falkner³, Samsat bölgesine teklif etmekte, haritasında Samsat'ın yerinde göstermektedir. Aynı şehri Goetze⁴

¹ Ü. İzmirligil, Samsat (Samosata) Su Yolu Araştırması, 1981 (IV. Kazı Sonuçları Toplantısı Ankara 1982) s. 345 v.d.

² Işın Yalçinkaya, 1982 yılında Samsat Şehremuz tepesi çevresinde yapılan Paleolitik Çağ Yüzeysel Araştırmaları (Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Özetleri, İstanbul 1983) s. 12 v.d.

³ M. Falkner, Studien zur Geography des alten Mesopotamien (Archiv für Orientforschung 18) s. 36 harita 21

⁴ A. Goetze, Journal of Cuneiform Studies 7 (1953) s. 68.

Sam'al (Zencirli) ile bir tutmaktadır. Larsen⁵ haritasında Assurlu tüccarların Suriye'den gelirken Anadolu platosuna yükselmeğe başladıkları hudut bölgesinde bulunan Hahhum'u Samsat bölgesinde göstermektedir. Garelli⁶ ise aynı şehri Elbistan ovasında aramaktadır. Bölgenin en önemli yerleşme yeri olan Samsat'ın bu şehirlerden birine aday gösterilmesi çok yerindedir. Kazılarımızda M.Ö. ikinci binin ilk yarısı, Orta Tunç çağına ait önemli kalıntılara rastlanmıştır.

Hitit İmparatorluk devrinde Samsat Aravana ülkesinde idi⁷; belki de Kummuh adını taşıyordu. Çünkü, I. Tukulti Ninurta'ya (M.Ö. 1206-1242) atf edilen⁸ bir taş kitabe parçasında Kummuh ülkesi zikr edilmektedir. Geç Hitit beylikleri zamanının 9-8. yüzyıllarında Samsat Kummuh ülkesi şehirlerindendi; büyük bir ihtimalle onun aynı adda başşehri idi. Çivi ve resim yazılı kitabelere göre Kummuh'un beş kralının adı malumumuzdur⁹. Birincisi Katazilu M.Ö. 866'da Assur Kralı II. Assurnasirpal'e vergi veren tabi bir Kraldır. Aynı kral III. Salmanasar'ın M.Ö. 857 ve 858. hakimiyet yıllarında gene Assur'a tabi idi.

İkincisi Kundaşpi idi. III. Salmanasar'ın M.Ö. 853'teki hakimiyet yılında Assur'a vergi ödüyordu.

Üçüncüsü Adadnirari (M. 809-782) ile çağdaş olan Uşpilulme idi.

M.Ö. 743'te III. Tiglatpileser, Urartuların rehberliğinde oluşan Suriye-Hitit koalisyonunu kesin surette yendiği sırada, IV. Kummuh kralı Kuşkaşpi'yi de hakimiyeti altına almıştır. 732 yılına ait bir kitabede, Assur'a tabiiyeti devam etmektedir.

M.Ö. 712'te Assur kralı II. Sargon, Kummuh ülkesi krallığına Mutallu'yu tayin etmiştir. Mutallu'nun itaatsizliği sebebiyle Sargon 708 yılında Kummuh krallığına saldırmış ve ülkeyi nihai olarak zaptetmek

⁵ M. T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*. Copenhagen 1976 s. 237-238.

⁶ Garelli, *les Assyriens en Cappadoce* Paris 1963 s. 93.

⁷ J. Garstang ve O.R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*. London 1959 s. 44-45 Harita 1.

⁸ E. Weidner, *Tukulti-Ninurta I (AfO. Beiheft 12) No. 26, 1 s. 17 v. d. Realexikon der Assyriology kummuh maddesi (J.D. Hawkins)*

⁹ J.D. Hawkins, *Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene (Anatolien Studies XX 1970) s. 69; Realexikon der Assyriology cilt 6, Kummuh maddesi; Antike Welt, Zeitschrift for Archaologie und Urgeschichte, Kommagene 1975 Sondernummer s. 5 v.d.; K.F. Dörner Kommagenge. Germany 1981 s. 142 v.d.*

suretiyle bir Assur eyaleti haline getirmiştir. Kummuh, bir Assur eyaleti olarak varlığını yüzyıl kadar sürdürmüştür.

M.Ö. 607 yılında Yeni Babil devletinin büyük kralı Nebukadnesar Fırat nehrini geçerek Kimuhi şehrini zaptetti¹⁰.

Samsat kazılarında Geç Hitit, Assur ve Yeni Babil katları araştırılmış mimaride ve küçük eserlerde değerli malzeme sağlanmıştır. Bunlardan Geç Hitit devrine ait hieroglifli kitabe parçaları, ile kabartma parçası, Assur devrinden bir vazoda özenle saklanmış olan madenden bir çekirge heykelciği ve sırlı bir tuğla parçası önemli eserlerden sadece dördünü oluşturur (*Res. 3-6*).

Res. 3. En. No. St. 83-389. E/16 V. katın duvar dolgusunda, y. 11, g. 16, k. 4 cm. dir. Kireç taşıdır. Üçgen biçimindeki parçanın üzerinde kabartma olarak yazılmış kitabeden yedi işaret korunmuştur.

Res. 4. En. No. St. 83-345 E/15 VI. kat. y. 12, g. 15, k. 7 cm. Bir insan yüzünün alt kısmı korunmuştur. Burnun alt kısmından başlayıp çeneye kadar olan kısım mevcut. İyileştirilmiş kalınca dudakları ve kuvvetli çenesi temiz bir işçiliğin eseridir.

Res. 5. En. No. St. 83-307. E/15, VII. kat. Çekirge heykelciği. Bronz. uz. 7.4, g. 3, k. 1.8 cm. Dökme tekniğinde yapılmış. Oval biçimli başında gözleri oval birer kabartı halinde gösterilmiştir. Başın arkası, bacakların gövdeye birleştiği kısma kadar düzeltilmiştir. Ayaklarını sırtına doğru toplamıştır. Üstleri paralel yivlerle taranmıştır. Kanatları kapalıdır. Sırtında paralel yatay çizgiler mevcuttur.

Res. 6. En. No. 83-301. E/15, VII. katta bulunmuştur. Sırlı tuğla. Dikdörtgen biçiminde. Yeşilimsi zemin üzerinde biri kırmızı, ikisi siyah tek merkezli üç daire yapmıştır. İç daire siyaha boyanmıştır.

Samsat, Samosata adı ile Kummuh'un helenleşmiş bir şekli olan Kommagene krallığının başkenti idi^{10a}. Helenistik çağın sonlarında, yani M.Ö. I. yüzyılda büyük eserler yaptırmış olan I. Antiochos'un (M.Ö. 69-36) babası Mitradates Kallinikos (M.Ö. 100-70) tarafından yaptırıldığını tahmin ettiğimiz bir saray geniş ölçüde açılmış freskleri, mozayikleri (*Res. 8*), sikkeleri (*Res. 9* Mitradates Kallinikos'un sikkesinin önyüzü), heykeltraşlık eserleri (*Res. 10* bir kral başı), Adıyaman Müzesi'ne nakledilmiştir. Bu

¹⁰ F.K. Dörner, Kommagene Germany. 1981 s. 147.

^{10a} T. Goell, Samosata Archaeological Excavations, Turkey 1967 s. 88 (National Geographic Society Research report 1967); F.h. Weissbach, Samosata maddesi süt. 2221 Pauly Real-Encyclopedie seri 2 cilt 1.

saraydan daha eski olan V. katta Erken Hellenistik çağa ait yapının özenle yontulmuş taş levhalarla kaplı bir kısmı ile cephesindeki iki sütun kaidesi açığa çıkarılmıştır. (*Res. 7*).

I. Antiochos'dan sonra aşağı yukarı 100 yıl Kommagene krallarının birbiriyle ilişkileri aydın değildir. Romalıların Partlara karşı bu krallığı koruduğu tahmin edilmektedir. M.S. 17 ile 38 yılları arasında bir Roma eyaleti idi. 38 yılında İmparator Caius (Caligula) IV. Antiochos'u Kommagene tahtına oturttu. Bu kral sülalenin son hâkimi oldu; çünkü Partlarla anlaşığı gerekçesi ile M.S. 72 yılında İmparator Vespasian tarafından tahtından indirildi. Bu harekatta VI. Legio önemli görev ifa etti. Aynı imparator zamanında XVI. legio buraya getirildi ve şehir Partlara karşı önemli bir askeri mahal, bir karargah durumuna erişti. M.S. 114 yılında imparator Trayan bu legionun iştiraki ile partlara karşı savaştı. 200 yılları civarında Septimus Severus'un Kâhta çayı üzerinde yaptırdığı bugünkü Cendere köprüsünde XVI. Legio'nun askerleri çalışmıştır. Üçüncü yüzyılda XVI. Legio Diocletian tarafından Samsat'tan alınınca şehir askeri önemini yitirmiştir. Bizanslılar zamanında şehir tekrar önem kazandı. İmparator Justinian VI. yüzyılda Samsat kalelerini tamir ve takviye ederek Arap akınlarına karşı koymaya çalıştı¹¹. Höyükte ve aşağı şehirde bu devri temsil eden kalıntılar temizlenmiş önemli yapı parçaları açığa çıkarılmıştır. Küçük bir parçası korunmuş olan taban mozayiki (*Res. 11*) emsali arasında seçkin bir örneği oluşturur.

Araştırmalarımızın bir kısmı muhkem ve görkemli Roma surlarının incelenmesine ayrılmıştır. Surların çeşitli kesimlerinde yapılan kazılara göre tümünün opus reticulatum sisteminde¹² (surların yüzlerinin eşkenar dikdörtgen tepeli taş çivilerden yapılan mozayik *Res. 12*) inşa edilmiş olduğu öğrenilmiştir. Bütün kesimlerde Bizans ve İslâm devrinin onarımları ve ekleri gözlenmiştir.

Höyüğün kuzeyinde iç kalenin islâm devri yapısı olan bir parçası açığa çıkarılmıştır (*Res. 13* kalenin batıdan genel görünüşü). Kale doğrudan doğruya Roma surlarının üstüne oturtulmuştur (*Res. 14* kulelerden biri ve Roma suru). Düzgün kesilmiş bloklar yanında toplama taşlar da surun yapımında kullanılmıştır. Kulelerden birinin enkazı içinde kalenin

¹¹ Pauly Real-Encyclopedie Samosata maddesi sütun 2223 (Weissbach).

¹² T. Goell, ay ma. Res 9.

banisinin adını öğrenmemizi sağlayan mermerden bir kitabe ele geçirilmiştir (Res. 15). Sayın Prof. Dr. Nihat Çetin'in hazırladığı kopya:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 شاه دیار بکرب ال اینا یخ قتلغ طالع قرا ارسلان ابو المعالی

En. No. St. 82-158. İki parça, y. 38, uz. 96, k. 26 cm. Adıyaman Müzesi'nde. İki satır yazı ve satırlar arasında üç cm. genişliğinde kabartma bir şerit mevcuttur. Yazıların etrafında bitki motifleri ile bezemeler yer almıştır. Sayın Profesör Nihat Çetin korunan metni şöyle okumuştur: 1. Bismillahirrahmanürrahim 2. Şah Diyarbekr, Alp, İnanç, Kutluğ Tali Karaarslan Ebulmeali. Bu zatın Hısn Kayfa Artuklularından 1148-1174 yıllarında hüküm sürmüş olan Davud oğlu Fahreddin Karaarslan olduğu anlaşılmaktadır. Kazılarımızda çeşitli tiplerdeki sikkeleri bulunan Necm al Din Alpi (1152-1174) ile zaman bakımından bir paralellik kurması da dikkate değer. Alpi ile müşterek faaliyetleri de düşünülürse¹³, Atabeylerden Nur al Din Zengi'nin şahadetinden sonra Salahaddin Eyyubi'nin 1181¹⁴ zaptına kadar Samsat'ın Artukluların elinde bulunduğunu kabul etmek gerekir.

VII. yüzyıldan itibaren Arapların akınlarına sahne olan ve zaman zaman zapt ettikleri bu devrenin İslâm kaynaklarında Sümeysât¹⁵ adını almıştır. Malazgirt zaferinden sonra şehir, Artuklular, Atabeyler, Franklar, Bizanslılar ve Selçuklar arasında sık sık el değiştirmiştir¹⁶. Ortaçağ buluntularına göre XII. yüzyılda Selçuk sultanlarının sık sık himayesine girmiştir.

Höyükte ve aşağı şehirde iki kat halinde incelediğimiz Ortaçağlar X-XII. yüzyılların İslam sanatı için çok değerli malzeme sağlamamızı mümkün kılmıştır. Şehrin bu devrede yoğun bir iskâna sahne olduğu anlaşılmıştır. En son XIII. yüzyılda ve tadil edilerek kullanıldığını öğrendiğimiz tahkimatlı saray, ona bağlı hamam, surlar ve çok miktarda özel evler incelenmiştir. Mimariye bağlı olarak ele geçen çoğu Selçuklu ve Eyyubi sikkeler, pişmiş topraktan ve camdan yapılmış eşya, demir ve tunç

¹³ İslam Ansiklopedisi Diyarbekir maddesi s. 615 (M.H. Yınanç).

¹⁴ İsl. Ans. Sümeysât maddesi s. 235 (Işın Demirkent).

¹⁵ aynı makale.

¹⁶ aynı makale.

silahlar ve günlük eşya zengin bir taşınır koleksiyonu meydana getirmiştir. Seramik bir kültür kavuşağı şehrinin karakterine uyacak ölçüde çeşitlidir. (*Res. 16-19* figürlü lüsterlerden örnekler; *Res. 21* Sgraffitto tekniğinde bir tabak; *Res. 21* firuze renginde sırlı bir sehpa).

Konumuzu oluşturan define höyüğün güney-batısına düşen E/15 plankaresinde Helenistik devre ait IV. yapı katında bir beze sarılı olarak, 1983 kazı mevsiminde keşfedilmiştir. Çürümüş bez madenler üzerinde de iz bırakmıştı (*Res. 22*). Define takı olarak kullanılmış gümüş sikkelerle, altın, gümüş, ziynet eşyası inci ve kıymetli taşlardan yapılmış boncuklardan meydana gelmiştir. Sikkelerin çoğu 9-10. yüzyıla ait Abbasi, bir kısmı Emevi, birkaç tanesi de Hamdani ve Buveyhilere aittir. Tahsin Saatçi'nin Sümeysat definesi sikkeleri makalesinin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, sikke koleksiyonumuz Abbasi devri için müstesna bir değere sahiptir. Definenin gömülüş tarihi Samsat'ın Selçuk himayesinde bulunduğu zamandan Ebu Nasır Muhammed el Zahir bin Emrullah (1225-1226)'dan daha erken olamaz. Buna göre define büyük bir ihtimalle Moğol akınları sırasında bu derin kata gömülmüştür. Sikkelerin 108'i iyi durumdadır; 40 kadarı etütlük, geri kalanı şekil ve yazılarını kaybetmiş gümüş bir kitle haline gelmişti. Bu kaynamış kitle ve parçalar tartılıp, tek sikke ağırlığına bölündüğünde koleksiyonun ortalama 340 sikkeden oluştuğunu saptamak mümkün olmuştur.

Altın takılar

Altın süs eşyası bilezikler, gerdanlık küpeler ve boncuklardan ibarettir.

Som altın bilezikler iki tiptedir. Birinci tip yuvarlak kesitli uçları yassıtılmış olanıdır. Kalp şekli verilen üst kısımları burma şeritler, teller ve granülasyon ile bezelidir. Bu tipte iki örnek mevcuttur. 1. En. No. St. 83-55. *Res. 23*. çap. 5.5, kal. 5.5 cm., Ağ. 36.5 gr. tam. yuvarlak kesitli, uçları yassıtılmıştır. Üst kısmına uçları helezonla biten burma bir şeritle kalp biçimi verilmiştir. Helezonların uçlarına sol uçta tel, sağda burma şeritten oluşan bir çerçeve asılmıştır. Çerçeveler iri ve küçük altın damlacıklarla bezenmiştir. Küçük damlacıklar burma şeridin dışında ve bir rozet oluşturarak asılı çerçevelerin içindedir. İri damlacıklardan beş tanesi kalbin, birer tane helezonun ve birer adet de asılı çerçevelerin uçlarına yerleştirilmiştir.

2. En. No. St. 83-56 *Res. 24*. Çap 6.7, kal. 0.4, kal. 0.2, g.l., 7 cm., Ağ. 36.5 gr. tam. Yuvarlak kesitli bileziğin yassıtılan uçlarının üst kısımlarına burma bir şeritle kalp şekli verilmiştir. Helezon şeklindeki şeridin ucu

kıvrılarak aşığı doğru uzatılmış ve bir üçgen meydana getirilmiştir. Kalbe dört, üçgenlerin ucuna birer iri altın damlası yerleştirilmiş, küçük damlacıklar kalbin etrafında ve üçgenin içinde yer almıştır.

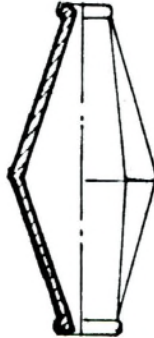
İkinci tip iki örnekle temsil edilmektedir. İkisi de çok özenli bir işçiliğın eseridir. Ortada boşluk bırakılmaksızın hasır örgü ile örölmüş iki parça ile sürgülü kilidden oluşmuştur. Sürgülerin geçtiğı karşıdaki üç halka, üstü küçük dairelerle bezeli dört köşe bir parçaya bağlanmış, bu parça da zarif halkalarla iki zinciri toplayan kapaklara birleştirilmiştir. Sürgülü kapanma mekanizması rahatça çalışmakta, hasır örgü yumuşaklığını ve elastikiyetini korumaktadır. (Res. 25)

1. En. No. St. 83-61 Res. 25. uz. 15.5 cm., Ağ. 15.9 gr. İki kenarı sürgülü kilide dört köşeli iki ayak halka ve kapaklarla bağlı çift zincir.

2. En. No. St. 83-62 St. 83-61 gibi. uz. 14.2, Ağ. 11.5 gr.

Altın gerdanlık

Definenin en zarif parçalarından biri de küçük parçalardan oluşan gerdanlıktır (Res. 26). Parçalar üç biçimdedir. Birinci tipten elimizde 15 parça mevcuttur. Bunlar, uçları dışarı doğru kıvrılmış eşkenar dikdörtgen biçimindedir. Ortalarında birer halka, üstlerinde ipe geçme deliğı, altlarında da granule birer sarkaç vardır. 16 parçadan ibaret olan ikinci tip üstü telle sıkı biçimde sarılmış birer borudur. 19 tanesi elimize geçmiş bulunan üçüncü tip altın borulardan ibarettir. Bunlar dağınık olarak bulunduğu için, biz kendimize uygun bir biçimde ipe dizdik.

St. 83/70

Çiz. 1

Nar biçimindeki dör boncukla (0.7 x 0.6; 0.6 x 0.4; 0.5 x 0.6; 0.6 x 0.7 ölçülerinde, toplam ağırlıkları 1.25 gr.) diplerinden birleştirilmiş

ve tepeleri burma bantla çevrili çift prizma biçimindeki tanenin (çizim 1, ağ. 1.8 gr.) bu gerdanlığı süslemiş olmaları hatıra gelir.

Altın küpeler

Definenin iyi korunmuş ilginç eserlerini ikisi çift, ikisi tek olan altı adet küpe temsil eder. Üç ana tipe ayrılan küpelerin bir kısmı tamdır.

Birinci tip, yarım ay biçiminde olup, telkari ve granülasyon tekniği ile işlenmiştir. Yarım ay iki paralel burma çubukla meydana getirilmiştir. Araları uçları daire biçiminde biten burma çubuklarla doldurulmuş, dıştaki yarım daire boydan boya üçer damlacıktan oluşan bir sıra bezekle süslenmiştir. Bu tipte bir çift küpe mevcuttur.

1. En. No. 83-63. (*Res. 27*). uz. 1.8, g. 0.7 cm., ağ. 1.6 gr. Kilit yerinin biri mevcut, diğeri dipten kırılmıştır, kulağa geçen halka kayıptır.

2. En. No. St. 85-64. (*Res. 28*) St. 83-63'ün teki. uz. 1.8, g. 0.7 cm., Ağ. 1.6 gr. Her iki tarafta halkalar halinde kapatıcının korunmasına karşılık sürgü ve kulağa geçen halka kaybolmuştur.

İkinci tipin özelliği beş adet yarım kürenin çeşitli biçimlerde işlenmesidir. Bu tipin birinci grubu bir çift küpe ile temsil edilir. Beş yarım kürenin, dar birer kursla birleşmesinden meydana gelmiştir. Birleşen kısımlarla, kürelerin tepelerinde burma şeritten birer daire mevcuttur. Tepedeki dairenin ortasında burma şeritten bir yonca yaprağının ortasında iri bir damla yer almıştır.

1. En. No. St. 83-66 (*Res. 29*) y. 2.2, g. 1.9, ağ. 2.1 gr. Tam. Küpenin sürgülü kilidi çalışır durumdadır.

2. En. No. St. 83-6.7 St. 83-66'nın eşi. y. 1.8, g. 1.8, ağ. 2 gr. Kulağa geçen halka kayıp.

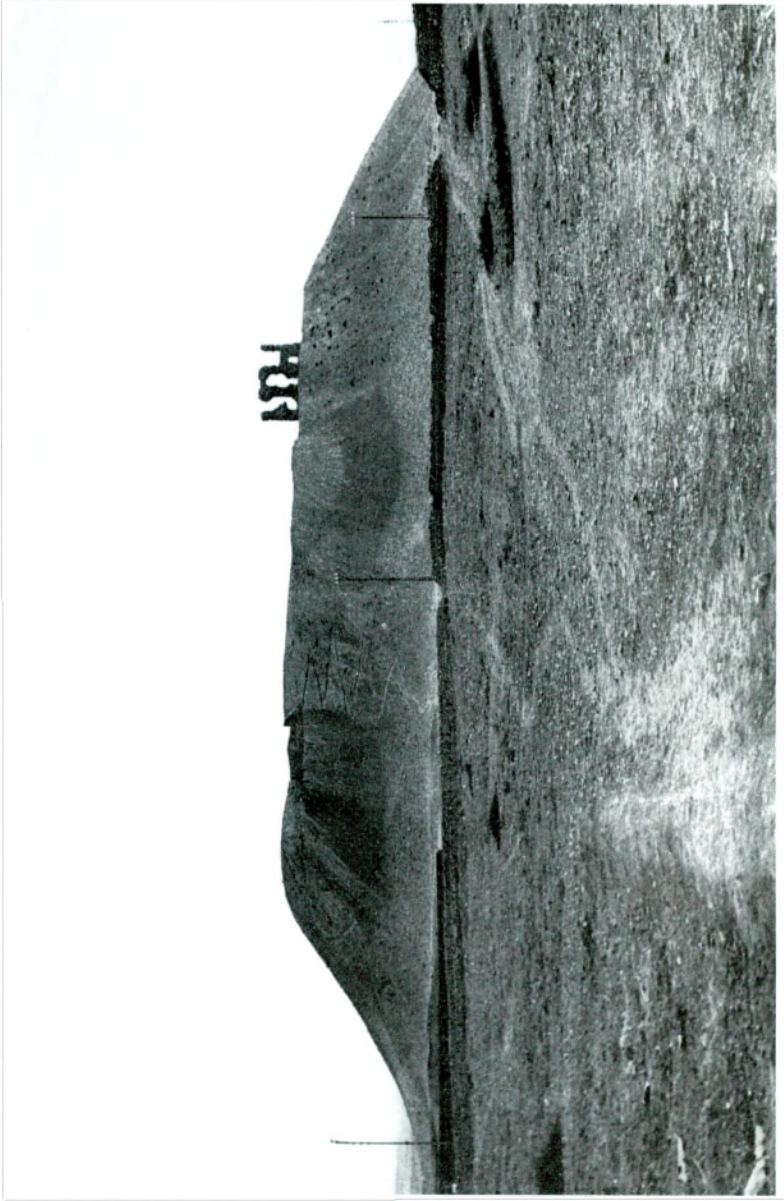
İkinci tipin ikinci örneği bir tek küpedir. Korunuş durumu ve işçiliğinin inceliği ile definenin seçkin bir parçasıdır. (En. No. 83-68. *Res. 30* y. 2.4, ağ. 4.6 gr.). Biri altta, dördü yanlarda olan yarım küreler birbirleriyle doğrudan doğruya birleşmişlerdir. kaideleri kapalıdır. Yarım kürelerin üst tarafları telkari teknikle bezenmiştir. Dikine inen burma bandlarla, uçları halka şeklinde bükülmüş teller yarım küreleri beşe bölmüştür. Tepelerinde üçer damla mevcuttur. Kulak halkası iki küçük halkadan geçen sürgü ile kapanır. Mekanizma çalışır durumdadır. Küpenin tekniği 1939 yılında Rakka'da satın alınmış olan ve on birinci yüzyıla tarihlenen bir altın bileziğin tokasının işçiliği ile büyük bir yakınlık göstermektedir¹⁷.

¹⁷ Esin Atul, *Art of the Arab World*, Washington 1975, s. 41 *Res. 14*; Land des Baal Syrien. Forum der Völker und Kulturen. Mainz am Rhein, s. 248 Kat. No. 261.

Nimet Özgüç

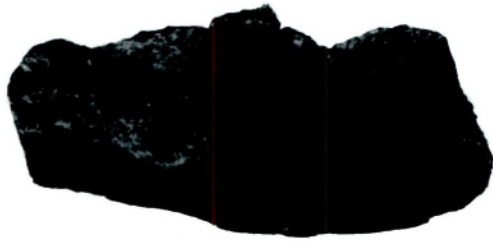
Res. 1

Res. 2

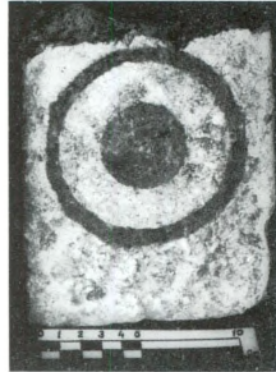
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Nimet Özgüç

Res. 7

Res. 8

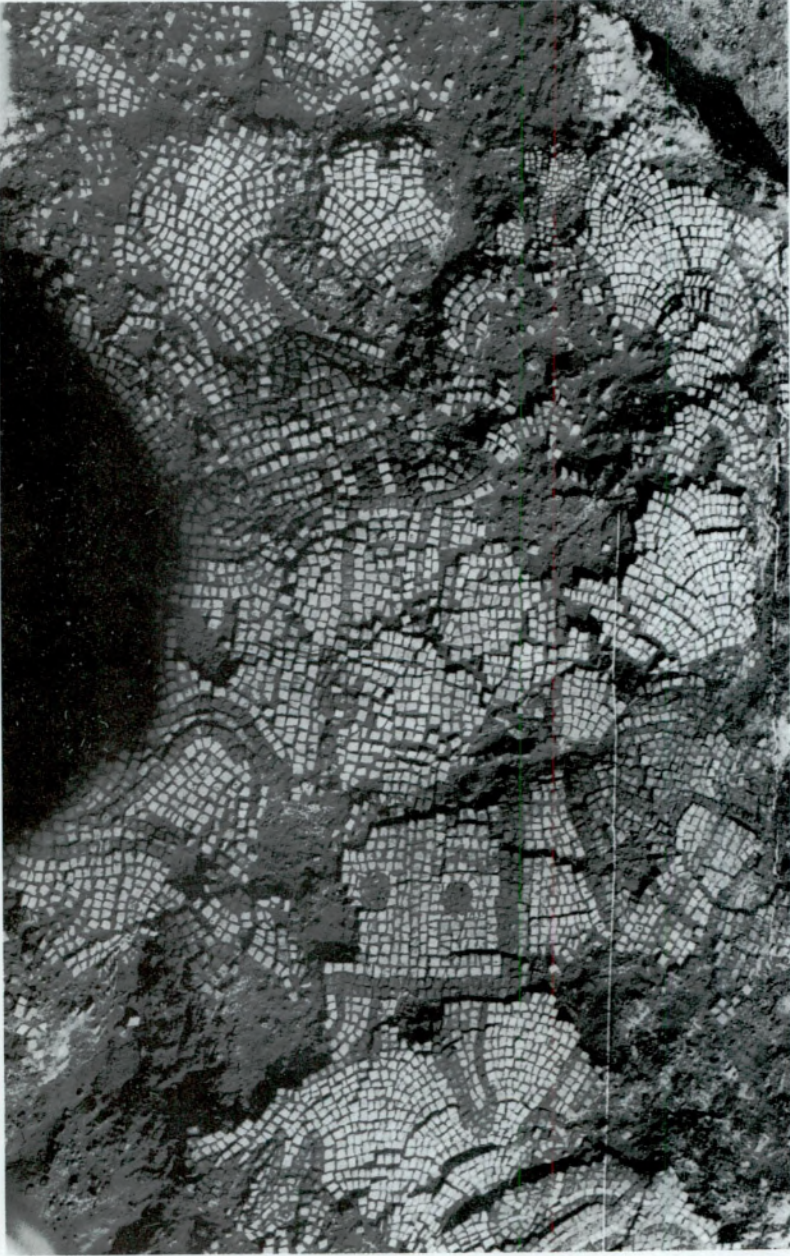
Nimet Özgüç

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Res. 13

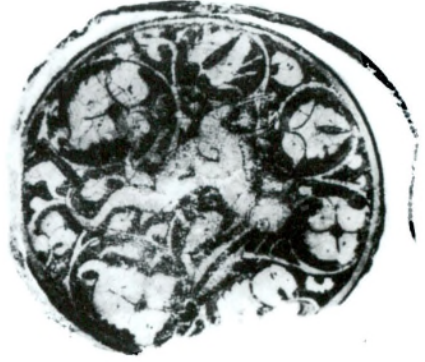
Res. 14

Res. 15

Res. 16

Res. 17

Res. 18

Res. 19

Res. 20

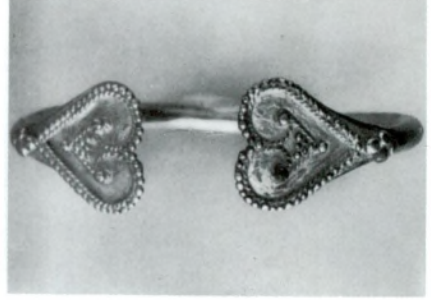
Res. 21

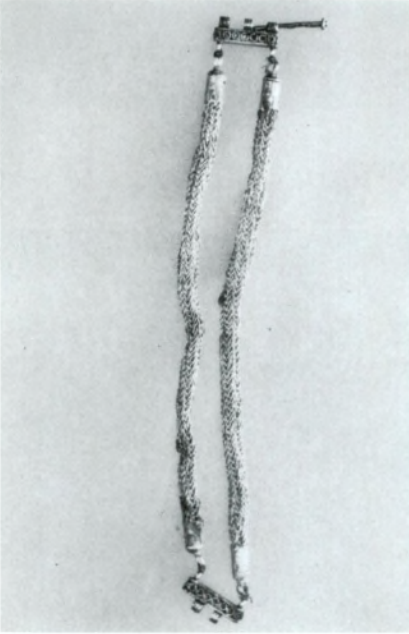
Res. 22

Res. 23

Res. 24

Res. 25

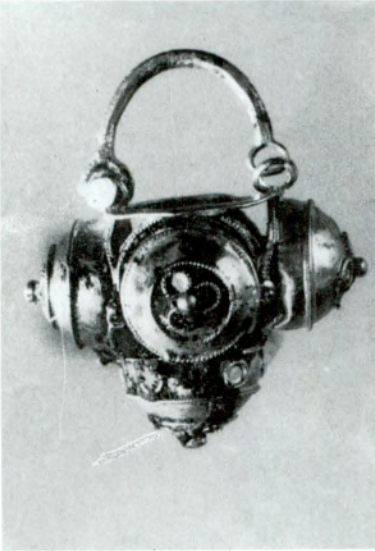
Res. 26

Res. 27

Res. 28

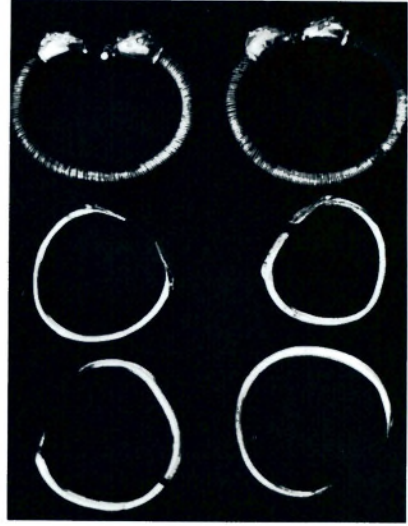
Res. 29

Res. 30

Res. 31

Res. 32

Res. 33

Res. 34

Res. 35

Üçüncü tipten elimizde tek bir küpe mevcuttur. (En. No. St. 83-69 y. 2, g. 1.5, ağı. 4.5 gr.). Küpe bir altın safihanın dövülmesi ile meydana getirilmiş, etrafı damlacıklarla bezeli beş büyük, dört küçük küreden oluşmuştur. Bütün yarım kürelerin tepesinde iri birer damla yer almıştır (*Res. 31* üstten sağdaki). Kulak halkasının yarısı korunmuş, kilit kısmı yitmiştir.

Altın kaplama takılar

Gümüş üzerine altın kaplamalı takılardan iki çift bilezik elimizdedir. İki çiftte ayrı teknikler kullanılmıştır.

Birinci çift yuvarlak kesitli olup, kaplanan altın safiha bilezikleri iç tarafında birleştirilmiştir. Som altın bileziklerde olduğu gibi uçları yassılanmış üstlerine kalp biçimi verilmiştir.

1. En. No. St. 83-57 (*Res. 32*). Alt sırada soldaki. Çap. 6.7, k. 0.6 ucun kalınlığı 0.3, g. 1.2 cm., ağı. 23 gr. ucun biri kırıklı. Yassılaştırılmış kısımda 1 mm. kalınlığındaki altın levhadan bir kalp meydana getirilmiş, kalbin üstü granülasyonla bezenmiştir.

2. En. No. St. 83-58 ç. 6.6, k. 0.5, uç k. 0.3, g. 1.2 cm. altın safihanın k. 1 mm., Ağı. 33 gr. Ortadan kırılmış (*Res. 33*). Altın kaplama kırılma sebebiyle bileziğin iç tarafında açılmıştır. İnceltilmiş uçların üstündeki granülasyon, birinciye bakınca daha fazladır.

İkinci gruptaki çift bilezik, yuvarlak kesitli bir gümüş halkanın üzerine kalınca altın bir telin aralık bırakılmaksızın sıkı bir şekilde sarılmasından ve süslü altın birer başlığın uçlara geçirilmesinden meydana gelmiştir (*Res. 32* üstten ikisi). Granülasyon ve zincirlerle bezenmiş stilize kuşbaşları sürgülü kilitle bir bütün oluşturmuştur ve müteharriktir. Kuşun gözleri küçük dairelerle işaret edilmiştir.

1. En. no. 83-59 (*Res. 34*) ç. 7.7, k. 0.6 uçların uzunluğu 1.8, g. 1.2 cm., ağı. 53 gr.

2. En. No St. 83-60 ç. 7.7, k. 0.6, uç uz. 1.8, g. 1.2 cm., ağı. 57.5 gr.

Gümüş takılar

Tahsin Saatçi tarafından yayınlanan Emevi, Buveyhi, Hamdani fakat çoğunluğu Abbasi sikkelerle, bir halhal ve iki boncuktan oluşan gümüş takılar, iyi tarihlenen sikkeleriyle definenin müstesna bir grubudur.

Halhal iyi durumda korunmuştur. Tamdır (En. No. St. 83-72 (*Res. 35*) ç. 9.5 k. 0.7, ağı. 145 gr.). Yuvarlak kesitlidir. Yeckpare gümüş bir çubuktan

ibarettir. Uçları birbiri üstüne bindirilmiş sekizgen biçimli bezeklerle süslenmiştir.

Boncuklar fazla oksitlenmiş, temizlenmeleri zor bir hale gelmiştir. Küre biçimindedirler. Toplam ağırlıkları 1 gramdır. Biri 0.9×1 mm. diğeri 0.9×0.9 mm. büyüklüğündedir.

Boncuklar

Çeşitli malzemedan yapılmış olan boncukların en ilginç grubunu parlaklığını halâ koruyabilen inciler teşkil eder. Bunlar irili ufaklı olmak üzere çeşitli boylardadır. Bir kısmı yuvarlak, bir kısmı uzunca ve düzensiz bir biçimdedir. 19 tanedir. Bunların altın gerdanlığı süsleyen parçalar olması mümkündür. Boyları 0.15 cm. den 0.3 cm. ye kadar değişmektedir.

İkinci boncuk grubunu kaliteli lacivert taşından (Lapiz-lazuli) yapılmış olanlar teşkil eder. Dokuz adet olup biri küre, biri silindir biçiminde, diğerleri çok satırlı işlenmiştir. İki sekiz, beş tanesi on iki satırlıdır.

Yeşil akikten ve yeşim taşından yapılmış boncukların boyları çok küçüktür. 107 parça dağınık olarak ele geçirilmiştir.

Ayrıntuları ile sunmağa çalıştığımız definenin Ortaçağlar Önasyasının az bilinen kuyumculuk sanatını aydınlığa kavuşturan değerli bir hazine olduğu şüphesizdir.

SÜMEYSAT DEFİNESİ SİKKELERİ *

TAHSİN SAATÇI

Definemiz 1983 yılı yaz dönemi kazılarında E/15. plan karenin IV. katında meydana çıktı, define Altın, Gümüş bilezik ve küpelerle birlikte bezden bir torba içinde bulundu. Definenin önemli grubunu teşkil eden 340¹ adet gümüş sikke sırasıyla Emevi, Abbasi, Samani, Hamdani ve Büveyhi devletlerine aittir. Emevilere ait olan sikke sayısı (6) adet olup ancak bir adet sikkenin hangi halifeye ait olduğu tespit edilemedi.

Sikkelerin 108 adedi envanterlik, 40 adedi ise etüdüktür, geri kalanı ise kırık, eğik ve hurda halindedir. Envanterlik sikkeler genellikle iyi; ancak daha iyi etüd edilmeleri için tümünün iyi bir konservasyondan geçmesi gereklidir.

Definde Emevilere ait olan sikkelerde şu halifelerin ismi geçmektedir:—

- 1 - El-Velid bin Abdülmelik. 86-96. H (705-714. M).
- 2 - Süleyman bin Abdülmelik, 96-99. H (714-717. M).
- 3 - Hişam bin Abdülmelik. 105-125. H (723-742. M).

Abbasi sikkeleri ise toplam (84) adettir. Bu sikkelerin büyük bir kısmı sağlam ve okunur durumdadır. Bu devre ait definde sırasıyla şu halifelerin sikkeleri bulunmaktadır:—

- 1 - Ebu Ca'fer Abdullah el-Me'mun. 198-218. H (813-833. M).
- 2 - Ebul Abbas Ahmed el-Musta'in billah. 248-251. H (862-865. M).
- 3 - Ebul Abbas Ahmed el-Mu'tazid billah. 279-289. H (892-902. M).
- 4 - Ebu Muhammed Ali el-Muktefi billah. 289-295. H (902-907. M).
- 5 - El-Muktedir billah ebul Fazl Ca'fer bin Ahmed. 295-320. H (907-932. M).
- 6 - Ebu Mansur Muhammed el-Kahir billah. 320-322. H (932-934. M).

* Bana Samsat kazısında bulunan İslami sikkelerini yayınlama fırsatı veren sayın hocam Prof. Dr. Nimet ÖZGÜÇ'e şükranlarımı sunarım.

¹ Levha 1; sikkeler toplu halde.

7 - Ebul Abbas el-Razi billah. 322-329. H (934-940. M).

8 - Ebu Kasım Abdullah el-Mustekfi billah. 333-334. H (944-945. M).

Samani sikkesi ise halife Ahmed bin İsmail'e 295-301. H (907-913. M) ait olup Samsat kazılarında bulunan sikkeler arasında tek örnektir.

Hamdanilere ait definemizde birkaç sikke bulunmakta, ancak iyi durumda olan örneği ele aldık, sikke Nasır el-devle ebu Muhammed ve Seyf el-devle ebul Hasan'a aittir. 317-394. H (920-1003. M).

Son grup sikke ise Büveyhilere aittir. 320-447. H (932-1055. M). Bu devlete ait olan sikkelerde iki halifenin ismine rastlanmaktadır; bunlar Muiz el-devle ebul Hüseyin Ahmed, Rükün el-devle ebu Ali Hasan ile İmad el-devle ebul Hasan Ali, Rükün el-devle ebu Ali Hasan'dır.

Definemizin sikkeleri arasında şu darphanelerin isimleri geçmektedir:— Vasıt, Suk el-Ahvaz, Medinetül Selam (Bağdat), Basra, Surra men Ra'a (Samarra), Şiraz, El-Rafika, Erminiye, Tarsus, Nusaybin, Semerkand, Küfe. Toplam 12 darphanenin adının geçmesi definemizin önemini kendiliğinden vermektedir. Define aynı zamanda zengin bir koleksiyondur. Define en eski darp tarihi Emevi halifelerinden El-Velid bin Abdülmelik zamanına ait olan sikkedir; bu sikke 90. H (709. M). En geç sikke tarihi ise Abbasi devleti III. devrine ait olup ve halife Ebu Nasır Muhammed el-Zahir bi-emrullah zamanına yani 622-623. H (1225-1226. M) rastlamaktadır; bu da gösteriyor ki define miladi 1226 tarihinden sonra gömülmüştür.

1984 dönemi kazılarında ise J-K/16 III. kat kuyusunda ele geçen iskeletlerle birlikte elimize 3 adet Altın Abbasi sikkesi bulundu. Bu sikkelerden bir tanesi Ebul Ca'fer Harun el-Reşid'e 170-193. H (786-809. M), diğer ikisi ise Ebul Fazl Ca'fer el-Mutevekkil ala'llaha 232-247. H (847-861. M) ait idi. Böylece 1983-1984 kazılarında elimize toplam on Abbasi halifesinin sikkesi geçmiştir.

SİKKELERİN KATALOĞU

Emevi Devleti

1. El-Velid bin Abdülmelik 86-96. H (705-714. M)

1. Gümüş, Suk el-Ahvaz, Sene 90.

Ön yüz, ortada: لااله الا

الله وحده

لاشريكه

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بسوق الاهواز في سنة تسعين

Arka yüz, merkezde daire içinde: الله احد الله

الصمد لم يلد و

لم يولد ولم يكن

له كفوا احد

Etrafında, ikinci daire içinde: محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق

ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

Ön yüz, etrafında noktalı üç daire ile dördüncü dış daire arasında: o o o o o.

Arka yüz: İç, orta ve dış olmak üzere noktalı üç dairenin orta ve dıştaki daire arasında: o o o o o.

2.6 gr, 26 mm.

2. Süleyman bin Abdülmelik 96-99. H (714-717. M)

2. Gümüş, Vasıt, Sene 94.

Ön yüz, ortada:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسطة سنة اربع وتسعين

Arka yüz, merkezde daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında iç ve dış daire içinde: محمد رسول الله ارسله بالهدى.... الخ.

2.7 gr. 37 mm.

3. Hişam bin Abdülmelik

105-125. H (723-742. M)

3. Gümüş, Vasıt, Sene 114.

Ön yüz, ortada:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسطة سنة اربع عشر ومئة.

Arka yüz, ortada daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında, iç ve dış daireler içinde: .الخ. محمد رسول الله ارسله بالهدى.... الخ.

Ön yüz: İç içe üç daire ile dış daire arasında:

2.7 gr. 28 mm.

4. Gümüş, Vasıt Sene 124.

Ön yüz, ortada:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسطة سنة اربع وعشرين ومئة.

Arka yüz, ortada daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında, iç ve dış daireler içinde: .الخ. محمد رسول الله ارسله بالهدى.... الخ.

Ön yüz: Etrafında iç ve orta daire içinde: o o o o o.

Arka yüz, etrafında orta ve dış daire içinde: o o o o o.

2.8 gr. 25 mm.

Abbasi Devleti

132-656. H (750-1258. M)

1. Ebu Ca'fer Abdullah el-Me'mun

198-218. H (813-833. M)

1. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 215.

Ön yüz, ortada daire içinde: لا اله الا

الله وحده

لا شريك له

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة خمس عشرة ومائتين.

Etrafında daire dışında: لله الامر من قبل ومن بعد ويومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله.

Arka yüz, ortada daire içinde:

الخليفة

محمد

رسول

الله

المؤمنون

Etrafında daire dışında: محمد رسول الله ارسله بالهدى... الخ.
3 gr. 25 mm.

2. Ebul Abbas Ahmed el-Mustain billah.
248-251. H (862-865. M)

2. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 248.

Ön yüz, ortada daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة ثمن اربعين ومائتين.

Etrafında daire dışında: لله الامر من قبل ومن بعد ويومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

Arka yüz, ortada çift daire içinde:

الله

محمد

رسول

الله

المستعين بالله

Etrafında, iç ve dış daire içinde: محمد رسول الله ارسله بالهدى... الخ.
3 gr. 25 mm.

3. Ebul Abbas Ahmed el-Mu'tazid billah.
279-289. H (892-902. M)

3. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 282.

Ön yüz, ortada daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة ثنتين وثمانين ومائتين.

İç ve dış dairenin içinde: لله الامر من قبل..... الخ.

Arka yüz, ortada daire içinde:

الله

محمد

رسول

الله

المعتضد بالله

Etrafında, iç ve dış daireler içinde: محمد رسول الله ارسله بالهدى.... الخ.
3 gr. 23 mm.

4. Ebu Muhammed Ali el-Muktefi billah.
289-295. H (902-907. M)

4. Gümüş, El-Rafika, Sene 295.

Ön yüz, ortada daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالرافقة سنة خمس وتسعين ومائتين.

Etrafında dışta:

لله الامر من قبل ومن بعد..... الخ.

Arka yüz, ortada daire içinde:

الله

محمد

رسول

الله

المكتفي بالله

Etrafında, iç ve dış daireler içinde: محمد رسول الله ارسله بالهدى... الخ.

3 gr. 25 mm.

5. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 295.

Ön yüz, ortada daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة خمس وتسعين ومائتين.

Arka yüz, ortada daire içinde:

No. 4 gibidir.

Etrafında, iç içe çift daire içinde:

No. 4 gibidir.

2.7 gr. 24 mm.

6. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 295.

Ön yüz, ortada daire içinde:

No. 1 gibidir.

Etrafında: بسم الله ضرب هذا بمدينة السلام سنة خمس وتسعين ومائتين.

Etrafında dışta:

لله الامر من قبل ومن بعد الخ.

Arka yüz, ortada daire içinde:

الله

محمد

رسول

الله

المكتفي بالله

Etrafında iç, orta ve dış daireler içinde: محمد رسول الله ارسله بالهدى

3.2 gr. 24 mm.

.... الخ.

5. El-Muktedir billah ebul-Fazl Ca'fer bin Ahmed.
295-320. H (907-932. M)

7. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 304.

Ön yüz, ortada: لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Etrafında, içte: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة اربع وثلثائة.

Etrafında, dışta: لله الامر من قبل الخ.

Arka yüz, ortada: لله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

Etrafında iç daire dışında: محمد رسول الله ارسله بالهدى ... الخ.
3.9 gr. 25 mm.

8. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 309.

Ön yüz, ortada: لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ابو العباس بن
امير المؤمنين

Etrafında, İçte: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة تسع وثلثائة.

Etrafında, dışta: لله الامر من قبل الخ.

Arka yüz, ortada: لله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

Etrafında: محمد رسول الله ارسله بالهدى الخ.
2.9 gr. 26 mm.

9. Gümüş, Tarsus, Sene 320.

Ön yüz, ortada: لا اله الا
الله وحده
لاشريكه
ابو العباس بن
امير المؤمنين

Etrafında, İçte: بسم الله ضرب هذا الدرهم بطرسوس سنة عشرين وثلثائة.

Etrafında, dışta: لله الامر من قبلالخ.

Arka yüz, ortada: الله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله
عميد الدولة

Etrafında:

4.1 gr. 24 mm.

محمد رسول الله ارسله بالهدى..... الخ.

6. Ebu Mansur Muhammed el-Kahir Billah
320-322. H (932-934. M)

10. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 321.

Ön yüz, ortada: لا اله الا
الله وحده
لاشريكه
ابو القاسم بن
امير المؤمنين

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة احدى وعشرين
وثلثائة.

Etrafında, dışta:

لله الامر من قبلالخ.

Etrafında orta ve dış daire arasında: لله الامر من قبل الخ.

Arka yüz, ortada daire içinde: لله

محمد

رسول الله

الراضي بالله

Etrafında, orta ve dış daire içinde: الخ. محمد رسول الله ارسله بالهدى.... الخ.

3.2 gr. 27 mm.

13. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 327.

Ön yüz, ortada: لا اله الا

الله وحده

لاشريكه

ابو الفضل بن

امير المؤمنين

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة سبع وعشرين وثلثمائة.

Etrafında, dışta: لله الامر من قبل ... الخ.

Arka yüz, ortada: لله

محمد

رسول

الله

الراضي بالله

Etrafında iç ve dış daire içinde: الخ. محمد رسول الله ارسله بالهدى ... الخ.

3.4 gr. 25 mm.

14. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 328.

Ön yüz, ortada: لا اله الا

الله وحده

لاشريكه

ابو الفضل بن

امير المؤمنين

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة ثمان وعشرين وثلثمائة.

Etrafında, dışta: لله الامر من قبل الخ.

Arka yüz, ortada:

الله
محمد
رسول
الله
الراضي بالله

Etrafında, iç ve dış daire arasında: محمد رسول الله ارسله بالهدى.... الخ.
2.8 gr. 25 mm.

15. Gümüş, Semerkand, Sene 329.

Ön yüz, ortada:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ء

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنة تسع وعشرين وثلاثمائة.

Etrafında, dışta: [الله الامر] من قبل ... الخ.

Arka yüz, ortada:

الله
محمد
رسول
الله
الراضي بالله
[جبريل بن اسعد]

Etrafında iç ve dış daire içinde: محمد رسول الله ارسله بالهدى ... الخ.
5 gr. 26 mm.

16. Gümüş, Medinetül Selam, Sene?.

Ön yüz, ortada:

No. 12 gibidir.

Etrafında:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام....

Etrafında, dışta:

الله الامر من قبل الخ.

Arka yüz, ortada:

الله
محمد
رسول
الله
الراضي بالله
د

Etrafında, iç ize çift daire dışında: محمد رسول الله ارسله بالهدى.... الخ.
2.7 gr. 26 mm.

8. Ebul Kasım Abdullah el-Mustekfi Billah.

333-334. H (944-945. M)

17. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 333.

Ön yüz, ortada: لا اله الا
الله وحده
لا شريكه
المظفر
ابو الوفا

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة ثلث وثلثين وثلثمائة.

Etrafında, dışta: لله الامر من قبل الخ.

Arka yüz, ortada: لله
محمد
رسول الله
صل الله عليه
المستكفي بالله
الخليفة

Etrafında: محمد رسول الله ارسله بالهدى ... الخ.

2.8 gr. 21x23 mm.

Samaniler

Ahmed bin İsmail

295-301. H (907-913. M)

18. Gümüş, ?, Sene 299.

Ön yüz, ortada daire içinde: لا اله الا
الله وحده
لا شريكه
ابونصر

Etrafında: بسم الله ضرب هذا الدرهم [...] سنة تسع وتسعين ومائتين.

Etrafında, dışta: لله الامر من قبل ... الخ.

Arka yüz, ortada: لله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
احمد بن اسمعيل

Etrafında: محمد رسول الله ارسله بالهدى الخ.

2.9 gr. 29.5 mm.

Hamdaniler

Nasır el-devle ebu Muhammed Hasan ve Seyf el-devle ebul-Hasan Ali.
317-394. H (929-1003. M)

19. Gümüş, ?, ?,

Ön yüz, ortada: لا اله الا الله

وحده

لاشريكه

سيف الدولة

ابو الحسن

Etrafında yazılar okunamadı.

Arka yüz, ortada: [الله]

محمد رسول الله

صل الله عليه وسلم

المطيع لله

ناصر الدولة

ابو محمد

Etrafindaki yazılar okunamadı.

3.7 gr. 24 mm.

20. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 331.

Ön yüz, ortada: لا اله الا

الله وحده

لاشريكه

ابو منصور بن

امير المؤمنين

سيف الدولة

ابو الحسن

Etrafında, İçte: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة احد وثلثين
وثلاثمائة.

Etrafında, dışta: الله الامر من قبل ... الخ.
 Arka yüz, ortada: الله
 محمد رسول الله
 صلى الله عليه
 المتي لله
 ناصر الدولة
 ابو محمد
 Etrafında: محمد رسول الله ارسله بالهدى الخ.
 3.3 gr. 25 mm.

Büveyhiler

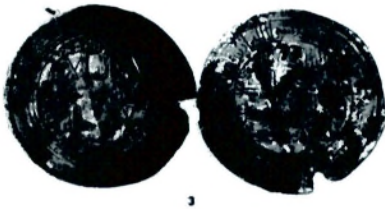
Muiz el-devle ebul Hüseyin Ahmed, Rükün el-devle ebu Ali Hasan.
 320-447. H (932-1055. M)

21. Gümüş, Medinetül Selam, Sene 335.

Ön yüz, ortada: لا اله الا الله
 وحده لا شريكه
 معز الدولة
 ابو الحسين
 بويه
 Etrafında, İçte: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة خمس وثلاثين
 وثلثائة.
 Etrafında, dışta: الله الامر من قبل ... الخ.
 Arka yüz, ortada: الله
 محمد رسول الله
 صلى الله عليه وسلم
 المطيع لله
 عماد الدولة
 ابوالحسين
 بويه
 Etrafında: محمد رسول الله ارسله بالهدى الخ.
 3.6 gr. 25 mm.

Definemiz Toplu halde

4

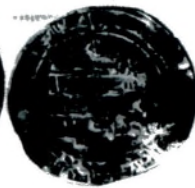
5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

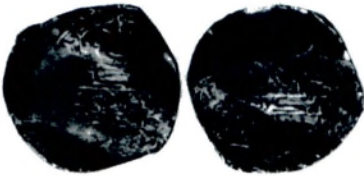

16

17

18

19

20

21

22

22. Gümüş, Bi-Muhammediye, Sene 336.

Ön yüz, ortada:

No. 21 gibidir.

Etrafında, İçte: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمحمدية سنة ست وثلثين وثلثائة .

Etrafında, dışta:

لله الامر من قبل ... الخ

Arka yüz, ortada:

No. 21 gibidir.

Etrafında:

محمد رسول الله ارسله بالهدى الخ.

4.2 gr. 23 mm.

BAYRAMIÇ - KIZILKÖY'DE BULUNMUŞ BİR MEZAR KABARTMASI

CEVAT BAŞARAN

Çanakkale'nin güney-doğusunda yer alan Bayramiç, çevresinde birçok antik yerleşim yerinin bulunmasıyla önemli bir konuma sahiptir. Bölgedeki prehistorik döneme kadar inen yerleşmeler ise Dor-Göçleri sonrasında yoğunlaşır¹; Schliemann'ın Troia'yı keşfiyle de bu yörede ilk araştırmalar başlamış olur² (Çizim. I). Bayramiç'in güney-doğusunda Skamandros (= Kara menderes) un bir kıvrımı içindeki Kızılköy'ün yörede eski bir yerleşim yeri olduğu, makalemin konusunu içeren mezar steliyle doğrulanmış durumdadır. Schliemann'ın gezdiği üçgen alanın ortasında kalan köyde bazı sikkelerin de ele geçmiş olması bunun diğer bir kanıtıdır. Stel, Köyün Yeroluk yöresinde araştırılmamış yıkıntılar³ yakınındaki kendisine ait tarlada N. Yılmaz tarafından bulunmuş ve köydeki evinin bahçesine taşınmıştır. Sonra Çanakkale Müzesine aktarılmıştır.

Yapıtın blok alt genişliği	: 0.31 m.,
üst genişliği	: 0.28 m.,
yan yüksekliği	: 0.49 m.,
alt tabla yüksekliği	: 0.06 m.,
alt kalınlığı	: 0.20 m.,
üst kalınlığı	: 0.15 m.,
figür yüksekliği	: 0.30 m.
yardımcı figür yüksekliği	: 0.15 m. ve
kabartma yüksekliği	: 0.04-5 m., dir.

¹ A. Akarca, Şehir ve Savunması (Ankara 1972) 13.

² 1882'de Bayramiç ve yöresini gezen Schliemann, ilk olarak Kurşunlu Tepesi (= Palaeskepsis = Skepsis) kalıntılarını araştırır. Gezisini Skamandros (= Karamenderes) boyunca sürdürerek, güneyde önce Evciler, sonra Çalıdağ (= Kebren) yıkıntılarında incelemeler yapar. H. Schliemann, Troja; Results of the Latest researches and discoveries on the site of Homer's Troy, 1882 (New York 1967) 270-277; C. Toksöz, A Travel Guide to The Historic Treasures of Turkey (İstanbul 1977) 19 vd. Yöredeki araştırmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. J.M. Cook, The Troad; An Archaeological and Topographical Study (Oxford 1970) 15-51.

³ Sözüünü ettiğimiz alan Cook tarafından da gezilmiş, ancak stelin bulunduğu yerin yakınındaki kalıntılardan bahsedilmemiştir. Cook, age 289 vd.

“Naikos Tipli Steller” kümesi ⁴ içinde yer alan mezar kabartması, ince tanecikli, grimsi beyaz mermerdendir. Stelin sağ üst bölümü ve sağdaki sütun ile sol sütun başlığı kırık, seyredene dönük olan kadının başı boynuyla birlikte, sol kol ve eli, sağ kolun dirsekten aşağısıyla eli sağ bacağına dizinin biraz üzeri yıpranmıştır. Bu kırık ve yıpranmalar yanında kadın figürü genelde iyi durumdadır; sağındaki ikinci bir figür ise tümenden kazanmıştır.

Stelin arkası kabaca bırakılmış, salt alt kenar biraz düzeltilmiştir. Blokun sağlam kalan sol kısmından görülebileceği gibi, yan yüzlerde aşağıda sütun altlıklarından, yukarıda başlığa kadar olan alan düzleştirilerek boş bırakılmış, başlık düzeyine ise benzerinin diğer yanda da olduğunu söyleyebileceğimiz ince bir silme yerleştirilmiştir (Resim. II). Kabartma blokunun alt kısmı da biçim ve işlev yönünden değişik bir yapı gösterir. Stellerin büyükçe bir kısmında görülen, toprağa gömme amaçlı çıkıntı ⁵ stelimizde olmayıp, bunun yerine alt kısımda bağlantıyı sağlamaya yönelik dikdörtgen şeklinde iki dubel deliği bulunmaktadır ⁶.

Kızılıköy Steli'nin tamamlanmasına gelince: Önyüzde alanı sınırlandırılan iki korint tarzı sütun, üstteki dar bir arşitravla, yanlarda ve ortada akroterleri olan basık üçgen alınlıklı bir üst yapıyı taşımış olmalıydı ⁷. Bu

⁴ A. Yaylalı, Hellenistik Devir İzmir Kökenli, Figürlü Mezar Stelleri (Erzurum 1979) Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. 4. Aynı küme içinde yer alan bazı örnekler için bkz: Pfuhl-Möbius, I 91 Nr. 158 Taf. 35; 102 Nr. 224 Taf. 44; Nr. 422 Taf. 69; 144 Nr. 431 Taf. 71.

⁵ Pfuhl-Möbius, I 96 Nr. 186, 187 Taf. 39; 126 Nr. 355 Taf. 59; 149 Nr. 454, 455 Taf. 75; 232 Nr. 896 Taf. 133 vb.

⁶ Bu alt yapı iki şekilde yorumlanabilir: İlki mezar taşını toprağa gömmek için bu kısma bir çıkıntı tutturulmuş olabilir, Pfuhl-Möbius, II 372, 416 Nr. 1505, 1707 Taf. 176; ancak bu, dubel deliklerinin konumu açısından olanaksızdır. İkincisi ise, stelin bir başka altlık üzerine tutturulmasıdır. Bu da kabartma blokunun sonradan değişik amaçla kullanıldığını gösterir. Ön yüzdeki yardımcı figür de bu zamanda kazanarak koparılmış olmalıdır. Bkz. Pfuhl-Möbius, I 144 Nr. 434 Taf. 72.

⁷ Stelimizin üst bölümünün kırılmış olması nedeniyle böyle bir sonuca benzer örnekler yardımıyla ulaşmaktayız. Sütunların altlıkları attik-ion tarzıdır. Bu tip altlıklar iki torusun arada çok kısa bir trokhilosla bağlanması sonucu oluşturulmuştur. Bu kaide tipi mimari formlardan çok, steller üzerinde uygulanmıştır. B. Wessenberg, Kapitelle und Basen (Düsseldorf 1973) 130 Abb. 252, 282. Aynı tipteki altlıkları Pfuhl-Möbius, I 85 Nr. 137 Taf. 31; 91 Nr. 158 Taf. 35; 142 Nr. 422 Taf. 69 da da görmekteyiz. İlgili örnekler aracılığıyla da başlıkların korint düzeninde olduğunu ileri sürebiliriz. Bu sütunlar üzerinde ise kalan bölümden izlenebildiği şekilde ve benzer yapıtlarda olduğu gibi dar bir arşitrav ile alınlık bulunmaktaydı. Kızılıköy Steli'nin üst yapısı konusunda örnek olarak Pfuhl-Möbius, I 136 Nr. 405 Taf. 66 daki stelin yanlarda iki sütuna sahip durumu gösterilebilir. Bu birliği sütun altlıklarının ayınlığında da saptıyoruz. Berlin Bergama Müz. deki bu stelin üst yapısı fazlaca yükseltilmiştir. Böyle bir üst yapıyı stelimize yerleştirebilmek olanaksızdır. Çünkü (resim. I ve II) de görüldüğü gibi, stelimizde çatı kısmı aradaki bir arşitravdan sonra hemen başlatılmıştır.

alan içinde blokun orta ekseninden biraz sağa doğru kaymış kadınla ⁸, onun sağında bir başka figür yer alır ⁹ (Resim. I). Varlığını ancak zemin üzerindeki izinden anlayabildiğimiz olasılıkla bir hizmetçi kızla ilgili tek ipucu sağ ayağı ucundan yukarıya doğru çıkan giysi parçasıdır ¹⁰, buna ilişkin ikinci kanıt ise asıl figürle birlikte hafifçe yükseltilmiş bir altlık üzerinde gösterilmesidir ¹¹. Çünkü stellerde figürler ya altlık üzerinde ya da doğrudan zeminde durmakta ¹², aynı stelde altlık üzerinde ve zeminde ayrı ayrı duran örnek ise bulunmamaktadır.

Ortadaki kadın ayaktan kalçaya kadar hafif bir yay çizen sol bacağı üzerinde durur. Sağ bacağı dizden büküp, hafifçe yana ve geriye doğru atarak ayağının ucuna basmış sol elini kalçasına dayayıp, sağ eliyle bacağı üzerindeki giysiyi tutmuştur. Üzerine bir khiton ve kalın bir tomar halinde sol omuzdan sağ kola sarkıtılmış, ucu sol el altından aşağıya dökülmüş bir himation giymiştir. Hareket yönünden başın sağına döndürülmesine karşın, üst gövdenin duran ayağa, kalçaların ise bunun tersine döndürülmüş olması, figürün rahat bir duruşta olmadığını gösterir. Bu duruş mezar stellerinden çok, serbest yontularda yakın benzerini bulur ¹³. Buradan,

Aynı özelliği Pfuhl-Möbius, I, 142 Nr. 422 Taf. 69 da ve figürsüz bırakılmış Rodos Ark. Müz. stelinde Pfuhl-Möbius, II 558 Nr. 2318 Taf. 327 görmekteyiz. Özellikle bu ikinci stel, sütun ve altlıklar açısından bizimkine yakın benzerlikler içerir. Arşitravı da stelimizinki konusunda bir fikir verebilir niteliktedir.

⁸ Kızılıköy Steli'nde ortada yer alan figürü bir "kadın" olarak tanımlamanın doğru olacağı inancındayım. Bu bir "kız çocuğu" şeklinde de düşünülebilir; ancak, baş kısmının yıpranması dolayısıyla kesin kız çocuğu olarak değerlendirebilmek güçtür. Ayrıca, gövde yapısı da bunu göstermemektedir. Çocuk stellerinin genel şemasında bazen bir, aralarında iki yardımcı figür vardır: Biri hizmetçi, diğeri ise oyuncak bebek yahut bir evcil hayvandır. Örneğin Bkz. Pfuhl-Möbius, I 128 Nr. 369 Taf. 60; 130 Nr. 377 Taf. 62; 133 Nr. 392, 393, 395 Taf. 64; 134 135 Nr. 397, 400 Taf. 65; Yaylalı, age Kat. No. 111.

⁹ Benzer tipli stellerde de aynı durum gözlenir. Örneğin Pfuhl-Möbius I 129 Nr. 371 Taf. 61; 133 Nr. 391 Taf. 63; 133, 134 Nr. 392, 395 Taf. 64; 134, 135 Nr. 397, 398, 400 Taf. 65; 144 Nr. 430, 432 Taf. 71 vb.

¹⁰ Mezar kabartmalarından bazıları da aynı şemadadır. Bunlarda ortada mezar sahibesi ve yanında ona göre daha küçük boyda gösterilen bir hizmetçi kız vardır. Örnekler için bkz. Pfuhl-Möbius, I 129, 130 Nr. 371, 375 Taf. 61; 134 Nr. 395 Taf. 64; 134 Nr. 398, 400 Taf. 65; 144 Nr. 430, 432 Taf. 71.

¹¹ Bu özelliğe sahip bir örnek de Pfuhl-Möbius, I 91 Nr. 158 Taf. 35'dir.

¹² Doğrudan zeminde duranlara Pfuhl-Möbius, I 37 Nr. 98, 99 Taf. 23; 88 Nr. 149 Taf. 33; 130 Nr. 376 Taf. 61; 145 Nr. 440 Taf. 73; bir altlık üzerinde bulunanlara da Pfuhl-Möbius, I 88 Nr. 147 Taf. 33; 94 Nr. 173 Taf. 38; 96 Nr. 184 Taf. 39; 138 Nr. 412 Taf. 66; 156 Nr. 502 Taf. 79 nolu steller örnek gösterilebilir.

¹³ Horn, *Gewandstatuen* 62 Taf. 26.1; Linfert, *Kunstzentren* 41 Taf. 11.60, 42 Taf. 12.62, 52 Taf. 16.78, 54 Taf. 17.86; Alscher, *Hellenismus* 85, 91, 116 vd. Abb. 37.

stelimizdeki kadının özde bir kabartmadan değil, bir serbest yontudan esinlenerek işlendiğini düşünmemiz gerekir.

Kabartmamızdaki kadında iki bacak arasında kalan giysi kıvrımları birbirinden oyuklarla ayrılmıştır. Üst gövde kıvrımları fazla hareketli değildir; karın ve sağ kol üzerindeki katlanmalar abartılarak gösterilmiş, böylece özgün bir kıvrım yöntemi oluşturulmuştur (Resim. III).

Stelimizdeki kadın değişik bir tipe sahiptir: Bu, kadının sol ayağında başlayan ve yukarıya doğru gerilen gövde hareketi ile sağ bacağın geriye ve yana açılmasıyla destek kazanmış, sağ elle manto altından yukarıya doğru çekilen giysi diğer kolun eline dolanmış ve ucu aşağıya doğru sarkıtılmış olarak gösterilmiştir. Çok yakın benzerlerinin olmayışı tipolojik açıdan ayrıntılı karşılaştırmaları engellemektedir. Bununla beraber aşağıda aralarında bazı ortak yanların gösterilebileceği örneklerle genelde tipolojik ilişkiler kurmaya çalışacağız:

Tanımladığımız tipin kökeninde erkene giden bazı örnekleri bulunmaktadır¹⁴. Bunlarda stelimizdeki kadının aynı tipi kullanılmamasına rağmen, giysinin bir bacağın üzerinden yukarıya çekilmesi ortak benzerlik olarak görülmektedir¹⁵. Ancak bu tip İÖ. IV. yy. da yaygın şekilde kullanılmamıştır¹⁶. III. yy. sonuna tarihlenen Priene'den bir terakotada aynı hareket uygulanmış, giysi, kol bacak üzerinden sarkıtılarak tutulup, yukarıya çekilmiştir¹⁷. Theangela terakotalarının bazılarında giysi elin biriyle tutulup çekilmişse de diğer el -stelimizden farklı olarak- baş üzerindeki hydriayı taşır durumda verilmiştir¹⁸. İstanbul Beyazıt'tan bugün İst. Ark. Müz. deki kabartmada, üzerinde gölgelik bulunan kadın da duruş açısından stelimizle aynı özelliktedir¹⁹. II. yy. başlarına tarihlenen bu stelin hareketli ayakla kollarının durumu bizimkinin tipini yansıtır. Pfuhl-Möbius'a göre II. yy. ilk çeyreğinden olması gereken İzmir yapımı

¹⁴ R. A. Higgins, *Greek Terracottas* (London 1967) Lev. 12F (7. yy.), Lev. 22E (7-6. yy.), Lev. 13D, F; 14C, E (6. yy.), Lev. 24A, 30D, E (5. yy.).

¹⁵ "Giysi çekme" doğrudan bacak hareketiyle ilgili bir motiftir. Dar bir giysi ile bacağı yana açabilmek olanaksızdır. Bu nedenle giysi bacak üzerinden yukarıya doğru çekilmiştir.

¹⁶ A. Conze, *Die Attischen Grabreliefs Band II*, 1 (Berlin 1900) Nr. 831 Taf. 163'deki IV. yy. a tarihlenen Varvakion Steli üzerinde tek duran kadın Kızılköy Steli'ndeki ile benzer tiptedir.

¹⁷ E. Töpferwein-Hoffmann, *IstMitt.* 21 1971 125 Taf. 45.1.

¹⁸ F. Işık, *Die Koroplastik Von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien.* *IstMitt. Beiheft 21* (Tübingen 1980) 158 Taf. 12 Kat. Nr. 77-80.

¹⁹ N. Firath, *Les Steles funéraires de Byzance greco-romaine.* *Bibliothèque archéologique et historique de l'institut français d'archéologie d'Istanbul XV* (1964) Nr. 152 Taf. 37; Pfuhl-Möbius, I 157 Nr. 506 Taf. 80.

stelde ise, aynı tipin farklı bir yorumu uygulanmıştır²⁰. Giysinin bacak üzerinden tutulup çekildiği Milet Stelinde²¹ diğer elin durumu İzmir steline benzemektedir. Dardanel mezar kabartmasındaki figürle stelimizdeki kadın arasında da tip benzerliği bulunmaktadır²². Giysi tutan elin durumunun biraz farklı olmasına rağmen, diğer yönleri yakınlık gösterir. Pfuhl-Möbius'un II. yy. ilk yarısına tarihlediği kabartmanın stelimizle aynı yöreden olması bu yaklaşımı kuvvetlendirmektedir. Myrina'dan II. yy. ortasından hemen önceye tarihlenen terakotada bu kez giysi sol elle tutulmuş, diğer el ise karın üzerine konulmuştur²³. Aynı tipe sahip Berlin'deki Priene Sunağı kadın yontusuyla da stelimizi karşılaştırabiliriz²⁴: Gerek bacakların durumu ve gerekse giysi tutan sağ el bizimkine büyük benzerlik gösterir. Priene'den bir figüründe de sağ elin manto altından giysiyi tutması kabartmamızdaki kadına benzer²⁵. Ancak II. yy. ortalarına tarihlenen bu terakotanın sol kol yapısı Kızılköy Steli'nden biraz farklıdır. Sol eli kırık Herakleion'daki yontuda hareketli bacak üzerinde sağ elle tutulan giysi yukarıya doğru çekilmiştir²⁶. II. yy. ortalarına tarihlenen bu kadınla stelimizdekini aynı tipin değişik iki yorumu olarak düşünebiliriz. Hareket yönünden kabartmamızdaki kadına benzer yapı gösteren bir terakota da Troia'da ele geçmiştir²⁷. II. yy. içine tarihlenen bu rahibenin de bir eliyle mantoyu çekmiş olmasına rağmen, diğer eli değişik durumdadır. Samos'da bulunan bir kabartmadaki figürlerden soldan ikincisinin duruşu stelimize yakınlık gösterir²⁸. II. yy. a tarihlenen kadının gövde hareketi kolun öne alınarak giysiyi tutmasıyla da vurgulanmıştır. Aynı dönemden benzer tipli yontular üzerinde bu şema küçük farklılıklarla yinelenmiştir²⁹. Gövde hareketi, özellikle bacakların duruşu ve gövdenin sağa dönük yapısı yönünden stelimizdeki kadına benzer bir yontu da Samos Heraion'da

²⁰ Yaylalı, age 61 Kat. Nr. 111; Pfuhl-Möbius, I 133 Nr. 392 Taf. 64. Burada giysi çeken el bacağın üzerinden karın kısmına alınmıştır.

²¹ Pfuhl-Möbius, I 133 Nr. 393 Taf. 64.

²² Horn, *Gewandstatuen* 62 Taf. 15.1; Pfuhl-Möbius, I 134 Nr. 395 Taf. 64.

²³ G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans, Catalogue des figurines Grecques de Terre cuite* (Istanbul 1908) Nr. 2538 Lev. IX. 4.

²⁴ Horn, *Gewandstatuen* 62 Taf. 26.1; Alscher, *Hellenismus* 91 Abb. 37.

²⁵ Mendel, age Nr. 2119 Lev. VII. 11.

²⁶ M. Platon, *A Guide to the Arc. Mus. of Herakleion* (1962) 153; Linfert, *Kunstzentren* 54 Taf. 16.82.

²⁷ D. B. Thompson, *Troy; Terracotta figurines of the Hellenistic period* (Princeton 1963) 98 Fig. 74.

²⁸ Horn, *Samos Beil.* 14 Abb. 131 C.

²⁹ Linfert, *Kunstzentren* 54 Taf. 17.84, 85, 86.

bulunmuştur³⁰. II. yy. ortalarından sonraya tarihlenen Kos yontusu ile de kabartmamızdaki kadın arasında bir hareket benzerliği vardır³¹. Yüzyılın III. çeyreğinden Torbalı Kümesi'ndeki önde duran kadının gerek giysi tutan el, gerekse sol kolunun durumu stelimizle yakın bir ilişki gösterir³². Aynı yapının uygulandığı bir başka figürin de Myrina'dandır³³. II. yy. ın son çeyreğine tarihlenen bu heykelcik geleneğin sürdürüldüğünü göstermesi açısından önemlidir. Hellenistik dönemin sonuna tarihlenen Emathias Tykhesi'nin alt gövde hareketi ve iki bacak arasında aralıklı dizilen giysi kıvrımları da stelimizle karşılaştırılabilir³⁴. Bizimkiyle gövde ve kol hareketi yönünden bazı benzerlikleri bulunan Bostancı Steli I. yy. a tarihlenmektedir³⁵. Gövde hareketi değişik olmasına rağmen, İzmir Ark. Müz. deki orijinalinin 160 civarına tarihlendiği³⁶ Magnesialı Polla Valeria'nın da sağ kolunun duruşu kabartmamıza benzer biçimde işlenmiştir³⁷. Bizimkinde dirsekten bükülerek bele yaslanan kol, I. yy. II. çeyreğine tarihlenen Polla Valeria'da yukarıya doğru kaldırılmış olmalıydı³⁸.

Yukarıda Kızılıköy Steli ile ilgili tipin gelişimini tarihi bir dizin içerisinde saptamaya çalıştım. Bunu özetleyecek olursak: Genelde gövde hareketi ve onu destekler durumdaki kolların yapısıyla oluşturulan tip, özellikle İÖ. II. yy. içinde benimsenmiştir. Giysinin elle tutulduğu örnekler erkene gitmekte ise de, kesintisiz uygulandığı dönem bu yüzyıldır. Tipin ana özelliği olan, elin birinin, çoğunlukla sağdakinin, bacak üzerinden getirilerek mantoyu tutup çekmesi temel yapısına bağlı kalındığı halde, diğer kolun farklı duruşlarıyla ara tipler oluşturulmuştur. İlk İÖ. III. yy. da kullanılmaya başlanan bu yapı, İÖ. II. yy. da yaygınlaşmış, daha sonra da bazı değişikliklerle sürdürülmüştür. Kızılıköy Steli'nde görülen kadın tipi

³⁰ Horn, Samos 82 Nr. 5 Taf. 14, 17, 18; M. Bieber, *Sculpture of the Hellenistic Age* (New York 1967) 131 Fig. 512; M. Schede, *Röm. Mitt.* XXXV (1920) 74 Pl. 1; Alscher, *Hellenismus* 165 vd. Abb. 80.

³¹ Horn, Samos 16.84, Kos II; Bieber, age 131 Fig. 510.

³² E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* (Ankara 1978) Lev. 45; Linfert, *Kunstzentren* 52 Taf. 15.76, 77 Taf. 16.78-81.

³³ D. Burr, *Terracottas from Myrina in the Museum of the fine Arts Boston* (Vienna 1934) Nr. 78.

³⁴ A. Andriomenou, *AAA* 1. 1968 247 Fig. 2.

³⁵ A. Müfid, *AA*. 1933 118 Nr. 7; Pfuhl-Möbius, I 135 Nr. 400 Taf. 65.

³⁶ D. Pinkwart, *AntPl.* XII 151, 157, 158 Taf. 54.

³⁷ Pinkwart, age 149-155 Taf. 54, 55; Linfert, *Kunstzentren* 30 Taf. 5.24.

³⁸ Linfert, *Kunstzentren* 42 Taf. 12.62; İlke olarak Kızılıköy Steli'ne benzer yapıya sahip Side'deki bu yontu İS. II. yy. a tarihlenir. Bu kadınla birlikte stelimizdeki tip geleneğinin uzun süre benimsendiği söylenebilir.

genelde mezar kabartmaları üzerinde yaygın değildir. Bu daha çok İÖ. II. yy. ilk yarısında gerçekleştirilen büyük yontulardan kaynaklanmış olmalıdır. Priene Sunak figürü ile olan yakın tip benzerliği bu düşüncemizi kanıtlar niteliktedir³⁹.

Bunun sonucunda Kızılıköy Steli'nin yapıldığı dönemi tipolojik yönden yaklaşık olarak İÖ. II. yy. içerisinde sınırlandırmış oluyoruz. Bu sonucun gerçeklik durumunu şimdi de stilistik açıdan kanıtlamaya çalışalım:

Kabartmamızdaki kadının giysi kıvrımları biçim yönünden de az sayıdaki örnek üzerinde izlenir. Bu nedenle stelin tarihini stil yoluyla saptayabilmek için hareketin özellikle gözönünde tutulması zorunludur. Kadının tip bakımından serbest yontulardan etkilendiğini belirlememizin doğal sonucu olarak, bu figürü hareket açısından da ilkin yontularla karşılaştırmamız yerinde olacaktır. İlk örneğimiz Bergama 54 yontusudur⁴⁰. Her iki kadında da gövde dış hatlarından geçirilmiş yaylar egemendir. Bergama 54'de kalça stelimize göre dışa daha fazla taşırılıp, üst gövde bunun ters yönüne döndürülürken, bacakların oradaki esnek yapısı Kızılıköy Steli'nde biraz daha durgunlaşmıştır. Yontunun bacakları arasındaki plastik ve sayıca çok kıvrımlar değişik derinliklerde kanallarla ayrılmıştır; bu olgu bizimkinde açıklıkla bozulmuş, yüzeysel bir yapıda parçalanarak, etkileyciliğini, doğallığını ve dökümlülüğünü tümüyle yitirmiştir. Duran bacak üzerinden kademeli olarak inen giysi kıvrımları da bu gidişe koşut, daha az plastiktir; ayak bileğini örten "U" biçimli iç-içe iki kıvrım stelde derin kanallarla ayrılıp parçalanarak yine yapay bir görünüme dönüşmüştür. İÖ. 170'li yıllara tarihlenen Bergamalı kadın, görülüyor ki giysisinin kıvrım düzeni ve stil yönünden Kızılıköy Steli'ndeki kadına ancak öncülük yapmış olabilir.

Kızılıköy Steli'ndeki kadın tipinin gerek hareket ve gerekse kıvrım açısından en yakın benzeri, son yıllarda erkene verilmek istenen Priene Sunağı kadın yontusudur⁴¹. Prieneli kadında sol ayaktan başlayan yay bele kadar çıkmış, ikinci bir yay ise üst gövdeyi sınırlandırmıştır. Aynı özellikler stelimizdeki kadında da görülür. Bergama 54 yontusunda ve Kızılıköy Steli'nde sürdürülen üst gövdenin döndürülmüş şekli, Prieneli kadında dikleşmeye başlamıştır. Priene Sunak figüründe hareketli bacağın iki yanını

³⁹ Horn, *Gewandstatuen* 62 Taf. 26.1; Alscher, *Hellenismus* 91 Abb. 37.

⁴⁰ AvP VII, 88 Nr. 54 Lev. XXI; Horn, *Gewandstatuen* 51, 53, 69 Lev. 21.2; C. M. Havelock, *Hellenistische Kunst von Alexander dem Grossen bis Kaiser Augustus* (Wien 1971) 123 Nr. 115; Bieber, *age*, 131 Fig. 514; Alscher, *Hellenismus* 65, 77 Abb. 54.

⁴¹ Horn, *Gewandstatuen*, 62 Taf. 26.1; Alscher, *Hellenismus* 116 vd. Abb. 37.

sınırlayan katı, dökümlülükten uzak giysi kıvrımları, bacaklar arasındaki aralıklı ve yüzeyselleşerek dizilen kıvrımlar, stelimizdeki kadınla yakın bir birlik içindedir. Bergamalı kadında duran ayak üzerinde görülen “U” biçimli iç-içe ve dik kıvrımlarla zenginleştirilmiş kıvrım düzeninin Kızılıköy Steli’nde tümüyle parçalanarak birbirinden ayrıldığına değinmişim; bu yapı Prieneli kadında nitelikli bir yontu olmasının sonucu, sanki Bergama 54’le stelimiz arasında bir bağ oluşturur gibidir. Benzer durum iki bacak arasındaki stelimize göre plastik ve az parçalanmış kıvrım tomarında da izlenir. Ancak Bergamalı kadında omuzdan atılan burulmuş giysi tomarı stelimizde gevşemeye başlamış, Prieneli kadında ise açılarak, yanyana dizili yüzeysel bir yapıya dönüşmüştür. Bu yontu ile stel arasında yakın ilişki giysi tutan kol üzerinde kol boşluğuna düşen kat kat kıvrımlarda en büyük kanıtını bulur. Bu yapıda benzer kıvrımlar stelde daha plastiktir. Giysideki bazı farklılıklara karşın, hareket Kızılıköy Steli’yle Prieneli kadın arasındaki bağlantıyı vurgular niteliktedir. Belirtilen özellikler nedeniyle stelimiz Prieneli kadına çok yakın bir tarihten, ondan az önce yapılmış olmalıdır ⁴².

Stelimizdeki kadının hareketini geliştirerek sürdüren bir örnek de Samos Heraion’da bulunan kadındır ⁴³. Ellerin değişik durumunun neden olduğu tipolojik ayrılığa rağmen, orada da bacağı bir üzerine basılmış, diğeri hafifçe dizden kırılarak yana açılmıştır. Hareketsiz bacağın dış konturuyla çizilen yay, stelimizde Samoslu kadına göre daha belirgin biçimdedir. Aşırı hareketli yapı bizi Bergama 54 nolu kadın yontusuna götüreceğinden ⁴⁴ Samoslu kadın stelimizi bu yönüyle aşmış olmalıdır. Bu geçliği ayrıca iki bacak arasındaki kıvrımların sayısal azlığı, aşırı oyulmuş ve parçalanmış yapısı da kanıtlar. Bu gelişim Koslu kadın yontusunun stiliyle açıklıkla sürdürülmüştür ⁴⁵. Samos yontusunda saydığımız hareket ve kıvrımlarla ilgili özellikler burada daha ileriye götürülmüştür. Bacakların

⁴² Bugüne dek genellikle İÖ. 158 sonrasına tarihlenen Priene Sunağı Horn, *Gewandstatuen* 62; Alscher, *Hellenismus* 91 vd. mimari özellikleri nedeniyle Şahin tarafından İÖ. 210 öncesine, M. Ç. Şahin, *Die Entwicklung der Griechischen Monumentalaltaere-Bonn* 1972 96, 97, 122, yontuları nedeniyle de Linfert, *Linfert, Kunstzentren*, 34, 40, 44 ve Özgün, R. Özgün, *İstMitt* 32 1982 208. tarafından İÖ. II. yüzyılın ikinci onluğuna tarihlenir. Stelimizdeki kadın figürü ile yakın benzerliği dolayısıyla sunağın İÖ. 158 sonrasından olduğu inancındayım. Priene sunağının İÖ. II. yüzyılın ortalarına doğru olduğu konusunda ayrıntılı bir araştırma A. Yaylalı tarafından sürdürülmekte olup, yakında yayınlanacaktır.

⁴³ Horn, *Samos* 82 Nr. 5; Bieber, *age* 131 Fig. 512; M. Schede, *Röm. Mitt.* XXXV (1920) 74 vd. Pl. 1.

⁴⁴ *AvP.* VII, 88 Nr. 54 Lev. XXI; Horn, *Gewandstatuen* 69 Lev. 21.2; Alscher, *Hellenismus* 65, 77 Abb. 54; Havelock, *age* 123 Nr. 115; Bieber, *age* 131 Fig. 514.

⁴⁵ Horn, *Samos* 16.84 Kos II.

duruşu ve alt kısımdaki kıvrımlar gözönüne alındığında Kızılıköy Steli'nden geçliği de kolayca anlaşılır. Samos ve Kos yontularının stilini geliştiren Kleopatra ise dikleşen gövde ve tekdüze kıvrımlarıyla İÖ. II. yy. 30'lu yıllarının stilini yansıtmaktadır⁴⁶.

Kızılıköy Steli'ndeki kadının serbest yontularda izlediğimiz stilini, şimdi de kendi türünden örnekler üzerinde saptamaya çalışalım:

İlk karşılaştırmayı aynı yöreden Pfuhl-Möbius'un İÖ. II. yy. ilk yarısına tarihlediği Dardanel Steli ile yapmak yerinde olacaktır⁴⁷. Bu yapıtlar arasında gerek tip, gerekse giysinin alt bölümü ve bacaklar üzerindeki kıvrım yapısı, omuzdan inen giysi tomarının işlenişi, sağ kol üzerindeki kat kat gösterilen kıvrımlar açısından büyük benzerlikler izlenmektedir. Her iki stelin de aynı bölgeye ait olması aralarındaki ilişkiyi çoğaltmaktadır. Yörede ileride bulunacak yeni stellerle zenginleşecek örnekler, belki de yöresel ilişkileri atelye ilişkileri boyutlarına ulaştırabilecektir. Dardanel Steli kadınında omuzdan atılan giysi tomarının doğal bir yumuşaklık içinde bükülüşü ve bacaklar arasındaki kıvrımların Bergama 54 yontusu geleneğinde plastik işlenişi, stelimizden az erkene verilmesine ışık tutar. Bunu her iki kadının benzer bir harekette olması da doğrulamaktadır. Manto üzerindeki kıvrımların değişik yöntemlerle işlenişi çelişkinsini ise ancak nitelik ve atelye ayrımıyla⁴⁸ açıklayabiliriz.

Aynı tip kadın figürüne sahip Smyrna Steli ise kabartmamızdan geç olmalıdır⁴⁹. Pfuhl-Möbius'un İÖ. II. yy. ilk çeyreğine tarihlediği Smyrna Steli kadını duruş ve hareketiyle Kızılıköy Steli'ne benzemekte, incelmış sicim biçimli birbirine koşut şematikleşmiş kıvrım yapısına göre belki yüzyılın ortasını da aşmaktadır. Genelde saptadığımız bu geçliği ayrıntıda, giysi çeken elin oluşturduğu tekdüze kıvrımlar, omuzdan atılan tomarın gevşek yapısı, sol elden inen giysi parçasının sayıca azalmış ve şematikleşmiş kıvrımları kanıtlar niteliktedir.

Steller arasında yaptığımız bu karşılaştırmamız da, Kızılıköy Steli'nin yukarıda yontular ışığında saptadığımız tarihini doğrulamış, bunun Dardanel ve Smyrna Stelleri arasında İÖ. II. yy. ortalarına doğru yapılmış olabileceğini bir kez daha göstermiştir.

⁴⁶ Linfert, *Kunstzentren* 114 Taf. 52.273; Fuchs, age 373 Abb. 416; Bieber, age 131 Fig. 511; Havelock, age 123 Abb. 116; Alscher, *Hellenismus* 65, 92 Abb. 49; J. Chamonard, *Exploration archéologique de Délos Vol. VIII. Part. I (1922) 218 Fig. 95.*

⁴⁷ Pfuhl-Möbius, I 134 Nr. 395 Taf. 64; Horn, *Gewandstatuen* 62 Taf. 15.1

⁴⁸ Dardanel Steli'nin üst bölümünde görülen rozetler ve çelenk, yaygın şekilde İzmir yapımı stellerde izlenmektedir. Yaylalı, age 10 vd.; Bkz. Pfuhl-Möbius, I 136 Nr. 405 Taf. 66; 139 Nr. 413 Taf. 68 vb.

⁴⁹ Yaylalı, age 61 Kat. Nr. 111; Pfuhl-Möbius, I 133 Nr. 392 Taf. 64.

Kabartmamızın gerçekten de İÖ. II. yy. ikinci yarısı içine indirilemeyeceğini Efes'de bulunan nitelikli bir stelle yapacağımız karşılaştırma da ortaya koyacaktır⁵⁰. Buradaki kadında bacaklar arasındaki kıvrımlar artık metalik sert bir yapıya dönüşmüş, doğal kumaş yumuşaklığı kaybolmuştur. Ayrıca gövde esnek duruşundan sıyrılıp, dikleşmiştir. Bu özde değişikliklere sahip Efes Steli, İÖ. II. yy. son çeyreği başlarında stelimizden apayrı bir stil döneminin temsilcisidir.

Kızılıköy Steli'ndeki bazı kıvrım özelliklerine Basel'dan İÖ. I. yy. başlarına verilen bir stelde de rastlamaktayız⁵¹. Buradaki kadında hareketsiz bacağın bileği üzerinde kümelenen "U" biçimli ve bele yaslanan elin ucundan aşağıya sarkan demet kıvrımlarıyla stelimizdeki kadınlıklar şeklen birbirine benzer. Ancak, Basel'lı kadının bu benzer gözüken kıvrımları yüzeysel sert ve katı oluşlarıyla özde farklıdır ve iki yapıt arasındaki zaman aralığı hareket ve duruşlarındaki değişikliklerle belgelenir. Ayrıca, kabartmamızda iki bacak arasındaki kıvrımlar oyuk kanallarla ayrıldığı halde, orada kıvrım sırtları kalın ve birbirine yakın tutulmuş, zeminle ilişki de gözönüne alınarak yapay bir derinlik amaçlanmıştır. Elden inen giysi tomarının şematik yapı kazanmış kıvrımları Kızılıköy Steli'ne göre daha yalın ve tekdüzedir.

Tipolojisi ve yapılan stilistik karşılaştırmalar gösteriyor ki, yöresel atelye özellikleri de gözönüne alındığında, Priene Sunağı kadın yontusu ve Dardanel Steli ile olan yakın benzerliği sonucu, Kızılıköy Steli için İÖ. II. yy. ortalarına doğru bir tarih en uygun olmalıdır.

⁵⁰ E. Atalay, Hellenistik Çağda Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri (İzmir 1982) Yayınlanmamış Doçentlik Tezi 46, 92 Kat. Nr. 20 Lev. 11; E. Atalay, AA 1973 243 Abb. 1-3; Pfuhl-Möbius, I 168 Nr. 557 Taf. 87; Linfert, Kunstzentren Dn. 603. 8 Fig. 380.

⁵¹ Pfuhl-Möbius, I 151 Nr. 469 Taf. 77.

KISALTMALAR

Çalışmam sırasında büyük ilgi ve desteğini gördüğüm Hocalarım, başta Sayın F. Işık olmak üzere, Sayın E. Atalay ve özellikle Sayın A. Yaylalı'ya burada teşekkür etmek istiyorum.

Metinde, Alman Arkeoloji Enstitüsü yayınlarındaki yaygın kısaltmalar dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır:

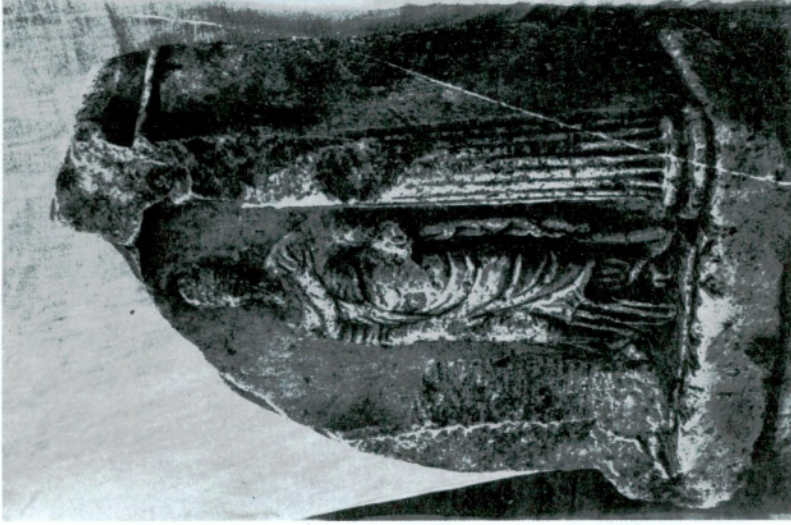
- Alscher, Hellenismus : L. Alscher, Griechische Plastik Band IV. Hellenismus (Berlin 1957).
- Horn, Gewandstatuen : R. Horn, Stehende Weibliche Gewandstatuen in der Hellenistischen Plastik (RM. 2 Erg.-H 1931).
- Horn, Samos : R. Horn, Samos XII; Hellenistische Bildwerke auf Samos (Bonn 1972).
- Linfert, Kunstzentren : A. Linfert, Kunstzentren Hellenistischer zeit, Studien An weiblichen Gewandfiguren (Wiesbaden 1976).
- Pfuhl-Möbius, I, II : E. Pfuhl-H. Möbius, Die Ostgriechischen Grabreliefs I, II (1977).

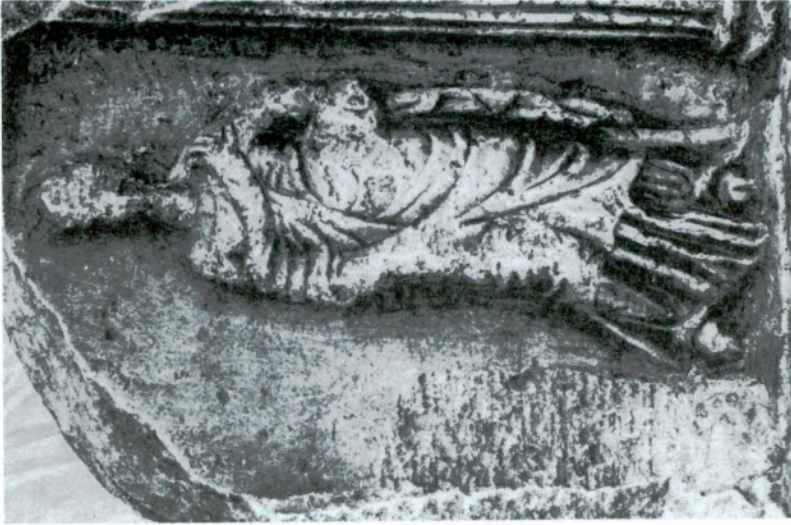
ÇİZİM I. KIZILKÖY ve yöresi

Res. 1 — Kızılıköy Steli n-yüz.

Res. 2 — Stelin yandan görünüşü

Res. 3 — Stel zerindeki Kadın (detay)

MANİSA'DAKİ TÜRBE MİMARİSİ

Yrd. Doç. Dr. HAKKI ACUN

Doktora çalışmamızın bir bölümünü oluşturan Manisa Türbeleri, Türk Türbe Mimarisinde özgün bir yere sahiptir¹. Burada beylik ve Osmanlı Türbe geleneğinin yanısıra değişik plan türündeki örnekleri de görebiliriz.

Manisa Türbe Mimarisinin örneklerine geçmeden önce şehrin tarihine kısa bir göz atalım.

Spil (Sipylos) Dağı eteklerinden, Gediz Nehrine kadar uzanan geniş bir alanı kaplayan Manisa'nın, çok eskilere giden bir tarihi vardır. Teselya bölgesinden gelen Magnetler tarafından kurulduğu söylenen şehir, sıra ile Hititler, Frigler, Yunanlılar, Lidyalılar, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar (395-1313), Saruhanoğulları (1313-1410) ve Osmanlıların (1410-1923) hakimiyeti altında kalmıştır.

1313 tarihinde Saruhanoğulları tarafından Bizanslılardan alınan Manisa, yüzyıla yakın bir süre bu beyliğin idaresinde yaşamıştır. Saruhanoğulları Beyliğinin kurucusu Saruhan Bey'dir. Zamanında Beyliğini geliştirip topraklarını genişletmiştir. 1345 tarihinde ölümünden sonra yerine oğlu F. İlyas Bey (1344-1365) geçer. Bunun zamanında da fetih hareketleri devam eder. F. İlyas Bey'in ölümüyle yerine geçen oğlu M. İshak Çelebi döneminde (1364—1390) ise, fetih hareketlerinin yanısıra imar faaliyetlerinin de arttığı görülür. 1390 yılından sonra kısa bir süre, Osmanlıların hakimiyeti altına giren şehir, 1402 Ankara Savaşı ile birlikte tekrar Saruhanoğullarından; Hızır Şah'ın (1402-1410) eline geçmiştir. 1410'da Çelebi Mehmet tarafından Saruhanoğulları Beyliğine son verilen ve Osmanlıların eline geçen Manisa, uzun süre şehzadelerin staj şehri olarak kalmıştır. Buraya gelen şehzade hem sancak beyi olarak görev yapar, hem de kendileri yetiştirilirdi. 1410-1595 seneleri arasında, yaklaşık olarak Manisa'ya 15'e yakın şehzade gelmiş ve yetiştirilmiştir. Bu tarihler arası Manisa için bir yükselme ve refah dönemi olmuştur denebilir.

XVII. yy. başlarında Anadolu'da merkezi otoritenin zayıflamasıyla eşkıyalık hareketlerinin çoğaldığı görülür. Bu otorite boşluğu XVIII. yy.

¹ Hakkı Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları ve Şehrin Gelişimi*, Ankara 1982, (Yayınlanmamış Dr. Tezi)

başlarına; Ayanlık müessesesinin çıkışına kadar devam etmiştir. Ayanlar belirli bölgelerde egemenlik kurarak kendi bölgelerindeki asayiş ve ekonomiyi kontrol altına almışlardı. XVIII.yy. ortalarında Anadolu'da en büyük ayan Yozgat ve Çevresindeki Çapanoğulları ile Manisa ve çevresindeki, Karaosmanoğullarıdır.

Karaosmanoğulları ailesi, II. Mahmut'un ayanlığı ortadan kaldırmasına kadar, yüzyıla yakın bir süre Manisa ve çevresinde hüküm sürmüştür. Ayanlığın ortadan kaldırılmasından 50-60 sene sonra da ailenin nüfuzu devam etmiştir.

1313'de Saruhan Bey tarafından alınan Manisa, 23 Mayıs 1919 Yunan işgaline kadar Türk hakimiyetinde kalmıştır. 8 Eylül 1922'de Yunan işgalinden kurtarılan şehir, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ili olarak kalmaktadır.

A - SARUHANOĞULLARI DÖNEMİ

Saruhan Bey (Gurhane) Türbesi

Inceleme Tarihi: Temmuz 1977, Şubat 1981

Yapının Yeri ve Tanımı: Türbe, Sultan Camii (1522) ile Muradiye Camiinin (1583-1585) arasına düşen boş arsa üzerinde yer alır.

Tarihlendirilmesi: Yapının kitabesi yoktur. Türbeyi yaptıran kesinlikle belli olmamakla birlikte, Saruhan Bey'in torunu İshak Çelebi tarafından yaptırıldığı söylenir². Saruhan Bey 1345, İshak Çelebi 1388 tarihinde öldüğüne göre, türbe bu tarihler arasında yapılmış olmalıdır.

Geçirdiği Onarımlar: Türbe, tarihi bilinen en son onarımını 1975'te geçirmiştir. Daha önceki bir tarihte de onarım geçirmiş olması muhtemeldir.

Bugünkü Durumu: Türbe ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: Yapı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Üst örtüsü bir sivri kemerle ikiye bölünmüştür. Birinci kısım, kare planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbe yaklaşık olarak 6 m. kadardır. Kubbeye köşelerde yer alan üçgenlerle geçilir. İkinci kısım, enine dikdörtgen planlı, üzeri beşik tonozla örtülüdür. (Plan: 1) Kare bölüm zemini, dikdörtgen bölümün zemininden 55-60 cm. kadar yüksektedir. Kare bölüm içinde bir tane mezar vardır³. (Plan: 2) İç mekânı, her duvarda ikişer tane olmak

² K. Irmak, *Manisa Tarihi*, İstanbul; Ülkü Mat., 1937, s. 12:

Ç. Uluçay - İ. Gökçen, *Manisa Tarihi*, Resimli Ay Mat., 1939., s. 119.

³ Yapının 1975 onarımında, Manisa Vakıflar Müdürlüğünde görevli H. Erel'in gördüğüne göre, iç mekânda birkaç mezar varmış.

üzere sekiz tane, dikdörtgen alt pencere aydınlatır. Giriş kuzey duvarının eksenini üzerinde yer alır. Kuzey duvarı portal gibi hafifçe öne çıkmıştır. (Resim: 1) Kapı önünde dört basamaklı bir merdiven bulunur. Kuzeydeki bu girişten başka, doğudaki bir pencere genişletilerek kapı şekline getirilmiştir.

Dış Görünümü: Türbe, enine dikdörtgen planlı, üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbe direk duvarlar üzerine oturur. Kuzey cephe kalkan duvar görünümündedir. Cephesi yuvarlağa yakın bir sivri kemerle boşaltılarak kapı etrafında büyük bir kör kemer nişi oluşturulmuştur. Kuzeydeki giriş kapısı ve tüm pencereler dikdörtgen şeklindedir. Yalnız kuzeydeki giriş kapısının iki yanındaki pencereler yuvarlağa yakın birer sivri kör kemer nişi içine almıştır.

Girişin üzerinde de aynı özellikte bir hafifletme kemeri ile onun da üzerinde dikdörtgen bir kitabe yeri bulunur. Doğu-batı ve güney cephelerde eksene simetrik birer dikdörtgen pencere yer alır⁴. Doğudaki pencerelerden kuzeydeki, kapı şekline getirilerek aynı cepheye bitişik dikdörtgen bir setin üzerine çıkışı sağlamıştır. (Plan: 3) Ayrıca yan cephenin yarı yerine kadar yükselen ikinci bir duvar ile bu duvarın kuzey ucunda doğuya doğru kıvrılan bir kemer parçasını da görebiliriz (Resim 2).

Süsleme: Yapının iç ve dışında süsleme yoktur.

Malzeme ve Duvar Tekniği: Yapının duvarları moloz taş ve tuğla karışımından, kubbe, kemer ve tonoz tuğladan yapılmıştır. Ayrıca duvar köşelerinde yer yer kesme taşlara da rastlanır.

Yapının Getirdiği Sorunlar: Saruhan Bey Türbesi'nin çevresi düzenlenir ve restore edilirken yeterli araştırma yapılmadığı için bir takım sorunlar henüz çözüme kavuşturulamamıştır. Kaynaklardan adını bildiğimiz Saruhan Bey veya Saruhan Baba Zaviyesi'nin türbenin neresinde yer aldığı hâlâ karanlık bir nokta olarak kalmaktadır⁵. Türbenin doğusunda bir yapının daha olduğunu cephedeki izlerden, duvar kalınlığından ve setin varlığından anlıyoruz. (Bkz. Plan: 3) Hatta yapı ile bağlantıyı sağlamak için doğudaki bir pencere kapı şekline getirilmiştir. Yalnız yapının türü hakkında kesin bir

⁴ N. Köklü, "Saruhanlılar Devrinde Manisa 1" *Manisa* 4 (Nisan 1983) s. (22 - 40) 31'de batı ve güney cephelerdeki pencerelerin, son yapılan restorasyonda yanlış değerlendirme sonucu olduğu görüşündedir. (Bkz. Resim: 8)

⁵ M. Ç. Uluçay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, C. I*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1940, s. 122; İ. Gökçen, *Sicillere Göre XVI ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırıları*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1946, s. 85

bilgiye sahip değiliz. Kaynaklara dayanarak, Ç. Uluçay⁶ ve İ. Gökçen'in⁷ vermiş olduğu bilgiler ve kuzey-doğu cephedeki kemer izi bazı araştırmacılara, türbenin doğusunda zaviyenin kalıntılarının olabileceğini düşündürmüştür⁸. Delil olarak da türbe + zaviye örneklerini akıllarına getirmiştir.

Kanımızca Saruhan Bey Türbesi'nin yanında bir yapının varlığı aşıkâr, fakat yapının türünün zaviyeden çok bir türbeye daha yakın olabileceğini söyleyebiliriz. Bu şekilde bir aile mezarlığı oluşturulmuştur. Ç. Uluçay - İ. Gökçen'de⁹; "Saruhan Bey Türbesi'nin doğusundaki setin Saruhanoğullarına ait küçük bir mezarlık olabilir." diyerek bizi doğrulamaktadır.

Ayrıca yine Ç. Uluçay "Zaviyenin türbenin karşısında olduğunu, fakat yıkılarak arsasının satıldığını....." yazmaktadır.¹⁰

Saruhan Bey Türbesi'nde düşündüğümüz türbe + türbe (aile mezarlığı) örneğini İznik'teki Çandarlı Halil Hayrüddin Paşa Türbesi'nde (1378 ve 1406) görebiliriz¹¹. Büyüklü küçüklü iki kare mekândan oluşan bu yapının üzerlerini kubbe örter.

Ayrıca (plan: 3)'te türbenin kuzey-batısında gösterilen duvar kalıntısı bize bazı şeyler düşündürmektedir. N. Köklü'nün belirttiği gibi bu duvarın, türbe ve zaviyesinin de içinde bulunduğu mezarlığın çevre duvarı mı, yoksa zaviyenin bir kalıntısı mı? ¹² Bu ve buna benzer soruların kesin olarak cevaplandırılması ancak yapılacak bir kazıyla ortaya çıkartılacaktır.

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Yapı, enine dikdörtgen planı, üzerinin kubbe örtüsü ve kuzey cephenin görüntüsüyle Kütahya'daki İmadüddin Hezar Dinarî tarafından yaptırılan Hıdırlık mescidine (H. 644/M. 1246)¹³; Kuzey cephesinin düzenlenişi ve cephede büyük kör kemer nişinin oluşturulması bakımından Manisa'da cephesi yıkık olan Kale (Hacet)

⁶ M. Ç. Uluçay, *y.a.g.e.*, s. 122

⁷ İ. Gökçen, *y.a.g.e.*, s. 85

⁸ İ. Bilgin, "Manisa Saruhan Bey Türbesi ve Zaviyesi" *Manisa* 4 (Nisan 1985) s. 44

⁹ Ç. Uluçay - İ. Gökçe, *a.g.e.*, s. 119

¹⁰ M. Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 122 Dipnot 1

¹¹ E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul: Baha Matbaası, 1966, s. 333-335

¹² N. Köklü, *a.g.m.*, s. 32

¹³ İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1932, s. 23 Resim: 28-29

mescidine (XIV.yy. ortası)¹⁴ ve Balat'taki İlyas Bey Camiine (1404) çok benzer¹⁵

Türbede cephe düzenlenmesine önem verilmesi, girişin vurgulanması Selçuklu geleneğinin değişmiş olsa da yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Revak Sultan Türbesi

Inceleme Tarihi: Temmuz 1977, Şubat 1981

Yapının Yeri ve Tanımı: Türbe, Çaybaşı Mahallesinde, Ağlayan Kaya karşısındadır.

Tarihlendirilmesi: Yapı, vakfiyesine göre tarihlendirilir. H. 773/M. 1371 tarihli bir vakfiyesi vardır¹⁶. Ancak, türbeye giriş kapısının boşaltma kemeri üzerinde kırık bir kitabe parçası yer alır¹⁷.

Mat fi şehri safir (sefer) sene....

“Ayet’el Kürsî” den bir parça yazılıdır.

Yukarıda yazıldığı gibi, kitabede sene belirtilmemiştir.

Geçirdiği Onarımlar: H. 956/M. 1549 yılında türbenin yanındaki zaviyenin harap olduğu bilinir¹⁸. Bu tarihten sonra türbenin onarılmış olması gerekir. Son olarak da 1960'larda tekrar onarılmıştır.

Bugünkü Durumu: Türbe, ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: Yapı, kare planlı, üzeri sekizgen konik külahla örtülüdür. (Plan: 4) Külah sekizgen bir kasnak üzerine oturur. Kare gövdeden kasnağa tromplarla geçilir. Tromplar sivri kemer alınlıklıdır. (Plan: 5) Yapı içinde üç tane kitabesiz mezar vardır. Birisi güney duvarına bitişik, birisi ortada, diğeri de güney-kuzey eksenini üzerinde yer alan giriş kapısının doğu yanındadır. Giriş kuzeydedir. İç mekânı, doğu batı yönündeki eksen üzerinde yer alan alt pencereler aydınlatır.

Dış Görünümü: Türbe, kare planlı, üzeri sekizgen külahlıdır. Külah sekizgen kasnak üzerine oturur. Üzerinde iki boğumlu tekke alemi vardır. (Resim: 3) Sekizgen kasnak kare gövdenin köşeleri pahlanarak oluşturulmuştur. Pahlanan köşeler üçgen çatı ile kapatılmıştır. Külah ve çatı saçaklarında kirpi dişler vardır.

¹⁴ H. Acun, *a.g.e.*, s. 4-5, 167-168, plan: 1

¹⁵ O. Aslanapa, *Türk Sanatı II*, İstanbul: M. E. Basımevi, 1972, s. 229, Resim: 323 a

¹⁶ Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 25-28

¹⁷ Ç. Uluçay-İ. Gökçen, *a.g.e.*, s. 106 Bugün türbe kapısının yanına, mermer üzerine 1371 tarihi yazılı bir kitabe konmuştur.

¹⁸ Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 28

Kuzeyde, tüm cepheyi kapatacak şekilde yuvarlak kör kemer nişi içine açılan dikdörtgen kapının üzerinde bir de sivri hafifletme kemeri yer alır. (Resim: 4) Güney cephe tamamen sağırdır. Doğu ve batı cephelerde birer dikdörtgen pencere bulunur.

Süsleme: Yapının iç ve dışında süsleme yoktur. Dışta güney duvarda devşirme Bizans mozayik parçası ile bunun hemen altında kirpi dişli bir silmeyle çevrili dikdörtgen bir niş yer alır.¹⁹ (Resim: 5) Ayrıca girişin sol üst köşesinde geometrik süslü küçük devşirme bir taş bulunur. (Bkz. Plan: 5).

Malzeme ve Duvar Tekniği: Yapının duvarları moloz taştan, kubbe ve kuzeydeki kör kemer tuğladan yapılmıştır. Duvarlarda yer yer devşirme malzeme de kullanılmıştır. Ayrıca duvarın bazı yerlerinde moloz taşlar, tuğlalarla çerçeveselenmiştir. Taş aralarındaki derzler kalın ve kabadır.

Yapının Getirdiği Sorunlar: Kaynaklarda türbeye bitişik bir Bektaşilere ve Halvetilere ait olduğu belirtilen bir zaviyenin varlığından söz edilir²⁰. Türbenin zaviyenin neresinde yer aldığı anlaşılammıştır. Ancak yapılacak bir kazı ile ortaya çıkartılabilecektir.

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Revak Sultan Türbesi kare planı ve konik dilimli külahı ile Mustafa Kemal Paşa'daki Lala Şahin Paşa Türbesi'ne (1348 öncesi) benzer²¹. Yalnız Lala Şahin Paşa Türbesi'nin önünde bir eyvanının olduğu ve bugün yalnız bir duvarının kaldığı bilinir. Ayrıca sekizgen konik külahın dilimleri kaval silmelerle ayrılmıştır. Revak Sultan Türbesi'nin sekizgen külahında ise bu silmeleri göremeyiz.

Yine Revak Sultan Türbesi, kare planı ve konik külahı ile uzak bir yöre olmasına rağmen Ahlat'taki Anonim Türbeye de (XIV. yy. sonu) benzer²².

Türbemizde üst örtünün külahla kapatılmış olması Selçuklu geleneğinin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁹ S. Eyice, "Two Mosaic Pavements From Bithynia" *Dumbarton Oaks Papers XVII (1963)*, s. 373-383) 380, dipnot 26 a

²⁰ Ç. Uluçay-İ. Gökçen, *a.g.e.*, S. 106; M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 27 dipnot 1

²¹ E.H. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 190'da "Vakfiyede türbeden ve vazifelerden bahis yoktur. Paşa vakfiye tarihinden otuz sene sonra 778 (1376)'da vefat etmiştir. Türbe o tarihten sonra yapılmış olması gerekir" der. Fakat Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde, Bursa Hazine Kaydı Defteri 2187, sıra no: 2651, Vakıf no: 187, S. 1/1/2027, 2010, 2011, 2014, 2020'de kayıtlı bulunan H. 749/M. 1348 tarihli Lala Şahin Paşa Vakfiyesi'nde "... Vâkîfın türbesinde hergün 1 cüz Kur'an-ı Kerim okuyacak olan 15 kişiye günde 1'er akçe verilir...." denilmesi; Türbenin vakfiye tarihinden (1348) önce var olduğunu gösterir. Vakfiyenin metni için bkz. M. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul; Edebiyat Fak. Basımevi, 1984, S. 91-94 ve 302-305, türbe kaydı için bkz. s. 304

²² N.Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaası, 1972, s. 31, Plan: 12

İshak Çelebi Türbesi

İnceleme Tarihi: Temmuz 1977, Şubat 1981

Yapının Yeri ve Tanımı: Türbe, İshak Çelebi (Ulu Cami) yapı topluluğu içinde (c) medresenin doğu kanadında, caminin batısındadır.

Tarihlendirilmesi: Yapının kitabesi yoktur. Yalnız kuzeydeki giriş kapısı üzerinde: "Selamünaleyküm, tıptüm fedhuluha halidine" Ayet-i Kerimesi yazılıdır²³. Türbe, medresenin (1378) bir odası iken H. 790/M. 1388'de Saruhanoğlu Muzafferettin İshak Çelebi'nin ölümü üzerine bu odanın veya odaların türbeye dönüştürülmesi kuvvetle muhtemeldir.

Geçirdiği Onarımlar: Türbe, tarihi bilinen ilk onarımını cami ve medreseyle birlikte H. 1081/M. 1669-70'te ve H. 1101/M. 1689-90'da geçirmiştir²⁴. Günümüze yakın olarak, en son 1952-1968 tarihleri arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından cami, medrese ve türbeden oluşan kompleksin tamamı onarılmıştır²⁵.

Bugünkü Durumu: Yapı ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: Türbe, güney-kuzey doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Üst örtüsü sivri bir askı kemerle ikiye bölünmüştür. Böylece ortaya çıkan güneydeki birinci kısım kare planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. (Plan: 6-c) Kubbeye pandantiflerle geçilir. İkinci bölüm doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Kare bölüm zemini, dikdörtgen kısmın zemininden 75-80 cm. kadar yüksektedir. Güneydeki bölüm içinde dört tane mezar vardır. Bu mezarlar kuzey-güney doğrultusunda sıralanmıştır. En güneydeki büyük olan İshak Çelebi'ye, diğerleri de karısı ve çocuklarına aittir²⁶. Mezarlarda kitabe yoktur. İç mekânı, doğu ve batı duvarlarına açılmış alt pencerelerle, bu pencerelerin eksenlerinde yer alan birer üst pencereler aydınlatır. Doğudaki alt pencerelerden birisi cami harimine, diğeri avlusuna açılır. Türbeye, kuzeydeki bir kapıdan girilir. Kapı önünde üç basamaklı bir merdiven yer alır.

Dış Görünümü: Türbenin güney tarafı medrese odasına, doğu tarafı camiye bitişiktir. Dıştan türbe olduğu hiç belli olmaz. Yalnız batı ve kuzey

²³ H. Ersoy, "Ulu cami: Ulu Cami Medresesi" *Gediz*, s. 57 (1947), s. (11-13) 12

²⁴ M. Ç. Uluçay a.g.e., s. 143-145; İ. Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, c. II, İstanbul: Maarif Matbaası, 1950, s. 152

²⁵ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Ankara: V G M yayınları, 1973, s. 32

²⁶ Ç. Uluçay-I. Gökçen, a.g.e., s. 91

cephesi açıktır. Enine dikdörtgen planlı, tek kubbeli yapının kubbesi, sekizgen bir kasnak üzerine oturur.

Batı cephede altta eksene simetrik sivri kemerli iki pencere ile onların ekseninde bir üst pencere yer alır. Kuzey cephe cami avlusu ile medrese avlusunu birbirine bağlayan eyvanımsı koridora açılır. Eksende dikdörtgen bir kapı bulunur. Kapının iki yanında devşirme dörtlü sütun demeti görülür. (Resim: 6) Kapı Lentosu üzerinde bir Ayet-i Kerime ile onun üzerinde kare bir kitabe boşluğu yer alır.

Süsleme: Türbe içinde, kubbe ve tonozda parça halinde kalmış kalem işi süslere rastlanır. Bu süslemeler, papatyaya benzer çiçek, dal ve kornet motifleridir. Yapı dışında ise, giriş kapısının sağ ve solunda yer alan gövdesi düğüm motifli, ince uzun dörtlü sütun demetleri bulunur.

Malzeme ve Duvar Tekniği: Yapının duvarları moloz taştan, duvar köşeleri ve batı duvarı kesme taştan, kubbe ve tonoz tuğladan yapılmıştır. Kapı lentosu ve iki yandaki düğümlü sütunlar devşirme malzemedir.

Yapının Getirdiği Sorunlar: İshak Çelebi Medresesi'nin doğu kolunu işgal eden yapıda sorun olarak karşımıza türbenin nasıl oluşturulduğu ortaya çıkmaktadır. Doğü kolunun tümüyle yeniden mi düzenlendiği; yoksa bir bölümünün mü değiştirildiği kesin olarak belli olmamaktadır. Kanımızca, medresenin batı kolu iki bölümlü bir hücre iken, aradaki duvar kaldırılarak büyük bir türbe odası haline getirilmiş olmalıdır. Çünkü batı koldaki hücre ölçüleri de bunu desteklemektedir. (Bkz. Plan: 6)

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Türbe, belli bir plan şeması düşünülerek yapılmıştır. Bu nedenle dış görünüşü ve plan şeması bakımından serbest türbelerle karşılaştırmak yerinde olmaz. Ama enine dikdörtgen planı, kubbe + tonoz örtü sistemi bakımından Saruhan Bey Türbesi'ne çok benzer. İshak Çelebi Türbesi'nde olduğu gibi bir caminin, bir medresenin veya bir zaviyenin bir bölümü işgal eden örnekleri Anadolu Türk Mimarisinde çok görebiliriz²⁷.

Yedi Kızlar Türbesi

İnceleme Tarihi: Temmuz 1977, Şubat 1981

Yapının Yeri ve Tanımı: Türbe, Çaybaşı Mahallesi, Yedi Kızlar çıkmaz sokağında yer alır. 1980 sonlarında, yapının kuzeyinden geçen büyük bir cadde açılmıştır.

²⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. M. O. Arık, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri" *Anadolu (Anatolia) XI (1967)*, s. 57-100

Tarihlendirilmesi: Türbenin kitabesi yoktur. İshak Çelebi'nin karısı olduğunu kaynaklardan²⁸ öğrendiğimiz Gülgün Hatun vefatından sonra, altı kızı ile beraber gömülmüştür. Buna göre türbe, XIV. yy.ın son çeyreğinde yapılmış olmalıdır²⁹.

Geçirdiği Onarımlar: Türbenin onarım tarihleri bilinmemektedir. Belki de hiç onarım görmemiştir.

Bugünkü Durumu: Yapı, ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: Türbe dikdörtgen planlıdır. Üst örtüsü bir askı kemerle ikiye bölünmüştür. Batıdaki birinci kısım, kare planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbe köşelerde yer alan üçgenlerle geçilir. Doğudaki ikinci kısım, enine dikdörtgen planlı ve üzeri beşik tonoz örtülüdür. (Plan: 7)

İç mekânı, her duvarın üst ekseninde yer alan, sivri kemerli pencereler aydınlatır. Giriş doğu duvar üzerine açılmıştır. Cephe, tuğladan yapılmış bir sivri kör kemer nişiyle boşaltılmıştır.

Yapı içinde, güney duvar yakınında üç, arkasında dört sıra mezar vardır.

Dış Görünümü: Türbe, enine dikdörtgen planlı, üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeli kısmın doğusundaki enine dikdörtgen mekânın üzeri, dıştan düz damla örtülüdür. Doğu cephe beden duvarından yukarı doğru taşarak bir kalkan duvar oluşturur. Bu duvar yüzeyine büyük sivri kör kemer nişi açılmıştır. (Resim: 7) Türbe zeminden 1,5 m. kadar aşağıdadır. Sanki toprağa gömülmüş gibidir. Beş basamaklı bir merdivenle inilerek yapı içine girilir. Giriş, dikdörtgen lentoludur. Kapı üzerinde sivri bir boşaltma kemeri yer alır.

Süsleme: Yapının iç ve dışında süsleme yoktur.

Malzeme ve Duvar Tekniği: Yapının duvarları moloz taş ve tuğla karışımından yapılmıştır. Duvarlarda yer yer devşirme malzeme göze çarpar. Kemer, tonoz ve kubbe tuğladandır.

Yapının getirdiği Sorunlar: Yapıda herhangi bir sorunla karşılaşmayız. Fakat türbenin banisi Gülgün Hatun'un, yaptırmış olduğu Dere Mescidi ve Hamamının türbeyle birlikte külliye şeklinde düşünülerek mi, yoksa ayrı ayrı yapıp sonradan mı külliye oluşturduğu anlaşılamamaktadır.

²⁸ M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 60: İ. Gökçen, *Vakıflar ve Hayırlar*, 1 s. 99: K. Su, "Gülfam, öteki adıyla Gülgün Hatun'un Manisa'daki vakıflar ve Hayırlar" *II. Mesir Konferansları* (20-30 Nisan 1982), Manisa: Emek Matbaası 1982. s. 33-47

²⁹ Ç. Uluçay-İ. Gökçen, *a.g.e.*, s. 118: M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 68: K. Su *a.g.m.*, s. 39'da Türbenin güneyinde, ona 60-70 m. uzaklıkta, Gülgün Hatun'un yaptırdığı Dere Mescidi ve Dere Hamamı yer alır.

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Türbe, dikdörtgen planlı ve üzeri kubbeyle örtülü olması, cephe düzenlemesi ve dış görünüşü bakımından Saruhan Bey Türbesi'ne çok benzer. Yalnız Saruhan Bey Türbesi'nin duvarları, Yedi Kızlar Türbesi'nin duvarlarından daha kalındır.

B- OSMANLILAR DÖNEMİ

Aynı Ali Türbesi

İnceleme Tarihi: Ağustos 1978, Şubat 1981

Yapının Yeri ve Tanımı: Yapı Kuyualanı Mahallesi'nde, Aynı Ali Camiinin (1616 Camiye Çev.) kuzey tarafında, ona 50 m. kadar uzaklıktadır.

Tarihlendirilmesi: Türbenin kitabesi yoktur. Aynı Ali Fatih (1451-1481) ve II. Beyazıt (1481-1512) döneminde yaşamıştır³⁰. Buna göre türbe, XV. yy.ın son çeyreğinde yapılmış olmalıdır.

Geçirdiği Onarımlar: Yapının onarım tarihleri bilinmemektedir.

Bugünkü Durumu: Türbe ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: M. O. Arık'ın türbe tipolojisinden "Kümbet + Eyvan Bileşimi" türbeler grubuna giren yapı, iki bölümden oluşur³¹. Kuzeydeki birinci bölüm esas kümbet kısmı, güneydeki ikinci bölüm ona ilave olmuş eyvan kısmıdır. Kümbet bölümü, altıgen planlı üzeri kubbeyle örtülüdür. Kubbeyle pandantiflerle geçilir. (Plan: 8) Yapı içinde bir tane mezar bulunur. İç mekânı, kuzey-batı ve güney-doğu yönlerinde açılmış dikdörtgen pencerelerle, onların dikey eksenlerinde yer alan üst pencereler aydınlatır. Kuzey-doğu ve güney-batı duvarlarda birer niş bulunur. Nişlerden güney-batıdaki daha büyüktür. Giriş güneydeki eyvan içine açılır.

Esas kümbet bölümünün güneyinde, yapının bir kenarını kapatacak kadar genişlikte eyvanlı bir giriş yer alır. Türbe gövdesine bitişen köşelerden sonradan yapıldığı anlaşılan eyvanın, üzeri kubbe tonoz ile

³⁰ Ç. Uluçay, "Aynı Ali Kimdir" *Gediz*, s. 84 (1945), s. (3-5) 3'te Aynı Ali'nin Fatih ve II. Beyazıt dönemlerinde yaşadığını kabul eder. Fakat Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, İstar bul: Matbaayı Amire, 1343, s. 286'da ve F. Babinger (Çev. Ç. Üçök), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay, 1982, s. 155'te 17. yy. ilk yarısında yaşamış Manisalı Aynı Ali ile Ç. Uluçay, *y.a.g.m.* s. 3 ve M.Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 49-50 dipnot 2'deki Aynı Ali'nin aynı olmadığını belirterek 17. yy.dan önceki kayıtlarda da Aynı Ali'nin ismine rastlandığını yazar.

³¹ M.O. Arık, *a.g.m.*, s. 93

Res. 1 — Saruhan Bey Türbesinin Kuzeydoğudan Görünüşü

Res. 2 — Saruhan Bey Türbesinin Genel Görünüşü

Res. 3 — Revak Sultan Türbesinin Güneyden Görünüşü

Res. 4 — Revak Sultan Türbesinin Giriş Cephesi

Res. 5 — Revak Sultan Türbesinin Güney Duvarındaki Bizans Süslemesi

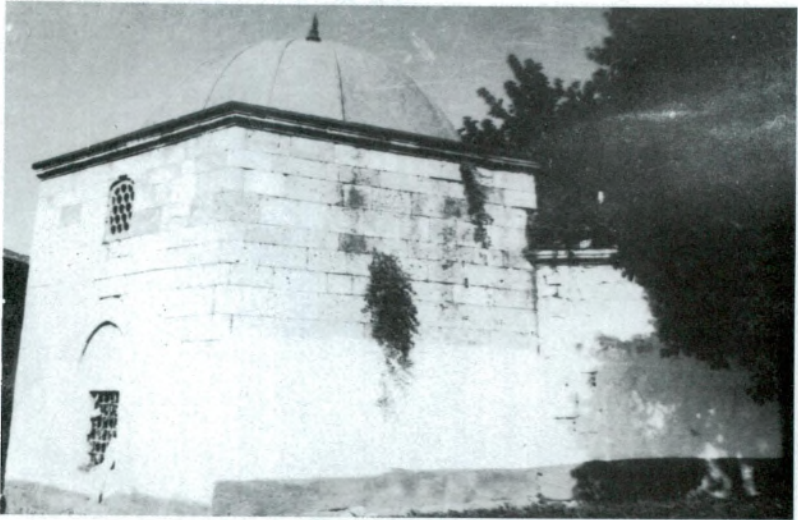

Res. 6 — İshak Çelebi Türbesinin Giriş Cephesindeki Sütunlar

Hakkı Acun

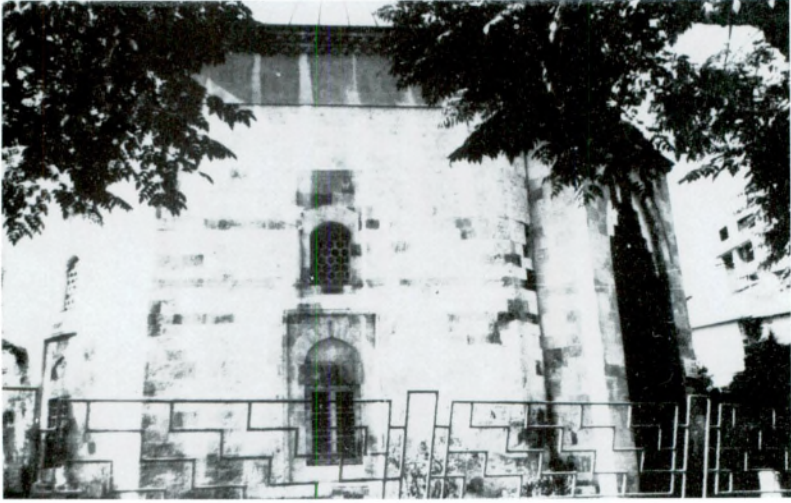
Res. 7 — Yedikızlar Türbesinin Doğu Cephesi

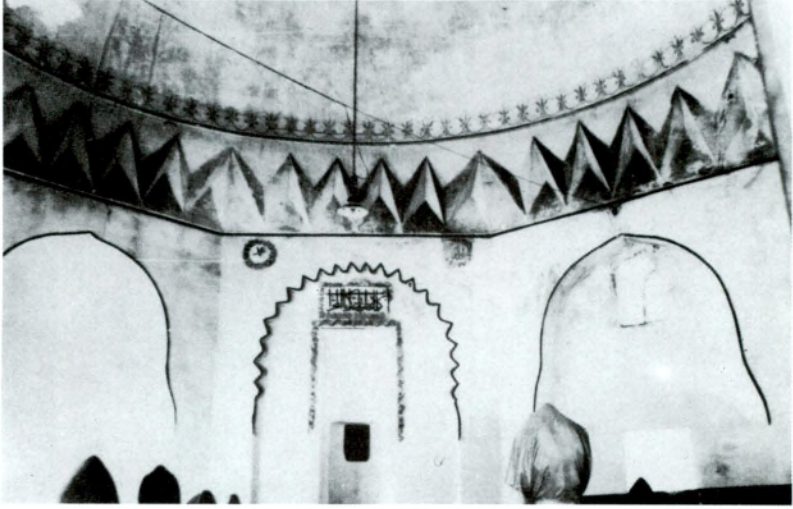
Res. 8 — Aynı Ali Türbesinin Batıdan Görünüşü

Res. 9 — Ayın Ali Türbesinin Giriş Cephesi

Res. 10 — Yirmiiki Sultanlar Türbesinin Doğu Cephesi

Res. 11 — Yirmiiki Sultanlar Türbesinin İç Görünüşü

Res. 12 — Vakvak Tekkesinin Doğudan Görünüşü

Res. 13 — Vakvak Tekkesinin Giriş Cephesi

Res. 14 — Paşa Kızı Türbesinin Genel Görünüşü

Res. 15 — Paşa Kızı Türbesinin Doğudan Görünüşü

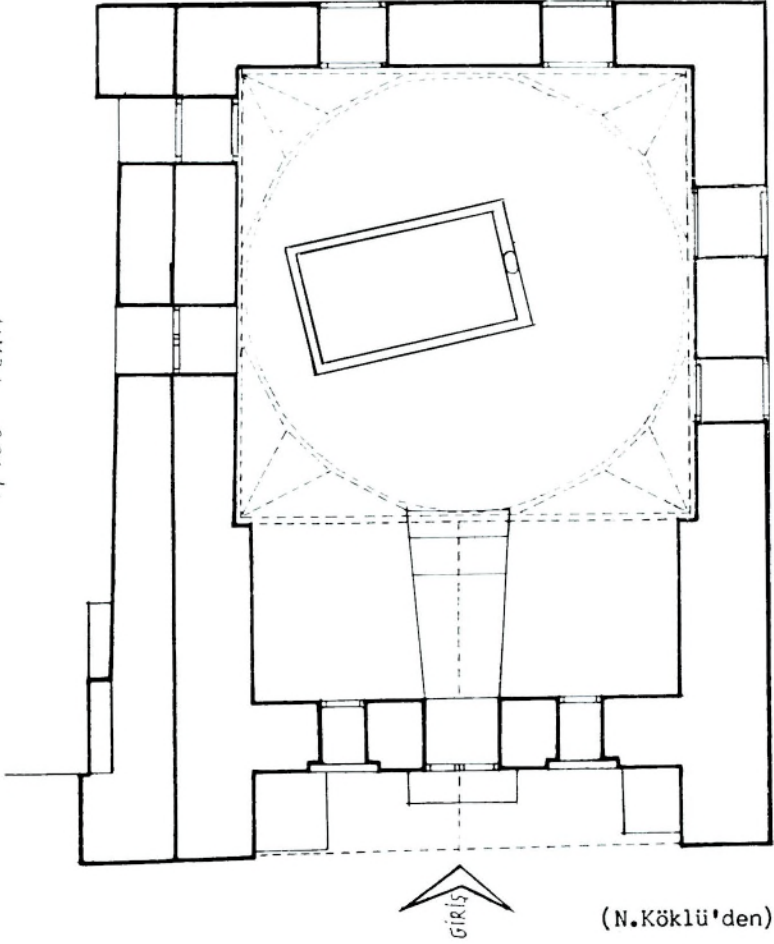
Res. 16 — Terzizade Ahmet Efendi Türbesinin
Giriş Cephesi

DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMANIN TABLO ÜZERİNDE GÖSTERİLMESİ

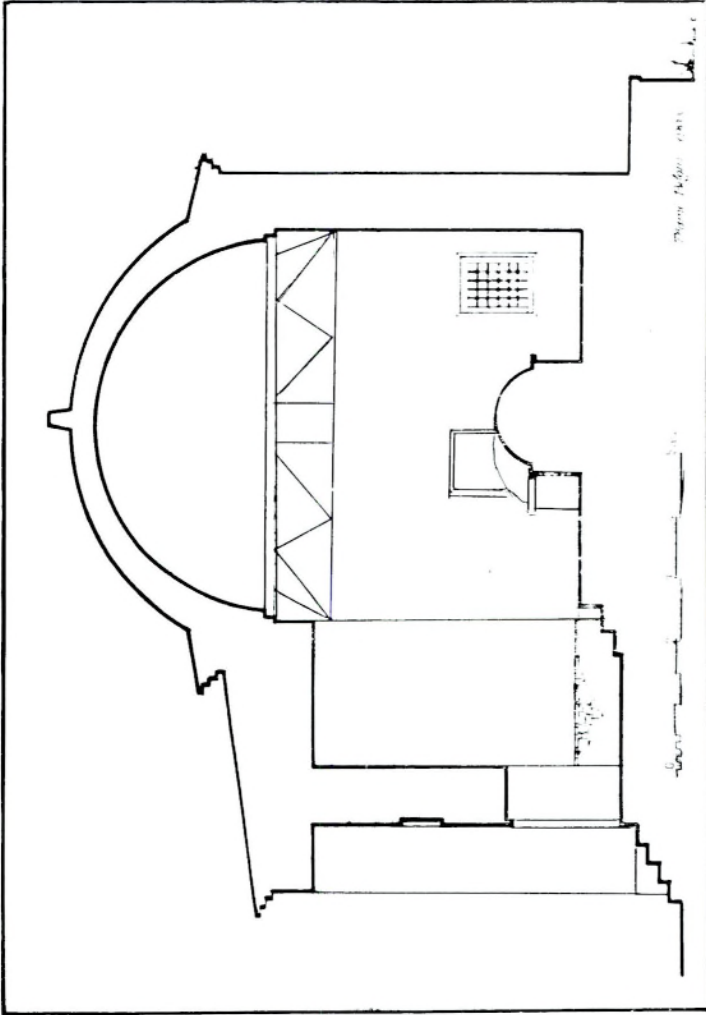
YAPININ ADI	Malzeme					Ktb		Plan					Süsleme								
	1	2	3	4	5	var/yok		i			2	3	4	5	1	2	3	4	5	6	
						1	2	a	b												
1-Saruhan Bey T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
2-Revak Sultan T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
3-İshak Çelebi T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
4-Yedi Kızlar T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
5-Ayn-ı Ali T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
6-22 Sultanlar T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
7-Vakvak Tekkesi	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
8-Paşa Kızı T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
9-Terzioğlu T.	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
no	D U V A R T E K N İ Ğ İ																				
1	Kesme Taş Duvar																				
2	Moloz Taş Duvar																				
3	Tuğla Duvar																				
4	Dovgirme (Şpoli) Malzemeli Duvar																				
5	Almagık Duvar																				
no	P L A N																				
1	Kare Planlı																				
	a-Kullanılı																				
	b-Kubbeli																				
2	Dikdörtgen Planlı,Kubbe + Tonoz Örtülü																				
3	Kümbet-Eyvan Bileşimi Planlı,Kubbe+Tonoz Örtülü																				
4	Sekizgen Planlı Kubbe Örtülü																				
5	Altıgen Baldaken Planlı,Kubbe Örtülü																				
no	S Ü S L E M E																				
1	Taş Süsleme																				
2	Tuğla Süsleme																				
3	Ahşap Süsleme																				
4	Kalem İçi Süsleme																				
5	Çini Süsleme																				
6	Alçı Süsleme																				

Hakkı Acun

1/100 PLAN

PLAN - 1 -

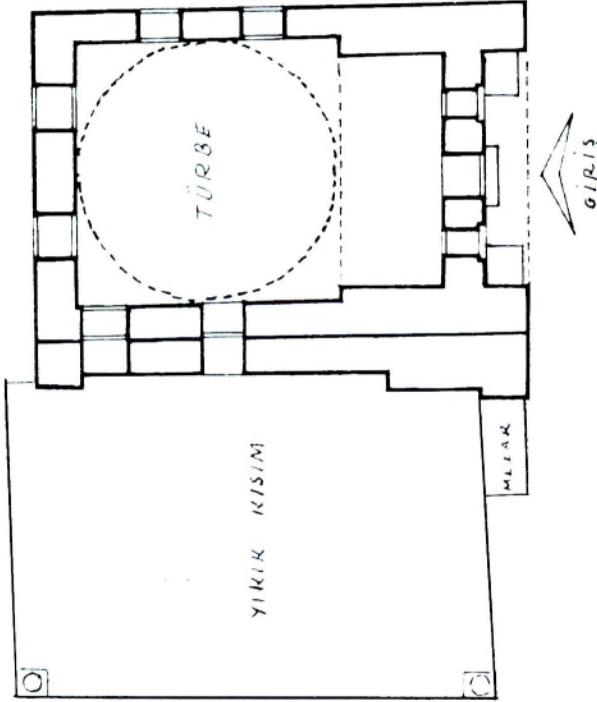

(İ.Bilgin'den)

PLAN - 2 -

Hakkı Acun

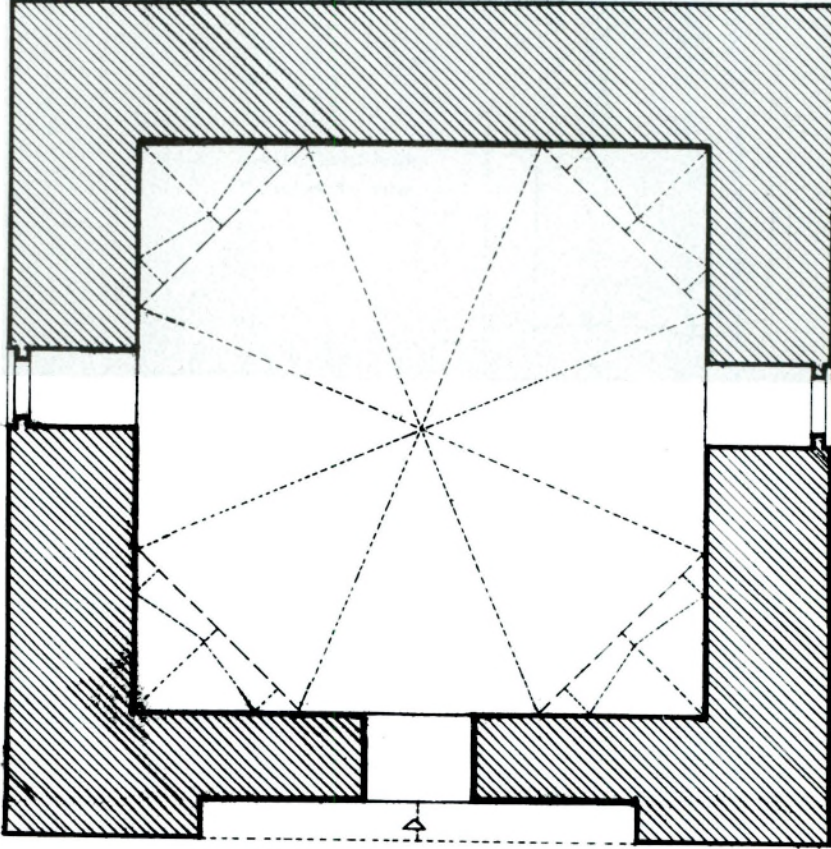
DURUM PLANI

ÖLÇEK : 1/200

(N. Köklü'den)

PLAN - 3 -

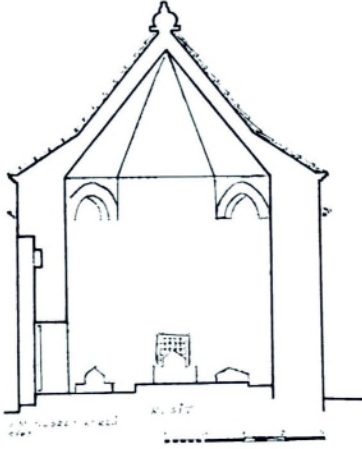

MANİSA REVAKSULTAN TÜRBE Sİ PLANI

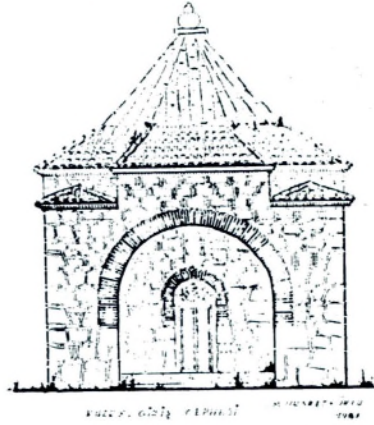
H.ACUN TEMMUZ - 1977

PLAN - 4 -

Hakkı Acun

Revak Sultan Türbesi
Kuzey - Güney kesiti

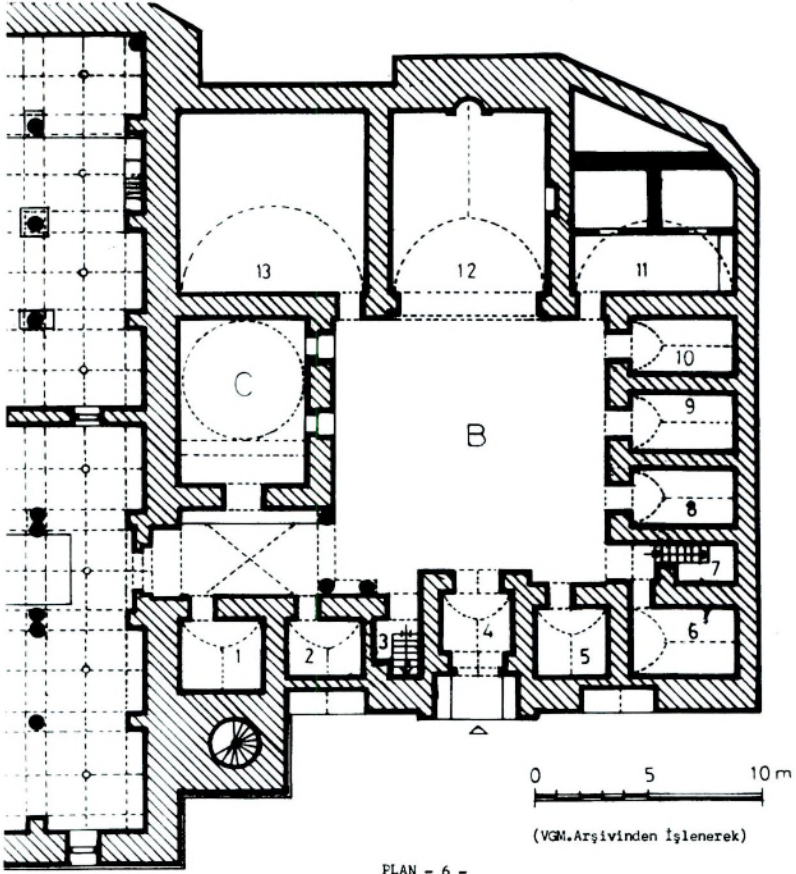
Revak Sultan Türbesi
Kuzey giriş cephesi

Revak Sultan Türbesi
Güney cephesinin onarım
öncesi rolevası

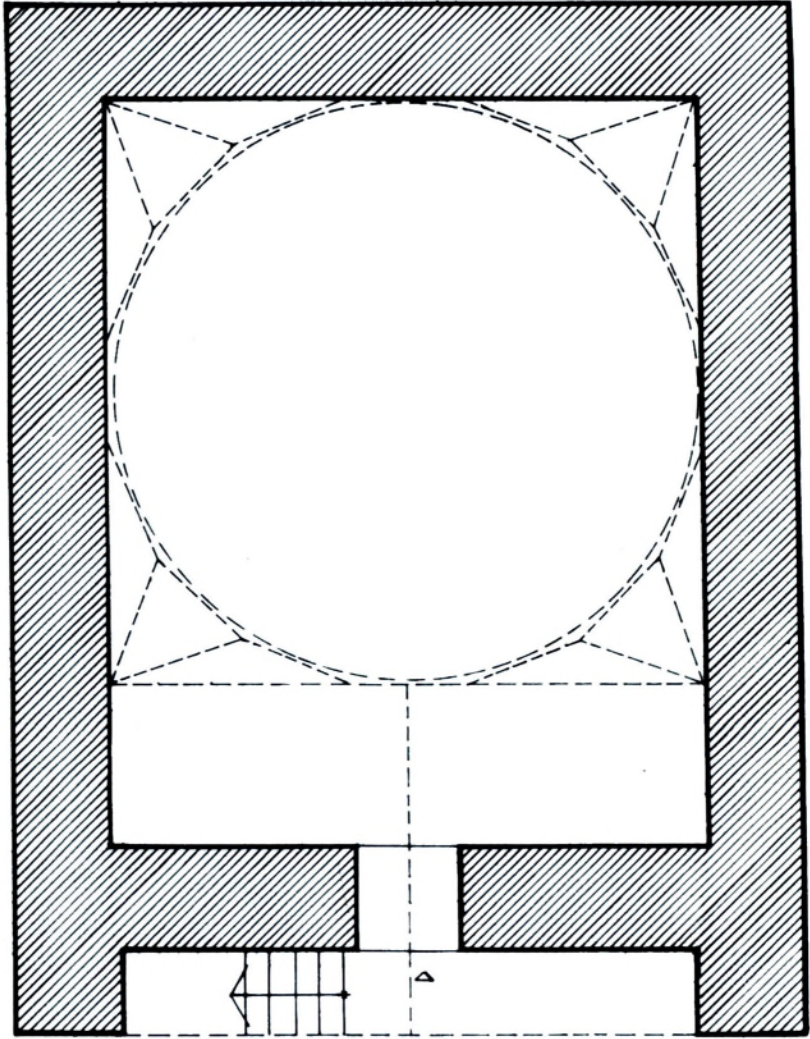
PLAN : 5

(N. KÖKLÜ'DEN)

PLAN - 6 -

Hakkı Acun

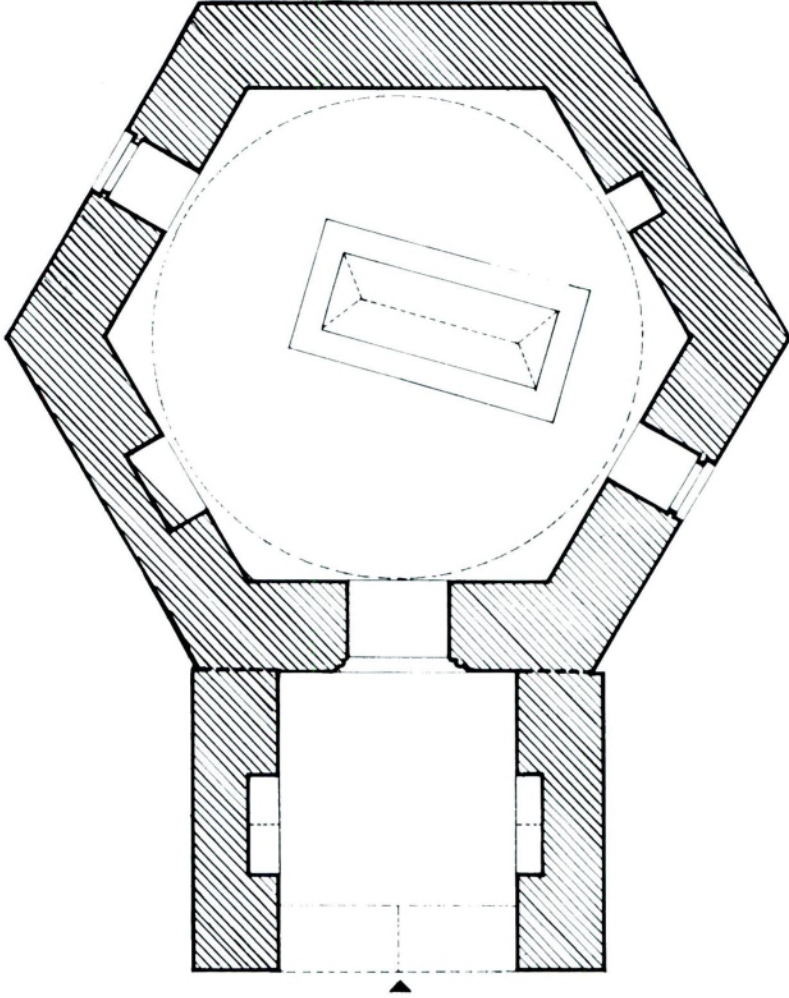

MANİSA YEDİKIZLAR TÜRBESİ PLANI

H. ACUN TEMMUZ - 1977

PLAN - 7 -

Hakkı Acun

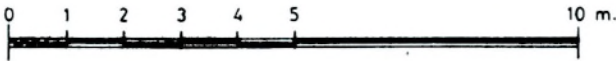
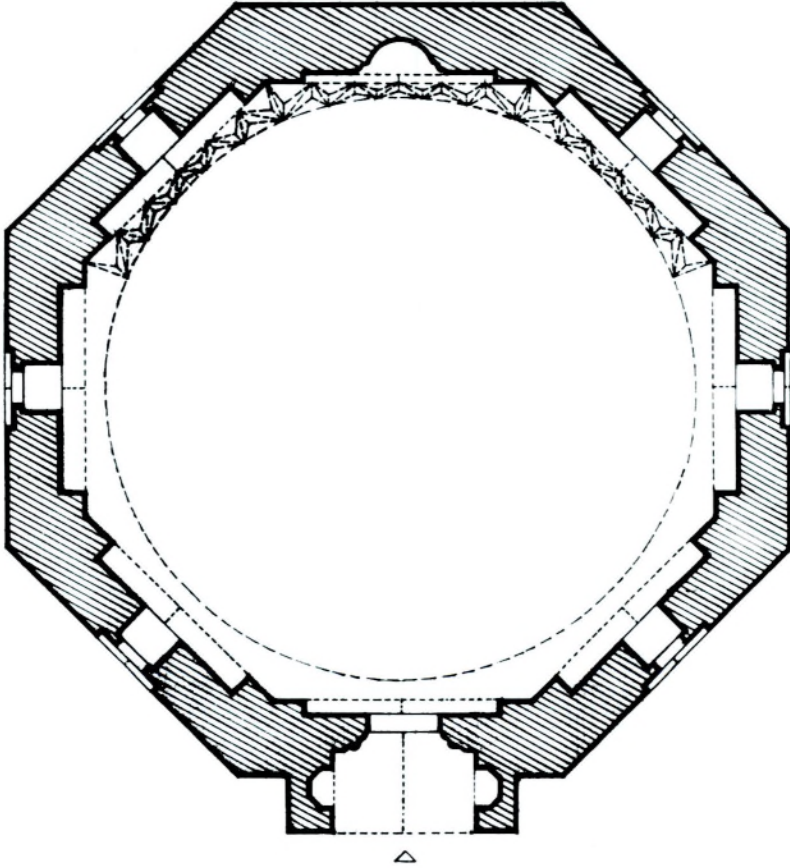
MANİSA AYNI ALİ TÜRBESİ PLANI

H. ACUN - AĞUSTOS - 1978

PLA. : 8

Hakkı Acun

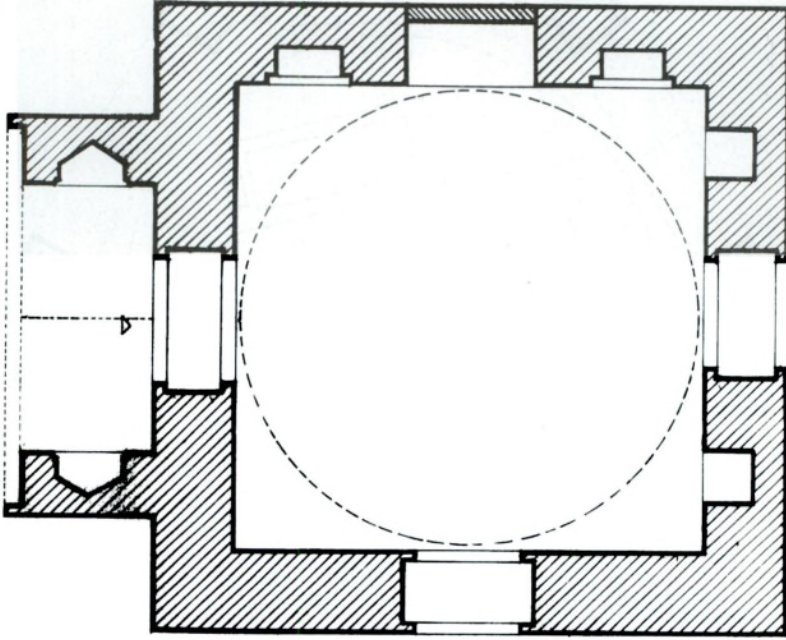

MANİSA YİRMIİKİ SULTANLAR TÜRBESİ PLANI

H.ACUN AĞUSTOS - 1978

PLAN - 9 -

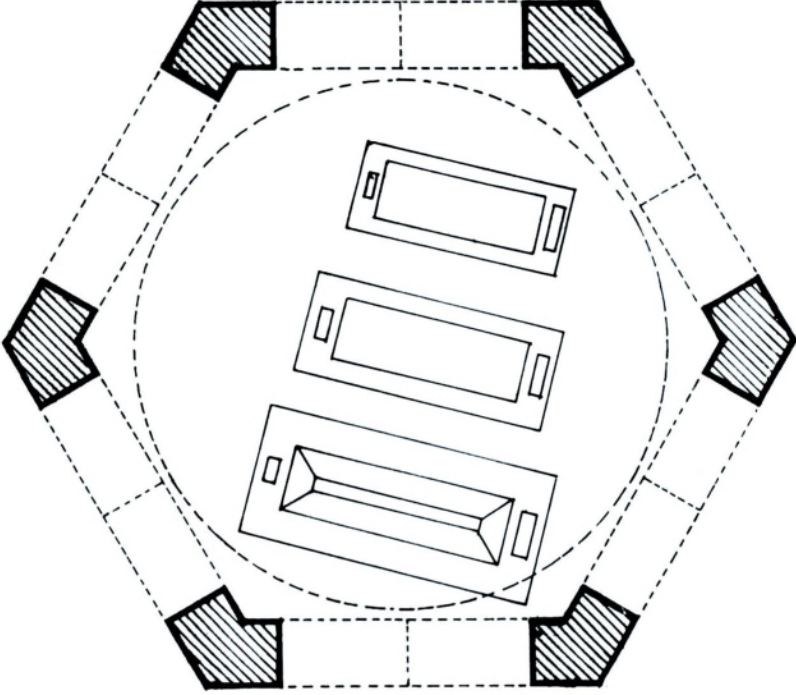

MANİSA - İSHAK CELEBİ KÜTÜPHANESİ

H. ACUN AĞUSTOS - 1978

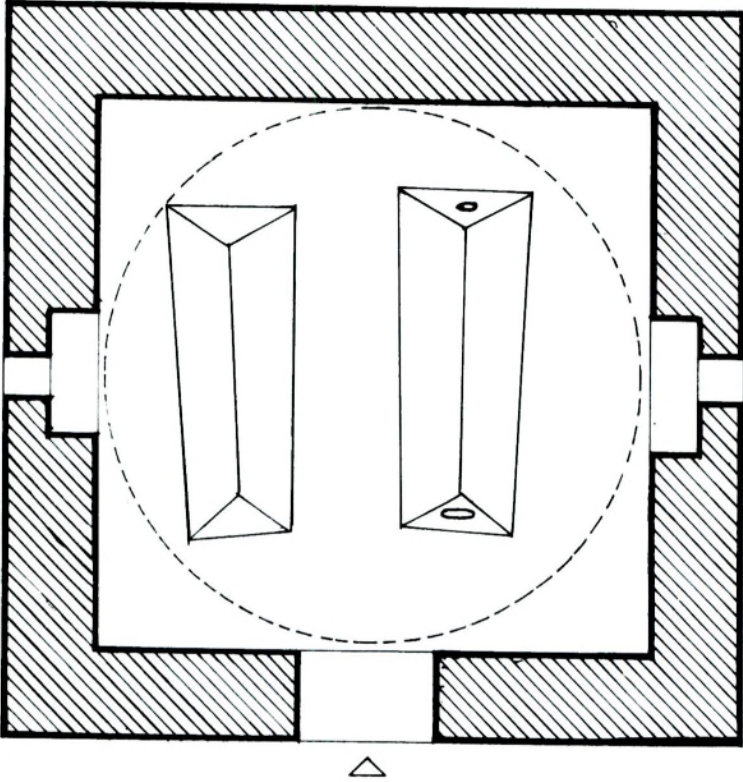
Hakkı Acun

MANİSA PAŞA KIZI TÜRBESİ PLANI
H. ACUN AĞUSTOS - 1978

PLAN - 11 -

TERZİZADE AHMET EFENDİ TÜRBESİ PLANI

H. ACUN AĞUSTOS - 1978

örtülüdür. (Bkz. Plan 8) Doğu ve batı yan duvarlarında aynı eksenler üzerinde yer alan sivri kemerli birer niş bulunur.

Dış Görünümü: Türbe, altıgen gövdeli, üzeri kubbeye örtülüdür. (Resim: 8) Güney yönünde sivri kemer alınlıklı bir eyvan yer alır. (Resim: 9) Duvarlara yalnız pencereler hareket kazandırmıştır. Dikdörtgen alt pencereler sivri kör kemer nişleri içine alınmıştır. Alt pencerelerin dikey eksenlerindeki üst pencereler fil gözlü aynalı kemerlidir.

Süsleme: Yapının içinde süsleme yoktur. Dışında ise, eyvan alınlık kemerinde ve köşesinde tuğla örgü süsleme ile karşılaşırız. Kemerde zik zak tuğla dizileri ile köşeliklerde sepet örgüsü motifli görülür.

Malzeme ve Duvar Tekniği: Yapının duvarları sarı kesme taştan, kubbe ve tonoz tuğladan yapılmıştır. Taşlar arasında çok ince harç tabakası vardır.

Yapının Getirdiği Sorunlar: Türbede iki sorunla karşılaşırız. Birincisi kaynaklarda adı geçen Aynı Ali Tekkesi'nin, türbenin neresinde olduğu açık olarak belirtilmemiştir³². İkincisi, eyvanın türbenin önüne ne zaman yapıldığıdır. Eyvan alınlığı ve köşelerindeki tuğla süslemelerden eyvanın pek geç tarihli olmadığı açıkça belli olur.

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Türbenin altıgen planlı, üzeri kubbeye örtülü olması bakımından, Bursa Cem Sultan Türbesi'ne (1479) benzer³³. Yalnız Cem Sultan Türbesi'nde eyvan, türbenin bütün duvarını kapatacak genişlikte değildir.

Eyvan-Kümbet bileşimi türbeleri, biz XIV. yy.ın ortalarından itibaren görürüz. Bu tür türbeler Anadolu'da pek yaygın değildir³⁴.

Yirmiiki Sultanlar Türbesi

İnceleme Tarihi: Ağustos 1978, Şubat 1981

Yapının Yeri ve Tanımı: Türbe, Saray Mahallesi'nde, Konur Sokağı'nda yer alır. Bugünkü Vakıflar Müdürlüğü'nün arkasındadır.

Tarihlendirilmesi: Türbenin kitabesi yoktur. Şehzadelerin Manisa'da valilik yaptıkları 1445-1595 yılları arasında, burada ölen kız ve erkek çocuklarının gömülmesi için, Hatuniye Camiini (1490) yaptıran, Bayezit'in oğlu, Şehinşah (1490-1503) tarafından yaptırılmıştır³⁵.

³² M. Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 50 dipnot

³³ A. Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse (Bursa)*, Paris: E. De Boccard, 1958 I. Texte, II. Planches, s. 121, Plan: 61

³⁴ H. Acun, "Yozgat ve Yöresinden İki Plan Türünden Dört Türbe örneği", *Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı*, Ankara: H.Ü. Yay., 1980, s. 409-424 bu plan türü türbeleri için bkz.

³⁵ Ç. Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul: Resimli Ay Mat., 1941, s. 23

Geçirdiği Onarımlar: H. 1116/M. 1704-05 tarihli, saray bahçesi ve şehzadeler türbesinin bakımsız ve harap, türbe kapısının yok olduğunu ve girişin bazı yerlerinin taşları döküldüğünü bildiren bir vesika vardır³⁶. Ayrıca H. 1126/M. 1714 tarihinde türbenin onarıma ihtiyaç duyulan yerlerinin onarım görmesine dair bir vesika daha vardır³⁷. Yapı, H. 1265/M. 1848, H. 1301/M. 1883-84'te³⁸ ve son olarak da, günümüze çok yakın bir tarihte tekrar onarılmıştır.

Bugünkü Durumu: Ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: Türbe, sekizgen planlı, üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye Türk üçgen kuşağı ile geçilir. Kubbe, duvar ve duvar köşelerinde yer alan duvar payeleri üzerine oturur. Duvar payeleri birbirine sivri kemerlerle bağlanır. (Plan: 9) Yapı içinde, doğudan batıya doğru birbirine paralel, 4, 6, 7 ve 5 tane sanduka sıralanır. Türbenin güneyinde, yarım yuvarlak gövdeli bir mihrap yer alır. Mihrap alınlığında dilimli kör kemer nişi vardır.

İç mekânı, kuzey ve güney duvarı hariç her duvarda dikdörtgen alt pencerelerle, bunların üzerinde, yuvarlak kemerli, fil gözlü üst pencereler aydınlatır. Yapının kuzeyinde portalli bir giriş yer alır.

Dış Görünümü: Türbe, sekizgen gövdeli, üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbe saçağında iki sıra kirpi dişleri vardır. Duvarları dikdörtgen çerçeveler içine alınmış altı üstlü pencereler parçalar. Dikdörtgen alt pencerelerin üzerinde, sivri kör kemer nişleri yer alır. Üst pencereler yuvarlak kemerli fil gözlüdür. Yapının kuzeyinde ince uzun dikdörtgen planlı, sivri kemerli taç kapı nişi bulunur (Resim: 10) Taç kapı nişinin iç tarafında, beşgen gövdeli birer niş yer alır. Buradan türbeye, segment kemerli, köşeleri profilli bir kapıdan girilir.

Süsleme: Yapının dışında süsleme yoktur. İç mekânda kubbe eteğinde, kalem işi, bir sıra bitkisel süsleme görülür. Ayrıca mimari elemanlarla yapılan süsleme, Türk üçgenlerinde ve mihrap kalınlığındaki dilimli kemerde karşımıza çıkar. (Resim: 11)

Malzeme ve Duvar Tekniği: Türbenin duvarları beyaz kesme taştan, kubbe tuğladan yapılmıştır. Duvar örgüsü çok muntazamdır.

Yapının Getirdiği Sorunlar: Yapıda hiçbir sorunla karşılaşmayız.

³⁶ Ç. Uluçay, "Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi". *Gediz*, s. 34 (1940), s. (3-4) 3

³⁷ Ç. Uluçay, *aynı makale*, s. 36 (1940), s. (2-4) 4

³⁸ Ç. Uluçay, *y.a.g.e.*, s. 27

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Türbe, sekizgen planlı, üzeri kubbeyle örtülü ve girişin derin nişli olması bakımından Bursa Yeşil Türbe (1419-20)³⁹ ve İzmir Bornova Ulu Cami yanındaki Kümbete (XIV-XV. yy.) benzer⁴⁰.

Türbe özellikleri bakımından klasik Osmanlı türbeleri geleneğini yansıtır.

Vak vak Tekkesi (İshak Çelebi Kütüphanesi)⁴¹

İnceleme Tarihi: Ağustos 1978, Şubat 1981

Yapının Yeri ve Tanımı: Adakale Mahallesi, Ulu Cami Caddesi ile Okul Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alan yapı, Seyyit Hoca Mescidi'nin karşısındadır.

Tarihlendirilmesi: Yapı, giriş kapısı üzerindeki kitabeyle tarihlendirilir.

Kad Temmet hazihî'l-türbetü'l-münevver
Nevere-ha-Allahu ve Subhânehu Te'âlâ

Fî gurret-i Receb li sene selase semanin ve tis'a-mi'e

Kitabesine göre, H.983/M. 1575 tarihinde⁴² türbe olarak yapılan yapı, Karlızade Şeyh Süleyman Efendi'nin tekkesi ve türbesi olarak kullanılmıştır⁴³. Bu yapının batısında bitişik, bugün olmayan ahşap bir oda vardı⁴⁴. 4.40 × 4.40 m. ölçüsünde, yakın zamana kadar mevcut bulunan, türbe olarak bilinen üç kabirli bu oda, tekke 1965-66 yıllarında onarılrken yıkılmış ve mezar da kaldırılmıştır⁴⁵.

Geçirdiği Onarımlar: Yapı, tarihi bilinen tek onarımını 1965'lerde geçirmiştir.

³⁹ A. Gabriel, *Bursa*, s. 94, Plan: 39

⁴⁰ İ. Bilgin, "Bornova'nın yayınlanmamış Dört Anıtı", *MTRE Bülteni*, S. 11 (1980), s. (46-50), resim: 3

⁴¹ Vak vak'ın kelime anlamı, M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul M.E.B. yay. 1971 s. 581'de Sultan Ahmet'teki çınar ağacı içine kullanılan bir tabirdir. Farsça'da, korkak adam demek olan Vak vak, Hindistan'da bir ağaç, Çin'de bir şehir adıdır.

⁴² Ç. Uluçay-İ. Gökçen, *a.g.e.*, s. 107; S. Karaöz, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Ankara; Ayyıldız Matbaası, 1974, s. 91

⁴³ İ. Gökçen, *Vakıflar ve Hayırlar*, II., S. 168

⁴⁴ İ. Gökçen, *Zaviye ve Yatırlar*, s. 24'te bugün ayakta olan yapının kitabesinde, türbe olduğu yazıldığı halde, içinde mezar olmadığı için türbe olarak değil de, zaviye olarak kullanıldığını yazan İ. Gökçen, aradaki ahşap yapının türbe olarak kullanıldığını belirtir. Belki de tekke ile türbe kompleks yapıldığı için, kitabede türbe kelimesi geçer.

⁴⁵ S. Karaöz, *y.a.g.e.*, s. 92

Bugünkü Durumu: Yapı, 1.8.1967'den beri İshak Çelebi Çocuk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Plan ve Kesiti: Türbe, kare planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye pandantiflerle geçilir. (Plan: 10) Yapının batı ve güney duvarındaki pencerenin iki yanında eksene simetrik birer niş yer alır. İç mekânı, doğu (giriş) duvarı hariç, kuzey ve batıya açılmış (güney duvarındaki pencere sonradan kapatılmıştır.), dikdörtgen alt pencereyle, batıda iki, diğer yönlerde birer üst pencere ve kasnakteki sekiz pencere aydınlatır. Yapının doğusunda sivri kemerle bir eyvan yer alır. Eyvanın eksenine, yuvarlak kemerli bir kapı açılmıştır. Yapı toprak seviyesinden çok aşağıda kalmıştır. Etrafında küçük bir avlu yer alır.

Dış Görünümü: Yapı, kare planlı, üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbe üzeri oluklu kiremitlerle kapatılmıştır. Kubbe etrafını sekizgen bir kasnak çevirir. (Resim: 12) Kasnağın her yüzünde sivri kemerli, fil gözlü birer pencere bulunur. Kasnak ile gövde arasında bir çıkıntı oluşmuştur. Duvarlar pencerelerle hareketlendirilmiştir. Dikdörtgen alt pencerelerin üzerinde sivri hafifletme kemeri bulunur. Yapının doğusunda bir eyvan vardır. Eyvan içine yuvarlak bir kapı açılmıştır. Kapı üzerinde dikdörtgen bir kitabe ile onun da üzerinde bir pencere yer alır. (Resim: 13)

Süsleme: Yapının iç ve dışında süsleme yoktur.

Malzeme ve Duvar Tekniği: Tekke, almaşık duvar tekniği ile bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan yapılmıştır. Taşlar, ikişer dik tuğlayla çerçevelenmiştir. Kubbe tuğladan, kapı lentosu beyaz mermerdendir.

Yapının Getirdiği Sorunlar: Yapının türbe olarak kullanılıp kullanılmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Kaynakların belirttiğine göre tekke olarak kullanılmıştır. (Bkz. Dipnot: 44)

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Vak vak Tekkesi, kare planlı, üzeri kubbeye örtülü ve önünde (doğusunda) yer alan eyvanıyla, Bursa Gülşah Hatun Türbesi'ne (1486)⁴⁶ çok benzer.

Paşa Kızı Türbesi

İnceleme Tarihi: Ağustos 1978, Şubat 1981.

Yapının Yeri ve Tanımı: Türbe, Sakalar (Eski Saray) Mahallesi'ndeki Hüsrev Ağa Camii'nin (1554) güneyindeki hazire içinde yer alır.

Tarihlendirilmesi: Yapının kitabesi yoktur. Fakat türbe içindeki en büyük lahit üzerinde, bir paşa kızına ait olduğunu okuduğumuz, mezar

⁴⁶ A. Gabriel, *a.g.e.*, s. 125, plan: 66.

taşına göre tarihlendirilir. Rivayete göre kitabede adı geçen paşanın III. Murat'ın paşalarından olduğu söylenir. Mezar taşındaki talik yazılı kitabenin son mısraında, ebced hesabıyla, "Didi hak iman ve Kur'an eyleye yoldaş ona" H. 1024/M. 1615 tarihi yazılıdır⁴⁷. Buna göre türbe, XVII. yy.ın başlarında yapılmış olmalıdır. Ayrıca en güneydeki sanduka üzerinde ise, "Şeyh Mehmet H. 1182/M. 1768-69" tarihi okunur. Kuzeydeki ise, 1929 tarihli dir.

Geçirdiği Onarımlar: Türbenin onarım tarihleri belli değildir.

Bugünkü Durumu: Yapı ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: Türbe altıgen planlı, baldaken bir yapıdır. Üzerini, altı ayak üzerine oturan kubbe örter. (Plan: 11) Kubbeye pandantiflerle geçilir. Ayaklar arasında sivri kemerler atlıdır. Türbe içinde kuzeyden güneye doğru sıralanan üç kabir bulunur. En baştaki mezar hepsinden daha büyüktür.

Dış Görünümü: Altıgen baldaken planlı türbenin kubbesi, oluklu kiremitlerle kapatılmıştır. (Resim: 14) Kubbenin oturduğu ayaklar zeminde birbirine alçak bir duvarla ve kemerlerin üzengi noktalarından demir gergi girişleriyle birbirine bağlanır.

Süsleme: Yapının iç ve dışında süsleme yoktur. Ama Paşa kızının lahtinde gülçe ile vazodan çıkan çiçek motifleri vardır. Ayrıca yapı içinde kalemî süsleme izlerine rastlanır.

Malzeme ve Duvar Tekniği: Türbenin ayakları kesme taş, kubbe tuğla ve kemerler almaşık tekniğiyle yapılmıştır. Kemerlerdeki almaşık tekniği, bir sıra kesme taş, dört, beş sıra tuğla düzenlidir (Resim: 15).

Yapının Getirdiği Sorunlar: Yapıda herhangi bir sorunla karşılaşmayız.

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Anadolu Türk Mimarisinde, baldaken tarzındaki türbelerle XIV. yy.ın başından itibaren karşılaşıyoruz⁴⁸. Baldaken türbelerin ilk örnekleri kare planlı olanlarıdır. Daha sonraki tarihlerde, özellikle XVII. yy.ın başından itibaren, altıgen ve sekizgen planlı türbeler giderek çoğalmıştır.

Terzizade Ahmet Efendi Türbesi

İnceleme Tarihi: Ağustos 1978.

Yapının Yeri ve Tanımı: Türbe, Ege Mahallesi'nde, Sevinç Sokağı'nın tam ortasında yer alır.

⁴⁷ Ç. Uluçay-İ. Gökçen, *a.g.e.*, s. 102.

⁴⁸ H. Acun, *a.g.e.*, s. 412.

Tarihlendirilmesi: Yapının kitabesi yoktur. Türbe yazılı kaynaklara göre tarihlendirilir. Terzizade Ahmet Efendi XVII. yy.da yaşamıştır. Hakkında H. 1049/m. 1639 tarihli bir kayıt vardır⁴⁹. Buna göre türbe, XVII. yy. ortalarında yapılmıştır.

Geçirdiği Onarımlar: Yapının geçirmiş olduğu onarım tarihleri bilinmemektedir.

Bugünkü Durumu: Yapı Sevinç Sokağı'nın tam ortasında kalmış, sokağı tamamen kapatmıştır. Türbe ziyarete açıktır.

Plan ve Kesiti: Yapı kare planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye pandantiflerle geçilir. İç mekânı, güney ve kuzey duvar üzerinde açılmış iki mazgal delik aydınlatır. Yapı içinde iki tane mezar bulunur. Mezarlardan birisinin Terzizade Ahmet Efendi'ye ait olduğu söylenir. (Plan: 12)

Dış görünümü: Kare planlı, üzeri kubbeye örtülü türbenin kare gövdenin üst köşeleri pahlanarak köşeler, üçgen düz çatıyla kapatılmıştır. Duvarlar masif görüntülüdür. Yalnız bu görüntüyü kapı ve mazgal delikleri bozar. Giriş dikdörtgen şeklindedir. Üzerinde sivri hafifletmek kemeri bulunur. (Resim: 16)

Süsleme: Yapının iç ve dışında süsleme yoktur.

Malzeme ve Duvar Tekniği: Türbenin duvarları moloz taşından, kubbe tuğladan yapılmıştır.

Yapının Getirdiği Sorunlar: Kaynaklardan, Terzizade Ahmet Efendi türbesinin yanında, bir mezarlığın köşesinde bir de mescidinin varlığını öğreniyoruz⁵⁰. Fakat mescidin ne zaman yıkıldığı hakkında bilgi edinemiyoruz.

Karşılaştırma ve Değerlendirme: Yapı, kare planlı, sekizgen kasnaklı oluşu nedeniyle Revak Sultan Türbesi'ne çok benzer. Yalnız Revak Sultan Türbesi'nin üzeri sekizgen bir külahla; Terzizade Ahmet Efendi Türbesi kubbeye örtülüdür.

⁴⁹ İ. Gökçen, *Vakıflar ve Hayırlar*, I., s. 264.

⁵⁰ *Aynı Eser*, s. 264.

DEĞERLENDİRME

A— Saruhanoğulları Dönemi

I — Mimari Elemanlar:

1 — *Taşıyıcı Elemanlar*: Saruhanoğulları dönemi türbelerinde taşıyıcı eleman olarak yalnız duvarlar kullanılmıştır.

2 — *Örtü Elemanları*: Manisa'daki Beylik dönemi türbelerinde üç tür örtü elemanı ile karşılaşırız. Bu örtü elemanları kubbe, külah ve tonozdur. Kubbe, tüm türbelerde kullanılmıştır. Yalnız Revak Sultan Türbesi'nde sekizgen külah göze çarpar.

Sivri beşik tonoz ise, Revak Sultan Türbesi'nin dışındaki diğer türbelerde, kubbe ile birlikte yan yana kullanılmıştır.

3 — *Duvar Örgüsü*: Türbelerin duvarları moloz taş ve tuğla karışımından, üst örtüleri tuğladan yapılmıştır. Kesme taş kullanımı yalnız İshak Çelebi Türbesi'nin batı duvarında, bu mekânı vurgulamak için kullanılmıştır.

4 — *Kubbeye Geçiş Elemanları*: Saruhanoğulları dönemi türbelerinde üç tür kubbeye geçiş elemanı ile karşılaşırız. Bunlar tromp, pandantif ve Türk üçgenidir. Revak Sultan Türbesi'nde kubbeye sivri tromplarla, İshak Çelebi Türbesi'nde pandantifle, Saruhan Bey ve Yedi Kızlar türbelerinde ise, köşelerde yer alan Türk üçgenleriyle geçilmiştir. Üçgenler üç parçalı ve duvarların orta noktasına kadar iner. Bu tür kubbeye geçiş sistemini Manisa Kale ve Dere mescidlerinde de görürüz. Yalnız mescidlerdeki üçgenlerin tepe açıları daha dardır. Türbelerdeki üçgenler ise, eşkenar üçgendir. mescidlerdeki üçgenler, türbelerdeki üçgenlerden daha küçük boyutludur.

II — Plan ve Mimari Kuruluşlar:

1 - *Plan*: Saruhanoğulları dönemi türbelerinde iki plan türü ile karşılaşırız. Birincisi kare planlı, üzeri konik külahlı Revak Sultan Türbesi plan türü; ikincisi ise, İshak Çelebi, Saruhan Bey ve Yedi Kızlar türbelerinde karşılaştığımız dikdörtgen planlı üzeri kubbe + tonoz örtülü plan türüdür.

Manisa'daki tüm türbelerin mumyalık (mezar odası) bölümleri yoktur.

Anadolu Selçuklu dönemi türbelerinde gördüğümüz poligonallı gövdeli türbelerle Saruhanoğulları döneminde karşılaşmıyoruz. Kare ve dikdörtgen

planlı türbeleri her dönemde sık sık görebiliriz⁵¹. İshak Çelebi Türbesi'nde olduğu gibi, medresenin bir bölümünü işgal eden türbe örneğiyle Akşehir Taş Medrese (1250)⁵² ve Konya Sahip Ata Hanikâhında (1279)⁵³ karşılaşırız. Taş Medrese'de türbe, kuzey eyvanın batı yanındaki hücredir. Bu hücre, kare planlı üzeri kubbeyle örtülüdür. Sahip Ata Hanikâhında türbe, kuzey eyvanın arkasında yer alır. Kare planlı ve üzeri kubbeyle örtülüdür. Türbenin önünde, üzeri çapraz tonoz örtülü, enine dikdörtgen planlı bir hazırlık mekânı bulunur.

2- *Taş Kapı, Giriş ve Cepheler*: Saruhanoğulları dönemi türbelerinde cephe düzenlemesi dikkatimizi çeker. Giriş cephesi özellikle Saruhan Bey ve Yedi Kızlar Türbesi'nde olduğu gibi, beden duvarlarından yukarı ve yanlara doğru taşan kütle üzerine, büyük ve sağır (kör) kemer bu cepheye eyvan görünüşü kazandırmaktadır. (Bkz. Resim: 1 ve 7) Bu cephenin tam ortasına lentolu dikdörtgen bir kapı açılmıştır. Saruhan Bey Türbesi'nde bu kapının iki yanında birer pencere yer alır. Yedi Kızlar Türbesi'nde ise, üzerinde bir pencere açıklığı bulunur.

Türk-İslam mimarisinde, cephede geniş kör kemer nişi kullanımına daha önce de rastlanır. Çok daha erken dönemlerde, Özbekistan'da, Tim'deki Arap Ata Türbesi'nde (978)⁵⁴ ve Mihne'deki Ebu Sait türbelerinde (1049)⁵⁵ bu tür cephe düzeni vardır. Anadolu'ya gelince, bu tipte Amasya'daki Turumtay (12-78)⁵⁶ ve I. Mesut türbelerinde (XIII. yy. sonu)⁵⁷ karşılaşırız.

Ayrıca bu şekilde geniş cephe içine açılan kapı düzenini Peçin Ahmet Gazi Medresesi (1375)⁵⁸ ve Balat İlyas Bey Camii'nde de (1404)⁵⁹ görürüz.

İshak Çelebi, Saruhan Bey ve Yedi Kızlar Türbesi boyuna dikdörtgen planlı, üzeri kubbeyle örtülüdür. Kubbe doğrudan doğruya duvarlara, adeta yüzeye tencere kapağı gibi oturtulmuştur.

⁵¹ Bu türbelerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. O. Arık, *a.g.m.*, s. 74-91.

⁵² A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, C. I., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1969 s. 80-81, Şekil: 42.

⁵³ *Aynı Eser*, s. 62-63, Şekil: 30.

⁵⁴ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, I., s. 24-25; M. Cesar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: Baha Matbaası, 1977, s. 115.

⁵⁵ *Aynı Eser*, I., s. 77; *Aynı Eser*, s. 307, 312.

⁵⁶ O. Aslanapa, *a.e.*, II., s. 139; A. Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, Paris: E de Boccard Editeur, II., s. 59-60.

⁵⁷ A. Gabriel, *a.e.*, II., s. 61-62.

⁵⁸ O. Aslanapa, *a.e.*, II., s. 230.

⁵⁹ *a. e.*, II., s. 229.

Saruhan Bey Türbesi'nde, kubbenin oturduğu kare mekân, ön cepheden daha yüksekte kalmıştır. Yapının dört bir tarafını kirpi saçaklar çevirir.

Yedi Kızlar Türbesi'nde ise, ön cephe kubbeli mekândan daha yüksekte kalmıştır.

Revak Sultan Türbesi, kare planlı, üzeri sekizgen külahla örtülüdür. Külah doğrudan doğruya kare mekâna oturmuştur. Külahın kasnağı olmadığı için, yapının köşeleri pahlanarak sekizgen kasnak oluşturulmuştur.

III — Mimar Sorunu:

Saruhanoğulları dönemi türbelerinden yalnız İshak Çelebi Türbesi'nin mimarı bellidir. Bunun da nedeni, türbenin Ulu Cami Medresesi'nin bir hücrelerinde yer almasından ileri geliyor. Medresenin mimarı Emet bin Osman'dır.

IV — Süsleme:

Saruhanoğulları dönemi türbelerinde özgün süslemeyle karşılaşılmaz.

B — Osmanlılar Dönemi

I — Mimari Elemanlar:

1 — *Taşıyıcı Elemanlar*: Manisa'daki Osmanlı dönemi türbelerinden yalnız baldaken planlı Paşa Kızı Türbesi'nde taşıyıcı eleman olarak ayak, diğer türbelerde duvarlar kullanılmıştır.

2 — *Örtü Elemanları*: Türbelerin hepsinde örtü elemanı olarak kubbe kullanılmıştır. Kubbeler yarım küre biçimlidir.

3 — *Duvar Örgüsü*: Aynı Ali ve Yirmiki Sultanlar Türbesi'nin duvarları, Paşa Kızı Türbesi'nin ayakları kesme taştan, Vak vak Tekkesi'nin ve Terzizade Ahmet Efendi Türbesi'nin duvarları moloz taştan yapılmıştır. Tüm örtü elemanlarında tuğla kullanılmıştır. Yalnız Aynı Ali Türbesi eyvanı kesme taştan yapılmıştır. Ayrıca, Paşa Kızı Türbesi'nin ayakları arasında atılan sivri kemerler, bir sıra kesme taş, beş sıra tuğla sistemli almaşık tekniktir.

4 — *Kubbeye Geçiş Elemanları*: Aynı Ali, Paşa Kızı, Vakvak Tekkesi ve Terzizade Ahmet Efendi türbelerinde kubbeye pandantifle, yirmiki Sultanlar Türbesi'nde üçgen badem kuşakla geçilmiştir. Beylikler döneminde geçiş elemanları duvarın ortalarına yakın bir yerden başlamasına karşın, Osmanlılar döneminde daha yukarı doğru çıkmıştır.

II — Plan ve Mimari Kuruluşlar:

1 — *Plan*: Manisa'daki Osmanlı dönemi türbelerinde dört plan türüyle karşılaşırız. Bu plan tipleri şunlardır:

- a) Kümbet + Eyvan Bileşimi, üzeri kubbe + tonoz örtülü,
- b) Kare Planlı, üzeri kubbeye örtülü,
- c) Baldaken Planlı, üzeri kubbeye örtülü,
- d) Sekizgen Planlı, üzeri kubbeye örtülü,

Anadolu'da çokgen gövdeli⁶⁰ veya yalnız eyvandan oluşan⁶¹ türbelerle yeterince karşılaşırız. Çokgen gövdeli, üzeri külahla örtülü kümbetler, Anadolu Selçuklu türbe geleneğinin özelliklerini yansıtır. Fakat poligonal gövdeli, önü eyvanlı (Kümbet + Eyvan Bileşimi) türbelere pek az rastlarız. Bu plan türünün ilk örneklerini Anadolu dışında, Dehistan bölgesindeki XII.yy.ın ilk yarısına ait kümbetlerde görürüz⁶². Anadolu'da ilk örneğini Tunceli-Malazgirt Elti Hatun Kümbeti (XII.yy. ilk yarısı)⁶³, İznik Kırğızlar Türbesi (13-24-60)⁶⁴, Kayseri Ali Cafer Türbesi (XIV.yy. ortası)⁶⁵ Gelibolu Saruca Paşa Türbesi (1499-1500)⁶⁶ ve Yozgat Çayırılan Çerkes Bey Türbesi (1578-88)⁶⁷ dir. Eyvan + Kümbet Bileşiminin en güzel örneklerinden birisi de Manisa'daki Aynı Ali Türbesi'dir⁶⁸. Eyvan + Kümbet Bileşimini hatırlatan, eyvanın biraz daha küçüldüğü, adeta birer sembolik anı olarak kaldığı türbeler de vardır. Örnek olarak Manisa'daki Vak vak Tekkesi ve Yirmiiki Sultanlar Türbesi'ni (bkz. Plan; 9-10) ve Selçuk'taki Anonim Kümbeti (XV.yy. ilk yar.)⁶⁹ gösterebiliriz.

Anadolu dışında başka yerde göremediğimiz, Manisa'daki Paşa Kızı Türbesi'nde olduğu gibi, baldaken planlı türbelerle de XIV.yy.ın başından

⁶⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. M. O. Arık, *a.g.m.*, s. 57-100.

⁶¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. M. Sözen, "Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler" *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I (1968), s. 167-219.

⁶² O. Aslanapa, *a.g.e.*, I., s. 69; H. Acun, *a.g.m.*, s. 423.

⁶³ O.C. Tuncer, "13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VI (1974-75), s. 89-129, bkz. s., 101.

⁶⁴ A.S. Ülgen, "İznikte Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi* I (II. Bas. 1969), s. (53-71) 60.

⁶⁵ O. Arık, *a.g.m.*, s. 94; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II., s. 200.

⁶⁶ E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri (1403-1451)*, c. II İstanbul: Baha Matbaası, 1972, s. 486.

⁶⁷ F. Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", *Cum. 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, (1973), s. (309-381), 340.

⁶⁸ H. Acun, *a.g.m.*, plan, 2,5.

⁶⁹ A. Arel, "Anadolu'da Birkaç Yapının Tarihlendirilmesi ve XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarisini Hakkında" *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2 (1970), s. (82-96) 85-87, şekil: 2, Resim: 12.

itibaren karşılaırız. Özellikle dikdörtgen planlı, baldaken tarzındaki türbeler, baldaken plan türünün ilk örnekleridir. XVII.yy. başından sonra, baldaken plandaki dört ayak giderek altı ve sekiz olarak çoğalır. XVIII.yy.dan sonra da bu plan türü çeşitlemelere uğrayarak Anadolu'da daha da yaygınlaşır⁷⁰.

Bu türbeler içinde, Osmanlılar döneminde her bölgede en yaygın olarak karşımıza çıkacak olanı, Yirmiiki Sultanlar Türbesi'nin plan türündekilerdir. Yani sekizgen gövdeli, üzeri kubbeye örtülü olanıdır. Bu plan türüne Bursa Yeşil Türbe'yi (1419-20)⁷¹ örnek verebiliriz. Daha geç tarihlere doğru Bursa Sultan Mustafa Türbesi'nde (1474)⁷² görüldüğü gibi, bu plan türündeki türbelerin önüne bir sundurma getirilmektedir.

2 — *Taç Kapı, Giriş ve Cepheleer*: Aynı Ali, Yirmiiki Sultanlar Türbesi'nin ve Vak vak Tekkesi'nin girişi özenle düzenlenmiştir. Her üç türbenin de girişinde bir hazırlık mekânı bulunur. Hazırlık mekânlarının yüksekliği, ana mekânın kubbe saçaklarına kadar çıkar. Yirmiiki Sultanlar Türbesi'nin hazırlık mekânının üzeri mukarnas dizilidir. Giriş kapısının kenarları profillidir. Aynı Ali Türbesi'nin ve Vak vak Tekkesi'nin hazırlık mekânları eyvandır. Eyvan, kubbe saçağı kadar yüksekliktedir. Bütün girişler segment kemerlidir.

III — Mimar Sorunu:

Manisa'daki Osmanlı Dönemi türbelerinden hiç birisinin mimarı belli değildir.

IV — Süsleme:

Manisa'daki Osmanlı dönemi türbelerinde süsleme yoktur. Yalnız, Yirmiiki Sultanlar Türbesi'nin mihrap kalınlığında dilimli kör kemer süsleme olarak görülebilir. (Resim: 11) Ayrıca kubbe eteğinde kalem işiyle yapılmış çiçek demetine benzer bezemeler vardır⁷³.

Manisa Türbe Mimarisinin değerlendirilmesini somutlaştırabilmek için bir tablo üzerinde göstermeye çalıştık. (Tabloya bkz.)

⁷⁰ Bu türbeler için bkz. H. Acun, *a.g.m.*, s. 412-413.

⁷¹ A. Gabriel, *Bursa*, s. 94, Plan 39.

⁷² *Aynı Eser*, s. 119.

⁷³ Günümüze çok yakın bir tarihe kadar, türbe içinde kalem işiyle yapılmış manzara resimleri olduğunu, türbe yakınında oturan mahalle sakinlerinden öğreniyoruz.

YAPILARLA İLGİLİ BİBLİYOGRAFYA

Saruhan Bey (Gurhane) Türbesi

- 1 - K. İRMAK, *Manisa Tarihi*, İstanbul: 1837, s. 12
- 2 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul: 1939, s. 119
- 3 - M. O. ARIK, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri" *Anadolu (Anatolia)*, XI (1967), s. (57-100) 79
- 4 - N. KÖKLÜ, "Saruhanlılar Devrinde Manisa I" *Manisa 4 (Nisan 1983)*, s. (22-40) 20-33
- 5 - İ. BILGIN, "Manisa Saruhan Bey Türbesi ve Zaviyesi" *Manisa 4 (Nisan 1983)*, s. 41-45

Revak Sultan Türbesi

- 1 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 106
- 2 - Ç. ULUÇAY, *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, C. I İstanbul, 1940, s. 28
- 3 - İ. GÖKÇEN, *Saruhan Zaviye ve Yatırları*, İstanbul, 1946, s. 67
- 4 - S. EYİCE, "Two Mosaic Pavements Pavements From Bithynia" *Dumbarton Oaks Papers XVII (1963)* s. (373-383) 380, dipnot 26 a
- 5 - O. ASLANAPA, *Turkish Art Architecture*, London, 1971, s. 182
- 6 - O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, C. II, İstanbul, 1977, s. 221
- 7 - O. ASLANAPA, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)*, İstanbul, 1977, s. 40
- 8 - N. KÖKLÜ, "Saruhanlılar Devrinde Manisa (2)" *Manisa*, 5 (Ağustos-1983), s. (40-65) 43-44.

İshak Çelebi Türbesi

- 1 - İ. GÖKÇEN, "Ulu Cami ve Medresesi" *Gediz*, s. 4 (1983), s. 8
- 2 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 91
- 3 - R. M. RIEFSTAHL, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 13
- 4 - H. ERSOY, "Ulu Cami: Ulu Cami Medresesi" *Geriz*, s. 57 (1942) s. 13
- 5 - M. SÖZEN, *Anadolu Medreseleri*, C. I., İstanbul, 1970, s. 57
- 6 - H. ACUN, *Manisa İshak Çelebi Külliyesi, Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), s. 127-146

Yedi Kızlar Türbesi

- 1 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 120-124
- 2 - M.Ç. ULUÇAY, *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, I. İstanbul, 1940, s. 60, 68, 96
- 3 - İ. GÖKÇEN, *Vakıflar ve Hayırlar*, I., İstanbul, 1946, s. 99
- 4 - K. SU, Gülfam, öteki adıyla Gülgün Hatun'un Manisa'daki Vakıf ve Hayırlar" *I. Mesir Konferansları* (20-30 Nisan 1982), Manisa Emek Matbaası 1982, s. 33-47
- 5 - N. KÖKLÜ, "Saruhanlılar Devrinde Manisa 2" *Manisa*, 5 (Ağustos-1983), s. (40-65) 47, 56.

Aynı Ali Türbesi

- 1 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 125
- 2 - M. Ç. ULUÇAY, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, C. I., İstanbul 1940, s. 46, 49-50, 136-137
- 3 - Ç. ULUÇAY, "Aynı Ali Kimdir", *Gediz*, S. 84 (1945), s. 3-5
- 4 - İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, C. I., İstanbul, S. 43-44, 1946
- 5 - H. ACUN, "Yozgat ve Yöresinden İki Plan Türünden Dört Türbe Örneği", *Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı*, Ankara: H.Ü. Yay., 1980, s. 413, 424

Yirmiiki Sultanlar Türbesi

- 1 - İ.H. UZUNÇARŞILI, *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat*, İstanbul, 1929, s. 94
- 2 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 119-120
- 3 - Ç. ULUÇAY, "Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi", *Gediz*, S. 34 (1940), s. 3-4; S. 35-36 (1940), s. 2-4
- 4 - Ç. ULUÇAY, *Manisa'da Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul, 1941

Vak vak Tekkesi (İshak Çelebi Kütüphanesi)

- 1 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 107.
- 2 - İ. GÖKÇEN, *Saruhan Zaviye ve Yatırları*, İstanbul, 1946, s. 24.
- 3 - İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, I., İstanbul, 1946, s. 261-263.
- 4 - İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, II., İstanbul, 1950, s. 168.
- 5 - S. KARAÖZ, *Manisa İli Kütüphaneleri*, Ankara, 1974, s. 91.

Paşa Kızı Türbesi

- 1 - Ç. ULUÇAY—İ. GÖKÇEN, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 102.

Terzizade Ahmet Efendi Türbesi

- 1 - İ. GÖKÇEN, *Vakıflar ve Hayırlar*, I. İstanbul: 1946, s. 264.

OSMANLI DEVLETİNDE “ESKİ ESER” VE “ONARIM” ÜZERİNE GÖZLEMLER

EMRE MADRAN

I. GİRİŞ

Tüm uygarlıklar, kendilerinden önceki uygarlıkların ürünleri ile ilgilenmişler, bu durum değişik şartlarda olumlu ya da olumsuz davranışlar olarak belirebilmiştir. “Eski Kültür”e olan bu ilginin çeşitli nedenleri vardır¹. “Eski”ye duyulan ilgi, dini kökenli korku ya da saygı, sanatsal değer, ekonomik değer, kullanım değeri vb. birçok etmen hemen tüm ülkeleri taşınır ya da taşınmaz kültür varlıklarına karşı bir tavır takınmaya zorlamıştır. Bu tavrın her dönemde bilinçli olduğunu söylemek olası değildir. Günlük kullanım değerleri ağır basan taşınmazların işlevlerinin sağlıklı olarak sürdürülmesinde gösterilen özenin ana nedenleri arasında, genellikle “yararlılık” ögesinin yattığı söylenebilir. Ancak, özellikle Avrupa’da XII. yüzyıldan başlayarak koruma bilincinin gelişme sürecinde, “eskilik değeri”, “izlenim değeri”, “çevreye katkı” vb. çağdaş sözcüklerin yer aldığı görülmektedir. Ancak yorumlar çeşitlidir, yaklaşımlar kişiseldir, uygulamalarda çağın beğenileri ağırlık taşır.

Bu nedenlerle, “kişi” ile “anıt” arasındaki ilişkiler tarih boyunca oldukça karmaşık olmuştur². Moral değerler, gelenekler, yaşam biçimi, beğeniler, vb. etkenlerin şekillendirdiği “dünya görüşü” bu ilişkilerin anahtarlarını belirler. “Koruma” olgusunun çağlar boyunca çeşitlilik göstermesi de bu değişkenlerden kaynaklansa gerektir. XII. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonuna değin birçok özgün mimari yapıtı ve bunların yer aldığı kent ve kasabaları yaratan ya da yenileyen Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı İmparatorluğu’nda da doğal olarak kendinden önceki ya da kendi tarafından oluşturulan kentsel ve mimari değerlere karşı belirli tavırlar oluşmuştur. Bu tavırların incelenmesi, korumanın mali, idari, teşkilat vb.

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.:

Cevat ERDER; Tarihi Çevre Kaygısı, O.D.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Yayın no. 21, Ankara, 1971.

Cevat ERDER; Tarihi Çevre Bilinci, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Yayın No. 24, Ankara, 1975.

² Aynı; Her iki yapıtın birçok bölümünde konu örneklerle verilmektedir.

boyutlarına ilişkin bilgilerin derlenmesi, bugüne hangi aşamalardan geçilerek gelindiğinin anlaşılması bakımından önem taşır.

II. YÖNTEM

Bu araştırmanın bir derleme ve deneme niteliğinde olduğu unutulmadan bazı önkabuller yapılmıştır. Bu önkabuller 2 başlık altında toplanmıştır:

II. 1. Zaman sınırları:

Anadolu-Türk Sanatı, "Birinci Beylikler" olarak adlandırılan Mengüceklı, Saltuklu, Artuklu vb. toplulukların siyasal güç kazanmalarıyla başlamıştır.

Bu nedenle, araştırma konusu yapı, kurum ve belgeler bu dönemden başlayarak seçilmiş ve incelenmiştir. XVIII. yüzyılın sonunda başlayan, ve XIX. yüzyılda hemen tüm sektörlerde ve bağlı kurumlarında etkisini gösteren "Batılılaşma" ise araştırılan dönemin sonu olarak kabul edilmiştir. Çünkü, özellikle Tanzimat'tan sonra, kurumlarda, örgütlenme biçimlerinde, beğenilerde ve bunun sonucu olarak uygulamalarda köklü değişimler başlayacaktır.

II. 2. Konu sınırları:

Bir dönemin "eski eser" ve "koruma" kavramı ve yaklaşımlarının incelenmesinde, onarım tasarımı ve uygulamalarına hangi kuramsal temellerin ve "tutarlılıklar" sisteminin egemen olduğunun saptanması çok önemli bir yer tutar. Bursa'nın ilk Osmanlı dönemi yapılarından Şehadet Camisi'ni, tümüyle XIX. yüzyıl beğenisine göre yeniden yaparcasına onaran; Topkapı Sarayı'nın çeşitli yerlerindeki müdahaleleriyle tüm devirleri birbirine karıştıran, buna karşın, birçok yapının "aslına uygun" onarımı konusunda "hükm-i şerif"ler çıkaran bir İmparatorlukta, onarımın ilkeler yönünde tartışılması kuşkusuz gereklidir. Ancak, bu çalışmada konunun teşkilat, mali ve kurumlaşma yönlerine değinilecek, "asar-ı atika"ya gösterilen "ilgi" ya da "ilgisizlik"ten örnekler verilmeye çalışılacaktır. Böylece, onarıma karar verilmesi, uygulanması ve sonuçlandırılması sürecindeki yönetim mekanizması konuyla ilgili kurum ve kişilerin niteliklerine ilişkin olarak derlenebilen bilgiler sunulmaya çalışılacaktır.

III. TAHRİBATIN NEDENLERİ

Frodl, "Onarım Tarihi, tahribin tarihi ile başlar" demektedir³. Bu nedenle, "onarım" işlemine girişmek için ürünün tahrip olması gerekir.

³ Walter FRODL; The History of Restoration (Teksir); ICCROM, 1971.

Tahribatı oluşturan nedenler ve buna karşı takınılan tavırlar “eski eser” bilincinin oluşum ve gelişiminin göstergesi, “onarım” olayının ise ana konusudur.

Osmanlı toplumunda, tahribatın nedenlerine ilişkin ana başlıklar saptamak olasıdır.

III. 1. *Bilinçsizlik - İlgisizlik:*

Belgelerin, özellikle anı ve gezi günlükleri ile Osmanlı tarih yazıcılarının eserlerinin incelenmesi sonucu⁴ Osmanlı toplumunun Anadolu-Türk Çağı Sanatı öncesi ya da kendi yaşadığı çağ öncesi mimarlık ve sanat yapıtlarına karşı takındığı genel tavrın, “ilgisizlik” ve “bilinçsizlik” sözcükleriyle anlatılabileceğini göstermektedir.

1554-1562 yıllarında Avusturya Elçisi olarak Türkiye’de görev yapan Ogie Ghiselin de Busbecq bu tür bir davranışı şöyle anlatır⁵:

“... Uğradığımız yerlerin hemen hepsinde birçok eski paralara rastladım⁶. Türklerin bazen bunları ağırlık olarak kullandıklarını gördüm. Bunların adı onların tabirinde ‘gavur mangırı’dır... Bu eski paralara olan merakım dolayısıyla kuyumcuları ziyaret ediyordum. Bunlardan birisi kendisinde bir müddet önce bir hayli eski para bulunduğunu, ancak bir işe yaramadıklarından eriterek kupa yaptığını söyleyince hayret ve üzüntü içinde kaldım...”

Bu tür bir tahrip bazan doğrudan devlet eliyle de yapılabilmektedir. 1788 yılında imparatorluk, ekonomik darboğaz karşısında kalınca, Şeyhülislam’dan “... kadın ziyneti ile altın ve gümüşlü silahdan maada altın ve gümüş eşya şer’an haramdır...” fetvası alınmış, herkes elindeki tüm altın ve gümüş eşyayı darphane’ye vermeye çağrılmıştır⁷. Bu işlem sırasında, yüzlerce hatta binlerce yıl süresince üretilmiş birçok sanat yapıtının yok olduğu rahatlıkla söylenebilir. Selçuklu ve Osmanlı Döneminde “derleme” inşaat malzemesi kullanılması bir anlamda koruma olarak görülebilirse de,

⁴ Osmanlı öncesi Anadolu-Türk toplumlarındaki onarım etkinliklerinin incelenmesinde belge eksikliği ortaya çıkmaktadır. Vakfiyeler ve bazı onarım kitabeleri dışında, Osmanlı döneminin bilgi ve belge zenginliğinin bulunmaması, araştırmanın XIV.-XVIII. yüzyıllar arasında yürütülmesinde etkin rol oynamıştır. Ancak, Selçuklu ve Beylikler dönemi vakfiyelerinde onarım ile ilgili ilk hükümlerin bulunması ve Osmanlı vakfiyeleri için bir başlangıç oluşturmaları VI. bölümde incelenmelerini gerekli kılmıştır.

⁵ O.G. de BUSBECQ; Türkiye’yi Böyle Gördüm; Tercüman 1001 Temel Eser: 31; s. 56.

⁶ Bu paraların Bizans İmparatorluğu’na ait olduğu anlaşılmaktadır.

⁷ İsmail CEM; Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi; Cem Yayınevi, İstanbul, 1971; s. 195-196.

bir anlamda ilgisizlik sonucu tahribat olarak yorumlanabilir. İnciciyan⁸ Hipodrom'un taşlarının Süleymaniye Camisi inşaatında, sütunların bir kısmının levha halinde kesilerek hamamların zemininin döşenmesinde kullanıldığını anlatır. Yine Süleymaniye Külliyesi yapımı sırasında gerek İstanbul, gerekse imparatorluğun diğer yerlerinden, eski kültürlerle ait birçok malzemenin getirilerek kullanıldığı çeşitli hükümlerden anlaşılmaktadır⁹. Bu konudaki ilgisizliköylesine ileri gitmiştir ki, bir başka cami'nin taşının sökülüp başka yerde kullanılmasında bile sakınca görülmemiştir¹⁰. Aynı hükümde, sökülen mermerin yerinin onarımı için ayrıca ödenek gönderildiği de hatırlatılmaktadır. Çanakkale'nin güneyinde yer alan Alexandria Troas öreninin mimari parçaları, İstanbul'da XVI. yüzyılda çeşitli inşaatlarda kullanılmıştır¹¹. Yine, örenlerde hazine olduğuna inanan kişilerin tahribatları¹² günümüzde de aynı hızla sürmekte ve tümüyle bilgisizliği göstermektedir.

Bu tür tahribatın dinsel bağnazlıkla ilgisi olmadığı, bir diğer deyişle salt İslam öncesi yapıtları kapsamadığı, tümüyle kayıtsızlığa dayandığı, İslam dönemi yapıtlarının yine müslümanlar tarafından tahrib edilmesi ile kanıtlanmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde yapılan Konya Surlarının 19. yüzyılda tümüyle yıkılarak taşların bir bölümü ile bugünkü Hükümet Konağı'nın yapılması¹³, İstanbul'da Zeyrek İmaretinden bazı

⁸ P.G. İNCİCIYAN; 18. Asırda İstanbul; İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü Yayınları: 43, İstanbul, 1976; s. 63 ve s. 70.

⁹ Ömer L. BARKAN; Süleymaniye Cami ve İmaretin İnşaatı; Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, Ankara, 1979; Cilt II, s. 11-31.

Buradaki birçok "hükm-i şerif" bu konuyla ilgilidir.

¹⁰ Aynı., s. 25; Kocaili Sancağı Beyi ve İznik Kadısına gönderilen bir hükümde şu satırlar okunmaktadır: "Bundan akdem İznik'de vaki olan merhum Hayrüddin Paşa Mescidinde şemse döşeme somaki mermer çıkarub mahrariyye-i İstanbul'da bina olunan imaret-i amiriyeye göndermek için..."

¹¹ Edward RACZYNSKI; 1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat; Tercüman 1001 Temel Eser: 150, İstanbul, 1970; s. 112.

¹² Clement HUART; Mevleviler Beldesi Konya; Tercüman 1001 Temel Eser: 123, İstanbul 1978; s. 55.

1891 yılında İstanbul'dan Konya'ya giden Huart, Aizanoi'deki izlenimlerini şöyle anlatır:

"... Bu tapınağın hiç olmazsa bu kadar dahi ayakta kalabilmek için neler çektiğini hiçbir yolcu bilmez..."

Bütün doğu ülkelerinde olduğu gibi buralarda yaşayanlar da sütunların altında hazineler yattığına inanmışlardır. Kazma kürekle devrilemeyen mermerler, etraflarında yakılan ateşlerle patlatılmış..."

¹³ Aynı; s. 102.

mermerlerin alınarak, Süleymaniye Camisi inşaatında kullanılması¹⁴, az da olsa saptanabilen örnekler arasındadır.

Atina Akropolindeki İngiliz yağması, İmparatorluk yönetiminin eski eser konusundaki bilinçsiz ve kayıtsız tutumunun sonucudur. Lord Elgin’in 1810’larda özellikle Parthenon’da yaptığı bilinçli tahribat “... üzerinde yazı ya da resimler bulunan birkaç taşı Akropol’den alıp Londra’ya götürmesine kimse mani olmasın...” şeklindeki bir fermana dayanır¹⁵.

III. 2. *Din faktörü*

Osmanlı toplumunda Devlet-Din ilişkileri oldukça karmaşıktır¹⁶. Ancak genel yönetimin “şeriat” esasları üzerine kurulduğu geçerli bir görüştür. Teokratik bir devlet olmasına karşın, imparatorluk içindeki İslamiyet dışı dinlere hoşgörü ile yaklaşan, “gayri müslim”lere çeşitli haklar tanıyan yönetimin, sanat eserlerine takındığı kimi tavırlarda bir hoşgörü eksikliği izlenmektedir.

Saptanabilen bazı örnekler “din” ögesinin, kimi hallerde, bilinçli bir tahribe yol açtığını göstermektedir:

XV. yüzyıl sonlarında II. Beyazid döneminde Michel Anġelo’nun İstanbul’a çağrıldığı bilinmektedir. Bu çağırımı kabul etmemesine, Padişahın güzel sanatlara olan ilgisizliği, hatta babası zamanında sarayda toplanan çeşitli resim ve güzel eşyayı dışarıya attırması ya da sattırması gösterilir¹⁷. II. Osman (1754-1757) “kafir elinden çıkmıştır” diye, sarayda birikmiş tablo, vazo, mobilya gibi, kaynağı Batı olan bazı eşyayı saray dışına çıkarttırmıştır¹⁸.

Busbecq 1560 yılında İznici ziyaretinde şu olaya tanık olmuştur¹⁹:

“... Orada bulunduğumuz sırada işçiler yer altından pek bozulmamış bir asker heykeli çıkarmışlardı. Ama çekiçleriyle hemen heykeli parçaladılar. Üzülüğümüzü görünce gülererek: “Hristiyanlar gibi ona tapılmasını ve dua edilmesini mi istiyorsunuz” dediler. Bu satırlar bir devlet politikasının göstergesi olmasa bile, kimi kişilerin anlayışını yansıtmaları bakımından değerlendirilmelidir.

¹⁴ BARKAN, 1979; s. 26.

¹⁵ Mustafa CEZAR; Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi; İş Bankası Kültür Yayınları; 109, İstanbul, 1971, s. 216.

¹⁶ Bu konudaki çok ayrıntılı gözlemler için bkz.:

Muzaffer SENCER; Osmanlılarda Din ve Devlet; Erk Yayınları, İstanbul, 1974.

¹⁷ Halil EDHEM; Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu; Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.

¹⁸ CEZAR, 1971; s. 8.

¹⁹ BUSBECQ; s. 52.

Sanat yapıtlarının dinsel kökenli yargılar sonucu yok edilmesi salt Hristiyan eserlerine takınılan bir tavır değildir. İslam dini içerisindeki mezhep ayrılıkları da gariptir ki oldukça geniş tahriplere neden olmuştur. 1626 yılında Hüsrev Paşa'nın İran Seferinde Hasan-Abad'da Cennet Bahçesi adlı bir sarayın nakışları ve süsleri yağmacı askerler tarafından bozulmuş, kapılar ve pencereler koparılarak harap edilmiştir²⁰. Yine aynı seferde çeşitli kentler, bağ ve bahçeler ateşe verilmiş, yıkılmak istenen çeşitli binalar, Şeyhülislam'ın "şefa'at edüp", "bu yapılar aslında ehl-i sünnet binasıdır, yıkılmaması daha doğru olur" demesiyle Padişah'ın da onayıyla tahrib edilmemiştir²¹. Bu ve benzeri durumlar, siyasal çekişmelerle de desteklenen mezhep kavgalarının boyutunu göstermektedir²².

III. 3. *Bilgisizlik:*

Yukarıda sayılan örnekler ve karşılaşılan tavırların arkasında çoğu kez bilgisizliğin yattığı izlenmektedir. Özellikle eski çağ kültürleri konusundaki bilgisizlik, bu alana ilgi duyulmasını önlemiş olmalıdır. 1840'larda Ninova'yı kazarken Paul-Emili Botta'ya en çok güçlük çıkaran kişilerden biri olan Bağdat Valisi, kazı olgusunu "altın aramak" olarak gördüğü için bu işe karşıydı²³. 1845'te Nimrud Höyüğünü kazın Henry Layard'a yörenin kuvvetli kişisi Şeyh Abdurrahman şöyle sesleniyordu²⁴:

"... Ey Bey, bu taşlarla ne yapacağını bana söyle. Bu kadar bin keseyi böyle şeyler için harcamak? Acaba söylediğin gibi senin milletin bunlardan ilim mi alacaklar, yoksa muhterem kadının anlattığı gibi, öteki kafirlerle birlikte tapınsın diye bu putlar kraliçenin sarayına mı gidecek?"

III. 4. *Parasal Kaynaklarda Azalma:*

Anadolu-Türk Sanatının oluşmasında en büyük etkenlerden biri "Vakıf" kurumudur. Bu kurumun hukuksal, ekonomik, sosyal ve dini yönleri incelenirken, XIII. yüzyıldan itibaren, mimari yapıtların yaratılmasında en önemli kaynak oldukları, mimarlara "ilham" ve "yön"

²⁰ Naima Tarihi; Zuhuri Danışman Yayını, Cilt: 3, s. 1082

²¹ Aynı, s. 1314.

²² Buna karşın yine aynı Osmanlı, XIV. yüzyılın sonunda, Çanakkale İli, Ayvacık İlçesi, Tuzla yöresinde Murat I. döneminde yapılan caminin giriş kapısı üzerinde, Eski Yunanca yazıt içeren bir mimari parçayı lento olarak kullanmakta sakınca görmemiştir.

²³ C.W. CERAM; Tanrılar, Mezarlar, Bilginler; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969; s. 203.

²⁴ Aynı, s. 238.

verdiği sık sık belirtilmiştir²⁵. Sosyal güvenlik kurumlarının varlığı, toprak mülkiyetinin devlette olmasına bağlanmakta, bu gelirin bir bölümünün Vakıflar aracılığıyla bu kurumlara ve bayındırlık hizmetlerine bırakılmasıyla sistemin işletildiği ileri sürülmektedir. 1490 yılında ülkenin en büyük 7 imaretinin toplam geliri olan 3 milyon akçenin %80’ini, bu vakıflara ayrılan “miri” toprakların ödediği vergi sağlamaktadır²⁶. 1550 yıllarından sonra devletin kaynakları kurumaya yüz tutarken, gereksinimleri giderek artmaktadır. 1597 yılında devletin gideri, gelirinin 3 katı olmuştur²⁷. Para değerindeki düşüşe karşılık, nakdi vergilerin hep aynı ölçülerle toplanması sonucu vakıfların gelirleri aynı kalmakla beraber gücü sürekli düşmektedir²⁸.

Bunun yanı sıra, XVII. yüzyıldan başlayarak devletin ekonomik görevlerini yerine getirmedeki güçsüzlüğü, düzen ve kurumların bozulmasının nedenlerinden biridir. Bu durumu düzeltmek için “miri” vakıfların gelirleri 1622 yılından itibaren hazineye alınmış, ancak bu da olumlu sonuç vermemiştir. Vakıf gelirlerindeki azalma yüzlerce sosyal hizmet kurumunu kapanmaya mahkum etmiştir²⁹. Ayrıca toprağın mülkiyetinde ve kullanım biçiminde devlet aleyhine olan değişimin de vakfa gelir sağlayan mülkleri olumsuz yönde etkilediği söylenebilir³⁰. XVIII. yüzyılda Vakıf kurumundaki bozulmaların mimarlık yapıtlarının onarımına olumsuz etkilerini Mustafa Nuri Paşa (1824-1890), Netayic-ül Vukuat adlı ve İmparatorluğun kuruluşundan 1841 yılına dek geçen devreyi anlatan eserinde şunları söylemektedir³¹:

“... Vakfı kötüye kullanmaların bir türlü de ferağ ve intikal harçlarının ve pey vermelerin yarısı müteveli ve katiplere verilir, öteki yarısının evkaf hazinesinde bırakılmasıdır. Bu yolun izlenmesinde amaç, sözde bu paralar evkaf hazinesinde birikecek, onarım gerektiğinde, o onarım bu biriken paralardan harcanacaktı. Oysaki evkaf hazinesinde birçok bürolar ve pek çok memuriyetler kurulmuş olduğundan... Vakıfların birikmiş paraları çarçur ediliyordu.

²⁵ Ömür BAKIRER; “Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile ilgili şartlar ve bunlara uyulması”; *Vakıflar Dergisi*; Sayı: X, s. 113, dipnot: 1.

²⁶ CEM, s. 97.

²⁷ Aynı, s. 147.

²⁸ Aynı, s. 124.

²⁹ Aynı, s. 194.

³⁰ Aynı, s. 203.

³¹ MUSTAFA NURİ PAŞA; *Netayic-ül Vukuat*; Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt III-IV, s. 285.

Hayrat yapılarının onarım gerektirdikleri, mahalleliler ve mütevelliler tarafından Evkaf Nezaretine haber verilmedikçe vakıfların birikmiş paraları defterde gözükmüyor idiyse de, veznede hiç para bulunmadığından, zorunlu olarak bu tür onarımlara yardım parası istekleri geçiştirilir oldu.

Tanzimat-ı Hayriye'nin ortaya çıkmasıyla... vakıf toprakları maliye hazinesi tarafından zaptedilip öşrü alınmaya başlandı... bu gelir aylara bölünüp vakıflara verilir... daha sonra devlet bütçesinde açık görüldükçe, azalta azalta vakıflar gelirleri gerçek gelirlerinin dörtte birine indirildi... Camilerin gelirlerinin çoğu vakıf toprakları gelirleri olduğundan, pek çok hayır sahiplerinin yaptırdıkları hayırların, kendi hallerine bırakılıp yıkıldığını herkes görmektedir.”

Bilgisiz kişilerin parasal kaynakları yetersizliğe itmesiyle ilgili örnekleri çeşitli arşiv belgelerinden de izlemek olasıdır.

- Müteveli, vakfın parasını “... bir mikdarın müderrislik vazifesi ve bir mikdarın tevliyet ve nezaret vazifeleri deyu... ve bir mikdarın dahi cami ve mescid mürtezikalalarına verüp...” harcamış ve onarım için hiçbir gelir kalmamıştır³².

- Müteveli, onarım için “mal-i vakf”tan para almış, ancak bunu kendi işlerine harcamıştır. Bir “hükm-i şerif”le kendisinden geri alınması istenmektedir³³.

- Camiye gelir sağlanması için inşa edilen dükkanlara mütevellinin bilgisizliği yüzünden, çeşitli kimseler sahip çıkmış, onarım için bu gelir gerektiğinde, dükkan sahipleri vermek istememişlerdir³⁴.

III. 5. *Tabiatın tahribi ve Şehirleşme*

Tarihsel çevrenin tahribinde en önemli nedenlerden biri de doğa ve çevre koşullarıdır. Doğa koşulları ve doğal afetler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde birçok yapının tahribine hatta tümüyle yok olmasına neden olmuştur.

Örneğin, 13/14 Eylül 1510 gecesi İstanbul’da çok şiddetli bir deprem olmuş 5000 kişi ölmüş, 109 cami ve mescitle 1300 ev yıkılmıştır. Küçük kıyamet olarak anılan bu depremden sonra İstanbul’da büyük ölçüde onarım ve yeni yapım etkinlikleri başlatılmıştır. Osmanlı kaynaklarına göre 2 ay 4 gün süren bu etkinliklerde, ev başına 20’şer akça toplanmış, Anadolu

³² Muzaffer ERDOĞAN; “Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri” *Vakıflar Dergisi*, VII, (1968), Belge: 90.

³³ Aynı, Belge: 36, 1115 H. (1703 M.)

³⁴ Aynı, Belge: 53, 1126 H. (1714 M.)

ve Rumeli’den 77.000 işçi ve 3000 usta getirilerek “imar” ve “onarım”da görevlendirilmiştir³⁵.

Bursa Kadı sicillerindeki bir belgeden, 1674 yılındaki bir depremde zarar gören Emir Han’ın portalinin hemen bulunan parasal kaynakla onarıldığı anlaşılmaktadır³⁶.

1646 yılındaki depremde dolayı büyük bir bölümü yıkılan Van Kalesi’nin onarımının öncelikle yapılması için ilgililere İstanbul’dan çeşitli fermanlar gönderilmiştir³⁷. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla deprem vb. doğal afetlerde, onarımın hemen yapılması için gerekli önlemler alınmakta, normal bir onarım için izlenmesi gereken süreç ile kurallara uyum aranmamaktadır, ilk yardım (alışılmışın dışında olarak) hazineden yapılmakta, kişilerden para toplanmakta, yörenin “eşrafı” yardımcı olmaktadır³⁸.

Osmanlı kentlerinin görünümünün değişmesinde, ya da bir başka deyişle yenilenmesinde yangınların rolü büyüktür³⁹. Çoğunlukla nedeni “insan” olan bu “afet”. Özellikle İstanbul başta olmak üzere birçok kent ve kasabada yapıların yok olmasına, birçoğunun ise orijinallliğini kaybetmesine yol açmıştır. Özellikle ahşap yapı malzemesine dayalı sivil mimarimizde yangın nedeniyle belirli dönemlerden önceki örneklerle rastlamak çok zor olmaktadır⁴⁰.

Bu tahrip öyle boyutlara ulaşmıştır ki, Osmanlı döneminde tarihe geçmiş birçok yangın vardır. Örneğin 1660 yılındaki Büyük İstanbul Yangını’nda 120 saray ve konak, 40 hamam, 360 cami ve mescid, birçok medrese, tekke, kilise, pek çok ev yanmıştır⁴¹.

³⁵ İsmail Hami DANIŞMEND; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi; Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, Cilt I, s. 416.

³⁶ Ekrem Hakkı AYVERDİ; Osmanlı Mimarisinin İlk Devri; İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü; 57; İstanbul 1966, s. 97.

³⁷ Naima Tarihi; Cilt 4, s. 1762.

³⁸ ERDOĞAN, 1968; Belge: 19, İzmir’de Bıyıklı-Zade Camisinin 1100 H. (1688 M.) tarihindeki depremde yıkılması üzerine paranın doğrudan “haremeyn malinden” verilmesi için gerekli işlem yapılmıştır.

³⁹ Yangınlar konusunda çok ayrıntılı bilgiler şu araştırmada yer almaktadır:

Mustafa CEZAR; “Osmanlı Devrinde İstanbul’da Yangınlar ve Tabii Afetler”, *Türk sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (1963), s. 327-414.

⁴⁰ Mudanya’da “Kenan Evi” olarak bilinen 1640 M. tarihli konut, Anadolu’da tarihi saptanabilen en eski sivil mimarlık örneklerinden biridir.

⁴¹ CEZAR, 1963; s. 338.

Yangınların çoğalması sonucunda, yapıların ahşap yerine kargir yapılması için çeşitli fermanlar çıkarılmıştır. 1696 yılında İstanbul Kaymakamına yazılan bir hükümde⁴²:

“... müceddeden hane ve dükkan ahşap yerine kargir murad idenlerden bi ferde elvah ve pedavra ile binaya ruhsat verilmeyüb afet-i harikten mahfuz olmak için veçh-i meşruh üzere diyar-ı Halep ve Şam ve sair Anadolu’da olan ebniye gibi herkes haline göre kaşı ve kireç ve çamur ile bina eyleyüb...” demektedir. 1718 yılında da İstanbul çok büyük bir yangın geçirmiştir. Yabancı kaynaklarda 51.000 ev, 2283 dükkan, 171 cami, 152 saray ve 1601 mektebin harap olduğu bildirilen bu yangın sonunda, dini yapıtların daha kötü duruma düşmemesi ve yıkılmalarının önlenmesi için bir envanter düzenlenmiş, onarımı yapılamayacak durumda olanların yerine yenilerinin yapılması, devlet erkanı ve zengin kişiler tarafından üstlenmiştir⁴³.

Bu bölümde sayabileceğimiz bir başka neden de, “İmar hareketleri”-dir. Örneklerini şimdilik İstanbul ve Edirne gibi büyük kentlerde görebildiğimiz ve genellikle büyük külliyelerin yapımı için gerekli kamulaşturmalar, aynı zamanda bazı nitelikli yapıların tahribine neden olmuştur. Sultan Ahmet Külliyesi (1620) için gerekli alanın sağlanması⁴⁴, Süleymaniye Külliyesi (1550-1557) için yapılan kamulaşturmalar⁴⁵ önceki devirlere ait birçok yapının yıkılmasını gerektirmiştir. Bu tür yıkım ve yeniden yapımlara İmparatorluğun diğer kent ve kasabalarında da rastlanacağı mutlaklıdır.

Tüm bu tahribata karşın, birçok anıt niteliğinde yapı ve sivil mimarlık örneği günümüze kadar gelebilmiştir. Bu durum “onarım”, “koruma”, “eski işlevini sürdürmesi için onarım”, “yeni işlev vererek yeniden kullanım” vb. işlemlerin, hiçbir dönemde belirli bir düzeyin altına inmeden sürdürüldüğünü gösterir. Ancak, bu işlemlerin, “eski eser”, “kültür mirası”, “tarihsel çevre”, “restorasyon”, “sağlıklaştırma” gibi oldukça yeni kavramlara mı dayandığı, ya da başka nedenlerle ve kimi hallerde doğal olarak mı yerine getirildiği sorularına cevap aramak gerekir. Böylece, konu, bu davranışların örneklerle incelenmesine gelmektedir.

⁴² Aynı; s. 345.

⁴³ Aynı; s. 347.

⁴⁴ Zeynep NAYIR; Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690); İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1975; s. 36-37.

⁴⁵ BARKAN; 1979.

IV. ESKİ ESER VE KORUMA POLİTİKALARI

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde “tahrip-koruma” olayı çerçevesinde görülen davranışlardaki çelişkiler ilgi çekicidir. Koruma için oluşturulan büyük kurumlar, izlenen “şer’i” yöntemlerdeki düzen ve tam mükemmeliyet, özellikle “dini” ve “hayri” eserlerin onarımı ya da “ihya”sı için gösterilen titizlik, tahrip nedenlerinin bir bölümü ile çelişkili görülmekte, tahrip nedenleri arasında sıraladığımız “bilinçsizlik” yerine “ilgisizlik” ve “bilgisizlik”ten bahsetmenin daha doğru olacağını göstermektedir.

Çünkü, aşağıda sıralanacak örneklerle, tahrip konusunda verilen hemen aynı dönemlere ait örnekler arasındaki tutarsızlıklar, ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında azalmağa başlayacaktır. Cezar⁴⁶, bu konuda, ilk müze kurulmadan önceki gelişmeler hakkında şu gözlemleri yapmaktadır:

“- Yabancılar, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kazılar yaptığı sırada, Türk halkı ve muhtemelen idarecilerin çoğunluğu eski eserler hakkında bir fikre sahip değil gibiydi,

- Bu konuda gösterilen çabalara ilişkin doyurucu cevaplar bulmak kolay değildir,

- Eski esere ilgi duyulduğuna ilişkin dokümanlar bulmak, I. Abdülaziz devri başlarından itibaren olasıdır.”

Necva Akçura, “Eski Eserler Hukuku” konusundaki araştırmasında⁴⁷ “... taşıdıkları sembolik değerler açısından özellikle dini ve askeri olmak üzere, sanat eserlerinin korunageldiğini biliyoruz. Fakat yaşayan geleneklere ve değer yargılarına dayanan bu tip koruma, taşıdıkları tarih-bilim-sanat değerleri dolayısıyla topluma yararlı bazı eşyaların değerlendirilmesini gözönünde tutan, ileriye dönük bir korumadan farklıdır” demektedir. Buldukları devrin değer anlayışına bağlı olsa da, kendilerine gösterilen özen salt “kullanılma” değerlerinden kaynaklansa da, “eski” ögesinin ve “sanat” değerinin, bu yapıları günümüze ulaştıran Osmanlının tutumunu etkilediğini söyleyebiliriz⁴⁸. İmparatorluğun kurulma ve gelişme yıllarından itibaren eski eserlere ve korumaya ilgi duyulduğuna ilişkin örnekler vardır. Bunlar, “yapılar kullanıldıkları için,

⁴⁶ CEZAR, 1971; s. 225.

⁴⁷ Necva AKÇURA; Eski Eserler Hukuku (Teksir); O.D.T.Ü.

⁴⁸ Daha da ileriye giderek, korumayı sağlayan ana kurum olan “Vakıf”ın kökeninde, yapıları daha sonraki nesillere iletmek anlayışının yattığını söyleyebiliriz.

yararlı oldukları için doğal olarak korunur”un ötesinde, geleneklere bağlılıkla da açıklanamayan, başka bazı öğelere dayalı davranışlardır⁴⁹. Fatih Sultan Mehmet’in 29 Mayıs 1453 günü Ayasofya’ya girdiğinde gösterdiği davranışı, o anda yanında bulunan Tarihçi Dursun Bey şöyle anlatır⁵⁰:

“Vakta ki bu binay-ı hasisün tevabi ve levahikin harab-u yebab gördü, alemün sebatsızlığın ve kararsızlığın ve ahır harab olmasın fikridüp....”

Fatih’in eski eserlere olan bu saygısını Ubicini de doğrulamaktadır⁵¹:

“Türkler Ayasofya’nın bu Grekçe adını muhafaza ettikleri gibi, binaya da saygı göstermişlerdir, Konstantiniye’nin düştüğü gün ünlü yapının önünde atından inen Fatih Sultan Mehmet bir askerin avludaki mermerleri kırdığını görür, “Ganimetleri size bıraktım, fakat binalar benimdir” der..”

Yine Fatih’in, kullanılmayan yapıların harap hale geleceği kaygısından kaynaklanan ve “... (evlerin ve kasırların) tamiri ve mamur olması asıl muradımızdır...” sözü ile açıkladığı bir davranışı, çevre ölçeğinde koruma için aldığı, çok mükemmel bir tedbiri göstermesi bakımından ilginçtir⁵².

Bu tutumun bilinçli olduğu bir gerçektir. Ancak bu bilinç, korumaya yönelik olmasının yanı sıra, mevcut yapı stokundan en üst düzeyde yararlanma isteğinin, devletin kaynaklarını ve mal varlığını en iyi şekilde kullanırmak politikasının da bir göstergesi olmalıdır.

Mimar Sinan, Tezkiret-ül Bünyan’da şu anısını anlatır⁵³:

“İstanbul’a su getirme çabaları sırasında dereleri kazarken, toprak altından yekpare mermer oluklar çıkıyordu. Bir müddet sonra o kadar

⁴⁹ Bu davranışın arkasındaki ilginin “eski” ve “değerli” gibi öğelere dayandırılması, örneklerin incelenmesi sonucunda artık yadırganmayacaktır.

⁵⁰ DANIŞMEND; Cilt 1, s. 260.

⁵¹ F.A. UBICINI; 1855’de Türkiye; Tercüman 1001 Temel Eser: 98, İstanbul 1977; s. 78.

⁵² TURSUN BEY; Fatih’in Tarihi; Tercüman 1001 Temel Eser: 21; s. 59-60.

İstanbul’un fethinden sonra, Fatih “... Her kim kendi arzusu ile gelip keferenin boş ve sahihsiz ev ve araziye sahip olursa evi kendi mülküdür...” şeklinde bir buyruk çıkartarak, birçok kişinin kente yerleşmesini sağlar. Ancak, yeni bir buyrukle bu kez araziden kira alınmasını, çünkü vakıf olduğunu söyler. Bunun üzerine başlatılan işlemler sonucu, birçok kişi kirasını ödeyemeyeceği evi bırakıp, kendine daha uygun bir yapıyı mülk edinir. Mülkü önce karşılıksız verip, sonra da kira istemesini garipseyenlere Sultan şu açıklamayı yapar: “... Mukataa (kira bedeli) yazdırmaktan muradım mal değil idi... Mülk edinme hırsı ile akılsız ve soysuz bir kimse fazla miktarda ev ve bahçe tutmuş. Böylece o ev ve kasırlar bakımdan uzak olup harabe olmaya yüz tutacaktır... Böylece mukataa yazılmasını teklif ettim. Herkes tahammülü nisbetinde eve ve mala sahip olsun...”

⁵³ “Mimar Sinan’ın Haturaları”; *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 6, Temmuz 1966, s. 44.

mermer çıktı ki, Saadetli Padişah görmek için yeniden teşrif buyurdular. Bu eski eserleri hırpalamadan toprak altından çıkardığım için iltifat ettiler.”

Bu alkışlanacak davranışın, bir beğeni ya da meraktan kaynaklanan ilgi sonucu oluştuğu söylenebilir. Çünkü, Padişah, kendi adıyla anılacak yapı grubu için İskenderiye’den, Baalbek’ten, Zeyrek İmaretinden, “Eski İstanbulluk”tan⁵⁴ ve diğer örenlerden derleme taşlar gönderilmesini talep etmiş, bunun için birçok fermanlar yazılmıştır⁵⁵.

Batılılaşma dönemine kadar geçen sürede “eski”ye duyulan belirli düzeydeki ilginin en azından “merak” olarak nitelendirilebileceği meydandadır. Naima, 1000-1070 H. (1591-1659 M.) yılları arasındaki olayları anlatan ünlü tarihinde Bergama’dan bahsederken⁵⁶ “... ol diyarda sanatkarane mermer ve büyük direkler ki sade ve nakışlı mermerlerdendir, pek çoktur...” demekte, bunların “... halk dilinde meşhur ve ol memleket halkının dilinde tevatüre vardığını...” vurgulayarak, antik kalıntılara ilginin “tevatür” ile eşit olduğunu belirtmektedir.

Antik çağ eserleri ile ilgilenmek üzere 1814 yılında Osmanlı ülkesine gelen Polonyalı Kont Edward Racyznski, Truva yöresinde gezerken, yöre halkının eski eserlere olan ilgisini şöyle saptamıştır⁵⁷: “... Köylünün birinden bir müddet önce bu civarda bulduğu topraktan yapılmış antik bir büst satın aldım. Çevre halkı burada sık sık eski para, toprak, mermer veya tunçtan yapılmış figürler buluyor. Topraktan çıkardıkları bu asar-ı antikalara Avrupahlara ve bilhassa meraklısı İngilizlere fahiş fiyatla satmasını biliyorlar...” Evet, bu anlatım, halkın, toprak altındaki “eski” de “birşeyler” olduğunu anladığını, en azından gelir getirici bir kaynak olduğunun bilincine vardığını gösteriyor. Ancak bu anlayış, eski eserin gerçek değerinin anlaşılmasından değil, ona karşı belirli bir talep olmasından kaynaklanmaktadır⁵⁸.

V. ONARIM VE KORUMA SEBEPLERİ:

Osmanlı İmparatorluğunda koruma, onarma, yenileme gibi etkinliklerde moral değerler ağırlık kazanmaktadır. Son 30 yılın teorik

⁵⁴ Çanakkale’nin güneyinde “Alexandria Troas” örenyeri.

⁵⁵ BARKAN, 1979; s. 11-31.

⁵⁶ Naima Tarihi, Cilt: 3, s. 1191.

⁵⁷ RACZYNSKI; s. 114.

⁵⁸ Bu davranışı ülkemizin kırsal kesiminde bugün de aynen izlemek olasıdır. Eski eser bulan ve satan kişilerle yapılan temaslar, o kişinin “korunması gerekli kültür varlığı” vb. sözcüklerle hiç ilgilenmediğini, eşyanın salt satış değerine dayalı bir “piyasa ilgisi” içinde olduğunu göstermektedir.

gelişmelerinden doğan “eskilik”, “belgesellik”, “nadirlik”, “izlenim”, “kullanılma” gibi değerleri, doğal olarak o dönemde, koruma nedenleri arasında bulamıyoruz. Kimi hallerde “eskilik”, bir çok durumda ise “kullanılma”, o yapıya bir onarım önceliği kazandırmaktadır.

Burada toplumun yaşam biçimi, inanışları, gelenekleri, kültür değerleri ve beğenileri ön planda gözükmektedir.

İmparatorluk'ta, onarım nedenleri arasında şu başlıkların ağırlık kazandığı söylenebilir:

V. 1. *Dini anlayışlar*

Osmanlı toplumu için din çok önemli bir öğedir. “Osmanlı devletine şekil veren, niteleyen, görevlerini, yöntemlerini belirten kaynak, Türklerin devlet kurma yetenekleriyle, Kur'an ve İslam düşüncesidir⁵⁹”. Kur'an, dini husus ve görevleri belirlemenin ötesinde, toplum düzenine ilişkin birçok kural getirmiş, çeşitli kurum ve yasalar Kur'an ve İslam hukukuna göre şekillenmiştir.

Özellikle dini nitelikli yapıların onarımında “din” ögesi ağırlık taşır. Kur'an'ın Tevbe Suresi'nin 18. ayetinde:

“Allahın mescitlerini sadece, Allaha ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekat veren ve ancak Allah'tan korkan kimseler onarır. İşte onlar doğru yolda bulunanlardan olabilirler” denmektedir. Yine aynı surenin başka bir ayetinde:

“Putu tapanların Allahın mescitlerini onarmaları gerekmez. Onların işledikleri boşa gitmiştir, cehennemde temelli kalacaklardır” denmektedir.

“Tanrı buyruğu”nu herşeyin üstünde tutan bir toplumda, “onarım” ın ancak “imanlı” kişilere tanınan bir hak olduğu böylece belirlenirse, bu hususun yapıların sürekliliğinin sağlanmasında çok önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Meşhur İstanbul yangınlarında, yanan yörelerde ilk onarılan yapılar camiler ve mescitlerdir⁶⁰. 1573 yılında Ayasofya'nın onarımı için II. Selim tarafından ilgililere gönderilen hüküm şu sözcüklerle başlar:

“... İstanbul Kadısına ve Ayasofya Mütevellisine hüküm ki: Mescitlerin ve Mabedlerin onarılması, yaratan ve tek olan Tanrı'nın emri olup...⁶¹”

⁵⁹ CEM; s. 63.

⁶⁰ CEZAR; 1963; s. 363.

Çeşitli yerlerdeki cami ve mescitler 2-3 ay gibi kısa bir sürede onarılarak hizmete açılmaktadır.

⁶¹ AHMET REFIK; Türk Mimarları; Sander Yayınları, İstanbul, 1977; s. 25.

V. 2. Geleneklere Bağlılık:

Osmanlı döneminde, yapıların yaşamlarının sürdürülmesinde geleneklere bağlılık da büyük rol oynar. “Ata yadigarı” kelimesiyle anlatılan bu yaklaşımda kendilerinden önceki devirlerden kalan yapılara bir saygı ifadesi vardır. Birçok hükümdar tarafından, eski yapıların, geçmişe saygı ve bağlılık nedeniyle onarılmalarına karar verildiği yazılmaktadır.

V. 3. Yapının Kullanılma Değeri:

Gerek dini, sosyal, ekonomik vb. işleve sahip yapılar, gerekse konutlar, kullanılmalari ve toplumun belli bir gereksinimini karşılmalari bakımından da önem taşırlar⁶². Örneğın, cami ve mescitlerin onarılması ve böylece, yöredeki halkın ibadetini aksatmadan yapabilmesi, onarım isteklerinde sık sık rastlanan bir husustur⁶³.

Sosyal, ekonomik gereksinmeleri karşılayan yapıların onarımları kimi durumlarda kullanım değerlerinin çevre halkı için önem taşımasından dolayı gerçekleştirilmektedir⁶⁴.

Kale ve surların onarımı da kent ve kasabaların korunmasında önem taşıdığı için üzerinde çok durulan ve sık sık ele alınan işlemler arasındadır⁶⁵.

⁶² Yapıların kullanılma değerlerini yitirme nedenleri, “tahrip nedenleri”nde anlatılmıştır.

⁶³ ERDOĞAN; 1968; Belge: 5; (Balıkesir Zağanos Paşa Camisi yıkıldığından dolayı) “... şehirde cuma namazı kılınmak müyesser olmayıp... ne mikdar akçe ile tecdid ve ta'mir olunacağı bildiresin.”

Belge: 38; (Yapraklı Köyündeki cami harap olduğu için...) “... cemaat-i müslimin salatı-hamsi ve cuma idini edada üsret çektiklerini meclis-i şer-a ihbar etmeleriyle...”

Belge: 87; (Ortahisar (Nevşehir'de bir cami harap olmuştur...) “Ortahisar nam karye ahalişi bilcümle meclis-i şer'a varup karye-i mezburede vak'i cami-i şerifte salat-ı cuma ve ideyn eda olunup lakin mürurı eyyam ile harabe müşrif olup edayı salatta havf olmakla...”

⁶⁴ Aynı; Belge: 15; (Konya Ereğlisi'nde bir çeşme harap olmuştur...) “... Çeşme suyunun mecrası bozulup, ahali-i kasaba ve gelüp geçen ebnayı sebilin suya ihtiyaçları olmağın...”

Belge No: 16; (Konya Ereğlisi'nde Cedid Ali Paşa Hamamı ve çeşmesi yıllardır harapdır...) “... kasaba ahalisinin ve ebnayı sebilin her vechile müzayekaları olduğu...”

Belge: 64; (İzmit'te Mehmet Bey Hamamı harap olmuştur...) “... hamam ve külhanı bilküllüye hedm olmakla tamir ettirilmesi mühim ve ibadullah için elzem olduğun...”

⁶⁵ Muzaffer ERDOĞAN; “Osmanlı Mimari Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları”, Vakıflar Dergisi, Sayı: VI (1965)

(s. 122)... 1088 H. (1677 M.) de Gradişka Kalesi onarılmış ve bu işlem için çeşitli malzeme harcanmıştır.

(s. 122)... 1095 H.-1115 H. (1683 M.-1703 M.) arasında imparatorluğun muhtelif yerlerinde 33 kale onarılmıştır.

(s. 122)... 1116 H. (1704 M.) de Belgrad Kalesi duvarları ile yağmurdan çöken setler onarılmıştır.

V. 4. “Vakıf” Kurumunun Gerektirdiği Devamlılığı Sürdürme Kaygısı:

Mimari yapıtların oluşmasında ve işlevlerini etkin olarak sürdürmelerinde “Vakıf” kurumunun çok büyük etkisi vardır. “Vakf”ın tanımında, mülkiyetin Allah’ta olması⁶⁶, malın devamlı kalmasının istenmesinin en iyi göstergesidir. Vakfiyelerin giriş bölümlerinde de, yaptırılan “hayır” eserlerinin sürekli kalmaları için dua ve istekler ile vakfiye hükümlerine karşı gelenlere “beddua”lar yer alır⁶⁷.

Vakıf kurumu ve bu kurum yoluyla mimarlık yapılarının oluşması ve devamlılıklarının sağlanması ayrı bir başlık altında incelenecektir.

VI. VAKIF KURUMU VE ONARIM

VI. 1. Tanım:

Anadolu Türk sanatının oluşumundaki en önemli öğelerden biri “VAKIF” kurumudur⁶⁸. Vakıf, “Menafii insanlara ait olur veçhile, bir aynı Allahın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellikten habs ve men etmek” olarak tanımlanır⁶⁹. Bir diğer kaynak “Vakıf, muayyen bir malın ammenin menfaatine daimi bir şekilde tahsisidir” der⁷⁰. Bu tanımları “Vakıf, bir malı ammenin malı hükmünde olmak üzere bir veya birkaç gayeye müebbeden tahsis etmektedir⁷¹” sözcükleriyle de pekiştirebiliriz.

Bu tanımlardan vakfın konumuzla ilgili şu üç önemli ögesi saptanmaktadır:

1. Kurumun oluşturulmasında kamu yararı aranır,
2. Süreklilik vardır,
3. Devir, satış vb. işlemler söz konusu değildir.

Kamu yararına oluşan, yasal açıdan “değiştirilemez” hükümlere bağlanan bu kurumun, mimari yapıtların oluşması, devamlılığının sağlanması, yenilenmesi, onarımı konusunda önemli bir yeri vardır.

⁶⁶ ÖMER HİLMİ EFENDİ; “İthaf-ül Ahlaf fi Ahkam-il Evkaf” Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1977, s. 13. “Vakf, menfaati ibadullaha ait olur veçhile bir aynı, Cenabı Hak’kın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahsus ve memnu kılmaştır.”

⁶⁷ İbrahim ATEŞ; “Vakfiyelerde Dua ve Beddualar”; Vakıflar Dergisi, XVII, (1983), s. 5-54.

⁶⁸ “Vakıf” ve “Vakıflar ile ilgili kaynakça” için bkz.: İsmet KAYAOĞLU; “Vakıflar Bibliyografyası”, *Vakıflar Dergisi*, XI, s. 365-376.

⁶⁹ Ali Himmet BERKİ; Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve benzeri Vesikalarda geçen İstilah ve Tabirler; Ankara, 1966; s. 54.

⁷⁰ Şakir BERKİ; “Vakfın Mahiyeti” *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 1.

⁷¹ Ali Himmet BERKİ; “Hukuki ve İçtimai Yönden Vakıf”; *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 9.

VI. 2. *Vakıf Hukukunda Onarım Konusu:*

Vakıf yoluyla oluşan yapı ya da yapı gruplarının onarımının öncelikle ele alınması gerekliliğine öncelikle Vakıfla ilgili “Mevzuat”ta yer verilmiştir. Eski Temyiz Mahkemesi Başkanı Ömer Hilmi Efendi tarafından hazırlanan ve vakıflarla ilgili çeşitli hukuksal sorunlara çözüm gösteren eserde⁷² onarım konusunda şu hükümler yer almaktadır:

- Onarım giderleri görevlilere ödenecek ücretlerden önce gelir, bu nedenle vakfın onarımı gerekiyorsa, mevcut gelirler görevliler için harcanamaz. Müteveli bunun aksine bir harcama yaparsa, bu tutarı kendisi öder⁷³.

- Halen oturulmakta olan vakıf ev, harap olursa bakılır. Evin onarımının vakıf gelirleriyle yapılması vakıf tarafından “şart” kılınmışsa, bu husus yerine getirilir. Eğer vakıf böyle bir koşul koymamışsa, ya da vakfın geliri kalmamışsa, bu durumda yapıyı kullanan, onarımı kendi geliri ile yapar⁷⁴.

Bu konudaki titizliğin düzeyi yine aynı mevzuatta yer alan şu hükümden anlaşılmaktadır:

- Yapıyı kullanan, onarım yapmak istemediği, ya da geliri onarıma yetmediği takdirde, o yapı yargıç kararı ve müteveli aracılığı ile kiraya mahsuben onarılmak üzere başkasına kiraya verilir⁷⁵.

Onarıma verilen önem yüzünden, gelirleri evlada bırakılmış olan vakıf malların onarımı gerektiğinde ve müteveli, geliri bu işlemlere harcamak istediğinde, evlatlar bu isteğe karşı çıkmamaktadırlar⁷⁶.

Vakıf kurumunun yapıların korunmasındaki öneminin boyutları İmparatorluk geliştikçe giderek artmış, Yükselme Devrinin ertesinde, hemen tek kurum olarak kalmıştır. XVIII. yüzyılda Vakıf Kurumunu inceleyen çok özgün ve ayrıntılı bir araştırma sonuçlarına göre⁷⁷ bu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunda herhangi bir vakfa bağlı olmayan bir kamu yapısı harap olduğunda, onu onarmak ya da yeniden yapmak yükümlülüğünü üstlenecek başka bir kurum bulunmamaktadır. Sadece

⁷² ÖMER HİLMİ EFENDİ; aynı.

⁷³ Aynı; Mesele: 411.

⁷⁴ Aynı; Mesele: 412.

⁷⁵ Aynı; Mesele: 412.

⁷⁶ Aynı; Mesele: 413.

⁷⁷ Bahaeddin YEDİYILDIZ; *Institution du vakf au XVIIIe siecle en Turquie-etude socio-historique*. Paris, 1975; II-409 s. (Sorbonne Üniversitesine sunulan yayınlanmamış Doktora Tezi).

askeri bakımdan önemli yörelerdeki kimi yapılara devlet bütçesinden ödenek ayrılabilir. Bu yüzyıl içinde düzenlenen Halil Hamid Paşa Vakfiyesinin ⁷⁸ bir bölümünde, Edirne yöresindeki ahşap köprülerin onarım gerektirdiği, ancak herhangi bir vakfa bağlı olmadığından, onarım giderlerinin devlet tarafından (canib-i miri) karşılandığı anlatılmakta, bundan sonra gerekli onarım ve yenilemelerin vakıf gelirleriyle yapılacağı hükme bağlanmaktadır.

VI. 3. Vakfiyelerde Onarım Hükümleri:

Vakfiyeler, vakfa ilişkin her türlü koşulun yer aldığı yasal belgelerdir. Yasal tanımı ile “Vakfa dair, vakfın takrir ve Hakimin mürafaa ve hükmünü havi tanzim olunan hüccet”tir ⁷⁹.

Bir vakfiyede şu bölümler bulunur ⁸⁰:

- Tanrıya “hamd-ü sena” ve vakfın yararları ile ilgili ayet ve hadisler
- Vakfedilen mallar
- Vakfedilen malların yönetim biçimi
- Gelirlerin harcama biçim ve yöntemleri
- Vakfın idari kuruluşu
- Vakfın, vakfı bilerek yaptığına, kadı ve şahitlerin de bunu bildiğine ilişkin beyan ve imzaları.

Onarımlarla ilgili hükümler, “Gelirlerin harcama biçim ve yöntemleri” bölümünde yer alır.

Bugüne değin, çeşitli dönemlere ait birçok vakfiye yayınlanmıştır. Bunların ilgili hükümlerinin incelenmesi, onarımın mali ve idari yönleri ile onarımcılar hakkında değerli bilgiler verdiğini göstermektedir.

XIII. yüzyıldan itibaren düzenlenen vakfiyelerde, onarım hükümleri öncelikle yer almaktadırlar.

Bu konuda yayınlanan en eski belge 617 H/1220 M. tarihli Sivas, Keykavus Darüşşifası Vakfiyesidir ⁸¹. Bu belgede onarım önceliği şu sözcüklerle belirtilmektedir:

“Hasılat evvela mezkur evkafın imaretine, yıkılan birşey olursa binasına, harap olan kısmın tecdidıyla lazım gelen tamirat ve islaha... sarfolunur”.

⁷⁸ Bahaeddin YEDİYILDIZ; “XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”; *Vakıflar Dergisi*, XV; s. 38.

⁷⁹ Ali Himmet BERKİ; 1966; s. 55.

⁸⁰ Aynı; s. 56.

⁸¹ BAKIRER; s. 141.

XIII. yüzyılın önemli kişilerinden Celalettin Karatay'ın yaptırdığı Karatay Kervansarayı'nın 643 H. (1245 M) ve 645 H. (1247 M) tarihli iki vakfiyesi ile⁸², Antalya'daki Karatay Medresesi'nin 651 H. (1253 M.) tarihli vakfiyesinde⁸³ yine aynı duyarlılığı izlemek olasıdır. Ancak her iki vakfiyede de onarım önceliğinin ana yapıya gelir getirecek diğer “vakıf yapılar”a verilmesi, ana yapının onarımının ise bundan artan gelirle yapılması şartının getirilmesi ilgi çekmektedir⁸⁴. Böylece “vakıf”, ana yapının bakım ve onarımı için gerekli mali kaynakların (vakfedilen diğer taşınmazların) devamlılığının sağlanmasına çok önem vermekte, bu davranış ana yapının sürekli bakım ve onarımına olanak sağlamaktadır. Birçok eski yapının harap olma, yıkılma ya da tümüyle yok olma nedenleri arasında, onarımları için gerekli gelir kaynaklarının azalması ve yok olması ya da bu kaynakların başka amaçlarla kullanılması önemli bir yer tutar. Bu nedenle, esas yapıdan önce gelir getiren ikincil yapıların onarımına öncelik tanınması akılcı bir politika olmaktadır.

XIII ve XIV. yüzyıl vakfiyelerinin metinlerinde onarım ve onarımcılarla ilgili konular vakfiyelerin en ayrıntısız bölümleridir. Bu durum XV. yüzyıl ortalarına kadar düzenlenen belgelerde devam eder⁸⁵. Gerekli ayrıntıları veren vakfiyeler Fatih devrinde görülmeye

⁸² Osman TURAN; “Selçuk Devri Vakfiyeleri; Celalettin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”; *Belleten* 45 (1948); s. 51, 84, 109-113. BAKIRER; s. 114.

⁸³ TURAN; s. 71-83, 139, 143. BAKIRER; s. 114.

⁸⁴ Karatay Kervansarayı Vakfiyesi, Madde: 145.

“... gelir önce zikredilen vakıfların (gelir getirecek çeşitli binaların) imarına ve yıkılmanın yapılmasına... sonra da icap ederse *hamın* ve yıkılmış olan binanın tamirine sarfedilsin.”

“... gelir ilk önce vakıfların muhafazası ve imarına, eğrilen ve yıkılanın tamirine..., sonra *bundan artandan* adı geçen medresenin imarına, yıkılanın yapılmasına, açılan gediklerin tamirine sarfedilir.”

⁸⁵ Sultan Orhan'ın 761 H./1359 M. tarihli Bursa'daki zaviyesine ait vakfiyesi (BAKIRER; s. 115).

Karamanoğlu Ali Bey'in 818 H./1415 M. tarihli Niğde-Ak Medrese Vakfiyesi (BAKIRER; s. 115).

Karamanoğlu İbrahim Bey'in 834 H./1432 M. tarihli, Karaman'daki İmaretine ait Vakfiyesi (BAKIRER; s. 115).

Yatağan Mürsel Vakfiyesi (Zeki ORAL; “Karamanoğulları tarihine ait vesikalar: Yatağan Mürsel Vakfiyesi;” *Belleten*, 71 (1954), s. 338).

Ankara, Karacabey Camisi Vakfiyesi (İ. H. KONYALI; Karacabey Mamuresi, Vakfiyesi Eserleri ve Tarihi İstanbul 1943, s. 42).

Karaman, Hoca Mahmut Darülhuffazı Vakfiyesi (Zeki ORAL; “Karaman'da Hoca Mahmud Mescidi, Dar-ül Huffazı Vakfiyesi ve Kitabeleri”, *Belleten* 90 (1959), s. 216).

başlanmışır⁸⁶. Örneğin 866 H. (1460 M.) tarihli Zağanos Paşa Vakfıyesinde, vakıf gelirleriyle hangi yapıların onarılacağı, yapı dışı onarımların niteliği, bu hizmet için yapılacak harcamanın tutarı belirtilmiştir⁸⁷. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra oluşturulan vakfiyelerden incelenenilerde onarımların öncelikle yapılmasını öngören hükümler dışında şu hususlara da yer verildiği görülür.

a) Yapı yıkılırsa yeniden yapılmalı, yine yıkılırsa yine yapılmalıdır. Ancak zamanın şartları tekrar yapılmasına olanak sağlamazsa o zaman vakıf gelirleri kimsesiz ve fakirlere tahsis edilebilir⁸⁸.

b) XIII. yüzyıl vakfiyelerinde ilgi çeken bir husus Osmanlı dönemindeki vakfiyelerde de görülür. Vakfın gelirleri sadece vakfedilen ana yapıya değil, bu gelirleri sağlayan diğer yapılara da harcanmaktadır. Böylece gelir kaynağı sürekli verimli tutulmakta, onarımın en önemli sorunlarından biri olan “finansman” kendiliğinden çözülmüş olmaktadır. Gelir getiren “akar”lar arasında dükkan, ev vb. mütevazı yapıların bulunduğu, böylece bu yapıların da onarımlarının sağlandığı belgelerden anlaşılmaktadır. 873 H. (1468 M.)’de düzenlenen Mimar Azadlı Sinan’ın vakfiyesinde⁸⁹ “... evkafın geliri evvela vakfın ve akarlarının rekabelerine, tamir ve termimlerine sarfolunacak...” denmekte, 895 H. (1489 M.) tarihli Murat II. vakfiyesinde de “... evlerin ve dükkanların...” tamirinden bahsedilmektedir⁹⁰. Karamanoğlu Mustafa Ağa’nın 1160 H. (1747 M.) ve

⁸⁶ AYVERDİ; 1966, s. 65.

⁸⁷ Ali Himmet BERKİ; “İslam’da Vakıf, Zaganos Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfıyesi”; *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 19-39.

“... ve keza Balıkesir içinde hamama, Camii Şerife ve İmarete ve diğer mahallere akan su mecralarının ve kendi imareti ve camiinin tamir ve termimini... Eftelya Karyesi kurbündeki hamamın tamiri ve Garmıyan Vilayetinde Kula Kasabası haricindeki su mecrasının meremmetini ve Sofya Beldesi yanındaki hamamın ve Filibe beldesindeki camiın tamir ve termimleri...”

⁸⁸ Tayyib GÖKBİLGİN; “Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfıyesi”; *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 221;

İ. H. KONYALI; a.g.e., s. 43.

Ramazan ŞEŞEN; “Sinan Paşa’nın Arapça Vakfıyesininin Tercümesi”; *Vakıflar Dergisi*, X; s. 340.

1520 M. tarihli bu vakfiyede, Sinanlı’da bulunan İmarete yıkılırsa, vakıflardan elde edilen gelirle tekrar eski haline getirileceği, ikinci, üçüncü... kez harap olursa yeniden inşa edileceği hükmü vardır. Ancak oluşacak “fevkalade haller”den dolayı yeniden inşa olanağı kalmazsa, gelir müslüman fakirlerin yararına harcanabilecektir.

⁸⁹ İ.H. KONYALI; Fatih’in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atık) Vakfıyeleri, Eserleri, Hayatı ve Mezarı; İstanbul 1953; s. 25.

⁹⁰ ERDOĞAN; 1965; s. 119.

1164 H. (1751 M.) tarihli vakfiyelerinde, gelir getiren yapıların onarımı aynen şu sözcüklerle hükme bağlanmıştır⁹¹:

“... hasıl olan icaratden akarat-ı mezburenin tamir ve tecdide muhtaç olan mevazi’i ba-marifet-i nazır mütevellisi yedile... tamir ve tecdid olunduktan sonra...”

Aynı sözcükler 1208 H. (1793 M.)’de düzenlenen Karaosmanoğlu Hacı Osman Ağa Vakfiyesinde de yer almaktadır⁹².

c) Gerek vakfın konusu olan yapıyı, gerekse vakfedilen yapıları onaracak kişiler ile bu kişilere verilen ücretler birçok vakfiyede ayrıntılı olarak belirtilmektedir⁹³. Böylece, çeşitli dönemlerde sürdürülen değişik yapı sanatları ile meslekler hakkında çok yararlı bilgiler edinilmektedir. Ücretler de “yapı esnafı”nın, diğer meslekler arasındaki yerine ilişkin bir gösterge olarak önem kazanmaktadır.

Osmanlı Çağı vakfiyelerinde, onarım için ayrılan ödenekler de yer alır. Bu ödenekler gerektiğinde vakfiyede yer alan her yapı için ayrı ayrı belirtilmekte, yıllık düzenli bakım giderleri de ayrıca hesaplanmaktadır.

İçinde oturan yapıları kullananlar onu onarmaktan kaçındıklarında, yapının kiraya verilerek geliriyle onarılacağı da “Vakıf” ın istekleri arasında yer alır. Böylece vakıf yapı, kişilerin olumsuz davranışlarına bırakılmamış, bir tür “onarım sigortası” ile güçlendirilmiştir⁹⁴.

Sonuç olarak, “Vakıf” kurumunun, bozulmaya başladığı 19. yüzyıla kadar, mimari değerlerin oluşması ve devamlılıklarının sağlanmasında önemli bir öge olduğu söylenebilir.

VII. ONARIM MEKANİZMASI

Onarıma karar verilmesi ile yapının onarım sonucu işlevini yeniden ve sağlıklı olarak sürdürmeye devam etmesi arasındaki zaman, kanuni, mali ve

⁹¹ Münir AKTEPE; “Manisa Ayanlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında bir Araştırma”; *Vakıflar Dergisi*, IX (1971); s. 376.

⁹² Münir AKTEPE; “Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa’ya ait iki vakfiye”; *Vakıflar Dergisi*, X; s. 168 ve s. 172.

⁹³ Bu konu, ayrıntılı olarak “Onarımcılar” başlığı altında incelenecektir.

⁹⁴ Münir AKTEPE; “XVIII. yy. Vezirlerinden Kapdan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa’ya ait Vakfiyeler”; *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969); s. 15.

1136 H./1724 M. tarihli bir vakfiyede, Kaymak Mustafa Paşa İstanbul, Boğaziçi’ndeki yalısında, kendi, evladı, torunları ve torunlarının çocuklarının oturacağını söylüyor ve şu hususu ekliyor:

“... tamir ve termimi men-lehü’s-sükna üzerine ola eğer tamirden iba ederse yedi mütevellî ile icar olunup icaresinden tamir ve termim oluna...”

idari işlemler bakımından oldukça zengin bir görünüme sahiptir. Bu süreç içerisinde, onarımcılar, onarımlarla ilgili “muhasebe” düzenleri, onarımların genel fiziksel niteliği gibi yapı alanının örgütlenmesini de yakından ilgilendiren konular bulunmaktadır.

Bu bölümde, ulaşılabilen belgelerden edinilen bilgilere göre onarım “mekanizması”nın belli aşamaları incelenecektir.

VII. 1. *Onarım İsteklerinin Meydana Gelmesi*

Onarım isteklerini oluşturan kişi ya da gruplar, yapının niteliğine göre değişebilmektedir. Özellikle dini nitelikli yapıların onarımlarında halk, her tür bilim adamı, yerel yönetici ve yapının yönetimi ile ilgili kişiler istek belirtirken, sosyal ve ekonomik içerikli yapılarda, çeşitliliğin azaldığı, onarım çabası gösteren kişilerin, yapının bakımından sorumlu kişilerle sınırlı kaldığı izlenmektedir.

Muzaffer Erdoğan’ın yayınladığı belgelere göre⁹⁵ camilerin onarımı için Divan’a başvuran kişiler şu sırayı izlemektedirler:

- Vakıf Mütevellileri: Birinci sırada yer alır. Bunlar vakıf hukuku gereğince de bakım ve onarımdan sorumlu kişilerdir. Müteveli Kaymakamı ya da eski mütevellinin de onarım için başvurduğu görülmektedir.

- Vakıf Nazırı: İkinci sırayı alan bu gruptaki kişiler hemen tümüyle saray ağalarıdır. Özellikle büyük ölçekteki yapı ya da yapı gruplarının vakıflarına, saray ağalarının “nazır” olması bir gelenektir⁹⁶. Bu kişiler onarımla ya da vakıf hizmetlileri ile ilgili çeşitli hususları Divan’a “mühürlü mektup” la iletirler.

- Yöre Halkı: Yöre halkı da, onarım isteminde bulunan önemli bir ögedir. Bunlar doğrudan Divan’a başvurabildikleri gibi, bir saray mensubu ya da yörenin “naib” i aracılığı ile de istemlerini iletebilmektedirler.

- Kadılar: Beldenin kadısı da onarım isteklerinin iletilmesinde önemli rol oynar. Ancak belgeler, kadıların çoğunlukla giderlerin ilgili defterlere işlenmesi, mütevellinin değişmesi, gelir kaynaklarındaki değişme vb. yönetsel işlemlerle ilgilendiklerini göstermektedir.

⁹⁵ ERDOĞAN; 1968; s. 164-187.

⁹⁶ Bu kişiler şu sözcüklerle anılır: (ERDOĞAN; Vakıflar VII)

“... Babüssaadetim ağası olan Hasan Ağa...” (Belge: 6)

“... Darüssaadetim Ağası Elhaç Mustafa Ağa...” (Belge: 19)

“Bağçe-i Hassa Bostancıbaşı olan Mustafa...” (Belge: 25)

“Bilfiil Saray-ı Cedit Ağası Hüseyin Ağa...” (Belge: 26)

- Kişiler: Belde halkının toplu başvurusunun yanısıra, Divan’a şahsi başvuru yapıldığı da görülmektedir. Bunlar, genellikle “hayır” yapmak için girişimde bulunan kişilerdir.

- Naibler: Belde yöneticilerinden olan naibler, onarım isteminde bulunan grupların sonunda yer alırlar.

- Yapı Görevlileri: İncelenen 80 belgeden sadece birinde, caminin katibi onarım istemi ile Divan’a başvurmuştur. Bu durum, Müteveli ve Nazır dışındaki görevlilerin esaslı onarım ile doğrudan ilgilenmediklerini göstermektedir.

VII. 2. Onarım Kararı:

Onarım sürecinin ikinci aşaması, onarım kararının verilmesidir. Bu karar genellikle 2 bölümde oluşur. İlk bölüm yerel ölçekte, kadının temsil ettiği “meclis-i şer” tarafından verilir. Bu karar, onaylanmak üzere Divan’a gider.

Onarım kararının alınabilmesi için Divan şu hususların yerine getirilmesi şartını aramaktadır⁹⁷:

- Vakfın izni (parasal yeterliliği) olup olmadığı,
- Şer’i iznin alınıp alınmadığı,
- Keşfin ve “hüccet-i şeriye”nin hazır olup olmadığı,
- Mütevellinin izninin olup olmadığı.

Vakfın parasal gücünün yeterli olmadığı, onarım giderinin hazineden istendiği durumlarda, onarım izni verilebilmesi için, gerekli incelemenin yapılması, keşfin hazırlanması, onarım harcamalarının ne olacağının belirlenmesi de ayrıca istenmektedir. Bu istek belgelerde şu biçimlerde yer almaktadır:

“... Hassa Mimarlarından Mahmud Halife vardıkta zikrolunan camilerin ve muallimhanenin üzerine varup.. tamiri lazım olanları... tahmin-i sahihle ittirüp ne mikdar akçe ile tecdid ve ta’mir olunacağı bildiresin...⁹⁸”

⁹⁷ Örneğin 1781 yılında Konya yöresinde bir camiye “sevabına onarmak” isteyen bir kişinin başvurusu üzerine, İstanbul’dan yöreye gönderilen bir ferman ile şu sorulara yanıt aranmıştır:

- Harab olan cami kimin vakfidir?
- Halen namaz kılınabilmekte midir?
- Halen kimin sorumluluğundadır?
- Yapının “harabiyeti” ne zamandan beri sürmektedir?
- Vakfın parasal gücü onarım için yeterli midir?

¹⁷⁸ AHMET REFİK, 1977; Belge: 43.

“... ceddım Ebulfeth Sutan Mehmed Han bina eylediği camii şerifin.. harabe olup... ne mikdar akçe ile tamir olunur, mahallinde keşif olunup... 99”

“...Eskişehirde vaki merhum Sultan Alaaddin Camiin minaresi münhedim olmağla... üzerine varılıp şer’ile müşahede ve muayene ve ne mikdar şey ile tamiri mümkündür. Hücctei üzre keşif ve ilanı olunmak için yazılmıştır 100.”

Vakfın parasal durumunun yeterli olması halinde ise keşif ve ön raporun divana gönderilmesi gerekmemekte, izin isteğiyle yetinilmektedir.

Saray yapıları; büyük Padişah camileri ile yangın ve deprem sonucu zarar gören yapıların onarımı için ise herhangi bir başvuru beklemeden doğrudan onarım kararı alınabilmekte ve ilgililere gerekli emir verilmektedir 101. Yöreden yapılan taleplerde, onarım izni istenmesinin yanısıra Divan’ca karara bağlanması gerekli kimi hususları şöyle sıralayabiliriz:

- Onarım işlemlerini yürütemeyen mütevellinin değiştirilmesi,
- Vakfın durumunun incelenmesi,
- Çeşitli konularda uzman usta gönderilmesi,
- Onarım yapmak istemeyen mütevelliyeye baskı yapılması,
- Yapılacak onarıma yöreden kimsenin engel olmaması için emir verilmesi,
- Vakfın gelirine sahip çıkan kişilere engel olunması,
- Onarımın yapılabilmesi için gerekli ödeneğin hazineden gönderilmesi.

Onarımla ilgili olarak alınan her tür karar, divan tarafından çoğunlukla yöre kadısı ya da naibe gönderilmektedir. Kimi durumlarda “hükm-i şerif” iki örnek hazırlanarak bir örneği beldenin bağlı bulunduğu sancak ya da eyalet yöneticisine de iletilebilmektedir. Doğrudan mütevelliyeye izin belgesi verilmesine az rastlanmaktadır.

⁹⁹ Aynı; Belge: 24.

¹⁰⁰ Aynı; Belge: 39.

¹⁰¹ AHMET REFİK; Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı; Türk Tarih Encümeni Külliyyatı; İstanbul, 1930; Belge: 166.

“... İstanbul’dan Edirne’ye varınca menazil ve merahilde vaki miri saraylar ile nefsi Edirne sarayı amiremin tamir ve termimi iktiza eden mahalleri acaleten keşif ve nemukdar masraf ile pezirayı husul olacağını... irsal olunmak üzere... sen bina emini... tayin olunmuşundur...”

VII. 3. *Anarım Uygulamasında İlk Bölüm Keşif, Rapor ve Proje:*

Bir yapının onarım gerektiren yerlerinin ayrıntılı olarak saptanması, metrajının yapılması ve “birinci keşif”nin çıkarılması, onarım uygulamasının ilk basamağıdır ¹⁰². Bu hizmetler genellikle aralarında en az 1 mimarın bulunduğu kurullarca yapılmaktadır. Bu kurullar Kadı tarafından oluşturulup onaylanmak durumundadır. Bu mimarın, çoğunlukla merkezden gönderilen “Hassa Mimarı” olduğu bilinmektedir ¹⁰³. Örneğin Hayrabolu’daki Sultan Mehmet Camisi onarım keşfi hassa mimarlarından Üstad İsmail, İstanbul’da Eski ve Yeni (Topkapı) Sarayların onarım keşifleri ise Yorgi Kalfa tarafından yapılmıştır ¹⁰⁴.

Hassa Mimarları örgütünde çalışanlara, İstanbul dışında yapacakları keşifler için derecelerine göre oturma gideri ödenmektedir. 1763 yılında Edirne’ye giden 2 mimar halifesine 75’er kuruş, 1789’da yine Edirne’ye giden bir halifeye 50 kuruş günlük oturma gideri verilmiştir ¹⁰⁵. Onarımla ilgili keşif ve önr raporlar, kimi hallerde, içinde mimar bulunan kurullar tarafından da yapılabilmektedir. Bursa’da, 1175 H. (1761 M.)’de Çelebi Sultan Cami, Türbe ve Medresesi’nin onarım keşfi şu kişiler tarafından yapılmıştır ¹⁰⁶:

- Esseyid Ali Efendi (görevi belli değildir)
- Hassa Mimarı Kaymakamı

¹⁰² Bu işlemler, kimi hallerde “şer’i izin” ve “Divan Hükümü” alınmasından önce yapılmaktadır.

¹⁰³ ERDOĞAN, 1968; Belge 22.

“... hassa mimar halifelerinden bir mimar halifesi tayin ve tamir olunan mahalleri hakk ve adil üzere şer’ile keşif ve defteri irsal olunmak...”

ERDOĞAN, 1968; Belge 5.

“... tahmin olunmak için bir üstad mimar lazım olduğun bildirip bir üstad mimar gönderilmek rica eyledüğün ecilden buyurdum ki...”

¹⁰⁴ Şerafettin TURAN; “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (1) 1963, s. 164.

(Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi Yayını).

¹⁰⁵ Aynı, s. 165.

¹⁰⁶ ERDOĞAN, 1968; s. 197.

- Hassa Mimarı Hulefası
- Ebniye ve sükuף ahvaline vukufu olan bigaraz müslimin.
- Su yolcu taifesi
- Kurşuncu taifesi

Yine 1178 H. (1764 M.)’de İznik, Pertev Paşa Külliyesi keşfini hazırlayanlar arasında bir katib, vakfın katibi, İzmit Mimarbaşısı Salih Halife yer almaktadır¹⁰⁷. Fatih türbesi onarım keşfi, mimar halifesi ile taşçı, duvarcı ve hamamcı kalfaları¹⁰⁸, Kandıye Kalesi ile ilgili keşif ve rapor Dergah-ı Ali mütefferikalarından Elhaç Ali Ağa, Hassa Mimarı Yusuf Halife, Girid Defterdarı Elhaç Mahmud Bey ve başkaları tarafından düzenlenmiştir¹⁰⁹.

1225 H. (1810 M.)’de Edirne Sarayı’nın incelenmesi, gerekli keşif ve raporların hazırlanması da oldukça zengin ve geniş bir kadro tarafından gerçekleştirilmiştir¹¹⁰. Bu kadroda eski Şehremini Hafız Ali Efendi ile Haremeyn Muhasebecisi Mehmet Efendi ve İsmail Kamili Efendi gözetim ve yönetiminde, Mimar halifelerinden Seyyid Mehmet ve Seyyid Mustafa Efendi, Edirne Ayanı Ahmet Ağa, bina işlerinde bilgi ve becerileri bulunan marangoz kalfaları ve kurşuncubaşı halifeleri yer almaktaydı.

Bu durumda, keşiflerin ve raporların hazırlanmasında 2 ögeye önem verildiği anlaşılmaktadır:

1. Yapının önemine ya da yapılacak işin niteliğine göre kurul üyelerinin sayısı ve meslek çeşitliliği artmaktadır.

2. Kurulda genellikle 2 tür eleman bulunmaktadır. Bunlar yönetim elemanları (defterdar, ayan, çeşitli katipler) ve teknik elemanlardır (mimar, çeşitli ustalar). Kimi hallerde bu kurula yapı bilgisine sahip halktan kişiler de katılmaktadır.

Onarım keşifleri her zaman aynı ayrıntıda yapılmamaktadır. Ancak, metraj yapıldığı, birim fiyatların bulunduğu ve keşiflerin özenle yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.

Ulukışla-Adana yolu üzerindeki Çakıd Han’ın 1141 H. (1728 M.) de hazırlanan onarım keşfi iyi bir örnektir¹¹¹. (Ek: 1) Edirne’de 1165 H. (1752

¹⁰⁷ Aynı; Belge: 107.

¹⁰⁸ Muzaffer ERDOĞAN; “Son İncelemelere Göre Fatih Camiinin Yeniden İnşası Meselesi”: Vakıflar Dergisi V (1962); s. 172.

¹⁰⁹ ERDOĞAN, 1965; s. 127.

¹¹⁰ Aynı, s. 132.

¹¹¹ Cengiz ORHONLU; “Bayram Paşa Kervansarayı”; *Vakıflar Dergisi*, X, s. 209.

M.) depremi sonrasında Üç Şerefli Camisinin onarımı için yapılan ön hazırlıklar da oldukça zengin ve ayrıntılı bir süreci sergiler¹¹². Onarım için Divan’dan gelen yönerge üzerine, Kadı Efendi, Edirne Bostancıbaşı, Bayezid Vakfı Mütevellisi, Beldenin ayan ve ağaları, Edirne Başmimarı, taşçı ve kurşuncu başlar ve konuyla ilgili diğer kişilerden oluşan bir kurul birinci keşfi ve onarım raporunu hazırlamıştır. Uygulanamayan bu keşiften 4 yıl sonra, yine Kadı başkanlığında, bostancıbaşı, hassa mimarlarından Abdullah ve Hasan Halifeler, bir taşçı, bir hamamcı, belde mimarı Mehmet Said, kurşuncu ve diğer ilgililer ikinci ve daha ayrıntılı bir keşif hazırlayarak Divan’a göndermişlerdir.

Küçük programlı yapılar ya da basit onarımlar için birkaç kalem ile biten keşifler de vardır.

Yapının incelenmesi sürecinde ölçü alınarak metraj yapılmakta, bu metraj keşife esas olmaktadır. Tarakluborlu’da Gazi Süleyman Paşa Camisi onarımı için Kadı’ya yazılan 1135 H. (1722 M.) tarihli hükümde “... ahval-i bina ve sükufa vukufu olan müslimin ve mimaran ile cami-i merkumun üzerine varılıp tulü ve arzı mizan-ı müstakim üzre... keşif ve mesaha olundukta...” denmektedir¹¹³.

İmalat türlerine ve metraja dayanan bu keşifler, bir rapor halinde Mimarbaşı tarafından bir defter halinde Defterdarlığa sunulmaktadır¹¹⁴. Bu defterlerin Defterdarlıkça incelenmesinden sonra parasal kaynak saptanır, bu durum bir “telhis”le Sadrazamın onayına gönderilerek “buyrultu” alınır. Onaylanmış olan “Keşif Defterleri” Başmuhasebe Kalemine kaydedilerek, Mimarbaşına bir örneği verilir¹¹⁵.

Muzaffer Erdoğan, Osmanlı Mimari tarihinin arşiv kaynaklarıyla ilgili incelemesinde¹¹⁶, “otantik” belgelerin önemine değinmekte, keşif defterlerinin bu belgeler arasında belli bir sayıda yer aldığını söylemektedir. Örneğin Kafkasya’da Acu Kalesi onarımı için Kale Muhafızı Hasan Paşa ve diğer uzmanlar tarafından hazırlanan 13 sayfalık keşif defteri 1117 H. (1705 M.) tarihini taşımakta ve Kale Dizdarı tarafından onaylanmış bulunmaktadır¹¹⁷. 1126 H. (1714 M.) tarihli ve Hersek Mutasarrıfı

¹¹² Ekrem Hakkı AYVERDİ; Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri; İstanbul, 1972; s. 424-432. (İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını).

¹¹³ ERDOĞAN, 1968; Belge: 89.

¹¹⁴ O. ERDOĞAN; “Osmanlılarda Mimarlık Teşkilatı”; *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/12 (1967), s. 49.

¹¹⁵ TURAN; s. 166.

¹¹⁶ ERDOĞAN, 1965; s. 121.

¹¹⁷ Aynı, s. 123.

tarafından Divan'a sunulan bir diğer keşif defterinde Hersek Livası dahilindeki çeşitli kalelerin uzmanlarca saptanan durumları yer alır¹¹⁸. Kimi durumlarda, keşif ile buna göre yapılan onarıma ilişkin kayıtlar aynı defterde yer alabilmektedir. Örneğin 1178 H. (1764 M.) tarihli ve 906 sayfalık bir ana kaynakta, birçok cami, kale, köprü ve su yolunun onarımı için yapılan keşifler ve yürütülen onarımla ilgili hususlar bir arada bulunmaktadır¹¹⁹.

Aynı keşif içerisinde birden fazla yapının da yer aldığı görülmektedir. Özellikle aynı vakfa bağlı ve aynı mütevellî tarafından yönetilen yapılarda bu yöntem uygulanmakta, ancak paranın dağıtık işlerde kullanılması sadece kısa ve küçük ölçekli onarımların yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin Bursa Umur Bey Camisi için hazırlanan ve mütevellî Haseki Mehmed Bey tarafından yürütülen onarımlarla ilgili 1210 H. (1795 M.) tarihli bir keşif¹²⁰, Caminin yanı sıra Eski Yeni Han, Tuz Hanı ve Hisar içindeki bir okulla ilgili çeşitli imalatı da içermektedir. Yine Bursa'da Yeşil Cami'nin 1189 H. (1775 M.) tarihli onarım keşfinde¹²¹ külliye'nin tüm yapılarıyla ilgili onarım kalemleri yer almaktadır. Bursa, Yıldırım Camisi 1082 H. (1671 M.) yılı onarım keşfinde¹²² caminin kurşunları, imaretin kiremitleri, medrese ve hamamın su yolları, bimarhane hücreleri ve hamamın 5 halvetinin ele alınması planlanmaktadır.

Keşiflerin yanı sıra, ayrıntılı onarım raporlarının da hazırlandığı çeşitli belgelerden bilinmektedir. 1058 H. (1648 M.) İstanbul depremi sonunda hazırlandığı sanılan bir belgede¹²³ İstanbul'un çeşitli camilerindeki hasar ayrıntılı olarak saptanmış, onarım gereken yerler ve imalatın niteliği ayrı ayrı belirtilmiştir. Onarım için hazırlanan keşiflerde, yapılacak imalatın çok ayrıntılı olarak yazılması keşiflerin aynı zamanda "onarım raporu" olarak kullanılmasına da olanak sağlamaktadır. Konya, Ahi Murat Hamamı'na ilişkin 1071 H. (1660 M.) tarihli "keşifname"de¹²⁴ onarım gereksinmesi "... külhan damının nısfı hedim olup ve nısfı ahirinin dahi kirişleri ve ağaçları çürüyüp ve kırılıp... ve su mahzeninin duvarından su külhana cari olup ve külhanenin kül peteğinden külhana su cari olup..." sözcükleriyle anlatılmaktadır.

¹¹⁸ Aynı, s. 123.

¹¹⁹ Aynı, s. 129.

¹²⁰ AYVERDİ, 1972; s. 343.

¹²¹ Aynı, s. 52.

¹²² Aynı, s. 422-424.

¹²³ CEZAR, 1963; a.g.e., s. 387.

¹²⁴ M. Zeki ORAL; "Turgut Oğulları Eserleri-Vakfiyeleri" *Vakıflar Dergisi*, III (1956), s.

Onarım öncesi keşif hazırlıkları sırasında çizili belge kullanılıp kullanılmadığı ayrı bir sorundur. Genelde, Osmanlı Yapı Sanatında “Mimari Proje”nin varlığı ve önemi tartışılmıştır¹²⁵. Belgelerdeki çeşitli deyimler, şenliklerde taşınan yapı modelleri, yapım öncesi 2 ya da 3 boyutlu tasarımlar oluşturulduğunun, bunların hiç değilse tasarımın ana ilkelerini belirlediğinin kanıtlarıdır.

Onarım öncesi hazırlıklar sürecinde “mevcut durumun belgelenmesi” ya da “yeni kullanım projesi”, bir başka deyişle “rölöve ve restorasyon projesi”nin yeri nedir? Keşif ve raporun yanısıra çizili belge kullanılmakta mıdır? Bunun yanıtları, kimi belgelerdeki sözcükler yardımıyla bir ölçüde verilebilir.

Hassa Başmimarı Davud Ağa, III. Murad tarafından Selimiye Cami’sinin onarımı ile görevlendirilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Edirne Kadısı Şemseddin Efendi 996 H. (1587 M.) yılında Divan’a gönderdiği bir yazıda¹²⁶ “... Sultan Selim Han Hazretlerinin cami-i şerifi ve etrafında olan ebniye-i cedide ve atika’nın resimleri... tasvir olunup, irsal oluna deyu buyurulmağın Mimar olan Hüseyin Çavuş kulları ile zikr olunan cami-i şerifin ve sairin resmi emirleri üzre bi’t-tamam olub irsal olundu...” demektedir. Bu sözcükler, mevcut yapıların “resim”leri ya da rölövelerinin yapıldığını göstermektedir. Naima, 1653 yılında Vezir Süleyman Paşa’nın yaptırdığı onarımları anlatırken¹²⁷ “...İstanbul’da Parmakkapu civarında Koca Defterdar Ömer Efendi’nin menzil’in üzerine mutemetler ve bennalar koyup tarh ve resmini talim ve telhim edüp ol vechile yeniden tamirini sipariş edüb...” demekte, onarım için yapılan ön işlemler arasında “resim” yapmayı da saymaktadır. 1172 H. (1758 M.) tarihli bir belge¹²⁸ Edirne, Mustafa Paşa Sarayı’nın yandıktan sonra “resm-i cedid üzere” onarımından bahseder. Ünsal tarafından Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan çizili belgelerden bir tanesinde¹²⁹ “...kapı üzerinde olan dairedir ki kısmen tamir olunacak...” sözcükleri yer alır. Geç dönemlere tarihlenen bu belge de onarılacak bölümlerin bir çizim üzerinde işaretlendiğini gösterir.

¹²⁵ Bu konuda yapılmış en ayrıntılı çalışma için bkz.:

Behçet ÜNSAL; “Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Planlar Üzerine”; *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963).

¹²⁶ Rıfıkı Melul MERİÇ; “Türk Sanatı Tarihi Vesikaları”; *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*; s. 73.

¹²⁷ Naima Tarihi, Cilt: V, s. 361.

¹²⁸ ERDOĞAN, 1965, s. 128.

¹²⁹ ÜNSAL, s. 179.

VII. 4. *Uygulamaya Geçiş:*

Keşfin hazırlanmasına kadar hemen hemen her onarımda aynı olan işlemler, uygulamaya geçilme aşamasında yapının onarım ödeneğinin türüne göre farklılık göstermektedir. Bu fark, yapının bir vakıf tarafından ya da doğrudan hazineden ayrılan ödenekle devlet tarafından onarılmasına bağlı olmaktadır.

a) *Devlet Ödeneği ile Yapılacak Onarımlar:*

Onarım keşifleri ve raporları, Mimarbaşı tarafından bir defter halinde Defterdarlığa sunulmaktadır¹³⁰. Defterdarlığın, keşif bedellerinin saptanması ve onarım harcamaları konusunda çok titiz davrandığı bilinmektedir. Örneğin, Hama'da harap bir hamamın onarım sonrası getireceği gelir araştırılmış, onarımı yerine satılmasının daha yararlı olup olmayacağı inceletirilmiştir¹³¹. Edirne'de Hızırılık'ın onarımı için Mimar Sinan'a yazılan 979 H. (1571 M.) tarihli hükümde¹³²: "...Hızırılık'ın onarıma muhtaç olan yerlerini onarıp ne kadar akça harcandığını yazıp bildiresin. Saçup savurmaktan ve gereksiz harcamalardan sakınılsın" denmektedir. Keşif tutarları toplu olarak ödenmemekte, işe başlanması için Defterdarlıkça uygun görülen bir miktar para verilmektedir¹³³.

b) *Vakıf Gelirleriyle Yapılacak Onarımlar:*

Yörede hazırlanan keşfin divan tarafından onanmasından sonra bu keşif bir hükümle yöreye gönderilerek işin başlamasına izin verilmektedir. Bu izinde, onarımın başlayabilmesi için yerine getirilmesi gereken koşullar belirtilmekte¹³⁴, onarıma kimsenin engel olmaması da istenebilmektedir.

VII. 5. *Onarımın Bitimindeki İşlemler*¹³⁵:

Onarımın tamamlanmasından sonra, işlemlerin, kurallara uygun yapılıp yapılmadığının belirlenmesi ve son keşfin yapılması gerekmektedir.

¹³⁰ TURAN, s. 166.

¹³¹ Aynı, s. 166, dipnot: 4.

¹³² Ahmet Refik, 1977; s. 109, Belge: 9.

¹³³ TURAN, s. 166.

Küçükü Kasrı'nın 1792 yılındaki onarımında Mimarbaşı Mehmed Arif, keşif tutarı olan 10.930 kuruşun toptan ödenmesini dilediği halde, Defterdarlık ilk olarak 3.000 kuruş verilmesi uygun görmüş, Sadrazam da buna göre buyrultu vermiştir.

¹³⁴ ERDOĞAN, 1968.

(Belge: 11) "... manı-i şerisi yoğışe kendü maliyle tamirine..."

(Belge: 15) "... vakfın müsaadesi var ise..."

¹³⁵ Onarım sürecindeki parasal konular, inşaat hesaplarının ve ilgili belgelerin tutulma ve düzenlenmesi ile onarımlarda çalışan kişiler ile ilgili bilgiler ayrı başlıklar altında verilecektir.

Bunun için de kadı aracılığı ile gerekli izin alınmakta, bir kurul oluşturulmakta ve onarımın maliyeti belirlenmektedir. Daha ilk keşifler Defterdarlığa verildiğinde, onarımın tamamlanmasından sonra yapının incelenmesi ve ikinci keşfinin hazırlanmasına ilişkin “Sadaret Buyultusu” alınmaktadır¹³⁶. Bu buyultu hükümleri uyarınca ikinci keşif hazırlanmakta, Şehremini, Bina Emini ya da Mütevellî tarafından tutulan harcama defterleri de Defterdarlığa teslim ve Başmuhasebe kalemine kaydedilmektedir. Böylece ilk ve son keşif defterleri karşılaştırılarak esas “maliyet” saptanmaktadır¹³⁷. 964-965 H. (1556-1557 M.) yıllarında Edirne Sarayı’nda yapılan onarım sonucu hazırlanan defterde¹³⁸, yapılan imalatın ölçümü ve tutarları verilmiş, ayrıca çalışanlara ödenen ücretler de belirtilmiştir (Ek: 2).

VII. 6. Onarımın Parasal Boyutu:

Gerek miri yapıların, gerekse vakıf kaynaklı yapıların bakım ve onarımlarına verilen önem, vakfiye hükümleri ile çeşitli yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Onarım için gerekli para bellibaşlı şu kaynaklardan sağlanmaktadır:

A - *Vakfın Gelirleri*: Belli bir yapı ya da yapı grubuna vakıf tarafından vakfedilen çeşitli “akar”ın gelirleri öncelikle onarıma harcanmaktadır. Özellikle yıllık olağan bakım ve küçük onarımlar için belli ödenekler ayrılmaktadır. XV. yüzyılın sonunda Edirne ve yöresindeki külliye niteliğindeki büyük programlı yapılar için yapılan yıllık harcamaları belirleyen muhasebe bilançolarında, “meremmet” için de muntazam harcamalar yapıldığı anlaşılmaktadır¹³⁹. Aşağıda bir tablo halinde verilen ödeneklerin her zaman büyük onarım için harcanmadığını, ayrıca, aynı vakfa bağlı başka yapılar için de kullanılabileceğini unutmamak gerekir.

¹³⁶ TURAN, s. 167.

¹³⁷ Bu işlemler daha ziyade devletin doğrudan yaptığı onarımlar ya da büyük programlı Sultan ya da Vezir yapılarının onarımlarına uygulanmaktadır. Taşrada vakfa dayalı onarımların, onarım sonrası işlemleri kadı denetiminde yerel kayıtlara işlenmektedir. Bu konuda Bursa-Selçuk Sultan Mescidi’nin onarımı ile ilgili olarak Bursa Kadısına gönderilen 1175 H. (1716 M.) tarihli hükümde şu işlemlerin yapılması istenmektedir.:

“... mütevellî malinden gereği gibi tamir ve termim ve tamir olunan mahaller cümle marifeti ve marifet-i şer’ile üzerlerine varlup keşif ve muayene ve masrufu olan akça umur-ı binaya vakıf ustalar marifetiyle bilmuvaceha hesap ve yedine taraf-ı şer’den hüccet-i şeriye verildiğın bildirip...”

¹³⁸ BARKAN, 1979; s. 250-252, Belge: 568.

¹³⁹ Ö.L. BARKAN; “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 (1964); s. 235-377.

Yapının Adı	Yılı	Yıllık Tüm Harcama (Akçe)	Onarım Harcaması (Akçe)	%
Bayezid II., Edirne İmaretı	1489-90	657.971	16.971	2.47
Bayezid I., Edirne İmaretı	1490-91	182.619	1.296	% 0.7
Murad II., Edirne İmaretı	1488-89	381.362	6.364	% 0.16
Murad II., Ergene İmaretı	1490-91	217.621	19.007	% 8.7
Edirne, 3 Şerefeli İmaretı	1490-91	260.307	6.031	% 2.31
Süleyman Paşa Bolayır İmaretı	1486-87	104.690	467	% 0.44
Bayezid II., Edirne İmaretı	1616-1617	1.825.453	2.792	% 2.14
Murad II., Edirne İmaretı	1632-1633	1.019.522	68.054	% 3.72
			19.959	% 1.95

Harcama kalemleri incelendiğinde, genellikle çatı onarımı, sıva ve badanaların yenilenmesi, ocakların basit onarımı vb. rutin işlerin yapıldığı görülmektedir. Onarım ödeneklerinin tüm giderler içindeki yerinin az olması, bu ögeye bağlanabilir. Esaslı onarımlar ise özel keşifler ve yeterli ödeneklerle yapılmaktadır.

B- Hazine Kaynakları: Yapının bağlı bulunduğu vakfın artık gelir getirmemesi halinde, doğan afetler ya da savaş süresince ivedi ve ek harcama gerektiren program dışı onarımlar Hazine'den karşılanabilmektedir. Bunun için Divan tarafından karar alınması gerekmektedir.

1100 H. (1688 M.)'de İzmir Kadısına bir hüküm gönderilerek ¹⁴⁰ Bıyıklıade Camisi'nin onarımı için vakfın durumunun yeterli olmadığı, bu nedenle giderlerin "Haremeyn Mali"nden karşılanmasının uygun görüldüğü belirtilmiştir.

Çok yaygın olmamakla beraber hayır yapmak isteyen kişilerin onarıma katkıda bulunması ¹⁴¹, vakıf mütevellisinin kendi özkaynaklarını kullanması ¹⁴², lüzumsuz olduğu belirlenen kimi vakıf görevlilerinin işlerine son verilip, gelir fazlasının harcanması ¹⁴³. üst düzey taşra yöneticilerinin

¹⁴⁰ ERDOĞAN, 1968; s. 171, Belge: 19.

¹⁴¹ Aynı; Belge: 11.

¹⁴² Aynı; Belge: 37.

¹⁴³ Aynı; Belge: 31.

"has"larından ödenek ayrılması¹⁴⁴, yöre halkından para toplanması¹⁴⁵, kaynak yaratan hususlar arasındadır.

VIII. ONARIMCILAR

Onarım işlemlerinin çeşitli aşamalarında görev yapan kişilerin nitelik ve sayıları da incelenmesi gerekli bir konudur.

Onarımlarla ilgili bilgiler vakfiyelerden, muhasebe bilançolarından, keşif ve tamir defterlerinden, şeriye sicillerinden ve Divan hükümlerinden elde edilmektedir. Bunlardan, özellikle vakfiye ve muhasebe bilançolarında onarımcılara ilişkin şu bilgiler yer alır:

- Meslek grupları
- Her meslek gurubunun sayısal durumu
- Onarımcıların isimleri
- Ücretler

XIII. yüzyıl vakfiyelerinde din işleri ve yönetimle görevli kişilerin sayısı ve alacakları ücretler, ayrıntılı olarak belirlenmekte iken, aynı özenin onarımcılar için gösterilmediği saptanmaktadır. Örneğin, Celalettin Karatay Vakfiyesinde, Kervansarayda, müteveli, nazır, imam, müezzin, hancı, hamamcının görevlendirilmesi öngörülmüş, ücretleri belirlenmiştir¹⁴⁶. Aynı kişinin Medrese Vakfiyesinde, müderris, müezzin ve öğrencilerin ücretlerinin, dağıtılacak yemeğin nitelik ve niceliğinin belirlenmesine karşın onarımcılarla ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. Bakırer, bu durumu bir olasılıkla devamlı bir onarım kadrosu bulunmamasına, ancak gerektiğe eleman görevlendirilmesine bağlamaktadır¹⁴⁷.

Selçuklu ve Beylikler döneminde ticaret ile uğraşan kişiler, sanatçıları bir araya getiren esnaf örgütleri arasında mimar ve yapıyla ilgili konularda çalışanların adı bulunmamaktadır. Sözen ve Sönmez, bu durumu, bu grupların gezginci olmalarına bağlamaktadır¹⁴⁸. Böylece Bakırer'in görüşü daha da geçerlik kazanmaktadır. Onarımcılarla ilgili bilgi eksikliği XIV. yüzyıl Vakfiyelerinde de sürmektedir. 761 H. (1359 M.) tarihli Sultan

¹⁴⁴ Aynı; Belge: 51.

¹⁴⁵ Aynı; Belge: 91.

¹⁴⁶ BAKIRER s. 115.

¹⁴⁷ Aynı; s. 115.

¹⁴⁸ Metin SÖZEN- Zeki SÖNMEZ; Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi (Teksir); İstanbul, 1976.

Orhan vakfiyesi ¹⁴⁹, Murat I'in Bursa İmarek Vakfiyesi ¹⁵⁰, 818 H. (1415 M.) tarihli Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi ¹⁵¹ vb. 14. yuzyıl vakfiyeleri ilgili yapılar da çalışan hizmetlilerin nitelikleri ve ucretlerine ilişkin hukuimler iermeekte, onarımla ilgili elemanlardan ise bahsetmemektedirler.

İncelenen vakfiyeler arasında onarımcılarla ilgili ilk hukuimler Yıldırım Bayezid'in 802 H. (1400 M.) tarihli vakfiyesinde yer alır ¹⁵². Vakıf şartları sıralanırken 15. madde'de 2 mimarın gırevlendirildiği, bunların herbirine gunde 2 dirhem, ayrıca ayda bir mudd buğday verileceği belirlenmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in 874 H. (1469 M.) Emir Sultan Vakfiyesi'nde ¹⁵³ "...evkafın meremmet ve tamirine bakan kimseye..." gunde 1 dirhem ucret ayrıca yılda 4 mudd ve 18 keyl buğday verilmesi hukuime bağlanmıştır.

İşhak Paşa'nın 891 H. (1486 M.) tarihli vakfiyesinde, her yapı ya da yapı grubu için ayrı kişiler gırevlendirildiği izlenmektedir. İnegol'de 1 mimarın gunde 2 dirhem, Ankara'da 1 mimarın gunde 3 dirhem ucret alacağı vakfiye hukuimleri arasındadır ¹⁵⁴. 1134 H. (1721 M.) tarihli Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi'nde yapıların serekli onarımını yapacak bir kimsenin bulunacağı ve kendisine 4 dirhem verileceği belirtilmiştir ¹⁵⁵. XVIII. yuzyılın ikinci yarısından sonra oluşturulan vakfiyelerde, onarımla ilgili hukuimler giderek basitleşmekte, gırevliler arasında onarımcıların adlarına yine rastlanmamaktadır. Karaosmanoğlu Mustafa Ağa'nın 1165 H. (1752 M.) tarihli vakfiyesinde hizmetliler arasında onarımcılar bulunmamak-

¹⁴⁹ Ali Himmet BERKI; "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 127-129.

¹⁵⁰ Tayyib GOKBILGIN; "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi", *Turkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 217-237.

¹⁵¹ BAKIRER; s. 115.

¹⁵² E.H. AYVERDI; "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve bir İstibdalnamesi"; *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 40. BAKIRER, s. 116.

Bir karşılaştırma yapabilmek için vakfiyede adı geçen diğer gırevlilerin ucretlerini şoyle sıralayabiliriz:

İmam: Gunde 4 dirhem, her ay 1 mudd buğday, 1/2 mudd pirinç.

Muezzin: Gunde 2 dirhem, her ay 1 mudd buğday.

Başaha: Gunde 2 dirhem, her ay 1 mudd buğday.

Muderris: Gunde 15 dirhem, senede 50 mudd buğday, 30 mudd arpa.

Muid: Gunde 6 dirhem, senede 30 mudd buğday.

¹⁵³ H.B. KUNTER; "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi"; *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 51.

¹⁵⁴ BAKIRER; s. 117.

Diğer gırevlilere şu ucretler odenmektedir: Vakıf Nazırı: 15, şeyh: 5, İmam: 4, Aşçı: 2, Ekmekci: 3 dirhem.

¹⁵⁵ ř. YALTKAYA; "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 95.

ta¹⁵⁶, 1790 M. tarihli Abdülhamit I. Vakfıyesinde¹⁵⁷, yapılacak hizmetler, verilecek ücretler ve dağıtılacak yiyecekler konusunda çok ayrıntılı bilgiler bulunmasına karşın onarımla ilgili hiçbir sözcüğe rastlanmamaktadır. Karaosmanoğlu Hacı Osman Ağa'nın 1208 H. (1793 M.)¹⁵⁸, Kayseri-Raşit Efendi Kütüphanesi'nin 1212 H. (1797 M.)¹⁵⁹ tarihli vakfiyeleri de, onarımcılar konusunda hiçbir hüküm içermeyen belgeler arasındadır.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'daki Cami ve İmaretini ile Ayasofya evkafına ait 875 H. (1479 M.) tarihli vakfiyesinde bu kez onarımcıların yapacakları hizmetler ayrı ayrı belirtilmiş, su yolcu, kurşuncu vb. zanaatkarların da sürekli onarım kadrosuna alınmaları hükme bağlanmıştır¹⁶⁰. Bu hükümler şöyle özetlenebilir¹⁶¹.

- Onarım için gerekli malzeme ve aletleri teminle görevli iki kişi. Bunlar ayrıca “benna”, “neccar” ve “haccar”ların da temininden sorumlu olacaklardır.

- Yapı ve çatı işlerinden anlayan, kurşun ve hamam onarımında “sanatının galibi”, yapıların duvarları, tavanları ve diğer onarımlarında bilgili 10 kişi. Bunlardan biri gereklikçe kubbe kurşunlarını onaracak, bir tanesi kurşunların “ishlahı” konusunda uzman olacak, bir usta “Hamamlar dolabı” ve bununla ilgili hususlarda görev yapacaktır. Diğer 7 usta, dükkan, hamam, ev, su yolları ve diğer binaların hizmetinde görev alacaklardır. Murad II. nin Edirne'deki yapıları ile ilgili 895 H. (1489 M.) tarihli Vakfiye'de “...termim işleri için 5 adet meremmetci...” görevlendirilmiş, bunların “...kurşun ve su yolu umuru...” ile ev, dükkan ve hamamların onarımlarını yapacakları belirtilmiştir¹⁶².

¹⁵⁶ M. AKTEPE; “Manisa Ayanlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, IX, s. 376.

¹⁵⁷ M. CUNBUR; “Abdülhamit I. Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi”; *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXII (1964), s. 17-69.

¹⁵⁸ M. AKTEPE; “Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya ait iki Vakfiye”; *Vakıflar Dergisi*, X, s. 168 ve s. 172.

¹⁵⁹ M. CUNBUR; “Kayseri'de Raşit Efendi Kütüphanesi ve Vakfiyesi”; *Vakıflar Dergisi*, VIII, s. 185-196.

¹⁶⁰ BAKIRER; s. 118-119.

¹⁶¹ Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri; Ankara, 1938; s. 262-263. Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1.

¹⁶² ERDOĞAN, 1965; s. 119.

Vakfın onarımıyla görevli kişiler arasındaki bu uzmanlaşma 1505 M. tarihli Bayezid II. Vakfiyesi'nde¹⁶³, Hafsa Sultan'ın Manisa'da oluşturduğu 1522 M. tarihli Vakfiyesi'nde¹⁶⁴, 1627 M. tarihli İstanbul, Yeni Cami Vakfiyesi'nde¹⁶⁵, İstanbul-Şehzadebaşı, Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin 1141 H. (1728 M.) tarihli Vakfiyesi'nde¹⁶⁶ çok belirgin olarak izlenebilmektedir.

Muhasebe bilançoları, onarım sonrası bilgileri içermeleri bakımından vakfiyelere oranla çok daha sağlıklı kaynaklardır. Bu belgelerde, onarımcıların nitelikleri, sayıları, adları, çalıştıkları süreler gibi birçok konuda ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Bu belgelerden edinilen ilk bilgi, onarımcıların, o yapı ya da yapı grubunda bulunan görevliler arasındaki yeridir. Burada onarımcı 3 durumda görülmektedir:

a) Vakfın yönetim kadrosu içinde: Edirne'deki Bayezid II. İmaret'i'nde "cemaat-i vazifehoran-ı imaret-i mezkure" olarak anılan mütevellî, nazır, katib-i evkaf gibi üst yöneticilerin arasında yer almaktadırlar¹⁶⁷. Aynı durum, Bayezid I. İmaret'i'nde¹⁶⁸, Murad II. nin Edirne İmaretinin 1632-1633¹⁶⁹ M. yılına ilişkin bilançolarında da izlenebilmektedir.

b) Vakıftaki ikinci derece görevliler arasında: Murad II. nin Edirne İmaret'i'nin 1488-1489 M. tarihli belgelerinde¹⁷⁰ "vazife horon-ı hademe-i imaret" olarak anılan grup, vakfı yöneten ekipten sonra gelmekte, onarımcılar da bu grupta yer almaktadır. Edirne Üç Şerefeli Camisi'nin

¹⁶³ BAKIRER; s. 119. Kervansaray için 1 kurşuncu, 1 su yolcu, bir de üstad neccar ve benna meremmetçi; İstanbul'daki Bayezid Camisi için 3 meremmetçi, biri meremmetçilerin diğeri su yolcuların mutemedi 2 kişi, kurşuncu, 6 su yolcu, 4 su yolcu çırağı görevlendirilmiştir.

¹⁶⁴ İ.H. KONYALI; "Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafse Sultan'ın vakfiyesi ve Manisa'daki hayır eserleri", *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 49. Medrese, İmaret, ve zaviye'deki onarımlar için 1 mimar, ve 2 su yolcusunun isimleri geçmektedir.

¹⁶⁵ BAKIRER, s. 120.

İşini bilen, iyi huylu 3 üstad tamirci tutulacaktır. 1 kişi Meremmet katibi olarak görevlendirilecek, onarımın yazışmaları ile ödemeler yapacaktır, 1 kişi camları, 1 kişi taşları, 1 kişi kurşunları onaracak, 2 çirak bu kişilere yardımcı olacaktır.

¹⁶⁶ BAKIRER; s. 120; Kanallar ile gelen suyun taminine bakan bir su yolcu, külliye'nin günlük onarımına bakan 1 usta, 1 kurşuncu, 1 lağımçı, 1 taşçı onarım görevlileri arasında yer alır.

¹⁶⁷ BARKAN, 1964; s. 274.

¹⁶⁸ Aynı, s. 296.

¹⁶⁹ Aynı, s. 376.

¹⁷⁰ Aynı, s. 371.

1490-1491 yıllarına ilişkin muhasebe bilançosunda da ¹⁷¹ meremmetçiler “Cemaat-i vazife-horon-ı müteferrika” grubunda bulunmaktadır.

c) Tümüyle ayrı bir grup olarak: Edirne, Bayezid II. İmareti'nin 1616-1617 yıllarını kapsayan defterlerinde ¹⁷² “Cemaat-i meremmetiyan ve rah-i abıyan ve gayrihu” olarak, Fatih Cami ve İmareti'nin 1489-1490 yılları hesaplarında ¹⁷³ “Cemaat-i mi'mar ve meremmetciyan ve mutemedan ve katib” başlığı altında, Süleymaniye Camisi ve İmareti'nin 1585-1586 yılları bilançolarında ¹⁷⁴ “Cemaat-ı meremmetciyan-ı evkaf ve katib-i meremmat...” adıyla anılmaktadırlar.

Muhasebe bilançolarından, onarımcıların uzmanlık alanı ile ilgili bilgiler de edinilmektedir. Tek kişi olduklarında genellikle “meremmeti = onarımcı” genel sözcüğü ile anılan bu kişilerin yanısıra, kimi belgelerde “sürbger = kurşuncu,” “rah-ı ab = su yolcu”lar da bulunmaktadır. Uzmanlık alanlarının en geniş dökümü Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatı belgelerinde yer alır ¹⁷⁵. Arabacıyan, Ahengeran = Demirci, Bennayan = Yapıcı, Camriz = Camcı, Camgeran = Camcı, Errekeşan = Bıçkıcı, Haddad = Demirci, Kalafatçıyan, Kaldırımçıyan, Kiremidciyan, Lağımgeran, Hammalan, Nakkaş, Neccaran = Dülger, Sakkeyan = Su taşıyıcı, Sengtraşan = Taşçı bulunabilen isimler arasındadır.

Onarımlarla ilgili belgelerde, onarım işleminin sadece idari ve mali yönleriyle ilgilenen görevliler olduğu görülmektedir. Müteveli, nazır, vakıf katibi gibi vakfın tüm hizmetlerinden sorumlu kişiler ile Bina Emiri, Bina Mutemedi gibi yapıyla ilişkili çeşitli hizmetlerden sorumlu kişilerin yanısıra “katib-i meremmet” ¹⁷⁶ de bulunmaktadır. Ancak bu kişilerin büyük külliyelede görev aldığı bilinmektedir.

Muhasebe bilançolarından onarımcıların sayılarına ilişkin bilgi de alınmaktadır, (Ek: 3). Ancak bu sayıların yüzyıllar boyunca gösterdikleri değişme doküman yetersizliğinden tam olarak saptanamamaktadır. Ancak yapı grubunun sayı ve büyüklüğü arttıkça, onarımcı sayısının da arttığı bilinmektedir. Örneğin, Ergene'de Murad II. İmareti'nde 1489-91 yılları

¹⁷¹ Aynı, s. 323.

¹⁷² Aynı, s. 352.

¹⁷³ Ö.L. BARKAN; “Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”; *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 23/1-2 (1962-1963), s. 322.

¹⁷⁴ Ö.L. BARKAN; “Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)” *Vakıflar Dergisi*, IX, s. 136.

¹⁷⁵ BARKAN, aynı; çeşitli yerler.

¹⁷⁶ Ö.L. BARKAN; “Ayasofya Camisi ve Eyüb Türbesinin 1489-91 Yılları Muhasebe Bilançoları”, *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 23, No: 1-2, s. 354.

rında 1 “meremmeti” görev yaparken, Edirne Bayezid II. İmareti’nde, aynı yıllarda 4 onarımcı, Ayasofya Camisi’nde 6 onarımcı görev yapmaktadır.

Bilançolardan onarımcıların aldıkları ücretler de öğrenilmekte, bunların diğer görevlilerle karşılaştırılması olanağı doğmaktadır. “Ek: 3” te verilen sayılar günlükdür. Bu kişilere, vakfiyelerde belirtildiği gibi ayrıca yiyecek yardımı yapıp yapılmadığı anlaşılamamaktadır. Ancak bu ücretlerin diğer çalışanların ortalamasına uyduğu söylenebilir. Örneğin, Edirne Bayezid I. İmareti’nde, Onarımcı 5, Hatib 4, İmam 5, Bevvab 3 akçe almakta, 3 Şerefeli Cami görevlilerinden Müezzın 22, Mushafhan 3, İmam 4, Hafız-ı Kütüb 2 akçe alırken, Onarımcıya 8 akçe ödenmektedir. Edirne Bayezid II. İmareti’nde, 1616-1617 yıllarında, onarımcıların ücretleri biraz azalmıştır. Hatib 30, İmam 10, Katib 18, Vekilharç 5 akçe almakta, buna karşın onarımcılara Anbarcı, Temizlikçi, Aşçı ve Ekmekçiler ile aynı grupta 4 akçe verilmektedir. 1632-1633 yıllarında Edirne, Murad II. İmareti’nde de aynı ücret düşmesi izlenir. Katibin 14, Kiler Katibinin 6, Kilerci ve Anbarcının 4, İmam’ın 10 akçe aldığı bu yapı grubunda, onarımcı, su yolcu ve temizlikçiler 2-3 akçe günlük ücret almaktadırlar.

Buraya kadar verilen bilgiler, kadrolu olan ve onarım-bakım hizmetleriyle sürekli ilgilenen onarımcılara ilişkindir. Oysa çeşitli nedenlerin gerektirdiği ve genellikle “keşif”le yapılan büyük onarımlarda birçok usta ve işçi görev yapmaktadır. Bu usta ve işçiler kimi durumlarda İstanbul’dan ya da İmparatorluğun diğer beldelerinden onarım yapılacak yere özel hükümlerle gönderilmektedirler. Örneğin, İzmit-Pertev Paşa Külliyesi’nin onarımı için, ücreti vakıf tarafından ödenmek üzere İstanbul’dan “...5-6 neccar ve 5 nefer duvarcı ve 3-4 taşçı” gönderilmiş¹⁷⁷, yine 991 H. (1583 M.) tarihinde Midilli Kadısına gönderilen bir hükümde¹⁷⁸ “...İstanbul Şehrinin duvarcı ve doğramacıları doğu seferlerinin ardarda gelmesinden orada toplandıkları için, sultanların vakıflarının, diğer vakıfların ve devlet binalarının onarımına ve doğramacılara şiddetle ihtiyaç olduğundan başka, İstanbul Hisarı’nın onarımı, ve sarayın ferman olunan bina ihtiyacı için, Midilli kazasından altı yüz kişi duvarcı ve doğramacıyı gerekli araç ve gereçleriyle çabucak çıkarıp İstanbul şehrine gönderesin...” denmektedir.

Esaslı onarımlarda geçici olarak görev yapanlar nitelik ve nicelik bakımından oldukça zengin bir görünüme sahiptirler. Bunlara ödenen ücretlerin de, kadrolu onarımcılara oranla daha yüksek olduğu

¹⁷⁷ ERDOĞAN, 1968; Belge: 63.

¹⁷⁸ Ahmet Refik, 1977; Belge: 43.

izlenmektedir. 895 H. (1489 M.) yılında Murad II. nin İpsala'daki Camii'nin onarımında ¹⁷⁹ “bennayan ve neccaran” ünvanına sahip kişiler 4-12 akçe, düz işçi olarak niteleyebileceğimiz “ırgadan” 4-6 akçe, tavan nakışlarını yapan nakkaş 30 akçe almaktadır. Aynı belgeden bu onarımda malzeme taşıyan arabacıların, demircilerin, su taşıyıcıların, kurşun kaplamacıların da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Yapı ustaları toplam 1312 iş günü, ırgatlar 1568 iş günü çalışmışlardır. Mora'da Balyabadra Kalesi'nin 895 H. (1489 M.) yılı onarımında çalışan kişilerin nitelik, sayı ve ücretleri şöyledir ¹⁸⁰:

Nitelik	Toplam İş Günü	Ücret (Akçe)
Demirci	77	7
	77	6
	166	3
	130	2
Marangoz	109	10
	86	7
	296	6
	88	3
Harç ve Kireççi	157	7
	629	6
Taşçı	203	5
Duvarcı	3102	6
At ile yük taşıyan	287	4,5
Eşek ile yük taşıyan	570	3,5
Düz işçi	31278	3

Onarımcılarla ilgili belgelerden edinilen bilgilerin önemli noktalarını şöyle özetleyebiliriz:

- Onarımlarda çalışma sürekliliği bakımından 2 tür görevlendirme görülür. Bunlar kadrolu ve sürekli görevliler ile belli bir onarım için tutulan kişilerdir. 2. grupta yer alanlar diğerlerine oranla daha fazla ücret almaktadırlar.

- Onarımcılar arasında uzmanlaşma, Fatih döneminden sonra başlamaktadır. Değişik zanaatkar adına ilk kez Fatih Cami ve İmaretî

¹⁷⁹ BARKAN, 1979; s. 206-207.

¹⁸⁰ Aynı; s. 224.

Vakfyesi'nde rastlanmıştır. XV. yüzyıldan önce onarım hizmetlileri olasılıkla gerektiğinde görevlendirilmektedir. Bir onarımda keşfi hazırlayan, onarım uygulamasını yürüten ve uygulamayı denetleyenler, genellikle ayrı kişilerdir.

- Büyük programlı yapı ya da yapı gruplarında, aynı onarımda teknik işleri yapanların yanı sıra, mali ve idari hizmetleri gören ayrı kişiler vardır.

- Vakfiyelerde, ustaların yanında çırakların yetiştirilmesine ilişkin hükümler vardır. Böylece yapı ve onarım mesleğinin devamlılığı sağlanmış olmaktadır.

- Özellikle su yolları ve hamamlar özel onarım teknikleri gerektirdiğinden, bu yapıların onarımı da uzmanlaşmış “su yolcu” ve “hamamcılar” tarafından yapılmaktadır.

- Onarımda çalışan kişilerin ücretleri vakfın yöneticileri ile din görevlilerine oranla az, diğer personele oranla daha çoktur.

IX. SONUÇ

Osmanlı devletinde, yapı alanının değişmeye başladığı XVIII. yüzyıl sonuna değin geçen süredeki “eski eser” ve “onarım” konusunda sıralanmaya çalışılan bu gözlemler, bazı sonuçlar çıkartılabilesine olanak tanımaktadır. Ancak bu sonuçların, tüm dönemler ve tüm olgular için geçerli olduğu söylenemez. İlk 8 bölümde sıralanan gözlemlerin yardımıyla, “onarım yapılma mekanizması” konusundaki bazı hususlar şöyle sıralanabilir:

1. İmparatorluktaki onarım etkinlikleri ayrı bir kurum halinde düzenlenmemiştir. Yeni yapıım etkinlikleri ile ilgilenen kişiler, kurumlar ve yeni yapıım sürecinde uygulanan mali, idari hususlar, aynen onarım etkinlikleri için de geçerlidir.

2. Genelde bir “eski eser” anlayışı ve ilgisinden bahsetmek zordur. Ancak “kullanılan eşya” doğal olarak korunmaktadır. “Kullanılabilirlik”, “işlevini sürdürebilme”, “onarımın parasal kaynağının varlığı”, onarım kararlarını etkileyen ana öğelerdir.

3. Tahrip-Onarım karşıtlığı ilgi çekicidir. Her iki konuda da uç örnekler görülebilmektedir.

4. “Vakıf” kurumu, yapıların oluşmasında olduğu kadar, onarım ve bakımında da en önemli rolü üstlenmiştir. Yapıların sürekliliğinin sağlanmasında en büyük etkidir.

5. Sürekli ve belirli “periyod”larda bakım usulü benimsenmiştir. Böylece büyük yapısal sorunlar çıkması önlenmekte, kullanım kapasitesi üst düzeyde tutulabilmektedir. Buna eşit olarak, esaslı ve büyük onarımlara ancak doğal afetlerden ya da yangınlardan ve savaşlardan sonra ihtiyaç duyulmaktadır. Bakımsızlık nedeniyle onarım, “Vakıf” kurumunun güçsüzleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

EK: 1
BİRİNCİ KEŞİF ÖRNEĞİ
BAYRAMPAŞA HAN'I ONARIM KEŞFİ

	En	Boy	Toplam	Fiyat	Tutarı
Han-ı merkurun üzerinin mahlût toprak sakfı kireçli	50	30	1500	40	60.000
Han derununda sekiler, mahlût	52	2,5	429	20	8.580
Han-ı merkurun derununda kârgir ocaklar, mahlût	aded: 25		140	40	5.600
Bu mahalde iki adet vüzerâ odasının duvarları ve pencere ve kapuları ve ocakları	20	8	160	60	9.600
Üzerinin toprak sakfı müceddeden	8	8	64	80	5.120
Bu mahalde oda-ı merkur ittisâlinde sakaf, Müceddeden	8	8	64	80	5.120
Bu mahalde kârgir taş duvar mahlût	25	1 6	150	40	6.000
Bu mahalde kârgir toprak sakaf	50	30	1500	40	60.000
Bu mahalde mahlût sekiler	30	22 1,5	112	20	2.240
Ocaklar mahlût kârgir	aded: 25		140	40	5.600
Han-ı merkurun tasrasında mahlût kârgir divar	20	1 8	160	40	6.400
Bu mahalde vüzerâ odalarında sakaf, kiremitli	8	8	72	80	5.760
Tahta döşeme	8	8	64	40	2.560
Kapu ve pencere ve ocaklar			25	40	1.000
Ayak çeşmeleri	aded: 3		27	60	1.620
Kuyu üzerinde sundurma	4	2	8	150	1.200
Bu mahalde iki adet oda sakfı	21	8	168	80	13.440
Bu mahalde şa'ir ve saman anbarı üzerinde sakaf	15	8	120	80	9.600
Bu mahalde müceddeden çamur taş divar	20	1 3	60	60	3.600
Han-ı merkur dahilinde furun döşemesi (nân-ı aziz)	3,5	3,5	12	40	480
Üzerinin tolos kubbesi	5	4	20	80	1.600
Furun-ı merkurun ön kemeri			4,5	80	360
Bu mahalde câmi-i şerif üzerinin toprak sakaf	23	23	529	80	42.320
Pencere ve kapu	aded: 6		20	150	3.000
Cami'i şerif derununda sıva	150	8	1200	3	3.600
Minber etrafına turabuzan			15	40	600
Lökün düz kenar ve kurgun bervecch-i tahmin					
Mutahhar lâğım			220	20	4.400
Kaldırım müceddeden	2000	3	6000	9	54.000
Müceddeden iki adet iskara	20	4 5	400	80	32.000
Müceddeden tolos	15	5	60	120	7.200
Kalup	12	5	60	20	1.200
Müceddeden ayak kârgir	aded: 4		36	80	2.880
Köprü-i merkurun üzerinin döşemesi	20	12	240	40	13.600
Ber müceb-i keşf-i defter yakûn					427.580

(KAYNAK: Cengiz ORHONLU: "Bayram Paşa Kervansarayı"; *Vakıflar Dergisi*, X, s. 209-210.)

EK: 2

İKİNCİ KEŞİF ÖRNEĞİ

Edirne Sarayı, 964-965 H. (1556-1557) M. Yılları Onarımı.

Malzemenin Niteliği	Toplam	Tutarı
Bahâ-i çüb-ı mane	11 kıt ^{ca}	660
Bahâ-i çüb-ı sütun	49 kıt ^{ca}	1925
Bahâ-i çüb-ı kirişlik	186 kıt ^{ca}	7825
Bahâ-i çüb-ı erba ^{ca} n	178 kıt ^{ca}	2127
Bahâ-i çüb-ı sırık	833 kıt ^{ca}	6569
Bahâ-i çüb-ı hatlı	93 kıt ^{ca}	551
Bahâ-i çüb-ı hamsin	7 kıt ^{ca}	205
Bahâ-i elvâh-ı ip	4921 kıt ^{ca}	9526
Bahâ-i pedavra	24967 kıt ^{ca}	3953
Bahâ-i sırık-ı çam	2150 kıt ^{ca}	4284
Bahâ-i seng-i binâ	3168 ^{ca} araba	31885
Bahâ-i seng-i yarma	13 ^{ca} araba	130
Bahâ-i seng-i kapak	525 kıt ^{ca}	1745
Bahâ-i seng-i taban	49 kıt ^{ca}	984
Bahâ-i seng-i Dimetoka	238 zira ^{ca}	2198
Bahâ-i seng-i kaygan-ı siyah	860 kıt ^{ca}	3129
Bahâ-i seng-i ateş	4 kıt ^{ca}	500
Bahâ-i alçı	66 kile- 1,5 şinik	930
Bahâ-i mertek-i kayın	356 kıt ^{ca}	356
Bahâ-i kireç	709 kantar	2836
Bahâ-i hâki	2 ^{ca} araba	36
Bahâ-i girbal	2 kıt ^{ca}	9
Bahâ-i sırça-ı cam	526 kıt ^{ca}	1300
Bahâ-i keten	267 kıyye	1068
Bahâ-i tel-i âhen	25 kıyye	750
Bahâ-i teneke	879 kıt ^{ca}	1261
Bahâ-i mertek-i dikme	41 kıt ^{ca}	51
Bahâ-i elvâh-ı fındık	23 kıt ^{ca}	644
Bahâ-i Teneke-i bazı	2 kıt ^{ca}	14
Bahâ-i ekvâh-ı bazı	7 kıt ^{ca}	175
Bahâ-i sırık-ı ihlamur	2 kıt ^{ca}	1
Bahâ-i mismâr-ı katıl	2 kantar- 14 kıyye	510
Bahâ-i mismâr-ı mertek	20 kantar- 6 kıyye	3788
Bahâ-i mismâr şımar-ı kebîr	11500 ^{ca} aded	1552
Bahâ-i mismâr şımar-ı miyâne	1600 ^{ca} aded	165
Bahâ-i mismâr şımar-ı hurde	3000 ^{ca} aded	300
Bahâ-i mismâr şayka	60200 ^{ca} aded	2408
Bahâ-i mismâr baskı	1100 ^{ca} aded	110
Bahâ-i mismâr çubuk	7700 ^{ca} aded	154
Bahâ-i mismâr pedavra	147000 ^{ca} aded	1925
Bahâ-i mismâr şişe	2200 ^{ca} aded	17
Bahâ-i mismâr tavan	1500 ^{ca} aded	31
Bahâ-i mismâr muşamma	5000 ^{ca} aded	50
Bahâ-i küski-i âhen	2 kıt ^{ca}	60
Bahâ-i kürek-i ahen	50 kıt ^{ca}	400
Bahâ-i kazma	40 ^{ca} aded	240
Bahâ-i Çapa	10 ^{ca} aded	130
Bahâ-i kiremid-i Firengi	54500 ^{ca} aded	7630
Bahâ-i tuğla-i nîme	15250 ^{ca} aded	2105
Bahâ-i tuğla-i çarşu	5600 ^{ca} aded	1400

(KAYNAK; BARKAN, 1979, s. 250-252.)

EK: 3
ONARIMCI ÜCRETLERİ

Yapının Adı	Onarım Niteliği	Ücreti Akçe/gün
Edirne, Bayezid II. İmareti (1489-90)	— Meremmet-i dolab ve anbarha (Dükkan, değirmen ve depo onarımcısı)	4
	Meremmet-i rah-ı ab (su yolcu)	
	— Meremmet-i imaret ve gayrihu (imaret ve diğerlerinin onarım- cısı)	2
	— Meremmet-i dekakin-i serracin ve gayruhu (Saraç dükkanları onarımcısı)	4
Ergene, Murad II. İmareti (1489-1491)	— Meremmeti	5
Edirne, Bayezid I. İmareti (1490)	— Meremmeti	5
Ayasofya Camisi (1489-1491)	— Meremmetciyan (6 kişi)	4
	— Katib-i Meremmet (2 kişi)	4
	— Mimar-ı Meremmet-i Evkaf — Katib-i meremmetciyan-ı rah-ı ab (Su yolu onarımcıları katibi)	15 6
Fatih Cami ve İmareti (1489-1490)	— Meremmet-i hammamat (2 kişi) (Hamam onarımcısı)	4
	— Meremmet-i Cami	7
	— Sürbger (Kurşuncu)	7
	— Meremmeti (2 kişi)	4
	— Meremmeti (2 kişi)	5 ve 8
	— Meremmet-i minare-i kaşi (Çini onarımcısı)	2
Edirne, 3 Şerefeli Cami (1490-1491)	— Meremmet-i imaret	2
	— Cemaat-ı Meremmetciyan (11 kişi)	
Edirne, Murat II. İmareti (1489-1490)	— Meremmeti (2 kişi)	4
	— Meremmet-i rah-ı ab	4
	— Sürbî (2 kişi)	2 ve 3
	— Meremmet-i Hamam (2 kişi)	6
Süleymaniye Cami ve İma- reti (1585-1586)		
Edirne, Bayezid II. İmareti (1616-1617)		

(KAYNAK: BARKAN, 1964; Çeşitli yerler.)

SÎMCÛRÎLER IV *

Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Sîmcûrî

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

Sîmcûrîler'in dördüncüsü olan Ebû Ali'yi daha babası Ebu'l-Hasan'ın sağlığında siyaset sahasında faal olarak görüyoruz. O, babasının Sâmânîler'in Horasan sipehsâlârı Hüsâm ed-Devle Taş ile olan mücadelesine karışmış ve Herât vâlisi olmuştu¹. Ebû Ali daha sonra karışıklıkları sona erdirmek üzere Sistan'a gönderilmişti.

- Ebû Ali'nin Sistan'a gönderilmesi -

Ebu'l-Hasan Sîmcûrî, Sâmânî veziri Ebu'l-Hasan Muzenî'den aldığı emirle oğlu Ebû Ali'yi bir miktar asker ile Sistan'a yolladı. Sistan'da Saffârî hanedanından Ebû Ahmed Halef ile Hüseyin b. Tâhir arasındaki mücadele devam ediyordu². Ebû Ali, bu mücadele içinde Hüseyin b. Tâhir'e yardım edecekti. Sâmânî meliki Nûh b. Mansûr (976-997), bu göreve gitmeden önce Ebû Ali'ye Puşeng (Büşenc)³'in idaresini vermişti. Öte taraftan Ebû Ali'nin hareketini haber alan Emîr Halef, yanında bulunduğu anlaşılan Baytüz⁴'ün gulâmlarını (g u l â m â n - ı B a y t ü z î) dörtbin süvari ve dört fil ile ona karşı saldırmakla görevlendirdi. Ebû Ali'nin beraberinde ise bin süvari vardı. Neticede Ebû Ali ve adamları savaş sırasında birçok insan öldürerek Halef'in taraftarlarını mağlub ettiler ve filleri ele geçirdiler. Bu haber Buhara'ya ulaştığı zaman Sâmânî yönetimi Ebû Ali'yi takdir etmiş ve Badgîs'in idaresini de ona vermişti. Ayrıca onunla Taş'ın arasındaki anlaşmazlığı da düzeltmişti⁵.

* Sîmcûrîler konusunda Federal Almanya'da araştırma yaparak malzeme toplamama imkân sağlayan DAAD kurumuna burada teşekkürü bir borç bilirim.

¹ Bu olaylar için bk. "Sîmcûrîler III," *Tarih Dergisi*, sayı: XXXIII, İstanbul 1982, s. 127-131.

² Bk. aynı eser, s. 125-6.

³ Buşenc, Herî-Rud'un güneyinde Herât'dan aşağıya doğru ve bu şehirden bir günlük mesafede bir şehir, bk. W. Barthold, Büşenc mad., *IA*,

⁴ Baytüz, bir süre Büst şehrine hâkim olmuş bir Türk kumandanıdır. Adı geçen şehrin sâbık hâkimi Togan ise Gazneliler hânedanının atası Sebüktegin'in yardımıyla tekrar Büst'e sâhib olmuştu (977'den sonra), bk. E. Merçil, "Sebüktegin'in Pend-nâmesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cild VI, İstanbul 1975, s. 206 vdd.

⁵ Bk. Gerdîzî, *Zeyn el-Ahbâr*, A. Habîbî nşr. Tahran hş. 1347, s. 166/M. Nâzım nşr. London 1928, s. 50.

Ebû Ali'nin bu Sistan seferi sadece Gerdîzî (bk. aynı yer) tarafından zikredilmektedir. Anonim *Tarih-i Sîstân*'da ve öteki tarihlerde, şayet gözden kaçmadıysa, bu husûsta bir bilgiye rastlayamadık. Ayrıca Gerdîzî bu olay için bir tarih de vermemektedir. Fakat Ebu'l-Hasan Sîmcûrî 2 Haziran 983 tarihine kadar Sistan'da kalmış ve bu tarihten sonra oradan ayrılmıştı. Onun ayrılmasından sonra Emîr Halef ile Hüseyin b. Tâhir tekrar mücadeleye başlamışlar ve 17 Receb 373/25 Aralık 983'te aralarında sulh yapmışlardı⁶. Bu bakımdan Ebû Ali'nin Sistan seferi, babasının oradan ayrılması ile iki taraf arasında sulh yapılma süresi içinde, muhtemelen 983 yılında yapılmış olmalıdır.

- Ebû Ali'nin Sîmcûrî âilesinin başına geçmesi -

Ebû Ali'nin babası Ebu'l-Hasan Zilhicce 378/Mart-Nisan 989'da öldü⁷. Bu sırada Ebû Ali Herât'ta idi ve kardeşi Ebu'l-Kasım Nişabur'u idare ediyordu. Düşmanları kardeşlerin arasını açmağa çalıştıysa da, Ebu'l-Kasım bu durumu anlayarak Nişabur'dan harekete geçti, hazine ve Ebu'l-Hasan'ın gulâmlarını (gulâmân-ı Emîr Ebu'l-Hasan) beraberine alarak Herât'ta bulunan Ebû Ali'nin yanına götürdü (H. 379). Böylece Âl-i Sîmcûr'un reisliği hiçbir itirazla karşılaşmadan Ebû Ali'ye geçmiş oldu, kardeşleri ve etrafındakiler de ona itaat ettiler⁸. Gerdîzî'nin vermiş olduğu 379 tarihinden hareket edersek, Ebû Ali'nin Âl-i Sîmcûr'un başına geçmesi muhtemelen Muharrem 379/Nisan-Mayıs 989'da olmuştur.

Ebû Ali daha sonraki olaylardan da anlaşılacağı üzere Horasan Emirliği'nin merkezi olan Nişabur'a gelmiştir. Onun Sîmcûrî âilesinin başına geçtiği sıralarda ise sâbık Horasan sipehsâlârı Hüsâm ed-Devle Taş Cürçân'da vebadan ölmüş⁹ ve onun dağılan adamlarından bir kısmı Horasan'a gelerek Nişabur'daki Ebû Ali'nin maiyyeti içine dahil olmuşlardı¹⁰.

- Ebû Ali'nin Fâik el-Hâssa ile savaşı -

Ebû Ali âilenin başına geçmez ona karşı yaratılan ilk olay Sâmânî Devleti'nde ortaya çıkmıştı. Sâmânî Meliki Nûh b. Mansûr, belki de

⁶ Bk. *Tarih-i Sîstân* (nşr. Melik el-Şu'arâ Bahâr), Tahran 1935, s. 338-340.

⁷ Bk. Merçil, "Sîmcûrîler III", s. 131.

⁸ Gerdîzî, Habîbî nşr. 168/Nâzım nşr. 52.; İbn el-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Beyrut 1966, IX, s. 29.; Ebû Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdakanî, *Tercüme-i Tarih-i Yemînî* (nşr. Ca'fer Şi'âr), Tahran hş. 1345, s. 85 (Naklen: Raşîd al-Dîn Fazlallâh, Câmî' al-Tavârih, nşr. A. Ateş, II. cild 4. cüz, Ankara 1957, s. 43).

⁹ Emîr Taş'ın ölüm tarihi için bk. Merçil, aynı eser, s. 131 n. 48.

¹⁰ Curfâdakanî, 83 (naklen: *Camî' al-Tavarih*, 42); İbn el-Esir, IX, 29.

Sımcürî âilesinin devleti içindeki kudretini, âile reisinin değişmesi münasebetiyle, kırmak istemişti. Hamdullâh Müstevfî'ye göre ¹¹, Emîr Nûh ondan endişe duymaktaydı. Bu sebeble o Ebû Ali'nin idaresinde bulunan Herât şehrini Fâik el-Hâssa'ya verdi. Ebû Ali bu haberi alır almaz harekete geçerek Herât'a gitti ve Fâik'e bir mektub gönderdi, ona eski dostluklarını ve aralarındaki hak ve hukuku hatırlatarak muâheze etti. Nihayet birçok sözlerden sonra Herât'ın Fâik'te, Nişabur ve kıyâdet-i cuyûş (ordu kumandanlığı)un Ebû Ali'de kalması üzerinde anlaştilar. Daha sonra da her ikisi kendi vilâyetlerine yöneldiler.

Öte taraftan Buhara'dan ordu kumandalarına verilmesi âdet olduğu üzere bir hil'at yola çıkarıldı. Ebû Ali bunun kendisine gönderildiğini sanmış, fakat hil'at henüz Fâik'in karargâhı olan Herât tarafına götürülmüştü. Böylece Fâik başkumandan olmuş ¹², Sâ mânî hükümeti açıkça onu tercih ettiğini göstermişti. Ebû Ali bu durumu kabûl ettiği takdirde âilesinin istikbâlinin söneceğine inanmış ve harekete geçmeğe karar vermişti. Nitekim o Fâik'in Herât'tan ayrıldığını öğrendiği zaman sür'atle ilerledi ve Herât ile Puşeng arasında bir yerde ona yetişti. İki taraf arasındaki savaştan Ebû Ali üstün çıktı. Fâik hezimete uğrayarak Merv er-Rûd'a kaçtı. Ebû Ali'nin askerlerinden bir grub onu Merv er-Rûd köprüsüne kadar takib ettiler. Fâik burada onlara mukavemet ve bir kısmını esir ederek Buhara'ya götürdü ¹³.

- Ebû Ali'nin Horasan Emîrliğine tayini-

Ebû Ali, Fâik'e karşı kazandığı zaferden sonra Merv'e gitti. Kaynaklar her ne kadar babası öldükten sonra Ebû Ali'nin ırs yoluyla Horasan Emâreti'ni aldığını "Emâret-i Horasan ber sebîl-i ırs" zikrediyorlarsa da, Sâ mânî Meliki Nûh b. Mansûr bu emîrlik menşûrunu resmen ona göndermemiş, ayrıca Fâik tercih edilmişti. Ebû Ali Buhara'ya Sâ mânî Meliki'ne bir elçi yollayarak, seleflerinin hukukunu hatırlattı, kendisinin de onlar gibi itaat şartlarını yerine getireceğini belirterek hizmete hazır

¹¹ Hamdullâh Mustevfî, *Tarih-i Güzide* (nşr. Abd el-Huseyin Nevâî), Tahran hş. 1330-39, s. 384.

¹² Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Tarih-i Buhara* (Farsça metin nşr. Müderris Razavî), Tahran hş. 1317, s. 117-İngilizce trc. N. Frye, *History of Bukhara*, Massachusetts 1954, s. 100.

¹³ Curfâdakanî, 85-6 (naklen: *Cami al-Tavarih*, 43-4); *Tarih-i Güzide*, 384, Krş. W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1968³, s. 253-Türkçe trc. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Hazırlayan: H. D. Yıldız), İstanbul 1981, s. 320. Narşahî'ye göre (bk. aynı yer), Bu olay Zilhicce 378/nisan 989 tarihinde vukû' bulmuş ve Fâik Merv'e gitmişti.

olduğunu bildirdi ve babasının görevinin (m a n s ı b - ı p e d e r)¹⁴ kendisine verilmesini istedi. Nûh b. Mansûr, Fâik karşısında kazandığı zaferden sonra, çaresiz onun isteğini kabûl ederek yerine getirdi, Ebû Ali'ye de seleflerinde olduğu gibi emîrlik ve ordu kumandanlığı (e m â r e t v e k ı y â d e t - i c u y û ŝ) ile "İmâd ed-Devle" lakabını verdi. Sâ mânî Meliki ona ahd, livâ (bayrak) ve hil'at gönderdi¹⁵, ayrıca Ceyhun'un güneyindeki bütün vilâyetlerdeki hâkimiyetini tasdik etti¹⁶.

Ebû Ali bu mevkii resmen elde ettikten sonra süratle durumunu kuvvetlendirmeğe başladı, elindeki hazine, asker ve silâh sayısı gittikçe çoğaldı. O Horasan vilâyetlerinin mutlak hâkimi oldu ve bütün Mâdûn el-Nehr (Horasan)'ı ele geçirdi. Ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak bahanesiyle Horasan eyâletinin bütün devlet gelirlerine (h a r â c , e c l â b , M e ' â d i n , e h d â s v e z i y â c - ı S u l t â n î) el koyuyordu. Kendisine de "Emîrû'l-Ümerâ el-Müeyyed min es-Semâ" gibi şatafatlı unvanlar alıyordu¹⁷. Ayrıca bastırıldığı sikkelerde de bu unvanları kullanıyordu¹⁸. Ancak Gerdîzi'ye göre (Habîbî nşr. 168/Nâzım nşr. 53), minberlerde Nûh adına hutbe okutuyordu. Böylece Ebû Ali hükümdarlık için gerekli bütün şartları hemen hemen yerine getiriyor, açıktan açığa isyan etmeksizin bağımsız bir hükümdar (hevesi padişahî kerd)¹⁹ gibi hareket ediyordu²⁰. Neticede Ebû Ali tasarrufu altına aldığı bütün Horasan şehirlerinin arazî gelirlerini (m â l - ı m u â m e l â t) kendi taraftarlarına dağıtıyordu. Sâ mânî Meliki Nûh b. Mansûr ondan bazı vilâyetleri Dîvân-ı H a s s 'ın idaresine bırakmasını istedi ise de Ebû Ali "Bu yerde sayısız bir maiyyet (h a ŝ e m) toplanmıştır. Dîvâna âit vergiler (v u c û h - ı D î v a n î)

¹⁴ Mîrhond, (*Tarih-i Ravzat üs-Safâ*, Tahran ve Kum hş. 1338/39, IV, s. 59), bu görevi "Emâret-i Horasan" olarak zikrediyor.

¹⁵ Gerdîzi, Habîbî nşr. 168/Nâzım nşr. 53; Curfâdakânî, 86-7 (Naklen: *Cami' al-Tavarih*, 44). Gerdîzi bu olayın 381/991-2 yılında olduğunu zikrediyor.

¹⁶ İbn Haldûn (*Unvân el-İber ve Divân el-Mübtedâ ve'l-Haber*, Mısır 1284, IV, s. 761), Nişabur, Herât ve Kuhistân vilâyetlerinin ona verildiğini zikr ediyor. Bu olay için ayrıca bk. *Turkestan*, 253-trk. trc., 321.

¹⁷ Bk. Gerdîzi, aynı yer.; Curfâdakânî, 87 (naklen: *Cami' al-Tavarih*, 44); Seyf ed-Dîn Hâcî b. Nizâm Ukaylî, *Âsâr el-Vüzerâ* (nşr. Mîr Celâl ed-Dîn Huseynî Urmevî), Tahran hş. 1337, s. 187.

¹⁸ Bu lakablar; "Emîr el-Celîl el-Muzaffer" ve "Seyyid el-Ümerâ" olup, bk. A. Markov, *Invertarnii Katalog Musulmanskih Moneti İmperatorskago Ermitaja*, St. Petersburg 1896, s. 182-183. Ayrıca Sem'ânî'nin eserinde (*Kitâb el Ensâb*, tıpkıbasım nşr. D.S. Margoliouth, London 1912, s. 323^a/Haydarâbâd 1977, VIII, s. 353), "el-Muzaffer" ve Curfâdakânî (s. 90)'de zikredilen Bedî'el-Zemân Hemedânî'nin bir kasidesinde "Seyyid el-Ümerâ" lakabları geçmektedir.

¹⁹ Bk. *Tarih-i Güzîde*, 384.

²⁰ Krş. Barthold, *Turkestan*, 253-4/trk. trc., 321.; Aynı mlf., Ebû Ali mad., *IA*.

onlara yetmiyor. Vilâyetin kapladığı saha onların ücretlerine (m e v â c i b) yeterli olmuyor. Buhara'dan onların maaşlarını artırmak (n â n - p â r e - y i i n c â m) için emir verilmesi ve memleketin nahiyelerinden bir tarafın bizim sayımıza ilavesi gerekir” diyerek bunu kabûl etmiyordu. Ebû Ali bu sırada Sâ mânîler'e itaat ve isyan arasında kararsız bir durumda idi. O ayrıca Neseî adındaki bir şahsı Horasan bölgesinin vergilerinin (e m v â l) toplanması için görevlendirdi. Neseî bu görevi zulüm ve *musadere* yoluyla yerine getirdi. Ancak daha sonra onun hakkında Dî v â n ' a bir tezkire arz edildi. Bunun üzerine Ebû Ali, Neseî'yi tutuklattı, sahib olduğu herşeyi ondan aldı ve işkence ile öldürttü ²¹.

- Ebû Ali'nin Karahanlı Buğra Hân ile anlaşması ve Buhara'nın zabtı-

Ebû Ali bağımsız denilecek kadar kuvvetli bir duruma geldikten sonra, Sâ mânî Devleti'ni ortadan kaldıracak bir müttefik aramağa başlamış olmalıdır. Öte taraftan Karahanlılar'dan Buğra Hân Hârûn (Ebû Mûsâ el-Hasan b. Süleyman) 990 yılında İsficâb'ı zabtetmişti. Ebû Ali Sîmcürî Buğra Hân'a elçi göndererek Sâ mânî Devleti'ni paylaşmak üzere gizlice onunla anlaştı. Bu anlaşmaya göre, Ceyhun'un ötesi yani Mâverâünnehr Buğra Hân'ın, Ceyhun'un güneyindeki bölge yani Horasan Ebû Ali'nin olacaktı ²². Ayrıca her iki taraf gerektiğinde birbirlerine yardım edeceklerdi. Böylece Ebû Ali aradığı müttefiki bulmuş oluyordu. Buğra Hân bu anlaşma ve davetten yararlanarak Buhara'ya yürümeğe karar verdi.

Nûh b. Mansur bu durumda Ebû Ali'den yardım istedi. Ebû Ali idaresi altındaki vilâyetlerde hutbeyi onun adına okutmasına ve adına sikke bastırmasına rağmen, Sâ mânî Meliğini yardım hususunda oyalıyordu. Öte taraftan Mâverâünnehr ileri gelenlerinden bir grub da Sâ mânî hanedanından memnûn değillerdi ve Buğra Hân taraftarı olmuşlardı. Buğra Hân bütün bunlardan yararlanarak İsficâb'a kadar ilerledi ²³. Melik Nûh b. Mansûr, Ebû Ali'den beklediği yardımı alamayınca İnanç ²⁴ Hâcib

²¹ Curfâdakanî, 91-2 (naklen: *Cami^c al-Tavarih*, 45).

²² Curfâdakanî, (s. 92 naklen: *Cami^c al-Tavarih*, 45)'nin verdiği bilgiye göre, Buhara, Semerkand ve Ceyhun'un ötesindeki herşey Buğra Hân'ın, Ceyhun'un altındaki bölgenin ise Ebû Ali'nin olması kararlaştırılmıştı.

²³ Gerdizi'ye göre (Habîbî nşr. 168/Nâzım 53), Buğra Hân İsficâb'a geldiği zaman Ebû Ali mektub yazarak ona meyl etti.

²⁴ Bu ismin doğru okunuşu için bk. Curfâdakanî, 93 ve *Ravzat üs-Safâ*, IV, 60. *Cami^c al-Tavarih* (s. 46) ve *Tarih-i Güzide* (s. 385) gibi kaynaklarda آج şeklinde geçmektedir. Barthold (*Turkestan*, 259/trk. trc., 327) bu ismi Ayach (Aytakh) olarak okumuştur.

idaresindeki bir orduyu Buğra Hân'a karşı gönderdi. İki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu, neticede savaşı Buğra Hân kazanarak aralarında İnanç Hâcib'in de bulunduğu Sâ mânî ileri gelenlerini ve kumandanlarını esir etti. İnanç Hâcib daha sonra Türkistan'a götürüldü. Onun götürülmesinden sonra Sâ mânî Meliki'nin tahtını koruyacak kimse kalmamıştı. Bu sebeble daha önce Buhara'ya taarruz etmiş olan Fâik'in ülkeyi kurtarabileceği düşünülerek affedildi ve hizmete çağrıldı. Fâik Buhara'da merasimle karşılanarak devleti ve sınırları düşman hücumlarına karşı korumak için Semerkand'a gönderildi. O hudûda ulaştığı zaman Buğra Hân onun üzerine hücum etti, Harceng yakınındaki savaşta Fâik mağlub oldu. Kaynakların ittifakla belirttiği üzere onun mağlubiyeti Buğra Hân ile gizlice anlaşması ve ihaneti sebebiyle olmuştu. Nûh b. Mansûr ise bu sırada Ebû Ali'ye mektub ve elçi göndererek Buğra Hân'ın gelişini bildiriyor ve onu yardıma çağırıyordu. Ebû Ali o mektub üzerinde düşünmediği gibi, istenen askerî yardımı da göndermiyordu. Nûh bu olaylardan sonra Buhara'yı terketmek zorunda kaldı. Fâik mağlubiyetten sonra geri dönmüş, Buğra Hân da onun arkasından Buhara'ya gelmiş ve meşhur Cûy-ı Mûliyân sarayında karargâh kurmuştu (Rebi I. 382/Mayıs-Haziran 992)²⁵. Fâik, Buğra Hân'ı Buhara'da istikbâl ederek itaatini bildirdi. Daha sonra Fâik Belh'e gitmek istedi ve bu arzusu kabûl edilerek Buğra Hân tarafından oraya vâli tayin edildi²⁶.

Sâ mânî Meliki Nûh ise bu sıralarda Âmul'de idi ve onun çevreye dağılmış olan hizmetkâr ve memlûkleri (m e m â l i k v e h a d e m) etrafında toplanıyordu. Nûh önce Ebû Ali Bel'amî'yi, daha sonra 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Uzeyr'i Hârezm'den getirterek vezîr tayin etti. O, daha önce olduğu gibi, Âmul'den de Ebû Ali'ye mektuplar yazarak yardım istiyor, fakat her defasında ondan oyalayıcı vaad ve cevablardan başka birşey alamıyordu. Ebû Ali Nişabur'dan Serahs'a gitti, bir süre sonra da Merv'e geçti. O Buğra Hân'ın gelmesini bekliyor ve ikisi arasında Sâ mânî ülkesinin paylaşılması üzerine yaptıkları anlaşmanın gerçekleşeceğini ümid ediyordu. Ancak Buğra Hân Buhara'da durumunu sağlamlaştırdı, Ebû Ali'ye yazdığı mektubda ordu kumandanlarına (e s h â b - ı c u y û ş / e m î r - i l e ş k e r i) hitab edildiği şekilde yazmış, geçmişteki anlaşmaya (m u v a z a ' a) hiç iltifat etmemişti. Bu durum Ebû Ali'nin Nûh tarafına

²⁵ Tarih için bk. Gerdizi, Habibi nşr. 168/Nâzım nşr. 53. Ebu'l-Fazl Beyhakî (*Tarih-i Beyhakî*, nşr. Gani-Feyyaz, Tahran hş. 1325, s. 199), bu olayı Rebi I. 380/Haziran 990 tarihinde zikrediyor.

²⁶ Curfâdakanî, 92-5 (naklen: *Camî' al-Tavârih*, 46-49); *Tarih-i Güzîde*, 385. Barthold, *Turkestan*, 259/trk. trc., 327-8.; K.V. Zetterstéen, Nûh mad., *IA.*, s. 347-8.

meyl etmesine sebep oldu. Ancak kendisine Sâ mânîler'e mahsus olan "Veli Emîr el-Mü'minin" ünvanının verilmesini istiyordu. Nûh bu şartı da kabûl etti. Fakat bu sırada siyasi durumda Sâ mânîler lehine bir değişiklik oldu. Buğra Hân Buhara'nın havası ve meyveleri sebebiyle bâsur hastalığına yakalanmıştı, verilen ilaçlar fayda etmemiş, Türkistan'a dönmekten başka çare kalmamıştı. O geri döneceği zaman Buhara'da idareyi Sâ mânî hanedanından 'Abdülazîz b. Nûh b. Nasr'a bıraktı ve ona hil'at giydirdi. Buğra Hân geri çekilirken Buhara halkı ('Avâm-ı Buhara) intikam maksadıyla onun ordusunun ardçılarına saldırarak birçok kişiyi öldürdüler. Bu saldırı sırasında Melik Nûh'un kendi tarafına çekmeğe muvaffak olduğu Selçuklu Türkmenleri de Buhara halkı ile beraberdi. Buğra Han Türkistan'a dönerken hastalığı daha da arttı ve Koçkar-başı denilen yerde öldü.

Melik Nûh böylece Ebû Ali'nin yardımına ihtiyacı olmadan Buhara'ya döndü (Nimey-i Cumada II. 382/17-18 Ağustos 992)²⁷, 'Abdülazîz'i yakalayarak hapse attı ve gözlerine kafür doldularak kör etti²⁸.

- Ebû Ali'nin Fâik ile anlaşması -

Nûh b. Mansûr'un tekrar Sâ mânî tahtına çıkması, Buhara, Semerkand ve civarında emirlerinin geçmesi karışıklıkların ortadan kalkmasına sebep oldu. Sâ mânî Devleti içinde düzenin sağlanması ve Nûh'un durumunun kuvvetlenmesi Ebû Ali'yi şaşırtmıştı. O devletin ileri gelenlerini ve yakınlarını (havâss-ı devlet ve havâriyân-ı hazret-i hiş) toplayarak ortaya çıkan bu son duruma çare bulmak için onlarla istişarede bulundu. Onlar Sâ mânî Meliki'nden aff dilemek gerektiğini ileri sürdüler. Ebû Ali bu teklifi yerinde ve doğru bularak, yeniden Nûh'un teveccühünü kazanmak için, zengin ve çeşitli hediyeler hazırladı. O bu hediyeleri iknâ edici ve tatlı dilli bir elçiyle Nûh'a gönderecekti. Ancak bu sırada kader ona başka bir oyun hazırlıyordu.

Buğra Hân tarafından Belh'e tayin edilen Fâik, onun ülkesine döndüğünü haber alır almaz, Buhara'ya hâkim olmak için harekete geçti. Buna mukabil Nûh'un gönderdiği Sâ mânî ordusu şiddetli bir savaştan sonra Fâik'i mağlub etti. Bu savaştan çok az kişiyle kurtulabilen Fâik için Ebû Ali'ye sığınmaktan başka çare yoktu. Nitekim Merv'e gelerek Ebû Ali'ye

²⁷ Tarih için bk. Beyhaki, s. 200. Ancak burada yıl, 380 olarak geçmektedir. Krş. Barthold, *Turkestan*, 260/trk. trc., 329 ve B. Spuler, *Iran In Früh-Islamischer Zeit*, Wiesbaden 1952, s. 108.

²⁸ Beyhaki, 199-200.; Gerdîzi, Habîbî nşr. 168-9/Nâzım nşr. 53-4.; Curfâdakanî, 95-99 (naklen: *Camî al-Tavârih*, 49-51); İbn el-Esir, IX, 99.; *Tarih-i Güzîde*, 385. Krş. Barthold, *Turkestan*, 260/trk. trc., 328-9.

yardım teklif etti. Barthold (*Turkestan*, s. 260/trk. trc., s. 329)'un da belirttiği üzere Fâik'in idaresinde hâlâ oldukça mühim kuvvetler olduğu anlaşılıyor. Bu bakımdan Ebû Ali onun gelişine çok sevindi, hattâ Nûh için hazırladığı hediyeleri Fâik'e takdim ederek Sâmâniler'den aff dilemekten vazgeçti. Böylece eski iki düşman arasında şimdi yeni bir ittifak ortaya çıkıyordu. Daha sonra onlar Nişabur'a gelerek Nûh'a karşı harekete geçmek ve Buhara'yı almak için hazırlıklara başladılar (383/993)²⁹.

- Garcistân'ın zabtı -

Garcistan³⁰ idarecilerine hükümdar anlamında Şâr denilmekteydi. İslâm tarihçileri tarafından zikredilen ilk Şâr, Ebû Nasr Muhammed b. Esed idi. Daha sonra oğlu Muhammed-şâh idareye hâkim olmuş, Ebû Nasr ise bir köşeye çekilerek kitab okumak ve edebî meclisler ile vakit geçirmeye başlamıştı.

Ebû Ali, Melik Nûh'a isyana başladığı zaman Garcistân bölgesini hâkimiyeti altına almak ve Şâr'ın da itaatini sağlamak istedi. Ancak gerek Şâr Muhammed-şâh, gerekse babası Ebû Nasr onun isteğine karşı koydular ve Sâmâniler'e itaatten vazgeçemediler. Ebû Ali bu durumda harekete geçmek lüzumunu duydu ve adamlarından Ebu'l-Kasım Fakih'i bir grub ileri gelen (erkân) ile Garcistân'a gönderdi. Ebu'l-Kasım idaresindeki Sîmcûrî ordusu yüksek dağlar ile kaplı bölgede ilerledi ve birkaç yerde Garcistânlılar ile savaşıyor onlardan birçok insan öldürdüler. Şâr Muhammed-şâh ve babası Sîmcûrî ordusunun bu saldırıları karşısında çok zorluk ve yokluk çektiler. Nihayet onlar bölgenin en uzak yerinde bir kaleye sığındılar. Böylece Ebu'l-Kasım Garcistân'a hâkim oldu ve Şârların hazine ve eşyalarını ele geçirdi. Sîmcûrîler'in Garcistân'ı istilâsı Sebüktegin'in Horasan'a gelişine kadar devam etti, Ebû Ali onunla meşgûl iken, Ebu'l-Kasım'ı geri çağırdı. Muhammed-şâh ve Ebû Nasr da tekrar ülkelerine dönerek duruma hâkim oldular ve daha sonra Ebû Ali ile mücadelesinde, Sebüktegin'e yardım ettiler³¹.

- Karşılıklı ittifaklar -

Melik Nûh, Ebû Ali ile Fâik'in aleyhindeki ittifakını işittiği zaman onları yola getirecek ve bu tehlikeyi ortadan kaldıracak bir üçüncü şahsı

²⁹ Curfâdakani, 98-101 (naklen: *Camî al-Tavârih*, 53-4). Krş. Barthold, *aynı eser*, 260/trk. trc., 329.

³⁰ Garcistân; Afgan Türkistanı içinde, Murgâb'ın yukarı vadisinde bir ülkedir, bk. M.L. Dames, *Garcistan mad., IA*.

³¹ Bk. Curfâdakani, 323-4 (naklen: *Camî al-Tavârih*, 173-4); İbn el-Esir, IX, 147; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 107. Krş. M. Nâzım, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 60 n. 4.

aramağa başladı. Neticede bu seçim Gazneliler hânedanını atası Nâsır ed-Dîn Sebüktegin (977-997) üzerinde oldu. Nûh, Ebû Nasr Fârisî adındaki elçisini ona göndererek, Ebû Ali ve Fâik'in yaptıklarından ve kendisini küçük görmelerinden şikâyetçi oldu, her ikisinin ortadan kaldırılması için onu davet etti. Sebüktegin, Ebû Ali ve Fâik'in yaptıklarına kızarak Nûh'un davetini kabûl etti. Nûh ve Sebüktegin, Kiş nahiyesinde³² buluştular³³. Nûh ona ikrâm ve hediyeler husûsunda cömert davrandı. Sebüktegin de ona bi'at ederek düşmanlarına karşı yardıma söz verdi, ayrıca Gazne'ye gitmek ve ordusunu hazırlamak için süre istedi.

Öte taraftan Ebû Ali bu durumu öğrendiği zaman o da kendisine bir müttefik aradı, güvenilir bir dosta, karışıklık veya mağlubiyet ânında sığınacak bir yere ihtiyacı vardı. Bu nedenle Büveyhîler'in Cibâl kolunun başında bulunan Fahr ed-Devle Ali (983-997) ile anlaşmak istedi. O Ebû Ca'fer b. Zulkarneyn adındaki adamını elçilik ile görevlendirerek Horasan ve Türkistân'da üretilen eşyalardan değerli hediyeler hazırlatarak Fahr ed-Devle'ye gönderdi. Ayrıca Fahr ed-Devle'nin vezîri Sâhib b. 'Abbâd (Sâhib Kâfi)³⁴ da aynı şekilde hediyeler yolladı. Vezir Sâhib b. 'Abbâd her iki taraf arasında bir anlaşma yapılması için büyük gayret gösterdi. Neticede mektublaşma ve elçilik yoluyla bu ittifâk gerçekleşti³⁵.

Nûh b. Mansûr Buhara'dan kaçıp Âmul'de bulunduğu sırada, Hârezmşâh Ebû Abdullâh Muhammed ile Gürgânç vâlisi Ebû Ali I. Me'mûn ona yakınlık göstermişler, gerek mal ve gerekse para husûsunda yardımcı olmuşlardı. Melik Nûh tekrar Buhara'da tahta çıkıp, duruma hâkim olduğu zaman onları mükafatlandırmak istedi. Bu maksadla da Me'mûn'a Nesâ'yı, Hârezmşâh Ebû Abdullâh'a da Ebiverd şehrini iktâ' olarak verdi. "Aslında Horasan'ın bu iki şehri, Ebû Ali'nin hâkimiyeti altında idi. Nûh'un bu iki şehri adı geçenlere vermesiyle, Ebû Ali'nin karşısına yeni düşmanlar çıkarmak istediği" anlaşılıyor. Ebû Ali Nesâ'yı Me'mûn'a teslim etti ise de, Ebiverd'in kardeşinin ikta'ı (*i'tidâd*) olduğunu, *Dîvân*'dan onun karşılığında bir yer verilmediği taktirde Ebiverd'i teslim etmeyeceğini Hârezmşâh'a bildirdi. "Ebû Ali böylece Hârezmli iki hükümdar arasında eskiden beri mevcut olan anlaşmazlığı daha da

³² Semerkand ile Nahşeb (Karşı) arasında ve Nahşeb'e üç günlük mesafede bir şehir, bk. V. Minorsky, Nahşeb mad., *IA*.

³³ Beyhakî (s. 200), Nûh'un Sebüktegin'i Nahşeb çölüne (be-deşt-i Nahşeb) çağırdığını, Gerdîzi (Habîbî nşr. 169/Nâzım nşr. 54), Sebüktegin'in Kiş ve Nahşeb'e geldiğini zikrediyorlar.

³⁴ İbn 'Abbâd için bk., A. Ateş, İbn Abbâd mad., *IA*.

³⁵ Curfâdakanî, 101-4 (naklen: *Camî' al-Tavârih*, 54-5); İbn el-Esrî, IX, 102-3.

şiddetlendirerek karşısındaki tehlikeyi ortadan kaldırmış oldu.” Ancak bu durum Ebû Abdullâh’ın ona karşı kin duymasına ve intikam için fırsat beklemesine yol açtı ³⁶.

- Herât Savaşı -

Sebüktegin tam teçizatlı bir ordu ve Hindistan’dan ganîmet aldığı ikiyüz fil ile Nûh’la buluşmak üzere harekete geçti. Melik Nûh da büyük bir orduyla Buhara’dan çıktı. Cüzcân’dan Ebu’l-Hâris Farîgûnî, Garcistân hâkimi Şâr Muhammed-şâh ve öteki ümerâ da ona bağlandılar. Sebüktegin ve Nûh’un ordusu birleşerek Herât tarafına yürüdüler. Ebû Ali Sîmcûrî de kardeşleri ve Fâik ile Nişabur’dan ayrılarak Herât tarafına yöneldiler. Büveyhîler’den Fahr ed-Devle’nin yardım için gönderdiği ikibin Deylemli ile Ziyârîler’den Kabûs’un oğlu Dârâ da Ebû Ali’nin ordusuna katıldılar. İki taraf da Herât şehri dışında ordugâh kurdular ³⁷. Ebû Ali Sîmcûrî, Sebüktegin’e bir elçi göndererek Melik Nûh ile arasının düzeltilmesi husûsunda aracı olmasını ister ve özür dileyerek bundan sonra itaat edeceğini bildirir. Sebüktegin, Nûh’u onu affetmesi husûsunda râzı etti, daha sonra da Ebû Ali’ye durumu müjdeleyen bir mektub gönderdi. O bu mektubunda; Ebû Ali’ye murâdının olduğunu, Melik Nûh’un onu affettiğini, ancak günahlarının karşılığı olarak on beş milyon dirhem tazminatı hazineye vermesi ve bundan böyle selefleri gibi itaat etmesi gerektiğini bildirdi. Ebû Ali ve yakınları bu husûsda bir müşavereden sonra bu şartları kabûl ettiler. Ancak onun ordusunda bulunan tecrübesiz ve gençlerden bir grub bu kararı beğenmediler. Onlar derhal Sebüktegin’in ordugâhına koştular ve burada birkaç kişiyi öldürdüler. Ayrıca Sebüktegin’in elçisi de dönüşte Ebû Ali’nin öncülerinden bir gruba rastlamış, onlar da elçiye bu anlaşmayı aşâğılayıcı ve utanılacak bularak râzı olmadıklarını söylemişlerdi ³⁸.

Sebüktegin bu olayları işittiği zaman sinirlendi ve Ebû Ali’ye bir elçi göndererek savaşa hazırlanmasını istedi, daha sonra ordusunun sağ ve sol kanadlarını düzenledi, savaş fillerinden bir sed meydana getirdi. Kendisi de oğlu Mahmûd ve Melik Nûh ile merkezde yer aldı. Ebû Ali ise kendisi merkezde olmak üzere; kardeşi Ebu’l-Kasım Sîmcûrî’ye sol kanadın, Fâik’e

³⁶ Curfâdakani, 104 (naklen: *Camî^c al-Tavarih*, 56); *Ravzat üs-Safâ*, IV, 68. Krş. Barthold, *Turkestan*, 268/trk. trc., 330.

³⁷ Curfâdakani (s. 105)’ye göre, Sebüktegin ve Melik Nûh önce Nahiyet-i Bağ (٢)’da ordugâh kurdular.

³⁸ Gerdîzî (*Habîbî nşr. 169/Nâzım nşr. 54*)’ye göre, bu barışa Ebû Ali’nin Serhengleri râzı olmamıştır.

ise sağ kanadın idaresini vermişti. Savaşın başında Ebû Ali'nin ordusu üstün durumda idi. Fâik idaresindeki sağ ve Ebu'l-Kasım'ın idaresindeki sol kanad, Sebüktegin'in sol ve sağ kanadlarını mağlub etmişlerdi. Ancak Ebû Ali'nin ordusunda merkezde yer almış olan müttefiki Dârâ b. Kabûs³⁹ tam bu sırada ihanet ederek Melik Nûh'un tarafına geçti⁴⁰. Onun bu hareketi Ebû Ali'nin ordusunun maneviyatının bozulmasına sebep oldu. Sebüktegin'in de kendi askerleriyle hücum etmesiyle, Ebû Ali'nin ordusu hezimeye uğrayarak dağıldı. Mahmûd kaçanların peşine düştü, bazısını esir aldı. Böylece Herât savaşını Sâ mânî meliki Nûh ve müttefiki Sebüktegin kazanmış oldu (384 yılı ramazan ayı ortası, salı günü / 23 Ekim 994)⁴¹. Ebû Ali her şeyini savaş meydanında bırakarak Nişabur'a kaçtı ve dağılan ordusunu yeniden düzenlemekle meşgûl oldu.

Öte taraftan Melik Nûh Sebüktegin ve oğlu Mahmûd da Ebû Ali'nin ordusundan ele geçirdikleri ganimetin taksimiyle uğraşarak iki-üç gün Herât'ta beklediler. Daha sonra Melik Nûh bu başarılarından dolayı Sebüktegin'i "Nâsır ed-Dîn ve'd-Devle", Mahmûd'u da "Seyf ed-Devle" lakabıyla lakablandırdı. Ayrıca Ebû Ali'nin uhdesinde olan ordu kumandanlığı (k i y a d e t - i c u y û ş) da Mahmûd'a verildi. Mahmûd tam teçhizatlı bir ordu ile Nişabur'a yöneldi⁴².

- Ebû Ali'nin Cürcân'a kaçması -

Ebû Ali, Mahmûd'un Nişabur'a hareket ettiğini haber aldığı zaman, muhtemelen ona karşı koyamayacağını anlamış olmalı ki, Cürcân'a gitti⁴³. Onun ümidi daha önce Büveyhîler'den Fahr ed-Devle ile yapmış olduğu

³⁹ İbn İsfendiyâr (*An Abridged Translation of the History of Tabaristân*, İng. trc. E.G. Browne, London 1905, s. 227)'a göre, Kabûs'un Sâ mânîler'e sempatisi olduğundan oğlu Dârâ'yı Ebû Ali'ye rehine olarak bırakmağa mecbûr edilmiş, savaş sırasında Dârâ kaçarak Sâ mânî Emîri'ne iltihak etmişti. Yine bu müellife göre, iki taraf arasındaki bu savaş Tâfûr denilen bir yerde olmuştu.

⁴⁰ Dârâ b. Kabûs'un ihaneti ve Sebüktegin'in bu husûsdaki kurnazlığı hakkındaki hikâye için bk. Gerdîzi, Habîbî nşr. 169/Nâzım nşr. 55. Krş. Barthold, *Turkestan*, 262, n. 1/trk. trc., 331 n. 585.

⁴¹ Tarih için bk. Beyhakî, 200; Kadı Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî* (nşr. Abd el-Hayy Habîbî), Kandeher hş. 1328, s. 254. Krş. W. Barthold, Ebû Ali mad., *IA*. Gerdîzi (Habîbî nşr. 170/Nâzım nşr. 55) ve İbn el-Esîr (IX, 102) bu tarihi sadece yıl olarak veriyorlar (384/994).

⁴² Herât savaşı ve öteki olaylar için bk. Gerdîzi, Habîbî nşr. 169-70/Nâzım nşr. 55-56.; Beyhakî, 200.; Curfâdakanî, 104-8 (naklen: *Camî al-Tavârih*, 56-59); İbn el-Esîr, IX, 103. Krş. Barthold, *Turkestan*, 261-2/trk. trc., 330-1.; Nâzım, *Sultan Mahmud of Ghazna*, 30-1.

⁴³ Gerdîzi (Habîbî nşr. 170/Nâzım, 56)'ye göre, Ebû Ali bu sırada özür dilemiş, isteği kabul edilmeyince de ümitsizliğe düşerek Gürgân tarafına gitmişti.

anlaşmada idi. Bu maksadla Ebû Nasr Hâcib adında bir adamını ⁴⁴ elçi olarak Fahr ed-Devle'ye göndererek geçen olayları açıkladı. Ayrıca Vezîr Sâhib b. 'Abbâd'a da bir mektub yazarak kendisine yardımcı olmasını istedi. Vezîr Sâhib bu husûsda büyük yardımcı oldu ve Fahr ed-Devle'nin huzûrunda defalarca söz söyleyerek yardımın gerçekleşmesini sağladı. Fahr ed-Devle, Ebû Ali'nin ikameti için Cürcân gelirlerinden bir kısmın ayrılmasını (ebvâb el-mâl-ı Cürcân ikâmeti tertîb kerdend) ve ordusunun işlerine harc etmesi için de o bölgenin gelirinden (irtifâ^cât-ı ân nevâhî) bir milyon ⁴⁵ dirhem şâhî verilmesini emretti.

Öte taraftan Sebüktegin, oğlu Mahmûd'un işleri düzene girene kadar Nişabur'da oturdu. Baba ve oğul Nişabur'da doğruluk, adalet ve insaf yaydılar. Âl-i Sîmcûr'un devrinde yapılmış olan zulüm ve düzensizlikleri ortadan kaldırdılar, halkın güven ve emniyet içinde yaşamasını sağladılar. Vilâyetler bayındır duruma getirildi. Tüccar ve erbâb kervanları tekrar çalışmağa başladılar, yollar korku ve âfetten emîn oldu. Sebüktegin bu düzeni sağladıktan sonra Herât'a gitti, Mahmûd da emîrlik (Horasan emîrliği) görevine başladı.

Herât savaşından bir süre sonra bahar mevsimi geldi (Mart/Nisan 995). Bu mevsim genellikle orduların hareket mevsimi idi, nitekim Cürcân'da da bir hareket başladı. Ebû Ali ve Fâik; Fahr ed-Devle'ye mektub yazarak kendi muhafızlarının masraflarına sarf etmek için Rey'den para gönderilmesini istediler. Çünkü onların ikameti için tahsis edilen Cürcân'ın gelirleri yeterli olmuyordu. Ancak onların elçisi Ebû Nasr Hâcib ise yazdığı mektubda, Fahr ed-Devle'nin yeteri kadar hizmet ettiğini söyleyerek bu husûsda özür dilediğini bildiriyordu ⁴⁶. Ebû Ali ve Fâik bu cevabdan üzüntü duyarak ümitsizliğe kapıldılar ve kendi ileri gelenleriyle son durum hakkında müşaverede bulundular. Bu sırada ortaya muhtelif fikirler atıldı. Belki de Beyhakî'nin verdiği bilgileri Ebû Ali bu sırada ileri sürmüş olabilir. Beyhakî'ye göre (s. 205); Ebû Ali Pârs (Fârs) ve Kirmân tarafına gitmek ve o vilâyetleri almak istiyordu. Çünkü Gürgân (Cürcân)'ın havası kötü idi ve Taş gibi orada öldürülmekten korkuyordu. Ayrıca gönlü de Horasan ve Nişabur'da idi. Ancak bu toplantıda Fâik'in geri dönmek

⁴⁴ Cüzcânî'ye göre (s. 255), Ebû Ali Büveyhîler'e elçi olarak oğlunu göndermişti.

⁴⁵ Bk. Curfâdakanî, 110 ve *Ravzat üs-Safâ*, IV, 65. Ancak *Camî^c al-Tavârih* (s. 61)'de iki milyon (dû hezâr bâr hezâr) dirhem şâhî şeklinde geçmektedir.

⁴⁶ Tabii Fahr ed-Devle'nin böyle bir cevap vermesinde belki de, Ebû Ali ve Fâik'i destekleyen Vezîr Sâhib Kâfi'nin Safer 385/Mart 995 tarihinde ölmüş olması da rol oynamıştır. Vezîr'in ölüm tarihi için bk. A. Ateş, *İbn Abbâd mad.*, 1A.

fikri üstün geldi. Fâik; Sebüktegin'in Nişabur'dan gittiğini, böylece Mahmûd'un Horasan'da yalnız kaldığını ve kendilerine mukavemet edecek kuvveti bulunmadığını, bu vilâyet ve bölgeden sürerek şehri ele geçirmek gerektiğini ileri sürdü. Ordunun ileri gelenleri bu fikri uygun bularak kabûl ettiler. Ebû Ali bu fikre muhalefet etmesine rağmen onlara uymak zorunda kaldı ⁴⁷.

- Ebû Ali'nin tekrar Nişabur'a hâkim olması -

Ebû Ali 385 yılı Rebi I. ayının başında/5 Nisan 995'te Cürcân'dan ayrıldı, kardeşleri, Fâik el-Hâssa ve tam teçhizatlı bir ordu onunla beraberdi. Ebû Ali Cuveyn yolundan giderken, Fâik'i İsferrâin yolundan gönderdi. Her ikisi Nişabur hudûdunda buluşarak adı geçen şehre yöneldiler. Mahmûd bu durumdan haberdâr olduğu zaman, babasına bir haberci (musri'î) göndererek onların gelişini haber verdi. Daha sonra o beraberinde bulunan az sayıdaki askerle şehirden ayrılarak bir fersah uzaklıktaki 'Amr-ı Leys Bağı'na gitti ve burada ordugâh kurdu. Ancak bu sırada şehir halkı ('amme-i şehri) Ebû Ali'nin önüne gittiler ve onun gelişine sevinç gösterileri yaparak silaha sarıldılar ve savaşa yöneldiler ⁴⁹. İki taraf arasındaki savaşta Mahmûd çok gayret etmesine ve ordusunda filler de bulunmasına rağmen mağlub olmaktan kurtulamadı ve Herât'a babasının yanına gitmek zorunda kaldı. Bu Mahmûd'un hayatındaki belki de uğradığı tek mağlubiyettir. Ondaki geride kalan teçhizat ve ağırlıklar ile birkaç fil ve Hindli maiyyetten (h a ş e m) bir grub Ebû Ali'nin eline geçti ⁵⁰. Böylece Ebû Ali tekrar Nişabur'a hâkim oldu ve hutbenin adına okunmasını emretti ⁵¹. O bu hareketiyle artık bağımsızlığını ilan etmiş oluyordu. Bu sırada onun akli başında memur ve yakınları, emîrlerin (Sebüktegin ve Mahmûd) peşinden gitmek ve onlar toparlanmadan Horasan çevresinden söküp atmak gerektiğini söylediler. Ancak Ebû Ali onların bu sözlerine kulak asmayarak Nişabur'da oturmayı tercih etti ve Buhara'ya mektuplar göndererek Melik

⁴⁷ Bk. Beyhakî, 205.; Cürfâdakanî, 108-113 (naklen: *Camî' al-Tavârih*, 60-64).

⁴⁸ Bk. Beyhakî, 205.; İbn el-Esir, IX, 107.; Cüzcânî, 255. Krş. Barthold, *Turkestan*, 263 n. 1 / trk. trc., 331 n. 586.

⁴⁹ Bu sırada, Gaznin reisi Hâce Bû Nasr Nûkî'nin anne tarafından atası, Bû Nasr-ı Mahmûd Hâcib, Mahmûd'a iltihak etmişti, bk. Beyhakî, 205.

⁵⁰ Hindliler'den en önemli şahsiyet Nevâsa Şâh denilen Suhpâl idi ve bu sırada müslümân olmuştu. Gerdîzî, Habîbî nşr. 179/Nâzım nşr. 69. Bu şahıs daha sonra tekrar Hindû dinine dönmüş ve Sultan Mahmûd'a itaati reddetmiştir. Sultan Mahmûd'un Hind seferlerinden biri Suhpâl üzerine olmuştur, bk. Nâzım, *Sultan Mahmud of Ghazna*, 98 n. 2 ve I. Kafesoğlu, Mahmûd Gaznevî mad., *IA*.

⁵¹ Bk. Beyhakî, 206.

Nûh'ua gönlünü almağa çalıştı. Öte taraftan Ebû Ali, Sebüktegin'e de mektub yazarak Fâik ve öteki emîrleri suçluyor, "Eğer tercih dizgini benim elimde olsaydı, ötekiler teşvike cesaret edemeyecekler, böylece Cürcân'dan ayrılmayacak, Horasan kıtasına geçmeyecek ve Nâsır ed-Dîn (Sebüktegin)'in fikrine aykırı davranmayacaktım" diyerek aman ve aff diliyordu ⁵².

- Tûs savaşı -

Ebû Ali'nin bütün bu özür dileme gayretlerine rağmen, Sebüktegin etrafa mektublar yazarak asker göndermelerini ve Melik Nûh'a da bir elçi göndererek hazır olmasını istedi. Nihayet Sebüktegin'in emrinde büyük bir ordu toplandı. Halef b. Ahmed ve oğlu Tâhir Sistân'dan, Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ahmed Farîğûn Cüzcân'dan geldiler. Ayrıca Hindliler ve Halaçlar'dan da birçok asker toplanmıştı. Sebüktegin ve Mahmûd bu ordu ile Herât'dan ayrıldılar, Halef b. Ahmed'i Puşeng'de bıraktılar, oğlu Tâhir'i ise beraberlerinde götürdüler. Ebû Ali onların harekete geçtiğini haber aldığı zaman savaşmak üzere Nişabur'dan Tûs tarafına gitti. Sebüktegin ve oğlu Mahmûd da o tarafa yöneldiler.

İki taraf arasında bir savaş olmadan önceki olaylar için ortaya iki rivayet çıkıyor. Beyhakî'ye göre (s. 206); Sebüktegin bir elçisini Ebû Ali'nin yanına göndererek şu teklifte bulundu, "Sizin hânedanınız eskidir. Bu bakımdan benim elimde yok olmasını istemiyorum. Benim nasihatımı kabûl et, sulh yapalım. Neticede biz tekrar Merv'e dönelim. Sen Nişabur'da oğlum Mahmûd'un vekili (halifesi) olursun. Ben de araya gireyim, Horasan Emîri (Sâmânî Meliki)'nin senin gönlünü hoş tutması için şefaât edeyim. Bu suretle işler düzene girsin ve aradaki vahşet kalksın...". Ebû Ali bu teklifi kabûl etmek istemiş, fakat fikirlerini sorduğu kendi ileri gelenleri savaşmak gerektiği konusunda ısrar etmişlerdi. Ancak bunlardan Ebu'l-Hasan b. Kesîr iki taraf arasında bir barışı en çok isteyenlerden idi, çok nasihatta bulundu ise de fayda etmedi.

'Utbi'ye göre ise ⁵³, Nişabur olayından sonra Fâik Tûs'a gitmiş ve Nâsır ed-Dîn Sebüktegin ile mektublaşmağa başlamıştı. Sebüktegin uygun bir cevabla onların arasını açmağa çalışıyor ve onun gururunu okşuyordu. Öte taraftan Ebû Ali'nin adamlarından Emîrek Tusî de onunla bir olup olmamak husûsunda tereddüd gösteriyordu. Bu durum üzerine Ebû Ali

⁵² Beyhakî, 205-6.; Curfâdakanî, 116-118 (naklen: *Cami' al-Tavarih*, 64-5).: Ibn el-Esir, IX, 107.; *Rauzat üs-Safâ*, IV, 65.

⁵³ Bk. Curfâdakanî, 118-9 (naklen: *Cami' al-Tavarih*, 65-6).

kendi yakınlarından (ez havâss-ı hazret-i o) Ebu'l-Kasım Fakih'i onlara gönderdi, muhalefet ve ayrılma kelimelerinin peşinde olmamaları için uyardı. Ebu'l-Kasım Fakih görevini yerine getirmekte başarılı oldu, aradaki bu nefret ve vahşeti ortadan kaldırdı, her birinden yeniden söz ve yemin aldı. O, Ebû Ali'ye de daha çabuk hareket etmek ve onlarla birleşmek lâzım geldiğini yazdı. Ebû Ali de Tûs tarafına yürüdü, Fâik ve Emîrek Tusî de ona bağlandılar. Neticede Ebû Ali'nin ordusu Tûs'da Andarîh⁵⁴ köyü yakınındaki geniş bir sahrada ordugâh kurdu.

Sebüktegin ve oğlu Mahmûd da kalabalık bir orduyla aynı yere geldiler. Her iki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu. 'Utbi bu husûsda geniş bilgi veriyor ve savaşın iki gün sürdüğünü zikrediyor. Öteki kaynaklar bu husûsda fazla bir bilgi vermiyorlar. 'Utbi'ye göre⁵⁵; iki tarafın savaşçıları ilk gün akşama kadar savaştılar ve gece olunca kendi yerlerine çekildiler. Bu sırada Ebû Ali kendi maiyyetinin ileri gelenleriyle müşaverede bulundu. Bunlardan Emîrek Tusî ve bir grub; dağa sığınmayı ve orada buldukları yerin etrafını sağlamlaştırılmayı, daha sonra da Tûslu piyadeler (r e c c â l e - i T û s)in Sebüktegin'in ordusuna baskın yaparak hayvanları, teçhizatı ve ağırlıklarını yağmalayacağını, bu suretle meydana gelen şaşkınlık ve askerlerin dağılmasından yararlanarak savaşmayı ve onların işini bitirmeyi teklif ettiler. Ancak Ebû Ali'nin taraflarından bir grub da, "Bu şekil, kuvvet ve kudretin za'afına işaret olur. Biz böyle acz ve alçaklığa muvafakat etmeyelim." dediler. Ertesi sabah savaş tekrar başladı, her iki ordu da kahramanca savaşıyordu. Bir ara Ebû Ali'nin sol kanadının arkasından Sebüktegin'in askerlerinden bir grub harekete geçerken, Mahmûd da kalabalık bir topluluk ile o tarafa geldi. Ebû Ali bu iki asker grubu arasında şaşkın ve karar veremez bir duruma düştü⁵⁶. Nihayet o ordusunun her iki kanadını ortada toplayarak Sebüktegin'in merkezine hücum etmeye ve orada bulacağı bir gedikten kurtulmaya karar verdi. Sebüktegin bu hücum karşısında iyi bir şekilde mukavemet etti ve Mahmûd'un yetişmesiyle Ebû Ali'nin ordusunu ortaya alarak mağlub etti (20 cumada II. 385/22 Temmuz 995)⁵⁷. Bu arada Sebüktegin'in ordusundaki filler de Ebû Ali'nin

⁵⁴ Andarîh (?) şeklindeki okunuşu için bk. V. Minorsky, Tûs mad., IA.

⁵⁵ Curfâdakani, 120-1 (naklen: *Camîc al-Tavarih*, 66-7).

⁵⁶ Beyhakî (s. 207) verdiği bilgilerle savaşın bu şeklini destekler mâhiyettedir. Ona göre, Sebüktegin'in hezimete uğraması an meselesi idi ki, Mahmûd ve Halef'in oğlu (Tâhir) seçkin ve dinlenmiş süvariler ile tuzaktan çıkarak Fâik ile İlmengü'ye hücum ettiler. Bu şiddetli hücum karşısında onlar hezimete uğradılar.

⁵⁷ Tarih için bk. Beyhakî, 206.; İbn el-Esir, IX, 107. Krş. Nâzım, *Sultan Mahmud of Ghazna*,

süvarilerini mağlub etmekte önemli rol oynadı. Savaş sonunda Ebû Ali'nin ordusunun, Ebû Ali b. Buğra el-Hâcib, Begtegin el-Fergânî, Arslan Beg, Ebû Ali b. Nûştegin, Leşker-sitân b. Ca'fer ed-Deylemî⁵⁸, Yınaltegin, Hâcib Togan oğlu Muhammed, Muhammed Şârtegin, Ahmed Arslan Hâzin ve Arslan Semerkandî⁵⁹ gibi ileri gelenleri esir düştüler. Ebû Ali ve Fâik savaş sonrası kaçıp kurtulanlar arasında idi. Mahmûd kaçanları bir süre takib etti. Ayrıca daha önce Ebû Ali'nin eline esir düşmüş olanlar da kurtarıldı ve ordugâhı yağmalandı⁶⁰.

- Ebû Ali'nin Hârezm'e kaçması ve Sâ mâ nî Meliki'nden aff dilemesi -

Ebû Ali ve Fâik bu hezimetten sonra müstahkem bir kale olan Kelât'a⁶¹ sığındılar. Buranın hâkimi olduğu anlaşılan Emîrek Tusî onları birkaç gün orada misafir etti. Ebû Ali burada mağlub ordusunun durumu hakkında bilgi sahibi oldu. Ayrıca savaştan kurtulan bir avuç asker de onlara iltihak ettiler. Öte yandan Ebû Ali, Nişabur'da Mahmûd'u mağlub ettiği sırada ele geçirdiği birkaç fili Emîrek Tusî'ye bırakmıştı. Sebüktegin tarafından hapsedilen Ebû Ali b. Buğra ve öteki esirler Emîrek'e mektub göndererek, Sebüktegin'in onun elinde bulunan birkaç fili geri verdiği takdirde kendilerini serbest bırakacağını bildirdiler ve bu husûsda yardımcı olmasını istediler. Ebû Ali Sîmcûrî bu isteğin yerine getirilmesini kabûl etti ve daha sonra beraberinde Fâik olduğu halde Ebiverd tarafına gitti. Emîrek ise filleri Sebüktegin'e gönderdi ve bu hizmet ile ona yaklaşma imkân buldu, ancak bu yaklaşma geçici bir süre için oldu.

Ebû Ali ve Fâik Ebiverd'e ulaştılar, ancak burada Fâik'in hiçbir istişarede bulunmadan ve bilgi vermeden Ebû Ali'den ayrıldığını ve Serahs'a doğru yola çıktığını görüyoruz. Belki de buna Ebû Ali'nin eski kuvvet ve kudretinden çok şey kaybetmesi sebep olmuştu. Ebû Ali derhal bir adamını göndererek Fâik'i tekrar kendisiyle birleşmeğe iknâ edebilmişti. Fâik onu yolda beklemiş ve bu iki müttefik beraberce Serahs'a ulaşmıştı. Daha sonra Ebû Ali ve Fâik Merv'e yöneldiler. Öte taraftan Sebüktegin

⁵⁸ Bu isimler için bk. Curfâdakani, 121.; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 66.

⁵⁹ Bu ilave isimler için bk. Beyhaki, 207. Ancak Beyhaki'de Begtegin el-Fergânî, Murğâbî şeklinde geçiyor. Ayrıca Utbi (Curfâdakani) tarafından zikredilen Arslan Beg, Beyhaki'nin isimlerini verdiği iki Arslan'dan biri olabilir. Narşahi'nin *Tarih-i Buğra* (nşr. Ch. Schefer, Paris 1892, s. 181)'sında ise Âmâ-sâz b. Seccân-rûz (أما ساز بن سجان روز) isminde bir şahıs daha zikrediliyor.

⁶⁰ Savaş için bk. Gerdizi, Habibi nşr. 170/Nâzım nşr. 56 ve *Ravzat üs-Safâ*, IV, 66.

⁶¹ Muhtemelen Tûs'un aşılması ve sarp geçitlerinde bir kale bk. V. Minorsky, Tûs mad., 1A.

onların durumunu haber aldığı zaman, oğlu Mahmûd'u Nişabur'da bırakarak her ikisinin peşinden gitti. Ebû Ali ve Fâik ise bu durumda çöl yolundan Âmul'e kaçtılar. Onlar Sebüktegin'in kalabalık ordusuyla çölden geçmesinin çok zor olmasından faydalanmışlardı.

Ebû Ali ve Fâik, Âmul'e ulaştıkları vakit Sâ mânî Meliki Nûh'dan özür dilemek yollarını aramağa başladılar. Ebû Ali Sîmcürî, Ebu'l-Huseyn (Hasan)-ı Kesîr adındaki adamını ve Fâik ise 'Abdurrahman Fakih adındaki adamını elçilik ile görevlendirerek Melik Nûh'a gönderdiler. Her iki elçi de büyük bir gayretle Melik Nûh'u affa râzı etmek için çalıştılar. Sâ mânî hükümeti Fâik'in elçisini tutuklayıp hapsederken, Ebû Ali'nin elçisi Ebu'l-Huseyn'e iltifatta bulundu. Daha sonra Ebu'l-Huseyn geri gönderildi ve ona, Ebû Ali'nin yalnız olarak Gürgânç'a gidip orada ikamet etmesi ve geçim vasıtasının (nân-pâre-i o) düşünüleceği söylendi. Sâ mânî hükümeti aynı zamanda Gürgânç vâlisi Ebu'l-'Abbâs Me'mûn b. Muhammed'e mektub yazarak; Ebû Ali'nin ağırılanmasını, ikameti sırasında gerekli masraflarının (mevâcib ve havâic-i o) karşılanmasını bildirdi. Sâ mânîler'in gâyesi bu iki müttefiki birbirinden ayırarak askeri kuvvetlerini bölmektir.

Fâik ise elçisine yapılan muameleye kızmış ve Ceyhun nehrinden geçerek İlig Hân (Nasr b. Ali)'a ilticâ etmeğe karar vermişti. O Sâ mânîler'in ne yapmak istediğini gâyet iyi anlamıştı. Nitekim Fâik, Ebû Ali ile olan konuşmasında bunu açıkça ortaya koymuş ve ona; Seni Cürçâniye ülkesine göndermekten maksad ikimizin arasını açmaktır, benim dostluğumdan vazgeçme ve düşmanın yalanına iltifât etme, demişti. Ancak Ebû Ali onun bu haklı itirazına kulak asmamış ve Sâ mânîler'in affını kabul ederek Fâik'den ayrılmıştı. Fâik ise Ceyhun'u geçerek Karahanlılar'ın ülkesine gitmeye muvaffak oldu ve orada samimiyetle karşılandı.

Ebû Ali Hârezm'e giderek önce Hezâresb denilen yere ulaştı. Onu burada Ebû 'Abdullâh Hârezmşâh'ın adamları karşıladı. Ebû 'Abdullâh ona ihtiyacı için gerekli olan eşyaları göndermiş ve karşılama hizmetinde geç kaldığı için özür dileyerek, "yarın hizmete geleceğim" demişti. Ancak bu hîle idi ve Ebû 'Abdullâh daha önce Ebiverd'in kendisine teslim edilmemesi olayını unutmamıştı. Gece gönderdiği ikibin süvari ve piyade ile Ebû Ali'ye bir baskın yapmayı planladı. Ebû Ali Sîmcürî bu durumu haber aldığı zaman yakınlarının tavsiyesine uyarak Hârezmşâh'ın askerlerine teslim oldu (Ramazan 385/29 Eylül-28 Ekim 995)⁶². Onu bağlayarak Ebû

⁶² Tarih için bk. İbn el-Esir, IX, 108. Utbi (Curfâdakanî, 129 naklen: *Camî' al-Tavârih*, 72)'de bu tarih Gurre-i Ramazan 386/17 Eylül 996 olarak geçiyor. Sonraki olaylar gözönüne

‘Abdullâh’ın huzûruna, Hârezm’in merkezi olan Kâs (Kât) şehrine, götürdüler. Hârezmşâh Ebû ‘Abdullâh onu bir kalede (kasr) hapsedti, ayrıca ordusunun ileri gelenlerini de tutuklatarak zincire vurdurdu. Bu arada Ebû Ali’nin adamlarından bir grub başlarında Hâcib İlmengü bulunduğu halde kurtulmağa muvaffak olarak Gürgânç’a gittiler.

Gürgânç hâkimi Me’mûn ortaya çıkan bu yeni durumdan yararlanarak himâye ettiği Ebû Ali’nin imdâdına koşmak ve aynı zamanda eski düşmanı Ebû ‘Abdullâh’ın işini bitirmek istedi⁶³. O bu maksadla askerlerini topladı ve Hâcib İlmengü’nün idaresindeki Ebû Ali’nin adamları ile beraber Hârezmşâh’ın üzerine gönderdi. Hârezm’in merkezi Kâs şehri civarında iki taraf arasında yapılan savaşı Me’mûn’un ordusu kazandı. Hârezmşâh Ebû ‘Abdullâh esir olurken, Ebû Ali hapishânedeki kurtuluyordu. Kaynağın ifadesiyle⁶⁴, emir esir düşmüş, esir emir olmuştu. Ebû Ali tam bir ikram ve hürmet ile Gürgânç’a götürüldü. Me’mûn da Ebû Ali’yi istikbâl etti ve onun yüceltilmesi hususunda gayret gösterdi, birçok gerekli eşya ve mal bağışladı. Böylece Ebû Ali ve taraftarlarının durumu düzeldi. Öte taraftan bir merkebe bindirilerek Gürgânç’a getirilen Hârezmşâh Ebû ‘Abdullâh burada Ebû Ali’nin huzûrunda öldürüldü. Netice olarak Hârezm’in idaresi tek bir kişide Me’mûn’da toplanırken, o “Hârezmşâh” ünvanını da alıyordu⁶⁵.

- Ebû Ali Sîmcûri’nin ölümü ve şahsiyeti -

Hârezmşâh Ebû’l-‘Abbâs Me’mûn b. Muhammed son olaylardan sonra daha da kuvvetli bir duruma geldiği için dostu Ebû Ali’nin Sâmânî Meliki Nûh tarafından affedilmesi hususunda aracılık etmeye başladı, ayrıca onun geçmişte işlediği suçlardan dolayı tövbesinin kabûlü ve aradaki düşmanlığın kalkması için ısrar etti. Hârezmşâh Me’mûn’un bu isteği karşısında Melik Nûh bir emir göndererek Ebû Ali’yi huzûruna Buhara’ya

alındığında Utbî’nin zikrettiği bu tarihin yanlış ve olayın 385 yılında cereyan etmesinin muhtemel olduğu anlaşılıyor. Ancak Barthold önce Utbî’nin verdiği bu tarihi kabûl ederken (*Turkestan*, 263/trk. trc., 332), iki not aşağıda yanlışlığının farkına varmıştır. Krş. aynı eser, 263 n. 3/trk. trc., 333 n. 590.

⁶³ Gerdîzi’ye göre (Habîbî nşr. 171/Nâzım nşr. 57), Gürgânç halkı ile Hârezm halkı arasında eski bir düşmanlık vardı.

⁶⁴ Culfâdakani, 130 (naklen: *Camî‘ al-Tavârih*, 73).

⁶⁵ Gerdîzi, Habîbî nşr. 171/Nâzım nşr. 56-57.; Culfâdakani, 121-31 (naklen: *Camî‘ al-Tavârih*, 67-74.; Ibn el-Esir, IX, 107-8.; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 66-8. Krş. Barthold, *Turkestan*, 262-3/trk. trc., 331-2.

çağırıldı⁶⁶. Böylece Ebû Ali Buhara'ya gelmek fırsatını buldu. Ancak Beyhakî⁶⁷'nin ifadesinden anlaşıldığı üzere Nûh onu aldatmıştır. Gerdîzî (Habîbî nşr. 171/Nâzım nşr. 57) de verdiği bilgiyle bu ifadeyi destekliyor. Ona göre, Nûh'un elçisi Ebû Ali'nin tarafına geldi, çok sözler söyledi ve iyi va'c'dlerde bulunarak onu (Buhara'ya) çağırıldı. Ebû Ali Buhara'da Vezîr 'Abdullâh b. 'Uzeyr, Emîr Begtüzün ve devlet erkânı (tabakat-ı me'ârif, hüccab ve küttâb) tarafından istikbâl edildi. O Sâ mânî sarayında (Rigistan sarayı) Melik Nûh'un huzûruna çıktı⁶⁸. Ancak Melik Nûh'un emriyle Ebû Ali, kardeşleri, Hâcib İlmengü ve askerî reislerden onsekiz kişi⁶⁹ ile birlikte, yakalanarak Kuhendiz (iç hisar)⁷⁰'de hapsedildi (386/996)⁷¹. Ayrıca yine Melik Nûh'un emriyle Ebû Ali'nin hizmetkâr ve maiyyetinin teçhizât, silâh ve hayvanları yağmalanarak el konuldu.

Sebüktegin bu olaylar olurken Merv'de idi, Ebû Ali'nin durumunu öğrendiği zaman Belh'e gitti. Bundan sonra o dâima Sâ mânîler'e elçi ve mektublar gönderiyor, "Ebû Ali Buhara'da bulunduğu taktirde düzen sağlanamaz. Onu benim yanıma gönderin, Gaznin kalesinde oturtayım" diyordu. Ancak Melik Nûh'un yakınları Ebû Ali'nin gönderilmesine gerek olmadığına ısrar ediyorlardı. Belki de bunların başında Vezîr 'Abdullâh b. 'Uzeyr vardı, o Ebû Ali'nin kurtulması için gayret sarfediyordu. Öte

⁶⁶ Kaynaklarda, Sebüktegin Horasan'a geldiği ve Ebû Ali'yi buradan sürdüğü zaman, Ebû Ali'nin Ziyâdiler'den Kabûs b. Veşmgîr ile görüşmekten ferahlık duyduğu ve onun yardımıyla ülkesini kurtarmak için isyan etmek istediği, ancak Belh seferinin vukû' bulmasıyla bu isteğin yerine gelmediği ve Ebû Ali'nin işinin zevâle ulaştığı şeklinde bir olay zikredilmektedir, bk. Curfâdakânî, 226 (naklen: *Cami' al-Tavarih*, 132.); Zahîr ed-Dîn Mar'aşî, *Tarih-i Tabaristân u Rûyân u Mâzendârân* (nşr. Muhammed Huseyn Tesbihi), Tahran 1966, s. 81. Ancak bu olayı tarih olarak bir yere yerleştirmek çok güçtür. Eğer Belh seferinden maksad, Ebû Ali'nin Sebüktegin'in yanına Belh'e gönderilmesi ise, kaynakların tarih zikretmeden verdikleri olay muhtemelen bu sırada olmuştur.

⁶⁷ bk. s. 207... çerbek-i Emîr-i Horasan be-hord...

⁶⁸ Beyhakî (s. 207), Ebû Ali'nin birkaç gün Melik Nûh'un huzûruna geldiğini zikrediyor.

⁶⁹ Bk. Gerdîzî, aynı yer. Ancak Beyhakî (s. 207), bu sayıyı onbeş kişi olarak veriyor. Beyhakî'nin ileri gelen âilelerinden biri olan Ziyâdiler'den Emîr Ebu'l-Fazl Ziyâd b. Ahmed, Ebû Ali'nin hizmetinde bulunmuş ve Beyhak vâililiği yapmıştı. Muhtemelen o da bu sırada esir düşerek hapse atılmış, fakat Mahmûd tarafından serbest bırakılarak kendi hizmetine alınmıştı, bk. Zahîr ed-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kasım Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), *Tarih-i Beyhak* (nşr. Ahmed b. Behmenyâr), s. 130. Krş. C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Edinburg 1963, s. 58.

⁷⁰ Bk. W. Barthold, *Buhâra mad., IA., s. 763.*

⁷¹ Bk. Gerdîzî, aynı yer. Beyhakî (s. 207)'de bu tarih Cumada II. 383 olarak geçmektedir. Belki de bu bir baskı hatasıdır ve yıl olarak 386'dır. Böylece tam olarak Ebû Ali ve adamlarının tutuklanma olayının tarihi, Cumada II. 386/Haziran-Temmuz 996'dır.

tarafından Karahanlılar'ın yeni bir askeri harekâtı sırasında Melik Nûh, Vezîr 'Abdullâh b. 'Uzeyr'in teşvikiyle Sebüktegin'in ordusuna katılmadı. Bunun üzerine Sebüktegin oğlu Mahmûd ve kardeşi Bugracuk idaresinde yirmibin kişilik bir orduyu Buhara'ya gönderdi. Ayrıca vezîr azledilerek yerine Sebüktegin'in taraftarlarından Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ebî Zeyd tayin edildi. Sebüktegin, Melik Nûh'a yazdığı mektubda, İbn 'Uzeyr'in ihaneti ve Ebû Ali'ye meykinden bahsederek onun kendisine gönderilmesini istedi. Sâ mânîler'in artık kuvvet ve kudreti sona ermişti, bu isteği reddedecek durumda değillerdi. Melik Nûh bu isteği kabul ederek; sâbık vezîr 'Abdullâh b. 'Uzeyr, Ebû Ali Sîmcûri, oğlu Ebu'l-Huseyn (Ebu'l-Hasan ?) ⁷², Hâcib İlmengü ve Emîrek Tusî'yi Sebüktegin'in yanına Belh'e gönderdi (Şaban 386/Ağustos-Eylül 996) ⁷³.

Beyhakî (s. 280), bundan sonraki olaylar için biraz daha teferruatlı bilgi veriyor. Ona göre; Sâ mânî Meliki, Ebû Ali'yi göndermekten pişman olmuş, bu sebeble Sebüktegin'e mektub yazarak onu geri istemişti. Ancak Sebüktegin'in Sâ mânî sarayındaki temsilcisi, ya'ni Vekil-i Deri bu durumu efendisine ulaştırmakta gecikmedi. Sebüktegin, Sâ mânî elçisi ve Nûh'un mektubu ulaşmadan tedbiri almış, Ebû Ali ve Hâcib İlmengü'yü önce Gazne'ye sonra da Gerdiz kalesine göndermişti ⁷⁴. Daha sonra Sâ mânî elçisi geldiği zaman, Sebüktegin; Horasan karışık bir durumdadır, ben oranın zabtıyla meşgûlüm. Bu işten kurtulduğum zaman Gazne'ye gideceğim ve Ebû Ali'yi göndereceğim, dedi. Ancak bu Sâ mânî Meliki'ni oyalamak için söylenmiş sözlerdi. Sebüktegin hiçbir zaman bu tutukluları geri göndermedi.

Ebû Ali ve beraberindekiler tutuklu buldukları Gerdiz kalesinde çok yaşamadılar ve 387/997 ⁷⁵ yılında orada öldüler ⁷⁶. Daha sonra ölenlerin

⁷² Bu isim ve Emîrek Tusî, Gerdizi (Habîbî nşr. 171/Nâzım nşr. 57) tarafından zikredilmiştir. Ebu'l-Huseyn'in ismi muhtemelen Ebû Ali'nin oğlu Ebu'l-Hasan ile karıştırılmıştır.

⁷³ Tarih için bk. Gerdizi, aynı yer.; Beyhakî, 208. Olaylar için ayrıca bk. Curfâdakanî, 131-33, 138-9 (naklen: *Camî' al-Tavarih*, 74-5, 78).; İbn el-Esîr, IX, 109 ve *Ravzat üs-Safâ*, IV, 68-69.

⁷⁴ Gerdizi'ye göre (aynı yer), Sebüktegin, Gerdiz kalesi daha sağlam ve muhkem olduğu için adı geçen dört kişiyi oraya göndermişti. Ayrıca bk. Curfâdakanî, 139 (Naklen: *Camî' al-Tavarih*, 79). Görüldüğü gibi bu tutuklular içinde sâbık vezîr 'Abdullâh b. 'Uzeyr yoktur. Nitekim onlardan sadece 'Abdullâh b. 'Uzeyr bilinmeyen bir nedenle tahliye ve Mâverâünnehr'e dönmesine müsaade edilmiştir, bk. Barthold, *Turkestan*, 264/trk. trc., 334.

⁷⁵ Tarih için bk. Gerdizi, aynı yer.; İbn el-Esîr, IX, 109. Krş. K.V. Zetterstéen, Nûh mad., *IA*, s. 348. Sem'ânî (tpkıbasım, 323^b/Haydarâbâd nşr. VIII, s. 354) ise, 386 veya 387 yılını zikrediyor.

⁷⁶ Curfâdakanî, 139 (naklen: *Camî' al-Tavarih*, 78); İbn el-Esîr, aynı yer. Ancak Gerdizi'ye göre (bk. aynı yer) öldürüldüler.

ya'ni Hacib İlmengü (metinde تسكى), Ebû Ali, oğlu Ebu'l-Huseyn (Ebu'l-Hasan ?), Emîrek Tusî ve onlara hizmet eden bir adamın tabutları Kuhistân'daki Kayin'e götürüldü (Receb 388/29 Haziran-28 Temmuz 998). Burada Ebû Ali'nin tabutu açıldığı zaman beyaz softan bir kefene sarılmış olan cesedinin hiç bozulmadığı, saçının omuzlarına kadar düşmüş ve ayaklarının bağlı olduğu görülmüştü ⁷⁷.

Sem'ânî, Ebû Ali'yi çok methetmektedir. Bunu Ebû Ali'nin âlimlere ve dîn bilginlerine olan iyi muamelesi ve davranışıyla izâh etmek mümkündür. Sem'ânî'ye göre ⁷⁸, Ebû Ali, Sîmcürî âilesinin en akıllı, en doğru, en cesur ve kendisine en çok güveneni idi. Ancak siyasi olaylarda görüldüğü üzere, hakkında yazılanlar doğru olsaydı Sâ mânîler'in bu çöküş ânında onun aklını kullanarak tam anlamıyla bağımsızlığını kazanması işten bile değildi. Yine Sem'ânî'nin verdiği bilgilerden Ebû Ali'nin dindâr bir kişi olduğu anlaşılıyor. O zâhidlerden genellikle Ebu'l-Abbâs 'Abdullâh b. Muhammed'in sohbetlerinde bulunmuş ve Kur'an'ı Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Huseyn el-Mukri'den öğrenmişti. Muhtemelen gördüğü dinî eğitim sebebiyle tertiblediği dinî toplantılarda zâhidler, mutasavvıflar ve her sınıftan halk bulunur, Ebû Ali de hadis okurdu. O bu sırada beyaz elbise giyinirdi.

Ebû Ali Sîmcürî'yi medheden şâirlerden biri Ebu'l-Ferec Segezi (Secezi) idi. Ebu'l-Ferec, Ebû Ali devrinde ortaya çıktı. Sîmcürî âilesinin (Âl-i Sîmcür) ileri gelenleri ona sonsuz ikramlarda bulunurlardı. Gazneliler devri sarayının baş şâiri Unsurî (öl. 1040) onun öğrencisi idi. Âl-i Sîmcür, Ebu'l-Ferec'e Âl-i Sebüktegin'i hicv etmesi için emir vermişler, o da husûsda şî'rler yazmıştı. Daha sonra Horasan'a hâkim olan Gazneli Sultan Mahmûd bu sebeble Ebu'l-Ferec'e kızgın idi, ancak Unsurî araya girerek hocasını affettirdi ⁷⁹. Ebû Ali Sîmcürî'yi öven şâirlerden biri Ebû Bekr Hârezmî ⁸⁰ (935-993), öteki de Bedî' el-Zemân Hemedanî ⁸¹ (969-1008)'dir.

⁷⁷ Bk. Sem'ânî, tıpkıbasım 323^b/Haydarâbâd nşr. VIII, s. 354-55. Krş. W. Barthold, Ebû Ali mad., *IA*. Aynı mlf. (Turkestan, 264 n. 7/trk. trc., 334 n. 597) bu efsanenin ulğmânın Sîmcürîler'e karşı tutumuna şehâdet etmektedir, demektedir. Ayrıca zâhidlerin Ebâ Ali taraftarı olmasıyla ilgili bir hikâye için bk. ^cUkaylî, *Âsâr el-Vüzerâ*, s. 187-8.

⁷⁸ Bk. *Kitâb el-Ensâb*, tıpkıbasım 323^{a-b}/Haydarâbâd nşr. VIII, s. 353-4.

⁷⁹ Bk. Devlet-şâh Semerkandî, *Tezkiretü's-Şüerâ-yı Devlet-şâh Semerkandî* (nşr. Muhammed ^cAbbâsî) Tahran, s. 44-5.

⁸⁰ Bk. Curfâdakanî, 64, 87. Hayatı hakkında bk. H. Ritter, Hârizmî mad., *IA*., s. 262-3.

⁸¹ Bk. Curfâdakanî, 88. Hayatı hakkında bk. D.S. Margoliouth, Hemedanî mad., *IA*., s. 425-6.

BİR AMERİKALI GAZETECİ GÖZÜYLE ERMENİ MACERASI (1897)

Prof. Dr. BAYRAM KODAMAN

Konuya Ermeni hadiselerini araştıranların pek fazla dikkat etmedikleri bir hususu açıklamakla başlamak istiyoruz. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan veya çıkarılan Ermeni hadisesi nedir ve bundan ne anlamak gerekir? Kanaatimize göre bu sorunun cevabı çok önem arz etmektedir. Zira, bu soruya verilecek cevaba göre Ermeni hadisesi incelenip, yorumlanabilir. O halde, her şeyden evvel Ermeni hadisesinin ne olduğu ve kime göre neyi ifade ettiği muhakkak açıklığa kavuşturulmalıdır. Evvela, Ermeni hadisesi nedir? derken arkasından üç soru daha akla gelmektedir. Şöyle ki, Ermeni hadisesi “siyasî bir mesele midir”? “siyasî bir macera mıdır”? “siyasî bir isyan mıdır”? Ayrıca, kimin için “mesele”, kimin için “macera” ve nihayet kimin için “isyan” olduğu hususu da önem kazanmaktadır. Çünkü, taraflara göre konunun mahiyeti değişir. Şimdi bu hususlar üzerinde biraz durmayı faydalı görüyoruz.

Kimin için ve niçin meseledir? Ermeni konusu, hiç şüphesiz, Düvel-i Muazzama ve özellikle İngiltere ve Rusya için ciddi bir mesele olmuştur. Nasıl bir mesele olduğuna gelince: Emperyalizm meselesidir, kolonyalizm meselesidir ve Hıristiyanlık meselesidir. Fakat, esas olan bu sebepleri gözden kaçırabilmek için batılı devletler Ermeni konusunu dünya kamuoyuna “hümanizma meselesi”, “liberalizm, hürriyet ve istiklâl meselesi” gibi takdim etmeye muvaffak olmuştur. Başka bir açıdan değerlendirdiğimizde, Ermeni hadisesini 1876-1877 Osmanlı-Rus Harbi ve 1878 Berlin Kongresi ile yeni bir safhaya ulaşan Şark Meselesi'nin bir parçası ve Anadolu'ya uzatılan bir halkası olarak görüyoruz. Nitekim evvelâ diplomatik alana zorla ve sun'i olarak aktarılan konu, Şark Meselesi'ndeki Rus-İngiliz rekabeti yüzünden her iki tarafca da tahrik ve teşvik edilerek fiiliyatta da ortaya çıkarılmıştır. Ancak, konu hiç bir zaman sadece Ermenileri ilgilendiren ve onların menfaatlerine göre gelişen müstakil bir mesele olarak değer kazanmamış ve iltifat görmemiştir. Değeri ve gördüğü destek İngiliz ve Rus emperyalizmine verdiği hizmet ölçüsünde artmış veya eksilmiştir. Bu yönüyle Ermeni konusunu bizatihi Ermeni cemaatinin ana meselesi olarak değil, fakat belki de ona rağmen İngiltere ve Rusya

tarafından, kendi ana siyasî hedeflerine varabilmek için zorla yaratılmış emperyalizminin *vasıta-sebebi*, *bahane-sebebi* ve *ara meselesi* olarak görmek gerekmektedir. İşte, Ermenilerin görmek ve anlamak istememiş oldukları husus budur. Böyle olunca da Ermeni toplumu kendisine hizmet eden değil, başka devletlerin menfaatine hizmet eden *vasıta-toplum* olmaktan öteye gidememektedir. Nitekim, yüzyıllardan beri Ermenilerin bilinen tek özelliği, Türkiye'yi bölmek isteyen emperyalist devletlerin vasıtası olmasıdır. Başkasının emellerine hizmet eden vasıta-toplum oldukları için de, Türklere karşı giriştikleri her türlü eylem, isyan ve cinayet umdukları neticeyi vermemiş, bilakis kendi aleyhlerine olmuştur. Her vasıta olanın kaderi de zaten başka türlü olamaz.

Kimin için ve niçin maceradır? Hiç tereddütsüz ifade edilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1890 tarihinden itibaren Ermenilerin meydana getirdiği hadiseler Ermeni cemaati için macera olmaktan öteye gidememiştir. Kaldı ki, Ermeni eşkıyalarının ve çetelerinin yaptıkları hareketler macera boyutları içerisinde kalmaya da mahkûmdur. Zira içinde buldukları tarihî, coğrafi ve demografik şartlar, varmak istedikleri hedefleri gerçekleştirmeye yeterli değildi. Evvela, kurmayı hayâl ettikleri "Büyük Ermenistan Devleti"nin coğrafi ve siyasî sınırlarının dahi ne olduğu ve ne olacağı kesin olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla mekânı dahi belirlenmeyen yani sınırları çizilemeyen bir devleti kurmaya kalkma teşebbüsü Ermeniler için elbette maceradan başka bir şey olamazdı. Aynı şekilde üç milyon müslümana karşılık yarım milyon Ermeni nüfusunun içiçe bulunduğu ve beş altı müslüman köyü arasında bir Ermeni köyünün mevcut olduğu geniş bir bölgede, müslüman ahaliyi katlederek veya göçe zorlayarak devlet kurmak için Osmanlı Devletine isyan etmek mutlaka maceracı olmayı gerektirirdi. Ayrıca devlet geleneği bulunmayan, yüzyıllardan beri çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşamaya alışmış, askerî kabiliyetten yoksun, ticaret, zeneat ve çiftçilikle meşgul olan ve bütün imparatorluk sathına dağılmış bir toplumun devlet kurma hayaline kapılması dahi bir maceraydı.

Bilindiği üzere gerçekleşmesi mümkün olmayan hayaller, maksadı ne olursa olsun, fiiliyata konulmak istendiği andan itibaren, kelimenin tam anlamıyla, macera niteliği kazanır. Siyasî hayaller, sahiplerini maceraya itecek kadar caziptir, ancak tarihin maceraya asla tahammülü yoktur. Nitekim Ermenileri de affetmemiştir.

Kimin için ve niçin isyandır? Devletler hukukuna göre kim olursa olsun, nasıl olursa olsun, sınırları içinde yaşadığı meşru devlete karşı baş kaldıran

ve o devleti bölmeye çalışan bir gurubun yaptığı eylemin adı isyandır, hıyanettir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti açısından Ermeni olayları isyandır, hıyanettir. Nitekim, Bab-ı Âli, Ermenilerin yaptıklarını bu şekilde değerlendirmiş ve bu yönde tedbirler almıştır. Bu bakımdan da, Osmanlı Devletinin Ermeni isyancılarına karşı aldığı tedbirler meşruiyet sınırları içindeydi. Kaldı ki, Ermeni eşkiyasının yaptığı hareketlerin çoğu adı suç şeklinde tezahür etmiş olup, mevcut kanunlara göre işlem görmüştür. Halbuki, bu cinayet ve suikastlarına hemen hemen hepsi siyasi maksatlı idi. 1905 yılında II. Abdulhamid'e yapılan suikast bunlardan en önemlisidir. Öte taraftan Ermeni cemiyetlerinin Düvel-i Muazzama ile meşru devlet aleyhine işbirliği yapması ve onlardan yardım ve destek alması açıkça hıyanettir. Bu tür hareketlere verilecek cezalar ise dünyanın her yerinde aynıdır. Fakat buna rağmen devletin zayıf bulunması ve dış müdahalelere maruz kalması yüzünden Bab-ı Âli, Ermeni eşkiyasını gerektirdiği şekilde cezalandıramamıştır.

Netice itibariyle, Ermeni hadiselerini emperyalizmin meselesi, Ermeni toplumunun macerası, Osmanlı Devletinin iç isyanı olduğunu söyleyebiliriz. Bu oldukça uzun girişten sonra makalemizin asıl konusuna geçebiliriz.

*Amerikalı Muhabir Dr. George H. Hepworth'un Raporu: **

1983 yazında Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki çalışmalarım esnasında rastladığım Ermeni hadiseleriyle ilgili kırk bir sahifelik bir vesika, konunun ihtisas sahama girmesi sebebiyle ilgimi çekmişti. Söz konusu vesika New-York Herald gazetesi tarafından Ermeni hadiselerini yakından incelemek üzere 1897 yılında Türkiye'ye özel muhabir sıfatıyla gönderilen Dr. George H. Hepworth'un yazdığı rapordan ibarettir. Hemen ifade edelim ki, elimizdeki vesika Dr. George H. Hepworth'un raporunun fransızca tercümesidir. Raporu İngilizce aslından 1898 yılında Fransızcaya tercüme eden ise, Trabzon'daki Fransız Konsolosluğunun Drogmanı Leon Krajewski'dir. Fransız konsolosunun, adı geçen raporu tercüme ettirerek kendi Bakanlığına yollaması, vesikanın önemini göstermektedir. Fransız konsolosu, hükümetinin takip ettiği siyasete ters düşmemek için, kendisinin doğrudan yazamadığı bazı bilgileri, Amerikalı muhabir vasıtasıyla Bakanlığına iletmış olabilir. Fransız hariciyesinin bu vesikayı diplomatik açıdan nasıl değerlendirdiğini bilmiyoruz; bununla birlikte Quai d'Orsay,

* Archives du Ministère des Affaires Etrangères à Paris, Archives Diplomatiques, Correspondance Politique et Commercial, NOUVELLE SERIE, 1897-1918, TURQUIE POLITIQUE INTERIEURE, Tome: 74, Date: 1898-1899, Pages: 191-232.

Ermeni macerasının iç yüzüne ait bazı gerçekleri, hiç olmazsa bu vesile ile öğrenmiş olmalıdır.

Şüphesiz vesikanın önemi, Fransız diplomasisini etkileyip etkilemediğinden gelmiyor, Dr. George H. Hepworth'un fikrî tavrından ve Ermeni hadisesine bakış açısından kaynaklanıyor. Şöyle ki, Dr. Hepworth, Amerikalı olmak münasebetiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olaylara yabancı, muhtemelen önyargısı az bir gözlemci durumundadır. O, sadece tarafsız ve önyargısız bir gözlemci değil aynı zamanda ciddi bir araştırmacı olmak iddiasındadır. Nitekim, Dr. Hepworth, daha Trabzon'da iken yolladığı bir yazıda bu iddiasını şu cümlelerle ifade ediyordu: "... *Madem ki, tarihinin yazacağı doğru olayların yani hakikatin peşindeyim, o halde üzüntülü Ermeniler kadar Türklere de saygı duyuyor, bilgileri her türlü ahvalden haberdar olan ve mahallin insanlarını tanıyan Almanlar, İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılardan alıyorum.*" Yazar, ayrıca ve özellikle Ermenilerin sözlerine itimat edilemeyeceğini de belirterek bu tarafsızlığını vurgulamak istiyor. Ermeniler hakkında "... *Ermeniler iyi şahit değildir, zira onlar için olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmek mümkün değildir*" diyerek kanaatini belirtiyor. Bu yüzden, Ermenilerin olaylarla ilgili söylediklerini fazla ciddiye almamış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Dr. George'un Türklere veya müslümanlara herhangi bir sempati duyduğunu da söyleyemeyiz. Zira, Ermeniler ile müslümanları mukayese ederken bazı görüş ve yorumlarında hıristiyanlığın tesiri altında kaldığını görüyoruz. Her şeye rağmen, olayların temelinde yatan gerçek sebepleri araştırmacı bir gözle görmeğe ve ortaya koymaya gayret etmiş olması, bir dereceye kadar Dr. Hepworth'un tarafsızlığının ifadesi olarak kabul edilebilir.

Ermeni Olaylarının Sebepleri:

Yapılan propagandanın ve dünya kamuoyuna mal olmuş önyargının aksine Dr. Hepworth, Ermeni olaylarında ırkî ve dinî sebeplerin olmadığını kesinlikle ifade ediyor. Zira, Samsun, Trabzon, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgelerinde yaptığı seyahat esnasında Ermeniler ve müslümanlar arasında böyle bir düşmanlığın olmadığını ve ancak olaylar başladıktan sonra dinin ve ırkın araya girdiğini bizzat görüyor ve her iki taraf insanlarından bunu dinliyor. Hatta raporunda şöyle bir ifade mevcuttur: "*Sürtüşmenin tek ve ilk sebebi din ve ırk olsa idi, yakın geçmişteki olaylar asla olmazdı... yanlış korkusu olmaksızın bu iddiayı ileri sürebiliyorum. Olaylardan önce dinin etkisi yok. Olaylar başlayınca dinin bir etkisi oluyor, olmadığını söyleyemem...*" Muhabir, ayrıca olayların kökeninde iktisadî sebep arıyor, fakat Ermeniler açısından bunun varid olamayacağını, çünkü Doğu Anadolu Bölgesinin ve Trabzon-Bağdat,

Samsun-Bağdat, Batum-Bağdat ticaretinin Ermenilerin elinde olduğunu, servet ve kazanç yönünden müslümanlardan üstün bulduklarını müşahade ediyor. Neticede olayların esas sebebinin “*münakaşa götürmez şekilde.. politik otonomi arzusu*” olduğunu ifade ediyor. Ermenilerin bu arzusunu kınıyor, uygulanması halinde Ermeni toplumu için intihar telâkki ediyor. Zira kesin bir başarısızlıktan başka bir netice vermeyecek Ermeni arzuları, idealleri ve teşebbüslerinin görülmemiş bir delilik teşkil edeceğine ve sonunda Ermeni toplumunun tamamen perişan olacağına inanıyor.

Ermenilerin politik otonomi arzularına karşılık, Türklerin otonomi fikrinden nefret ettiğini, dolayısıyla Türklerin tek bir askeri kalsa bile Ermenistan’a muhtariyet vermeyeceklerini ifade ediyor. Çünkü Ermenilere muhtariyet vermek, Türklere göre Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkma hakkını onlara vermek manasına geldiğini de ifade ediyordu. Dr. Hepworth, bu şartlar altında Ermenistan idealinin hayâl ve bu idealin tahakkuku için yapılan teşebbüslerin macera olduğunu belirttikten sonra, şayet Ermeniler Türklere nazaran bazı üstünlüklere ve avantajlara sahip olsalardı bu mazur görülebilirdi diyor. İdeallerinde ve teşebbüslerinde Ermenileri mazur gösterecek şartları da şu şekilde sıralıyor:

- 1 - Buldukları bölgelerde çoğunluk teşkil etselerdi,
- 2 - Kendilerine ait topraklarda yaşasalardı,
- 3 - Güçlü ve iyi silahlanmış bulunsalardı,
- 4 - Harp sanatını bilselerdi,
- 5 - Buldukları yerlerde kalelere ve topçu kuvvetine sahip olsalardı,

Muhabir bu şartların hiç birinin varlığına inanmıyor. Hatta Ermenilerin gücü, silahı, techizatı olsa bile müslümanların ezici nüfus üstünlüğü karşısında başarısız kalacaklarını ve yok olup gideceklerini açıkça belirtiyor. Kaldı ki, Ermenilerin bu müsait olmayan durumunu isyancılar da kabul ediyorlardı. Amerikalı muhabir, bunun sebebini, yani imkansız bir işin peşinde koşmanın sırrını, nihayet bir Ermeni eşkiyasının itirafı sonunda anlıyor. Eşkiya şöyle diyor: “... *Bizzat kendimiz güçlü olmasak da, kuvvetimizi Avrupa’nın sempatisinde buluyoruz. Bizim yapamadığımızı Avrupa yapabilir. Eğer Avrupa’yı bizim için savaştırmaya sürükleyebilirsek, hedefimize ulaşmış oluruz...*” İşte Ermeni çetelerinin bu zihniyettir ki, Dr. Hepworth’a Ermeni teşebbüsüne “Macera, delilik ve cinayet” dedirtmiştir. Çünkü bizzat kendisinde güç, kuvvet, şuur görmeyip, Avrupalılara devlet kurdurmaya kalkan bir toplumun başarı sağlaması imkânsızdır. Bu bakımdan Dr. Hepworth, otonomi fikrini Ermenilere telkin eden, onları bu yolda kışkırtanların asil sorumlu olduklarını söylüyor.

Muhabir, ikinci sebep olarak da iki toplum arasındaki karakter farkını görüyor. O, karakterlerin önemli olduğunu şu cümleler ile dile getiriyor: "... iki halk arasındaki mücadele onların karakterlerinden kaynaklanıyor. Eğer siz bu noktayı hesaba katarsanız ve ona sahip olduğu önemi verirsiniz, üzücü mücadelenin anahtarını elde edersiniz. Bunu yapmadıkça olaya bakışınız ne mantıklı, ne de memnuniyet verici olur." Bundan sonra iki halkın karakterleri hakkında malûmat veriyor.

Ermenilerin Hususiyetleri: Ermeniler atalarıyla övünürler. Milli hatıraları Nuh'un Gemisinin Ağrı Dağı'nın tepesine oturduğu günlere kadar uzanır. Yahudiler gibi yakın akraba arasında evlenmezler. Çok uzak bir geçmişte bir hanedanları olmuş, bütün muharebeleri kaybetmişler, askerî yönden güçlendikleri zamanlar her defasında mağlubiyete uğramışlardır. Artık onlar harpçi değiller ve zaten nesiller boyu da olmamışlar. Boyun eğmişliğin er veya geç ortaya çıkaracağı kurnazlık, çekingenlik gibi bütün ayırıcı vasıflarla birlikte başkalarına tâbi kalmış yaratıklardır. Kendilerini savaş yerine ticarete adanmışlardır. Başlangıçta ziraatçi idiler. Fakat kendi mal ve mülklerini koruyamaz hale gelince, daha çok kâr bırakan ve emniyetli olan ticaretle uğraşmaya başladılar. Bu yönde yeteneklerini geliştirdiler. Bugün ticarî üstünlükleri inkâr edilemez. Onlar ticarete çok uyanık bir kavimdir. Aile hayatında ahlâklılırdılar. Fakat iş hayatında onlara çok dikkat etmek gerekir. Müslümanlarda aldatılacağı intibayı daima vardır. Zaten Ermeniler Müslümanlardan intikamlarını, para ve mal alışverişinde onları kandırarak almaktadırlar.

Türklerin Hususiyetleri: Türk'ü dikkatlice inceleyen ve özelliklerini araştıran bir kimse, Osmanlının bugün Avrupa'da işgal etmiş olduğu zayıf mevkiin sebeplerini kolayca anlayabilir. Her şeyden önce Türk, dünyanın en iyi kalpli yaratıklarından biridir. Genellikle sadık ve namusludur. Bir Rum veya Ermeni'den ziyade bir Türk'e güvenirim ve ona itimadım vardır. O, hizmette dikkatli ve son ana kadar insana yardım etmeye çalışır. Gerektiğinde kuru bir ekmek parçasıyla yaşamaya razı, mes'ut ve güçlü bir insandır. Türk imkan ve şartlardan faydalanmasını bilir. Türk at üzerinde yaşamaya razıdır. Atlı bir Türk saygı duyulacak durumdadır. Atını terk ettiği zaman zaafi ortaya çıkar. Türk göçebedir; göçebe idi, göçebe kalacak, zira başka türlü olmayı hor görüyor. İşte Avrupa'da eskiden oynadığı rolün sırrı budur. Türk'ü bulduğunuz herhangi bir yerde; ovada olsun, çölde veya kalabalık şehirlerde olsun, yakından incelerseniz her şeyi göçebe usulüne göre yaptığını ve terakkî dediğimiz şeyden yeni yeni etkilendiğini görürsünüz. O, XVI. yüzyıla hayrandır. XIX. yüzyılı beğenmez. Çünkü, o

sert bir hayat tarzını tercih ediyor. Onda ufacık bir ticarî ihtiras yoktur. Damarlarında aşiret kanı taşıyor. Atalarının usûllerinden pek fazla vazgeçmemiştir. Türklerin medeniyetinde kadının tesiri yoktur. Türk dünyası, erkekler dünyasıdır. Ticarî işlerde az başarılıdır. Bunun içindir ki, Yahudi, Rum, Ermeni ve yabancılar sürüsü Türkiye'nin üzerine çullanarak onu yiyip bitirmekte ve sömürmektedirler. Fakir Türk, bütün servetinin yavaş yavaş kurnaz Ermenilerin eline geçtiğini görmeye mahkûm vaziyettedir.

İki kavmin hususiyetlerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, Dr. Hepworth şu soruları soruyor: O halde iki ırk arasında sürtüşme niçin olmasın? İki ırk birbirine nasıl sempati duysun? Böyle bir sürtüşmeden nasıl kaçınılabılır? Bu soruların cevabını da bulamıyor, zira sürtüşmeyi ve antipatiyi normal karşılıyor. Ayrıca, Türklerle Ermenilerin uzun zaman aynı topraklar üzerinde yaşamayacaklarının basit bir hakikat olduğunu, zira Türklerin kendi menfaatlerini nasıl koruyacaklarını bilemediklerini ve bir kaç sene sonra her şeyin Ermenilerin eline geçeceğini gördüklerini ilâve ediyor.

Dr. Hepworth'un sebep olarak gördüğü karakter farklılıkları, esasında sosyal ve iktisadî farklılıklar ve sürtüşmeler şeklinde kendini göstermiş ve iki toplum arasında derin uçurumlar yaratmıştır. Türklere nazaran sosyal yönden ileri, iktisadî yönden refah içinde olan Ermenilerin olayları başlatması, siyasî istiklâl arzusunun ağır bastığını gösteriyor. İktisadî ve sosyal sebepler Türkler için söz konusudur. Durum bu olunca, büyük devletlerin Ermeniler lehine reform istemesinin tamamen kendi siyasî menfaatleri icabı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Olayların Sorumluları: Amerikalı muhabir olayların sebeplerini çeşitli vesilelerle raporunda anlattıktan sonra, bir de olaylardan kimlerin sorumlu olduğunu araştırıyor. Sorumlu olarak karşısına İngiltere, Rusya ve Ermeni cemiyetleriyle çeteleri çıkıyor. Ayrıca Berlin Anlaşması'nı imzalayan ve meşhur 61. maddeyi koyduran devletleri de sorumlu tutuyor ki, yine başta İngiltere ve Rusya gelmektedir. Dr. Hepworth, Berlin Anlaşması olmamış olsaydı her şey daha iyi olacaktı, zira Avrupa'nın müdahalesi her şeyi daha kötüleştirmiştir şeklinde bir kanaat belirttikten sonra İngiltere ve Rusya'nın sorumluluklarını şu şekilde izah ediyor:

İngiltere'nin Sorumluluğu: İngiltere Ermeni eşkıyasına sığınma hakkı vermekle kalmadı, aynı zamanda onları sempati ile karşıladı, korudu, yardım etti, destek sağladı ve Türkler aleyhine tahrik etti. Ermeni çeteleriyle hem iş, hem de suç ortaklığı yapmaya razı oldu. Çetelere vatansever ve millî

kahraman oldukları fikrini telkin etti. Çeteler bu sıfatlardan faydalanarak Ermeni toplumu üzerinde nüfuz sahibi oldular ve kolay yaşamanın yolunu buldular.

Muhabir, ayrıca bu konuda bir Ermeninin fikrini sorar ve ondan şu cevabı alır: “... *Ah, eskiden biz çok mesuttuk. Çok vergi ödüyordük, fakat büyük ticari avantajlarımız vardı. Biz çok memnun, hatta çok müreffeh idik. Fakat Berlin Anlaşması ve İngiltere'nin işe karışması olmasaydı.. Eğer Avrupa bizimle meşgul olmasaydı, biz bir istikbale sahip olabilirdik, fakat bugünkü durumda, bana öyle geliyor ki, biz mahkûm edilmiş bir toplumuz...*” Görüldüğü üzere, İngiltere'nin sorumluluğu hem bir Amerikalı, hem de bir Ermeni tarafından kabul ediliyor.

Rusya'nın Sorumluluğu: Rusya olaylara omuz silkiyor, fazla meşgul olmaz görünüyor. Çünkü Türkiye'nin olaylardan korkması, paniğe kapılması, zayıflaması onun işine geliyor. Zira Rusya Türkiye'ye elma gözüyle bakıyor ve elma kâfi derecede olgunlaştığında onun eline düşüceğinden emin bulunuyor. Anadolu'da Ermeni ve Türk öldürülmüş veya ölmüş, bu onun için önemli değildir. Rusya sınırlarını çok iyi korur. Fakat Türkiye'ye silahlar ve çeteler geçmek isteyince sınırı korumaktan vazgeçiyor ve görmemezlikten geliyor, onları serbest bırakıyor. Çünkü, Rusya bu silahların ve çetelerin kendi maksadına ve görüşlerine uygun hareket ettiklerinden emindir. Karışık ve çıkmazda bulunan bir Türkiye Rusya'ya uzun yıllardır aradığı fırsatları verebilir. O halde Rusya olayların çıkmasını kolaylaştırması ve kendi menfaati için tahrik etmesi yüzünden sorumludur.

Ermenilerin Sorumluluğu: Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde bulunan Ermeni cemiyetleri ile Doğu Anadolu'da teşekkül etmiş olan çetelerin sorumluluğu bütün Ermeni toplumunu zorla veya ikna yoluyla maceraya sürüklemiş olmalarından ileri gelmektedir. Bunların sorumluluğu hakkında Dr. Hepworth şöyle diyordu: “... *Öldürme olayları Ermeni çetelerinin yüzünden olmuştur. Eğer bunlar olmasalardı veya sessiz dursalardı, asla öldürme hadisesi olmazdı. İnkâr edilmesi imkânsız olan gerçek budur. Bütün karışıklıkları kendileri çıkardılar, fakat neticelerine Ermeni toplumu katlandı, kendileri kaçtılar. Şayet İngiltere ve Rusya'nın sempatisi ve teşviki olmasaydı, bir şey yapamayacak kadar zayıf kalacaklardı...*”

Görüldüğü üzere, olaylar için bir suçlu aranıyorsa bu suçluları Ermenilerin, kendi içlerinde, Rusya ve İngiltere'de aramaları gerekir. Onlar suçu Sultan Abdülhamid'e, daha sonraları da Talât Paşa, Cemal Paşa, Enver Paşa ve Sait Halim Paşa gibi devlet adamlarımızda aramışlardı. Halbuki gerçekte bu şahıslar devlet şuru ile hareket ederek olayları önlemeye çalışmışlardır.

Dr. Hepworth, Ermeni cemiyet ve çetelerinin sorumluluğunu gösteren bir belgeden de bahsediyor. Bu belge Erzurum'da iki muhalif Ermeni eşkiyasının kavgası sonucunda ölenin cebinden çıkmıştır. Belgede, 26 Ocak 1896 ve 13 Ocak 1897 tarihlerinde Ermeni cemiyet ve komitalarının genel toplantılarında alınan kararlar vardır. Toplantıda üç teklif görüşülmüştür. Birincisi harp hazırlıklarını yapabilmek için olaylara, tahriklere suikastlere on yıl için ara verilmesi. Bu teklif çoğunluk tarafından red edilmiştir. İkinci teklif, bir müddet Anadolu'yu sükûnete terk etmek, fakat Balkanlarda huzursuzluğu artırmak ve Osmanlıyı yıpratmak için, Ermeni çetelerini Bulgarlara ve Sırpılara yardıma göndermek. Bu teklif de red edilmiştir. Üçüncü teklif ise, tahriklere, suikastlere, her türlü sabotaja ve teröre ara verilmeden devam edilmelidir. Ayrıca silah, cephane gibi hususlarda Anadolu'daki Ermenilere yardım sürdürülmelidir. Bu teklif ittifakla kabul edilmiştir. Neticede şu kararlar alınmıştır: İsyan durdurulmamalı İstanbul ve vilâyetlerde sürdürülmelidir. Vilâyetlerde hükümetin başına gâileler açacak çete teşkiline hız verilmelidir. Müslüman halk huzursuz edilmeli, öldürülmeli ve göçe zorlanmalıdır. Çeteler dağları işgal etmeli ve ana yolları kesmelidir. Kervanlar ve yolculara saldırılarak, karışıklık çıkarılmalıdır. Ermeni halkı tahrik edilmelidir. Bütün bu kararlar Avrupa'nın müdahalesi gerçekleşinceye kadar aynen uygulanmalıdır. Bu hususlar Ermenilerin sorumluluğu hakkında daha fazla söylenecek bir söz bırakmamaktadır.

Soykırım iddiaları: Bu konuda Dr. Hepworth, tarafsız olduğuna inandığı ve uzun yıllar Türkiye'de yaşamış olan Trabzon'daki Amerikan misyon şefinin görüşlerine başvuruyor. Muhabir bu kimsenin adını vermiyor, fakat tercüme eden Léon Krajewski bu kişinin muhtemelen Amerikan misyon şefi olduğunu dip notta belirtiyor. Misyon şefinin ifadesi özetle şundan ibarettir: “... *Katli olaylarını Ermeniler yaptı, dolayısıyla cezaya çarptırılmaları gerekirdi. Fakat, insan öldürmekte Türkler dünyada yalnız değildir. Onların hareketi diğer milletlerinkinden daha kötü sayılmaz. Meselâ Rus tarihinde benzer pek çok olay hatırlıyorum. Daha yirmi yıl evvel, 1877'de General Skobelev, İstanbul'a göç eden ve münhasıran kadın ve çocuklardan ibaret olan 100.000 kişilik bir kabile üzerine süvarilerini saldırtmıştır. Bu, Ocak ayında olmuştur. Bütün kabile dağlarda ve Meriç sularında soğuktan ve açlıktan tamamen yok olmaya terk edilmiştir. Bu, sadece bir örnektir. Bir kaç kişinin hareketlerinden dolayı bir ırkı, yani Türkleri tamamen suçlu bulan Oriyantalizm'dir. İngiltere, Hindistan'da yaptıklarını inkâr edebilir mi? Fransa, 1871 Paris komününde bir günde çocuk, kadın, erkek, ihtiyar, genç demeden binlerce insanı katletti. Yine Rusya, bir Polonyalı kaçağı sadece bir gece saklayan Polonya köyünü tamamen yok etmedi mi? Bu bakımdan Türklerin diğer milletlerden daha günâhkâr olduğunu söylemek doğru değildir....”*

“Amerikan kamuoyunun genel kanaatı; ki, daha evvel bu kanaatı ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik sözkonusu değilken, hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi inanıyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davransalardı yeryüzünde bir tek Ermeni bırakmazlardı.” Gerçekten de olayların sebebi, Avrupalıların zannetikleri gibi, Türklerin dinî taassubu, barbarlığı, ırk düşmanlığı olsaydı, 1071 den 1900'lere kadar Anadolu'da bir Ermeni kalmazdı; muhtemelen Ermeni adı bile unutulur giderdi.

KURTULUŞ SAVAŞINDA DEMİRYOLCULUK

V

ZİYA GÜREL

YAKIT SORUNU

“Ankara İtilâfnamesi”, yurt çapındaki öneminden ayrı olarak; yurt dışından ve yurdumuzun öteki köşelerinden gereksindiği malzemeleri Mersin Limanı yolu ile getirtmeyi sağlamış olması bakımından Demiryolu işletmeciliğimiz için, ayrıca bir önem taşımakta idi. Adana, Tarsus ve Mersin canlı piyasaları ile doğrudan bağlantı kuran Demiryolları İdaresi, buralarda tüccar ve fabrikatörler elinde, işletme için en büyük önemi taşıyan, satışı arzedilmiş maden kömürleri bulmuştur. Nitekim Genel Müdürlükten Nafia Vekâletine gönderilen 7.1.1338 (1922) tarihli bir telgraf, Mersin’de bir tüccarda bulunan 250 ton “tuğla halindeki” maden kömürünün satın alınarak bir kısmının getirtilip kullanılmasına başlanıldığını bildirmektedir. Bu zaman, Umum Müdürlüğün Konya’da işe başladığı zamandır. Bu sıralarda, Fransız Demiryollarından ileride geri verilmek üzere 500 ton kömür alınmıştır. İskenderun’dan getirtilen bu kömürlerin teslim alınmaya başlanıldığı Nafia Vekillğine gönderilen 10.1.1338 tarihli telgraftan anlaşılmaktadır. Bu telgrafta, Ereğli kömürlerinin getirtilmesini sağlamak için Hâmit Bey’in İstanbul’da girişimlerde bulunduğu, fakat sonuçtan henüz bir bilgi alınamadığı da kaydedilmektedir¹. Fransız Demiryolları idaresinden vagon ve lokomotif kiralınmasında ve ödünç beşyüz ton kömür alınmasında aracılığına başvurulmuş olduğu anlaşılan, Franklen Buyyon’un bu konuda da aracılığından yararlanıldığı görülmektedir. Franklen Buyyon; Ereğli kömürlerinin Fransız vapurlarıyla Mersin’e taşınmasında Yunanlıların herhangi bir şekilde saldırıda bulunamayacaklarını, bu konu üzerinde İstanbul’da Mösyö Vil ile Hâmid Bey’in görüşmeler yapmasının kararlaştırıldığını, Mersin’deki Fransız Gemi Ortaklığının bir adamının bu iş için İstanbul’a gittiğini bildirmiştir. Buna dayanılarak Umum Müdürlükten Nafia Vekâletine gönderilen bir yazıda Hâmid Bey’in bu duruma dikkatinin çekilmesi ile birlikte, Ereğli

¹ İstanbul’da Hilâli Ahmer (Kızılay) ikinci Reisi olan Hâmid Bey’in Ankara’nın gizli ve özel temsilciliğini yaptığı anlaşılmaktadır.

Kömürlerinin getirilmesi sorunu ile Vekâlet'in doğrudan uğraşması istenilmiştir.

Öte yandan, Kardif kömürleri satmak isteyenlerin önerileri de başlamış olduğundan Umum Müdürlük, Zonguldak'da M.Müdafaa Vekâleti müteahhitlerinden M.Ali Bey'den Kardif kömür cinsleri ile bunların o sıradaki fiyatları hakkında bilgi istemiştir.

Kömür satmak isteyenler çoğalmış ise de malî durum bunları karşılamaya elverişli hâle gelememiştir. Kardif kömürü stokunu tonu 30 liradan vermek isteyen kimseye, elde para bulunmadığından, Ankara ile görüşme için biraz beklemesi istenilmiştir. Fakat, bu girişimin de sonu gelmemiştir.

Askerlik bakımından, ileride yapılacak önemli taşımaların yakıtlarının şimdiden depo edilmesi gereği, Demiryolları İdaresinin süregelen uyarılarına ek olarak Hat Askerî Komiserliğince de üst makamlara bildirilmekte olduğu anlaşılmıştır. Bu zorlamalara rağmen; öteki koşulların uygun ve elverişli olduğu şu sıralarda, kömür alıp depo etmek gibi en gerekli bir işin yapılmasına, malî durumun elvermediği görülmektedir.

Nafia Vekâletine gönderilen 21.1.1338 (1922) tarihli ve "harp" işaretli şifrede, Ordunun yoğun taşıma işleri çıktığından odun yakmanın, bu görevi "Kömür" gibi sağlamayacağı, bir vagon kömüre altı vagon odun karşılık verebileceğinden, yalnız odunla işletme yapılırsa, hat üzerinde odun depoları da kurmak gerekeceği, ayrıca, bu odun vagonlarını taşımak için makine sayısının da yeterli olmadığı, birçok kömür satışı önerileri arasında Mersin'de vagona teslim koşullu tonu 27 liradan Kardif kömürünü alabilmek için bankaya yatırılacak para bulunmadığı hususları açıklanmaktadır.

Ereğli-Zonguldak Kömürü:

24.1.1338 tarihli Nafia Vekâletinin telgrafında; Zonguldak Osmanlı Kömür Şirketinden dört bin ton kömürün satın alınmasına karar verildiği, tonunun Mersin vagona teslim olarak 15,5 lira olduğu, vapur ücretine verilmek üzere Maliyeden İdareye gönderilecek on bin liranın Zonguldak Mutasarrıflığı aracılığı ile şirkete verilmek üzere hemen gönderilmesi istenilmektedir. Garp Cephesi Kumandanlığı da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'den kendisine gönderilmiş olan bu konudaki şifre telgrafı, demiryolları idaresine göndermiştir. Bu şifrede Nafia Vekâletince Zonguldak'tan alınan ve işlemleri bitmek üzere olan kömürün, önemli ve acele taşımalar için elde bulundurulmasının ve odun depo edilmesi işine hız verilmesinin Nafia Vekâletine tebliğ edildiği bildirilmektedir.

Zonguldak kömürü alımı işleriyle kendisinin meşgul olması dileği üzerine, Nafia Vekâletinin bu alanda çalışmalar yaptığı görülmektedir. Zonguldak Osmanlı Kömür Şirketi ile, iki ay içinde sekiz bin ton kömürün teslimi üzerine bir mukavele yapıldığı; 48 bin lira tutacak olan navlun bedelinin, teslim edilenler oranında peşin verilmesi koşulu ile kömür bedeli olan 76 bin liranın Şirketin Gümrük İdaresine olan borcundan düşüleceği açıklanan Nafia Vekâletinin bir yazısından, 1750 ton kömür yüklü bir vapurun da Mersin Limanına doğru yola çıktığı anlaşılmaktadır.

O sıralarda, Demiryollarına kömür getirmekte olan Fransız bandıralı Espuvar adlı vapurun 5.2.1338 tarihinde Zonguldak'tan yola çıktığı fakat, yolda Yunanlılar tarafından el konarak Pire Limanına götürüldüğü haber alınmıştır. Öte yandan; Adana Valiliğine gelen bir yazıdan, Fransız bandıralı Espuvar adlı geminin Yunanlılarca Pire Limanına götürüldüğünün İstanbul'da Fransız Kuvvetlerinin kumandanı olan General Pelle tarafından haber verildiği; kurtarma işi ile kendisinin ilgileneceğini, kömürlerin Fransız işgal bölgesine ait olduğunun ileri sürüleceğini, bundan sonra kömürlerin İskenderun'da Bağdat Kumpanyası adına getirilmesini istediği anlaşılmaktadır.

7.3.1338 tarihli telgrafı ile Adana Valisi Hâmid Bey; Espuvar gemisinin Yunanlılarca geri verildiği, boşaltılmış olan yükünün bedelinin sağlanabildiği haberini vermektedir. Bu gemiden sekiz gün sonra 13.2.1338 tarihinde 2675 ton kömürle Zonguldak'tan yola çıktığı Nafia Vekâletince haber verilen ikinci bir vapura da İtalyan Deniz Kuvvetlerince el konarak, kömürlerini İstanbul'da ucuz fiyatla sattırdıkları anlaşılmıştır.

Bunlara bakarak Ereğli-Zonguldak kömürlerinin getirilmesinden umudunu yitiren Umum Müdür Behiç Bey, bir savaş olasılığı haberlerinin esmekte olduğu anlaşılan Mart ayında, Adana fabrikatörlerinden Rasim Bey adındaki bir kimsenin vermediği kabul ettiği 40 ton kömürün parasının ödenerek hemen alınıp gönderilmesini, İdarenin Mersin mutemedine 19.3.1338 tarihinde bildirmiştir.

Ağırlığı Kadar Altın:

Umum Müdür; bu konu ile en çok ilgilenecek makam olduğu düşüncesi ile Garp Cephesi Kumandanlığına yakıt durumunu açıklayan gizli bir yazı göndermiştir. Birçok Kardif kömürü önerilerini parasızlık yüzünden benimseyemediğini, pahalı diye alınmamış olan Mersin'deki ufak stokların dahi şimdi kalmadığını, bu durumu gözönüne alarak yazışmaya ve müsaade almaya gerek görmeden bin ton Kardif kömürü için yazılı sözleşme yaptığını, bunun için de peşin üç bin lira verdiğini, fakat gerisini ödemek için

para olmadığını; Maliye Vekâletinin İdareye olan 336 yılı borcunu tanımadığını, 337 alacaklarından da para vermediğini, Demiryollarının ise askerî taşımalarından başka bir taşıma yapmadığından ayrıca para kazanmadığını; Ordu taşımalarını durduracak nitelikte olan Maliye Vekâletinin bu tutumunu anlayamadığını belirttiği bu yazısında U. Müdür Behiç Bey, savaş başlarsa gelecek bu Kardif kömürü için “ağırlığı kadar altın değer” demektedir, bu nedenlerle gereken paranın verilmesinin sağlanmasını istemektedir.

Umum Müdür; savaş başlarsa, felâketler karşısında kalmamak için her çareye başvurduğunu bildirerek; 500 tonu Fransız İdaresinden ödünç, ötekileri çeşitli yerlerden olmak üzere 650 ton kömür bulmuş ve taşımaya başlamış olduğunu 21.3.1338 tarihli yazı ile Nafia Vekâletine bildirmiş, para yardımı yapılması için yeniden uyarmalarda bulunmuştur.

Ereğli-Zonguldak Kömürlerinin gelişi:

29.3.1338'de “Ararat” adlı Fransız bandıralı bir gemi ile 1276 ton Ereğli kömürü gelmiştir. Gemide bir Fransız subayı bulunmuş, kömür de Osmanlı Bankası adına yola çıkarılmıştır.

Fransız bandıralı “Rusya” adındaki geminin de 2500 ton kömürle 26.3.1338 tarihinde Zonguldak'tan yola çıktığı öğrenilmiştir. Ararat adındaki geminin boşaltılması için Osmanlı Bankasından borç alındığını bildiren U. Müdür, Rusya adındaki geminin yükü daha çok olduğundan acele para gönderilmezse bunların boşaltılamayacaklarını, bu boşaltmalarla birlikte, gümrükte bekleyen eşya için en az otuz bin lira verilmesini Nafia Vekâletinden istemiştir.

Bu gemilerin getirdikleri kömürün o sıralarda duyulan savaş olasılığının yarattığı sıkıntıları giderdiği anlaşılmaktadır. Behiç Bey'in zamanında hazırlattığı yazışmaların kopyeleri ile birlikte arada notlarını da bulunduran defterlerinden 273 numaralısının 40. sayfasındaki notlarından öğrendiğimize göre; Mart 1338 (1922) içinde Garp Cephesinin istediği taşımalar artmış; günlük 250 ton odun veya 100 ton kömür gerektirecek bir duruma gelmiştir. İdare ise; günde 100 ton odundan fazlasını elde edememektedir. Bu nedenle, günde 150 ton odun veya 100 ton kömür daha gerekmektedir. Behiç Bey: “Mart ortalarında gergin bir şekil alan cephe vaziyeti bu mahrukat buhranı dolayısıyla beni pek korkutmuştu. Her tarafa baş vurulmuş ise de Fabrikatör Rasim Bey'den kırk ton kömürden fazla tedariki mümkün olamamıştır. Ay nihayetine doğru Ararat vapuru ile Zonguldak'tan 1270 ton kömür gelmiş ve böylece buhran zail olmuştur” demektedir

İş Alanında Güvence:

Mart ayında cephedeki gergin durum dolayısıyla kendisinden kırk ton kömür alınmış olan Rasim Bey; İdarenin kömürleri gelmesi üzerine bunlardan 600 tonunun kendisine ödünç olarak verilmesini istemiş ise de Nafia Vekâletinin uygun bulmaması üzerine, bu isteği yerine getirilememiştir. Fakat, Nafia Vekâleti bir müddet sonra Adana ve Havalisi Kumandanlığının önermesi üzerine Rasim Bey'e, satın alacağı kömürden olduğu gibi geri vermesi koşulu ile 200 ton kömür verilmesini buyurmuştur.

Vekâlete verdiği karşılığa, bu emrin kişiliğini kırdığını belirten Behiç Bey, yakıt bunalımının en dar zamanında askerlik gereksinimleri için kendi kişiliğine güvenerek İdareye 40 ton kömür veren Rasim Bey'e karşı verdiği sözü yerine getirmekten kendisini alıkoyarak "kömürün aynen iadesine muvafakat buyrulmamışken..." "... Kumandanlığının bildirmesi üzeri 200 ton kömür verilmesine muvafakatleri âcizlerini müşkül bir vaziyete düşürmüştür" dedikten sonra, bir ticarethane niteliğinde olan İdarenin verdiği sözü tutmazsa, sıkışık zamanlarda etrafın yardımından yoksun kalacağını belirterek: "gerek bu hususta gerek kömür ihraciyesinde (boşaltmasında) verdiğim sözleri ifa edememekten dolayı bundan sonra ne kadar müşkül vaziyet hasıl olursa olsun kimseye itimad üzerine tekliflerde bulunamayacağımı ve zaten bulunsam da kimsenin itimad etmeyeceğini arzederim" demektedir.

Öte yandan; kömür taşımaları için Maliyece Mersin Gümrük Muhasebesine gönderilmiş olan havale böyle bir harcama kaydını taşıdığından, İdareye verilmemiş; kömürün Mersin - Yenice arası taşınmasına ait belgeleri Fransız İdaresinin muhasebeye vermesi yolu ile sarf yapılabileceği Gümrük muhasebesince bildirilmiştir. Alacaklı olan Fransız Demiryolu idaresine durum bildirilmiştir. Durum Nafia Vekâletine de yazılmıştır.

İdarenin iki bin ton kömürünün Zonguldak'tan İskenderun'a geldiği anlaşılmıştır. Yunanlıların gemileri çevirme girişimlerine karşı geminin yük kâğıtlarının İskenderun "Suriye Bankası" direktörlüğüne düzenleneceği önceden kararlaştırılmıştı. Bu kömürün parası Zonguldak'ta ödenmiş olmasına rağmen, yeniden Suriye Bankasına yatırılması önerisi alınmıştır. Bunun doğru olamayacağı gemi kaptanına bildirilmiştir. Bir hafta sonra Mersin Limanına gelecek olan geminin boşaltılması için 20 bin lira gönderilmesi Nafia Vekâletine yazılmıştır.

Yeni bir Kardif Kömürü Önerisi:

Nafia Vekâletinden gelen 13.5.1338 tarihli yazıda; Mersin iskelesinde teslim ve karşılığı akredetif olarak bankaya verilmek koşulu ile tonu 20 liradan onbin ton kripile Kardif kömürü önerildiği bildirilmekte “cihet-i mâlisi burada Maliye Vekâleti ile halledileceğine nazaran” denilerek İdarenin istediği miktar ile başka bir taahhüt olup olmadığı sorulmaktadır.

Buna karşılık olan 16.5.1338 tarihli şifresinde U. Müdür; Zonguldak'tan gelmiş ve gelecek olan kömürlerin odunla karışık yakıldığında daha dört beş ay yeteceğini, önceki vapurla gelen kömürün bir kısmının Yenice - Ulukışla arasında vagonlarda durması nedeniyle şomaj ücreti verileceğini, son gelen kömürleri Yenice'de bir yere yığmak zoru doğduğunu, Maliye Vekâleti beş ay sonra lâzım olacak kömür için iki yüz bin lira verebilecek ise, beş aya kadar hareketten düşebilecek olan lokomotiflerin yedek parçaları için hemen yüz bin lira vermesinin daha uygun olacağını ve Mersin'de, şimdiki halde, tonu yirmi liradan aşağı kömür bulmanın kolay olacağını bildirmiştir.

Durum, U. Müdürlükçe Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye 24.5.1338 tarihinde bildirilmiş olduğundan hemen gelen 27.5.1338 tarihli karşılıkta: bu Kardif kömürü sorunundan haberleri olmadığı, bunun Zonguldak yolu açılmadan önce bir tüccarın önermesi üzerine Nafia Vekâletince ele alındığı halde, Zonguldak'tan kömür taşımalarına başlanınca vazgeçilmiş bir girişim olduğunun anlaşıldığı bildirilerek, “memleketimizden kömür celp ve temin edilirken İngiliz kömürleri için on para vermek hiç kimsenin hatırına gelmez efendim” denilmektedir.

Odun Biriktirmek:

Bu arada odun müteahhitlerine de para verilememiştir. Odun, veresiye (askeri) taşımalar için yakıldığı halde, odun kesmek için müteahhitlerden orman vergisi peşin istenilmekte; müteahhitler ise İdareden para alamadıklarından bu vergiyi verememekte, böylece odun sağlamak güç olmaktadır. Odunsuz kalmanın sonucunda ise kömür kullanılmakta olduğundan, bu durumdan dolayı hiçbir sorumluluk alınamayacağı, her vesile ile, Vekâlete bildirilmektedir.

Sakarya Savaşı'nın en bunalımlı zamanlarında, yeterince depo edilmemiş olduğundan, odunsuz ve kömürsüz kalınmasından Adliye Vekâleti gibi bazı vekâletlerden ve dairelerden, Ankara istasyonundaki makineler için toplamı 4 bin kilo odun derlenebildiği, bu konuda yapılmış bir yazışmadan anlaşılmaktadır. Yine bu sırada, hat kenarlarında

bulunabilen ağaçların ve Ankara istasyonundaki ahşap kısımların ve parmaklıkların kesilmiş olduğunu, Recep Zühtü Beyden işittiklerine dayanarak Behiç Bey bize söylemişlerdi. Bir şifresinde U. Müdür Behiç Bey: “Geçen sene İktisat Vekâleti artık ahval kesbi vuzuh etmiştir. Harekâtı askeriye icra edilmeyecektir” diyerek hattın mahrukat tedarikine karşı müşkülât çıkarmış ve âcizlerinin odun tedarikine devamım üzerine beni mahkemeye vermeye kalkışmıştı. O vakit derdimi kimseye anlatamadımdı. Sonra dört muharebe oldu. Her ne kadar son saatte para da müsaade de her şey ibzal edildi. Fakat vakit geçmişti.” diyerek yeniden böyle kötü duruma düşmemek için bu açıklamalarının gözönünde tutulmasını Nafia Vekâletinden istemektedir.

Pozantı’da iki kişi ile günde 120 ton odun üzerinden sözleşme yapılmıştır. Ancak, İdarenin almış olduğu Ruhsatiyenin zamanı 28.1.1338 de bitmiş olduğundan, kesimlere yine engel olunmuştur. Yeniden Ruhsatiye alınması için Adana Valiliğine başvurulmuştur. 7.2.1338 tarihinde de yöre ormanlarından yapılacak kesim için Akşehir Kaymakamlığına yapılan başvuruda İdarenin bu yöredeki ihtiyacının günlük 20 ton olduğu yazılıdır.

Odukların taşınması sırasında hırsızlıklara engel olunması için bundan sonra odun vagonlarının nöbetçiler tarafından korunacağı, vagonlardan odun çalmak isteyenlere, kim olurlarsa olsunlar, nöbetçilerce hemen ateş edilmesi emri verildiğinin bütün müstahdemlere duyurulması 7.2.1338 tarihli bir genelge ile bildirilmiştir. Bunun için Menzil Müfettişliğinden silahlı 13 er alınmıştır. Bunlardan, görevlendirdikleri vagonları tam getirenlere yarım lira ikramiye verilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Odun müteahhitlerinin işçilerinden büyük bir kısmı askere alındığından, müteahhitlerin vermekte oldukları odunlar azalmaya başlamış bulunmaktadır. Bu işçilerin tecilleri, Nafia Vekâletine ve Garp Cephesine yazılmıştır. Bunların tecilleri hakkında Adana Askerlik Kalemi Reisliğine Millî Müdafaa Vekâletinden 15.4.1338 tarihli bir emir gelmiştir. Ancak; U. Müdürlüğün bir şifresinde belirttiği gibi, askerî taşımaların olağanüstü arttığı bir sırada “Şimendiferlerin bu gün ne için çalıştığını bilmiyorlarmış gibi” davrananlar yüzünden “bir defa iş bozulmakta sonra bunları yerine getirmek çok müşkül” olmaktadır.

MALZEME

Kırk Camlar:

Demiryolları Kurumunu, her bakımdan düşmüş olduğu kötü durumdan kurtarmak, ve savaşta, ordumuzun isteyeceği taşımaları

yapabilecek bir seviyeye getirmek için çeşitli yönlerden çalışmak, en küçük sanılan işler üzerine titizlikle durmak, en küçük eksikleri tamamlamak gerekmektedir.

8.1.1338 tarihinde Yol Dairesine: “Makas ve işaret fenerlerinin camı kırılmış, Konya’da küçük boy cam varmış. Ne renkte ve ne miktar cam satın alınmak lâzımsa bildirilmesi” buyruğunu veren Umum Müdür Behiç Bey, “lokomotif fenerlerinin yakılması için ne lâzımsa yapılmasını ve istenilmesini” de 17.1.1338 tarihli yazı ile Cer İşleri Başmüfettişliğine bildirmek ve yine bu arada, telgraf bandı mürekkebinin de Adana Fransız Demiryolu İdaresinden istemek gereğini duymuştur. İkinci defa işe başladığı zamana rastlayan bu haller, durumu belirleyen birer örnek olmaktadır. Kolayca yapılması olanağı bulunan makas ve işaret fenerlerinin camları kırık durmakta olduğuna ve lokomotiflerin fenerlerinin yanmadığına bakarak, onarılması ayrıca bir ustalığı ve özel bir beceriyi ve Avrupa’dan getirilecek malzemeyi gerektiren işlerin, o sırada, ne durumda olduğunu kestirmek zor olmamaktadır.

İhtisas, gayrimüslim memurlar; malzeme ise, para ve zaman sorunları ile ilgili bulunmaktadır. “Ankara İtilâfnamesi” ile Mersin yolunun açılmış bulunması, istanbul ve Avrupa ile her türlü ticarî ilişkilerin kurulmasına olanak vermiş olduğundan, gerekli malzemenin ve yedek parçaların satın alınması ve getirilmesi için parasızlıktan başka belli başlı bir engel kalmamıştır. Bu nedenle, malzeme sorunu ile malî sorun birbirinden ayrılmamaktadırlar. Bununla birlikte; ismarlamaların tarz ve niteliklerinden doğan bir takım özellikler de ortada bulunmaktadır.

İtalya’ya İsmarlananlar:

Anadolu-Bağdat Demiryolları İşletmelerine Millî Hükûmetçe el konulmuş olduğu sıralarda (1921), İşletmenin ilerideki durumu da gözönüne alınarak Avrupa’dan bir kısım malzeme ve yedek parça getirilmesi gerekli görülmüştür. O sırada, böyle bir satın alma işine; coğrafi yakınlığı ve Anadolu Millî Hükûmetine sempati göstermesi bakımından en elverişli yer, İtalya olmaktadır. Bu nedenlerle, 1337 yılında Hükûmetçe gerekli birtakım eşya ve malzemeyi satın alma maksadıyla Saruhan Milletvekili Reşat ve Kozan Milletvekili Mustafa beylerden kurulu bir komisyon İtalya’ya gönderilirken, yanlarına Demiryolları İdaresinden bir Mühendis verilerek, bu Komisyona, düzenlenmiş listeye göre demiryolu malzemesi satın alma yetkisi de verilmişti.

Komisyonun; İtalya’da iş yapmakta olan Komisyoncu Nuri Aziz ve Ortakları aracılığı ile satın aldıkları malzeme, o sırada Mersin yolu kapalı

olduğundan, yurda Antalya yolu ile gönderilmiştir. Fakat, bu malzemenin çoğu, savaşlar dolayısıyla, yollarda kalmış, İdare bunlarla ilgilenmemiştir. Bir kısmı Antalya'da bekletilen malzemenin bir kısmı da Eskişehir'e gelmiş ve vagon içinde Ankara'ya kadar getirilmiştir.

Antalya'da bekletilen bu eşyayı getirtmek üzere İdarece gönderilen bir memur, Antalya'da bekletilmiş bu eşyayı Mersin'e göndermek üzere vapura yükletirken, büyük bir kısmı kırık olan 19 ton ateş tuğlasının vapur yükleme ve boşaltılmasında tamamen hurdalaşacağını düşünerek bunları motorlu gemi ile göndermeyi U. Müdürlüğe önermiştir. Bunlara verilen müsaadenin yanına U. Müdürlükçe camlar da eklenmiştir. Fakat Konya'ya gelen bu 13 sandık camın, yollardaki titizliklere rağmen; yüzde sekseninin kırık olduğu görülmüştür. "Bu camların böyle yüzde yüze yakın bir nisbette kırılmasına sebep, sandıkların gayet fena ambalaj edilmesidir." denilerek, bu durumun satın almayı yapan Komisyon üyeleri Milletvekili Süreyya ve Mustafa beylere sorularak, zararın hangi tarafa ait olacağını belirlenmesi Nafia Vekâletine bildirilmiştir.

Milletvekili Süreyya ve Mustafa beylerin verdikleri karşılıklıta; İtalya'dan dönüşlerinde, Antalya'ya çıkan eşyadan bir kısmının yol üzerinde, sahipsiz, perişan bir halde bırakılmış olduğunu gördüklerini bildirerek, kuşku duyulan paketlerin, hemen orada, memuru önünde açılarak, kırık ve bozuk olanlar hakkında zabıt tutulması gerekirken, aradan bir yıl geçtikten sonra ve Konya'da tutulan zabıt varakasının ne derece hukukî değer taşıyacağını bilinemeyeceği; biri âdi biri savaş olmak üzere iki sigorta yaptırıldığından, gerekli kâğıtlarla Nuri Aziz Bey'e başvurulmasını bildirdikleri, Vekâletten gelen yazıdan anlaşılmaktadır. Bu eşyayı getiren vapurun Antalya'ya geldiği 6.6.1337 tarihinde camların kırılmış bir durumda olduğuna dair zamanında Gümrük memurlarıyla birlikte tutulmuş zabıt varakasının bir sureti Nuri Aziz Bey'e gönderilerek Sigorta işlemine başlanılmıştır.

Yeni ve Eski Siparişler:

Roma Mümessilimiz olarak İtalya'ya gidecek olan Celalettin Arif Bey'den; İtalya'dan malzeme alınması işi ile fiyatlar üzerinde bilgi göndermesi istenilmiş olduğundan Konya'dan geçerken ısmarlanacakların listesinin kendisine verilmesine müsaade istenilmiş ve eski siparişten gelmeyenlerin de araştırmasının rica edilmesi Nafia Vekâletine bildirilmiştir. 4.2.1338'de Konya'dan geçen Celalettin Arif Bey'e gereksinen malzemenin listesi verilmiştir. Geçen yıl sipariş edildiği halde, para yetersizliği nedeniyle alınamamış olan Plaques Tubulaires için Nuri Aziz ve

Ortakları adına Antalya'daki Banko di Roma aracılığı ile 350 bin lired gönderildiği, bunların sevkinin çabuklaştırılması ve geri kalan paranın iadesinin sağlanması rica olunmuştur.

Celalettin Arif Bey'den gelen 13.3.1338 tarihli mektupta, hemen gönderilmesi istenilen malzemenin doğrudan Almanya'daki fabrikalara ısmarlanması işinin İtalya'daki tüccarlarımızdan Ziya Bey'e verildiği; listedeki öteki eşyaların, markın büyük değişimleri dolayısıyla, bir memur eliyle Almanya'dan birer birer satın alınmasının en doğru yol olacağı, Almanya'dan Türkiye'ye mal göndermek yasak olduğundan, bu işe itilâf devletleri uyruklarından birinin adının kullanılması ile girişilmesi gibi bir çare aranması gerektiği bildirilmektedir.

Önceden ısmarlanmış olanlardan arta kalmış Plâques Tubulaires'ler gelmiş ise de, resimleri de gönderilmiş olmasına rağmen; bunların âdi bakır levha halinde oldukları ve gerekli deliklerinin bulunmadığı, projelerine göre değiştirilmelerinin hem birçok masrafı gerektireceği hem de Konya atelyesinde olamayacağı; iki ucundan katlanmaya bile tahammül edemeyip çatladıkları ve lokomotif cidarları için de elverişsiz oldukları, hiçbir demiryolu idaresinin fenni şartlarına uymayan bu levhalar üzerinde ne gibi muamele yapılacağı Vekâletten sorulmuştur.

Öte yandan; geçan seneki satın almalar arasında İtalya'dan Antalya'ya gönderilmiş ve oradan da Konya'ya getirilmiş "Sürşoför" borularının hiçbirinin makinelere uymadığı görülmüştür. Uzun gelmekte olduklarından kesilip kaynak yapılmaları halinde, haddeden geçirilmiş olan bu boruların sık sık patlayacakları anlaşılmıştır.

Komisyoncu Nuri Aziz ve Ortaklarına bir mektup gönderilerek, kazan ve sürşoför borularının uygunsuzluğu açıklanmış, geri almaları için bunların İdare mağazalarında bekletildikleri bildirilmiş, karşılığı olan 37828 liredin, bu boruların uygun olanlarını satın alacak olan Roma Mümessilimiz Celalettin Arif Bey emrinde bulundurulması istenilmiştir.

Roma Mümessilimiz C. Arif Bey 8.6.1338 tarihli mektubunda, boruların bu durumundan Nuri Aziz'i sorumlu tutmanın doğru olmayacağı, bu suçun İdareden (Satın Alma Komisyonu ile birlikte) gönderilmiş bulunan Mühendis Necip Bey'in (O sırada Ankara İşletmesi Müfettiş vekilidir) olduğu, zira; bu boruların, onun altını imza ederek verdiği resimlere uygun olduğu bildirilmektedir. Plaques Tubulaires'ler konusunda incelemesinin sürdüğünü de sözlerine eklemektedir.

Lokomotiflerin onarımları:

Garp Cephesinin istediği taşımaların yapılamadığı konusunda dolaşan bir haberi soran Nafia Vekâletine verdiği 22.1.1338 (1922) tarihli karşılıktta, Almanya'dan satın alınacak malzemenin ısmarlanmasındaki gecikmenin her dakikasının memleket savunmasını durduracak önemde olduğunu bildiren U. Müdür: "Bütün lokomotifler yakın bir gelecekte kâmilen duracaklardır." demektedir. U. Müdür, Garp Cephesi Kumandanlığını ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğini de bu konu ile ilgilendirmek için girişimlerde bulunmuştur.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinden Garp Cephesi Kumandanlığına gelen bir şifrede; Almanya'dan getirilecek malzeme ve yedek parçalar için 200 bin liranın birden verilmesine şimdiki malî durumun elverişli olmadığı, her şey göze alınarak buna girişilse bile bunun aylar sonra verimli olabileceği, bu nedenlerle Konya hattındaki 23 makinenin; Ankara'da kapalı vagonlarda bulunan malzemededen olduğu gibi, Ankara'da âtil kalan lokomotiflerin sökülerek Konya'ya getirilecek parçalarından yararlanmak yolu ile onarımlarını hızlandırmanın daha uygun olacağı belirtilmiştir.

Buna karşı, Cer İşleri Başmühendisi Eşref Bey'in 26.1.1338 tarihli raporunun bir kopyesi, Umum Müdürlüğün 7.2.1338 tarihli yazısı ile gereken makamlara iletilmek üzere, Hat Askerî Komiserliğine gönderilmiştir. Bu raporda, bu konuya karşılık olan açıklamalar vardır.

Başmühendis Eşref Bey raporunda: Zaferle biten son savaştan (Sakarya savaşı) önce bütün askerî taşımalar Afyon-Eskişehir üzerinden yapıldığından, hattın en iyi makineleriyle vagonlarının o kısımda toplandığını, bu nedenle savaş sonunda Konya kısmında kötü makinelerin kaldığını, Eskişehir elden çıkınca bunların büyük ve esaslı onarımlarının yapılamadığını; makine azlığının, bunların servisten dönüşlerinde lavajlarına ve onarımlarına zaman kalmadan yine servise çıkmalarına ve böylece büsbütün harap olmalarına neden olduğunu, gerekli malzeme ve yedek parça listesini bundan sekiz ay önce Avrupa'dan fiyat da getirtmek yoluyla hazırlamış oldukları halde Vekâletin bu ısmarlamaya girişmediğini bildirmekte ve bu konuda uyarıcı rapor verdikçe (bu gün sipariş edilse bile gelmesi uzun zamana bağlıdır) denilmekte olmasını doğru bulmadığını belirtmektedir.

Rapordan; Ankara'daki lokomotiflerin genellikle Konya'dakilerle aynı marka olmadıklarından, parçalarından yedek olarak yararlanılamayacağı, lokomotif tekerleklerini Ankara'dan kara yolu ile Konya'ya taşıyacak bir aracın o sıralarda Anadolu'da bulunmadığı, Ankara'daki vagonlarda

bulunan eşya ve malzemenin bilindiği, Ankara'dan Konya'ya gelirken bu malzemelerden seçilenlerle dolu bir vagon, Konya hattına taşınmak üzere, Polatlı'ya kadar getirilmiş ise de, karayolu taşıt araçlarının yokluğundan ve birçok başvurulara rağmen Garp Cephesince yardım edilmediğinden vagonun Ankara'ya geri gönderilmiş olduğu, sonradan, bu vagondaki malzemedan 83 kiloluk bir Metal Antifriksiyon'un Ankara'dan özel bir memur eşliği ile Konya'ya 60 lira taşıt ücreti ödenerek getirilebildiği, bu nedenlerle Ankara'daki malzemeyi getirtmeğe kalkmaktansa, bu malzeme-yi İstanbul veya Avrupa'ya ısmarlamanın daha ucuz ve daha kolay olacağı anlaşılmaktadır.

Eşref Bey'in raporunun, yalnız odunla işlemleri sonucu olarak lokomotiflerin makinelerinde oluşan ârizaları anlatan kısmı, o günlerin koşullarını belirtmesi bakımından önemli bulunmuştur: "... makinelerin boru aynaları ve kazan borularıyla antrtuvasları pek fena halde olduğundan odunla ısıtılan işbu lokomotifler, odunların yaş olması hasebiyle bir türlü istim yapamadıkları gibi odun ateşinin zayıf olmasından, rampaları çıkmağa mecbur olan lokomotifler rampalarda istim yapmak için müteaddit defa tevakkufa mecbur olup istim yaptıktan sonra hareketle kazana su çekince derakap istim 4-5 atmosfer düştüğünden tekrar tevakkufa mecbur olur ve bu yüzden yani istimin âni olarak düşmesinden zayıf olan boru aynası, borular ve antrtuvaslar akar, trenler de yollarda kahr. Veyahut beş saatlik mesafeyi üç misli bir zamanda alır."

Kurtasiyecilik:

Garp Cephesi, Demiryolları İdaresinin görüşüne uymuş ve buna göre Erkân-ı Harbiye-i umumiye Reisliğine mütalaasını bildirmiştir. Alınan karşılıklıta, yedek parçaların Almanya'dan getirtilmesinin Nafia Vekâletine yazıldığı bildirilmektedir. Nafia Vekâleti de Almanya'ya yapılacak ısmarlama-lar için elli bin liranın sağlanmasının Maliye Vekâletine yazıldığını bildirmektedir. Ocak ayı içindeki bu yazışmalara rağmen; mart ayı başına kadar bu konuda hiçbir girişimde bulunulamamış olduğu görülmektedir. U. Müdürlük, 8 Mart tarihli bir yazısında, Ankara hattındaki lokomotifleri katmadan yapılan yeni bir hesapta, Konya'daki makinelerin yedek parçalarının 60-70 bin lira ile bir dereceye kadar ikmal edilebileceğini, bununla birlikte Konya'daki atelyenin de genişletilebileceğini, dört aydan önce gele-meyecek olan bu malzemenin bedelinden 30 bin lirasının bankaya yatırılması yolu ile hemen ısmarlanabileceğini, malın tesellümünde ödenecek kısmının büyük sıkıntı vermeyecek miktarda olduğunu belirterek, lokomotif sorunu düzeltilemez duruma düşmeden 30 bin liranın Osmanlı Bankasına

yatırılmasını istemektedir. Bu yazıdan sonra 20 Nisan tarihli bir yazıda; iki gün içinde dört makinenin onarımına alınmasından, Ereğli ve Pozantı depolarındaki makinelerin her yoldan dönüşlerinde 8-10 saatlik onarım gerektirir bir duruma geldiklerinden söz edilerek, en önemli zamanlarda kötü sonuçlar alınmakta olduğuna dikkati çekmektedir.

20.4.1338 tarihli “gizli ve zate mahsus” işaretli olarak Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine gönderdiği bir yazıda U. Müdür, makine ve vagonları en çok yoran ve yıpratın yerin Yenice-Ulukışla rampası olduğunu, “Bilemedik” denilen yerden taşınan 200 vagonluk dekovil malzemesi (Azariköy dekovil hattı için) ile Ordu iaşesi için hayvan taşımalarına ek olarak 500 vagonluk kömür ve her ay 300 vagonluk odun taşımalarının makine ve vagonları pek yıpratmış olduğunu belirttikten sonra “bunların tamirine gerekli malzeme bir an önce tedarik edilmezse Zat-ı Devletlerini temin ederim ki” diyerek yakında hattın taşıma gücünün pek azalacağını ve belli olmayan yakın bir gelecekte duruvereceğini bildirmektedir.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinden gelen 18.5.1338 tarihli şifrede; yedek parçalar için Maliye Vekâletince Adana Rejisine 100 bin, Konya’ya 30 bin liralık havaleler verildiği bildirilmektedir. Buna verdiği karşılıkta “Kağıt üzerinde kalan birçok havalelere rağmen, iki buçuk aydır Maliyeden on para alınmamıştır” demekte olan U. Müdür, Adana Rejisinden bir cevap alınmadığını, Konya’dan ise havalenin verilemeyeceğinin dahi bildirildiğini, böylece, Demiryollarının gelecek bir savaşa hazır bulundurulması ile ilgili bütün çabaların boşa çıktığını yazmaktadır.

Roma Mümessilimiz Celalettin Arif Bey’e ısmarlanan kazan borularının karşılığı olan 50 bin frankın ödenmesine bir türlü olanak bulunmadığına işaret eden U. Müdür Behiç Bey, “Hattın 8 aylık mahrukatı varken İngiliz madenlerinden 200 bin liralık Kardif kömürü” satın alınmasına yatırılacak para bulunacağının Vekâletten bildirilmesine değinerek, şimdi en kesin gereksinimler için para bulunamayışının “sebebe ve hikmetini anlayamıyorum” demektedir.

Fransa’dan Lokomotif Satın Alma:

Nedeni anlaşılmasını sorunlardan biri de, Fransa’dan lokomotif satın alınması önerisi olmaktadır. Paris’teki “Mübayaat-ı Askeriyye Komisyonu” tarafından % 30 peşin, geri kalanı üç yılda ödemek üzere 3.780.000 franka on lokomotif satın alınmak istenilmesi de Maliye Vekâletinin tutumu ile çalışmaktadır. Paris’teki Askerî Satınalma Komisyonunca, resimleri incelenerek pek uygun ve ucuz görülmüş olan bu on lokomotif hakkında

Nafia Vekâleti 22.2.1338 tarihli yazısı ile U. Müdürlükten mütalaa sormaktadır.

6 Mart tarihli yazısında, lokomotiflerin incelenmesine esas olacak soruları bildiren U. Müdür; bu lokomotiflere verilecek ilk taksit parasıyla yedek parça alınsa, hiç kullanılmayan altı makinemizin çalışacağını, ve durmak üzere olan ötekilerin de geleceğinin sağlanmış olacağını belirtmekte, buradaki makineleri kendi hallerine bırakıp başka 10 makine almanın kendi düşüncelerine uymadığını, gelecek bu makinelerin yedek parçaları yoksa az zamanda onların da buradakilerin durumuna düşeceklerini açıklamaktadır. Bu karşılık yazısından yetmiş gün sonra Nafia Vekâletinden gelen 16.5.1338 tarihli yazıda, U. Müdürlüğün bu mütaleasının, gönderilmiş olduğu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinden gelen yazıda, incelemeye esas olacak U. Müdürlüğün sorularının Hariciye Vekâletine yazıldığı, karşılık gelince ayrıca bildirileceği belirtilerek, bu makinelerin alınmasının Nafia Vekâletinin kararına bağlı olduğu, satış önerisi üzerinden üç ay geçtiğinden bunların ilk fiyatlarıyla satın alınıp alınamayacağını bilinemediği; uygun bulunup satın alma kararı verildiği ve elde tahsisat bulunduğu takdirde, gerekenlerle yeniden görüşmeye oturmak üzere, durumun bildirilmesi istenildiği belirtilerek “bu baptaki mütalaanızın işarı temenni olunur efendim” denilmektedir.

Buna verilen 30 Mayıs tarihli karşılıkta; gönderilen resimlerden ve açıklamalardan, külhanları çelik olduğundan savaş içinde yapıldıkları anlaşılmiş olan bu makinelerin, savaş zamanı çalışmış ve yorgun olduklarının kestirilebildiği, külhanlarından başka öteki yerlerinin uygun görüldüğü, ancak kilometrelerinin ve onarıma alınma yıllarının açıklamalardan anlaşılmadığı, bu makinelere verilecek paranın pek azı ile denenmiş ve bütün vasıfları beğenilmiş eldeki makineleri kazanabileceğimiz belirtildikten sonra; eldeki makinelerin gittikçe bozulduğunu, bunlar için ileride yedek parçalar getirtilse bile, küçük atelyelerde her birinin birer birer onarımının çok uzun zaman alacağı, bu nedenle eldeki makine sayısını çoğaltabilmek amacıyla, önerilen bu lokomotiflerden beş adedinin muayene ve denemelerinden sonra alınmalarının uygun olacağı bildirilmiştir.

İstanbul'dan İlk Satın Alma:

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın özellikle istemeleri üzerine kendisine sunduğu 15.2.1338 tarihli raporunda U. Müdür Behiç Bey, “Yenice-Çay kısmı, şimendöfer mefhumunu ifade edecek her şeyden mahrum olduğundan, sorup izin almağa vakit dahi olmadığından” diyerek Ocak (1338) ayı geliri olan 30 bin lira ile bankada kredi açarak İstanbul'a

bir satınalma heyeti gönderdiğini, hemen alınacak malzeme 100 bin lira tutacağından gerekli olan 70 bin liranın sağlanmasına aracı olmasını istemiştir.

Hareket Başkanı Mühendis Zihni Bey ile Atelye Müdürü Ziya Bey'den oluşan bu heyete gerekli paranın gönderilemediği, yardım edilmesi gerektiği Nafia Vekâletine de bildirilmiştir. Makine yağı, elektrik malzemesi, telgraf teli fincan ve pil gibi demiryolları için vazgeçilmez malzemeyi alacak olan bu heyete Maliyeden yardım yapılamamıştır. (Zihni ve Ziya beylerin İstanbul'dan aldıkları dinamo ve seyyar direklerin, Büyük Taarruz'da hat ve köprü onarımlarında geceleri de çalışılmasına olanak sağladığı görülmüştür.)

Yunanlılar vapurlara el uzatmaya başlamışlardır. İstanbul'dan Mersin'e gönderilen 82 parça eşyanın bulunduğu Apazyza adlı vapurun Kıbrıs adası açıklarında Yunanlılarca durdurulup bilinmeyen bir tarafa götürüldüğü haber alınmıştır. Bu yüzden İstanbul'daki satınalma işinden vazgeçilmiştir. Parası, Mersinde eşyanın alınması sırasında ödenmesi yolu ile mal satmak isteyenler varsa ona göre davranılması ve hemen geri dönülmesi, 19.3.1338 tarihinde, heyete bildirmiştir.

İçinde İdarenin 82 sandık eşyası bulunan Apazyza vapurunu Yunanlıların Selanik'e kadar götürdükleri, fakat sonra bırakmak zorunda kaldıkları; Mersin'de teslim koşulu ile satış yapmayı, alış-verişte buldukları firmanın kabul ettiğini; İstanbul'daki heyet, 25.3.1338 tarihli Adapazarı İşletmesi şifresi ile bildirilmiştir.

Apazyza vapuru 29.3.1338'de Mersin limanına gelmiştir.

İdareden İstenilen Malzeme:

Demiryolları İdaresi gereksindiği malzemeyi peşin para ile almak durumunda iken, kendisinden istenilen malzemeyi "mazbata" ile verisiye vermek zorunda kalmaktadır. Garbi Anadolu Menzil Müfettişliği, ordu gereksinmeleri için İdareden "Bidon" istemektedir. Menzil Müfettişliğinin bu isteme yazısına, Vekiller Heyeti kararına dayanan Nafia Vekâletinin emrine göre, İdareden alınacak malzemenin parasının peşin ödenmesi gerektiği karşılığı verilmiştir. Bu karşılık yazıda, İdarenin Millî Savunma hizmetlerinden oluşmuş alacaklarını Maliyeden alamaması dolayısıyla düştüğü malî sıkıntıların buna neden olduğu da açıklanmıştır.

İdare, bu sırada bir genelge ile; şimdilerde veya ileride gerek görülen eski demir, boş bidon, boş sandık gibi eşyanın, satışından yararlanılması için, bir listesinin düzenlenmesini şubelere bildirmiştir.

Bu derece mali sıkıntıda bulunulmasına rağmen; muhacir taşımalarının sorumluluğunu üstüne alarak veresiye yapmış (sonra bunu ödeyecek bir yer bulamamış) olan sayın Behiç Erkin, Garbî Anadolu Müfettişi Kâzım imzası ile gelen acele, gizli ve kişiye işaretli bir yazıya hemen “olur” karşılığını vermiştir. Bidon isteyen yazısından altı gün sonraki, 22.2.1338 tarihini taşıyan Menzil Müfettişliği yazısında: “Ordunun kılınca pek ziyade ihtiyacı vardır. Konya esliha tamirhanesi kılıncı imal etmekte idi. Bu kerre çelik kalmadığı için imalat durmuştur. İdare-i aliyyenizde terk edilmiş vagon yayları ve saire gibi birçok çelik olduğu haber alındığından Umum Müdürlüğünüz ihtiyacından fazlalarının mazbata karşılığı Menzil’e verilmesine müsaadeleri” denilen bu yazıya verilen 1.3.1338 tarihli karşılık yazıda, istenilen çelikleri almak üzere belirlenecek memurun Cer İşleri Başmühendisliğine gönderilmesi bildirilmiştir.

Bu yazıda, ne peşin para istenilmiş ne de “mazbata”dan söz edilmiştir. Böylece, Ordumuzun keskin kılıncına Demiryollarının çeliği de katılmış bulunmaktadır.

KURUÇAY HÖYÜĞÜ KAZILARI 1983 ÇALIŞMA RAPORU

Prof. Dr. REFİK DURU

Kuruçay Höyüğü kazılarının 6. dönem çalışmalarına 31 Temmuz - 11 Ekim 1983 tarihleri arasında devam edilmiştir¹. Kazı alanına batıda F-G/7-8, kuzeyde H-I/5 karelerinin eklenmesiyle 2500 m² yi aşan bir genişliğe ulaşılmış, bu arada D-E/7-9 ve J-I/3-5 plan karelerindeki eski yıllardan biriken atık toprak yığınları, toprak makinalarıyla eteklere yayılmış ve kazı alanı çok düzenli bir görünüm almıştır (Res. 1-4).

H-J/5 karelerindeki çalışmalar sırasında, 6 A Yapı Katına inilirken, höyüğün daha önce kazılmış kesimlerinden bilinen tabakalaşmadan farklı bir durum saptandı². Bu alanda ortaya çıkartılan yapı kalıntıları doğudan

¹ Kazı Kurulu öğrencilerimiz Aysel Demirkıran, Esra Aşçıoğlu, Arzu Çelikkanat, Ali Rıza Yıldız ve Kürşat Demirci ile fotoğraf uzmanı Mimar Sinan Üniversitesi'nden Sayın Yılmaz Kaini'den oluşuyordu. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü temsilcisi Sayın Alaaddin Eryılmaz idi. Kazıları her yıl olduğu gibi EEMGM, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu paraca desteklediler. Burdur Valisi Sayın Ali İhsan Utku, Burdur Müzesi Müdürü meslektaşım Sayın Mehmet Türkmen ve müzedeki diğer meslektaşlarım, Vilayet ve Belediye yetkilileri, Burdur YSE Müdürlüğü her zamanki yardımcı tutumlarını sürdürdüler. Burdur'a gelen Türk Kuşu filosu uçaklarından höyüğün havadan fotoğrafını çekme olanağını buldum. Kazı raporumuzun hazırlanması, çizimlerin yapılması konusunda Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalımızın Araştırma Görevlisi Sayın Gülsün Umurtak'ın yardımlarını gördüm. Yukarıda ismi geçen ve kazımızı gerçekleştirmek konusunda destek ve yardımlarını gördüğüm kişilere içten teşekkürlerimi sunmak isterim. Kazımıza değişik tarihlerde, Norveç Bergen Üniversitesinden Mrs. Randi Haland, Amerika Colombia Üniversitesinden Mr. Sidney Babcock ile Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Başkanı Dr. David French konuk oldular.

² Kazıların eski dönemlerine ait yıllık raporları şunlardır:

Duru Refik, *Kuruçay höyüğü Kazıları. 1978-79 Çalışma Raporu*, İstanbul, 1980 (*Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 2*) (Duru, 1980 olarak kısaltılacaktır)

Duru Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1980 Çalışma Raporu", *An. Ar. VIII* (1980), 1982, s. 1-33 (Duru, 1982 olarak kısaltılacaktır)

Duru Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1981 Çalışma Raporu", *An. Ar. IX* (1983), s. 13-38 (Duru, 1983 a olarak kısaltılacaktır)

Duru Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1982 Çalışma Raporu", *An. Ar. IX* (1983), s. 81-89 (Duru, 1983 b olarak kısaltılacaktır)

batıya, höyüğün eğimine uygun olarak yükselen ve yer yer 6 A yapılarının temelleri üzerindeki 2.5 m.lik moloz içine yapılmışlardı. 4 yapı katı halindeki bu temeller plan ve yapım tekniği açısından Kuruçay'ın çok iyi tanınan Geç Kalkolitik Çağ (GKÇ) mimarlığından farklı özellikler göstermekteydiler. Ayrıca bunların içinde bulunan çanak çömlek topluluğu da değişik nitelikte idiler³. Bu yeni saptanan yapı katları Kuruçay Höyüğü tabakalaşmasının ve hatta kültürel sıralama basamaklarının değiştirilmesi ve yeniden isimlendirilmesini gerektirmektedir. Her kazı mevsimi sonunda edinilen bilgilerin, eskiden bilinenleri bir ölçüde değiştirdiğini göz önünde tutarak, bu yılki değişimleri şimdilik isimlendirmekten kaçınıyoruz. Anlaşılan 'Son Rapor' aşamasına gelindiğinde, tabakalaşma sorunu yeniden ele alınacaktır. Bu raporumuzda 1983 kazısı sonuçlarını kronolojik sıraya uyararak tanıtmakla yetiniyoruz.

Erken Kalkolitik Çağ

Erken Kalkolitik Çağın (EKÇ) mimarlık kalıntıları F boylamında izlendi. Geçen mevsimlerde bazı duvarlarını açtığımız 6. evin⁴ tümüne yakını kazıldı (Res. 5). Kareye yaklaşan planlı, tek odalı yapının içte uzunluğu 6.5 m. kadardır. Her duvarında 1 m. ileriye çıkmış payandaları olan evin tabanında, 20'den fazla değişik ölçülerde ezgi taşına rastlandı. Hele bunlardan bazılarının, birbirleriyle ilgili olduklarını belirtir biçimde sıralanmaları ilginçtir. 7. Yapı Katına ait olan bu yapıya, kuzeyden bitişik bir ikinci yapının bozuk temelleri, anlaşılabilir bir plan vermemiştir. Bu çağın daha eski yapı katlarının kalıntısına, şimdilik yapı katı numarası vermedik. Bunlardan 6. yapının altında kalanı hafif bir kavis yapmaktadır (Res. 6).

Küçük buluntular bakımından fakir olan EKÇ yerleşmelerinde bir iki insan figürünü başı ile çok sayıda boya bezemeli keramik ele geçti. Bunlar Hacılar I ve II-V katlarında bulunanlardan farklı değillerdir⁵. Bu yıl, aynı çağın kabartmalı bir çömleğine ait küçük bir parça da bulunmuştur (Res. 29/1). Hacılar II-V katlarının boya bezek öğelerinden biri olan merdiven bezeğinin, kabartma yapılması ilginç bir uygulamadır.

Geç Kalkolitik Çağ

Çalışmalarımız sırasında 6 A yapılarının temellerinin I/6 karesinde giderek derinleştiği ve birden kesildiği gözlemlendi (Res. 7-9). Höyükteki

³ bk. s.

⁴ Duru, 1983 a, Lev. 2

⁵ Duru, 1980, Lev. 5-7; Duru, 1982, Lev. 6; Duru, 1983 a, Lev. 5

yerleşmenin doğu sınırının bu çağda I boylamı olduğu anlaşılmaktadır. 6 A'nın sözünü ettiğimiz yapılarının doğusunda kalan yapılar daha geç bir çağa aittirler ve aşağıda ayrı olarak ele alınacaklardır.

GKÇ'nin en eski yapı katı olan 6 A'daki gelişmeler G/7 ve H-I/5-6 karelerinde görüldü (Res. 7). 6 A₂ yapı evresinin I/5-6 plan karelerindeki iki evi (XX ve XXI. evler), yarıdan kesilmiş durumda idiler (Res. 9, 11). Evlerin temelleri daha sonraki bir çağda, bu kesimde yapılacak evler için düz bir alan hazırlanırken kesilmiş gibidir. 6 A₂'de bu evler höyüğün doğu yamacında olduklarından sık sık onarım görmüşlerdi ve temeller de giderek derine düşmekteydi. Bu kesim çok bozuk durumda olduğundan yerleşmenin doğu mahallesinin planı tamamlanamamış ve özellikle en dış duvar, savunma duvarının gelişmesi saptanamamıştır. Üst üste yapılmış olan IV ve XI. evlerin her ikisinin de 6 A₂'de kısa aralarla yapıldığını sanıyoruz. XI. evin kuzey duvarındaki aralıklar, kapı olamayacak kadar dardırlar (Res. 10).

XI. XV, XX ve XXI. evlerin çevirdiği açık olan, 6 A₂ süresince bir meydan olarak kullanılmış olmalıdır (Doğu Avlusu-DA). 6 A₁'de alana açılan sokakların duvarlar örülerek kapatıldığı ve DA'nın bir kapalı mekân görünümü kazandığı anlaşılmaktadır. Bu kapatma duvarları, yerleşmenin diğer kesimlerinde olduğu gibi, özensiz ve kabaca yapılmış olup, 6 A₂ duvarlarından biraz daha yukarıda kalmışlardır (Res. 11).

Bu yapı katının 1983'de açılan sonuncu yapısı XXII. evdir (Res. 7, 12). Batı yamaca bakan bu evin önce, kuzeybatı köşesindeki ocağına rastlandı. Ocağın çok ilginç planı, evin tümüyle açılmasını gerektirdi ve yapının büyük bölümü kazılmayacak kısımda kalmasına karşın, büyük bir girme yapılarak açığa çıkartıldı (Res. 13). Dikdörtgen planlı XXII. yapı içinde Kuruçay'da ilk kez görülen, çok değişik özellikleri olan bazı taşınmazların bulunması, bu yapının normal bir konut olamayacağını, buranın bir 'Kutsal Yapı' olması gerektiğini göstermekteydi. Temelleri 30-40 cm. genişlikte ve alışlageldiği üzere, iki taş ile tek sıra örülmüş olan yapının duvarlarının üst kısmı kerpiçle yükseltilmiş ve 2.10 m. yüksekliğe kadar korunmuş durumda idi (Res. 13). Evin ölçüleri 5 x 6.5 m.dir. Kapı aralığı kuzeybatı köşe yakınlarındadır. 1 m. genişlikteki kapının bir kenarında, kapı kasasının oturmasına yarayan bir kil yuva günümüze kadar gelmiştir. Kil sıvalı eşikten düz ayak içeri girilmektedir. Kapının karşısındaki duvarda bir pencere yeri ve kapı ile pencere arasında odanın tam ortasında yuvarlak bir ağaç dikmenin tabana gömülü kısmı kömürleşmiş olarak ele geçmiştir

(Res. 13). Kuzeybatı köşede, ince bir kil duvarla ayrılmış bir bölme vardır ve içi kumla doldurulmuştur. Kuzey duvar dibi boyunca tabanda, kuvvetli bir yangın geçirdiğinden dolayı yüzlerce parçaya ayrılmış, yassı ezgi taşları durmaktaydı. Odanın güney yarısı sıkışık biçimde yerleştirilmiş taşınmazlarla doludur (Res. 12). Tam ortada kerpiç stelli ve önünde ateş yalağı olan bir sunak durmaktadır (Res. 14). Bir iki kırığı dışında sağlam durumdaki stelin yüksekliği 70 cm., kalınlığı 20 cm.dir. Stelin arkasında, bitleştirilmiş kalın bir ağaç dikme vardır ve direğin kille sıvandığı görülmektedir (Res. 15). Böylece odanın uzun ekseninde iki kalın, yuvarlak kesitli ağaç direğin varlığı saptanmış oldu. Stelin arkasında ve odanın güneydoğu köşesinde, yuvarlak planlı bir fırın bulunmaktadır (Res. 14, 16). Şimdiye kadar 6 A, 6 ve 5. Yapı Katlarında, evlerin köşelerinde yıkık durumdaki örneklerini gördüğümüz fırın tipi, 'Kutsal Yapı'da el değmemiş şekilde günümüze kadar gelmiştir. Fırının üzeri 7-8 cm. kalınlıkta bir kil kabuk ile kapanmıştır. Basık kabuk tavanlı fırının batıda bir ağız ve önünde, kenarları hafif yükseltilmiş bir yalağı bulunmaktadır. Fırın ile duvarlar arasında kalan boşluklar çamurla doldurulup sıvanmıştır. Fırının karşı köşesinde, yukarıda sözünü ettiğimiz yalaklı ocak yer almıştır (Res. 17, 18). Ocağın masif olan yüksek kısmı kazı sırasında bozulduğundan, orijinal biçimini tam bilmiyoruz. Ancak yüksek kısımda ateş yandığını izlerden anladık. Ateşin daha sonra, öndeki yalağa alındığı düşünülmelidir.

Bu ocak ile fırının orta kesiminde tabana açılmış 25 cm. çapında ve 20 cm. derinlikte bir çukur vardır (Res. 15). İçi sıvalı olan çukurda ateş izi yoktur. Kutsal Yapı'nın bu kesiminde yer alan sonuncu eşya, stelli sunak ile ocak arasındaki, içbükey kenarlı, dörtgen planlı kilden yapılmış masadır (Res. 15). 25 cm. yüksekliğinde ve üzeri düz olan masanın özenle sıvandığı görülmektedir. Üzerinde herhangi bir yanık izi yoktur.

Buluntu durumlarını yukarıda belirtmeğe çalıştığımız taşınmaz eşyalar, bu yapının günlük kullanım için yapılmadığını açıkça göstermektedir. Bazı dinsel törenlerin yapıldığını varsaydığımız odanın nispeten boş olan kuzey yarısında ve stelli sunak önünde tapınma ve adak sunma işlerinin yapıldığını sanıyoruz. Bu kesimdeki ağaç dikmenin de dini bir rolü olduğu düşünülebilir. Bir hasırla kaplı olduğu anlaşılan taban üzerinde, bazıları pek kırık durumda 15'ten fazla değişik formda kap ele geçtiğini eklemeliyiz. Odanın güneyinde ise, dini tören öncesi bazı hazırlıkların yapıldığı akla gelmektedir. Hatta bu kısmın sunağın arkasındaki ağaçtan itibaren bir hasır perde ile kapatılmış olduğu da düşünülebilir. Tabanı örten hasırın kömürleşmiş kalıntıları, odanın her yerinde bulunuyordu. Hasırın örgüsü,

daha önceki kazı mevsimlerinde bulduğumuz ve çatı üzerini örtmek için kullanıldığını önerdiğimiz örgüden farksızdır ⁶.

Kutsal Yapı bir yangın sonucu çökmüştür. Ancak bu yangından önce yapıda bazı önemli değişikliklerin olduğu gözlenmektedir. Bu değişikliklerin en önemlisi, kapı ve pencere aralıklarının kerpiçle örülerek kapatılmasıdır. Böylece Kutsal Yapı'ya VII. ev tarafındaki sokaktan giriş olanağı kalmamıştır. Buna ek olarak, kapının açılmış olduğu sokak da üç yerinden enine duvarlarla geçişe kapatılmıştır. Bu iki olayın kısa zaman araları ile olduğunu sanıyoruz; ve bu olayı 6 A₁'de tüm yerleşmede görülen benzer uygulama ile paralel kabul ediyoruz.

Yapı çok uzun bir süre kullanılmış olmalıdır. Duvarlarda 20 cm.ye varan kalınlıkta, üstüste yapılmış sıvalar sayılmıştır. Koyu kirli beyaz sıvalar üzerinde herhangi bir boya izine rastlanmamıştır.

1983'te saptanan tabakalaşma

Tepede H-J/5 plan karelerinde ortaya çıkartılan yapı kalıntılarında en doğu kenardaki XVI ve XVII. evler 1982 kazılarında bulunmuş ve 6 A₂ Yapı evresine ait olarak tanıtılmıştı ⁷. İçinde kare planlı ateş yakma yeri, kerpiç steli, duvar diplerinde kanallarla ocakları olan XVII. ev, buluntularıyla bir kutsal yapı niteliğinde idi. Bu yapının taban kodu -5.30 m.dir. Buna bitişik XVI. evin tabanı da -4.75 m. kodundadır. Bu iki evin batısında kazılan XV. ev ise -4.90 m. derinliklerdeydi ve bütün bu evlerin taban yükseklikleri birbirine yakın oluyorlardı. Bu yıl I/5-6 karelerinde derinleşilince XV. evin kuzeydoğu köşesine bitişik olan bazı temellerin -5.45 m. derinliğe düştüğünü ve bu temellerin XVI. evin altına doğru daha da derinleşerek devam ettiğini ve düzenli biçimde kesildiğini gördük (Res. 24). 6 A₂'ye ait olan bu yarısı kesilmiş evlerin 2 m. kadar doğusunda ortaya çıkan evlerin temelleri, böylece açıkça XV. evden daha yeni oluyorlardı. XVI ve XVII. evler ile 1983'te geliştirilen kazılarda ortaya çıkartılan yeni tabakalaşma, birbirinden farklı süreçleri belgeliyordu. Kuruçay'da şimdiye kadar GKÇ olarak tanımladığımız tabakalaşmadan yeni olan bu mimarlık kalıntıları 4 yapı katı halindedir ve GKÇ'nin ilerlemiş bir evresine aittir.

1. Yapı Evresi: 1982 raporumuzda *Kutsal Yapı* olarak nitelenen XVII. evin kerpiç üst yapısını kaldırdığımızda, taş temellerin üstte görülen plandan farklı biçimde XVI. evin altında devam ettiğini gördük (Res. 19,

⁶ Duru, 1983 a, Lev. 15/2

⁷ Duru, 1983 b, s. 86 v.d.d., Lev. 3

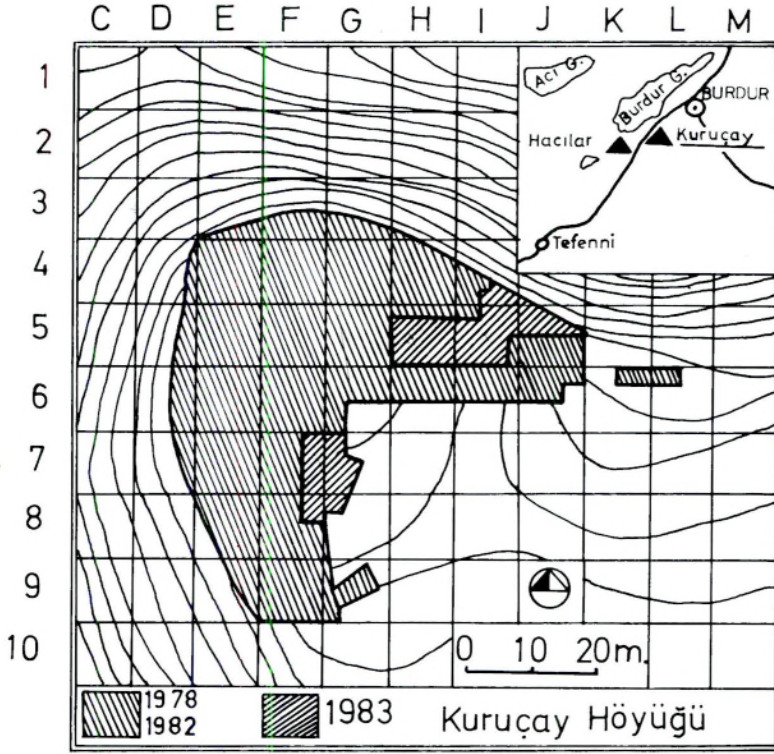
23). Bu temeller, yeni yapılaşmanın en eski evresini oluşturmaktadır. Yapı dikdörtgen planlı olup, biri geniş diğeri dar, iki odalıdır (Res. 23). Eve güneybatı köşe yakınındaki 95 cm. genişlikte bir kapıdan girilmekte ve dar uzun odadan geçildikten sonra, geniş odaya kuzeydeki bir kapıdan girilmektedir. 6 × 8 m. ölçüsündeki büyük oda içinde hiçbir buluntu ele geçmedi. Terk edilirken tamamen boşaltıldığı anlaşıyor. Temel iki taş kalınlığında tek sıra yapılmıştır ve üst yapı büyük bir olasılıkla kerpiçtendir. Yapının en önemli özelliği, Kuruçay'da şimdiye dek hiç görmediğimiz biçimde, kapı aralıklarının taş temel dizisinde de açılmış olmasıdır.

2. Yapı Evresi: Bir sonraki evrede, ilk yapının batı kenarına bitişik olarak, dar ve iki odalı bir ek yapılmıştır (Res. 20, 24, 25). Bu ek'in taş temelleri 1. evre temellerinin 50 cm. kadar yukarısında kaldığı gibi, ilk evin dış kapısının önünü de tamamen kapatmış durumdadır. Bu yeni yapı, içinde yaşanmayacak kadar dar odalıdır. İşlevi konusunda bir öneri yapmak istemiyoruz. Belki bir süre her iki bina beraber kullanılmıştır.

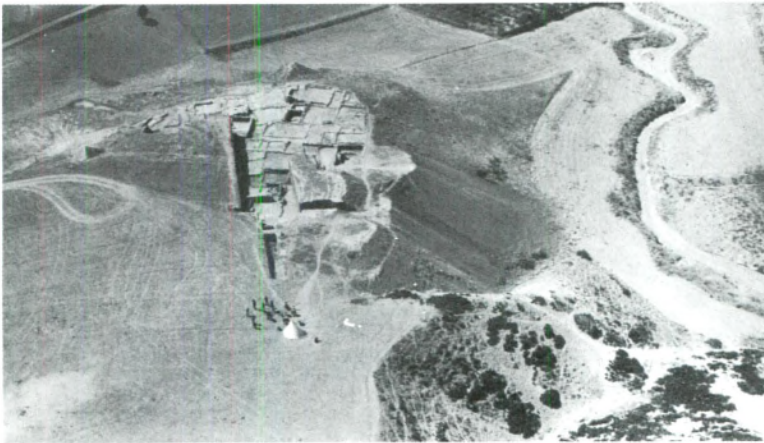
3. Yapı Evresi: Bu evrede önceki iki yapılaşmanın planları tamamen değişmiştir (Res. 21). 1982'de kazılan XVI ve XVII. evler bu evreye aittirler. XVII. ev bu evrede 1. Evre yapısının üzerine ve onun taş temellerinin bir bölümünden yararlanılarak yapılmıştır. XVI. ev ise eski temeller kullanılmadan, onların içine iki odalı olarak yapılmıştır (Res. 26). Taban düzeyleri farklı olan XVI ve XVII. evler arasında bir de kapı açılmıştır. Kutsal Yapı (XVII. ev)'dan XVI'ya geçmek için bir-iki basamaklı bir merdiven kullanılmış olmalıdır. XVI. evin duvarları en alttan başlayarak kerpiçten örülmüştür. Her iki yapıda çok düzenli kerpiçler kullanılmıştır ve büyük bir yangın sonucu bütün kerpiçler sağlam tuğlaya dönüşmüşlerdir (Res. 26). Bu kadar özenli yapılmış duvarlara Kuruçay'da hiçbir yapı evresinde rastlanılmamıştır. XVI. evin çok uzun süre kullanıldığı tabanın en az iki kez yükseltilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Son taban üzerinde irili ufaklı 20 kap sağlam durumda günümüze gelmiştir. Bu evin, kutsal yapının bir eki, bir deposu olarak görev yaptığını düşünüyoruz.

Bu evrenin üçüncü bir yapısı XVI. eve batıdan bitişmiş durumdadır. Çok harap şekilde gelen bu evin, höyüğün eğimine uygun olarak, batıya doğru yükseldiği ve 6 A temellerinin 2 m. kadar üstünde kaldığı görülmüştür.

4. Yapı Evresi: Sonuncu evrenin kalıntıları ve temelleri çok bozuk durumdadır (Res. 22). Yüzeğe çok yakın olduklarından taşlarının çıkartıldığını sandığımız bu evre duvarlarından bazı küçük parçalar 1982 ve

Res. 1 — Höyüğün kazılan alanları

Res. 2 — 1983 kazı mevsimi başında höyüğün havadan alınmış fotoğrafı

Refik Duru

Res. 3 — Höyüğe kuzeyden bakış

Res. 4 — Batıdan görünüm

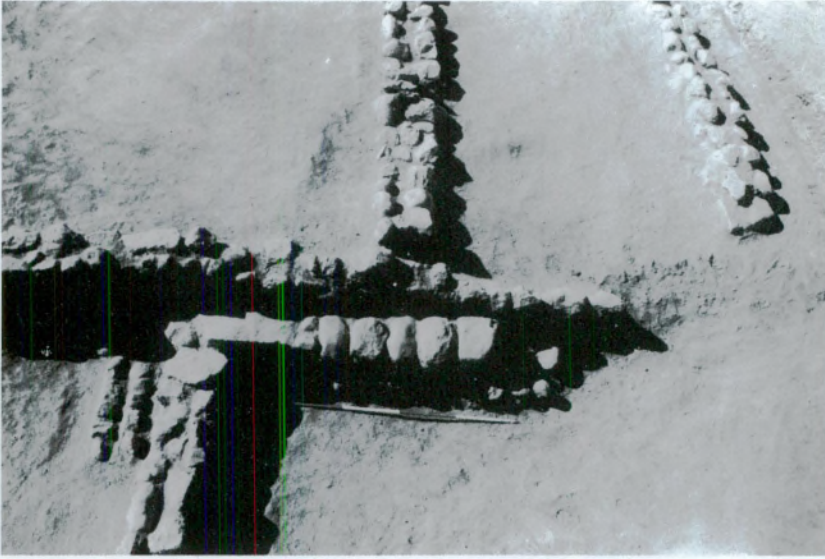
Res. 5 — EKÇ'ye ait evler. Ön planda 6. ev ve tabandaki ezgi taşları

Res. 6 — 6. evin temelleri altında kalan kavisli duvar

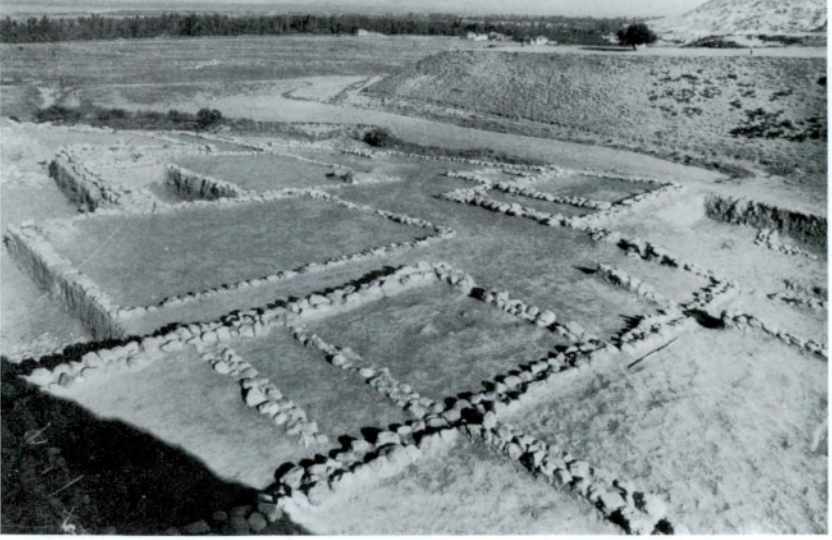
Res. 7 — 6 A Yapı Katı planı (Taramalı duvarlar 6 A₁ evresine aittir

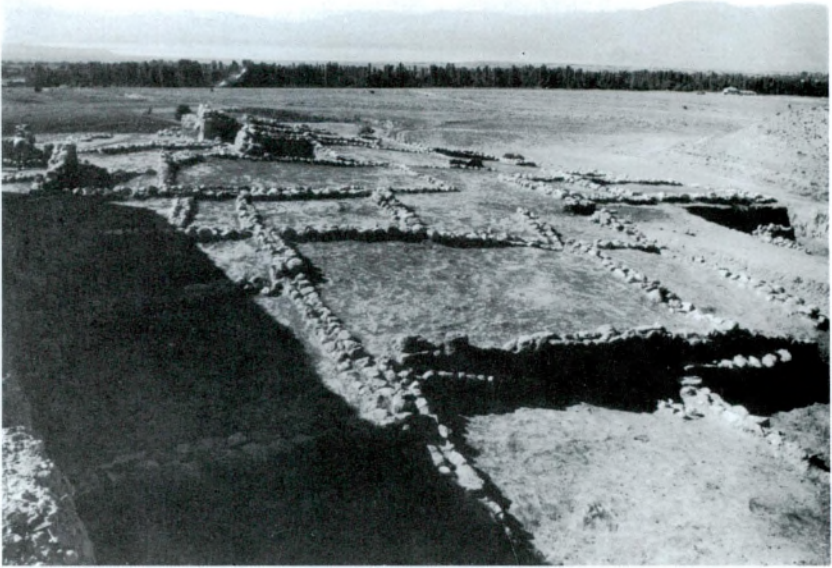
Res. 8 — 6 A katının kuzeydoğu köşesi

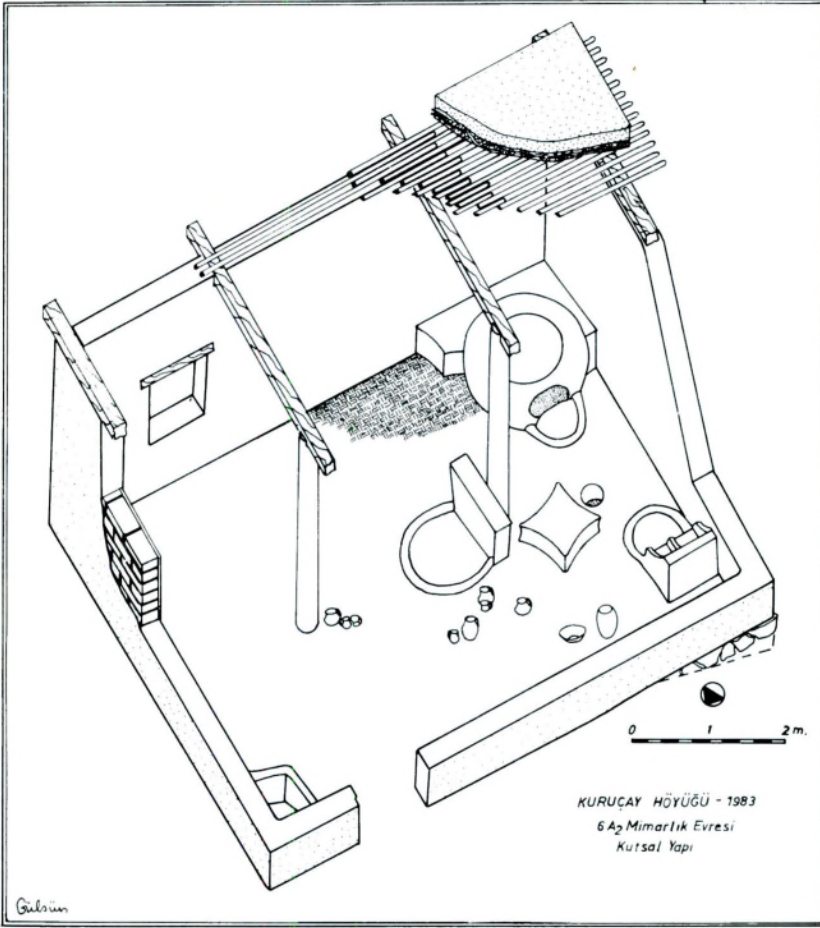
Res. 9 — 6 A katının doğu kesimi

Res. 10 — 6 A Yapı Katının kuzey, kuzeybatı kesimi
Ön planda IV ve XI. evler

Res. 11 — 6 A'nın orta kesimi Resmin ortasında Doğu Avlusu

Res. 12 — Kutsal Yapının aksonometrik restitüsyon denemesi

Res. 13 — Kutsal Yapı. Sağ yukarıda kapı aralığı

Res. 14 — Kerpiç stelli sunak

Res. 15 — Kerpiç stelin arka tarafı. Stele yapışık direk yeri, önde çukur ve yanında dörtgen biçimli kil platform

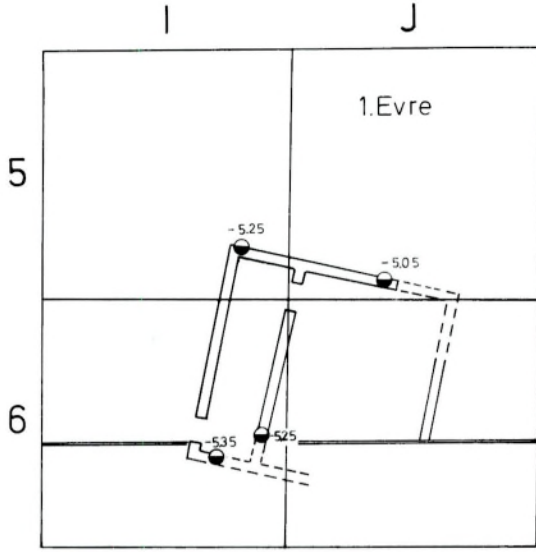
Res. 16 — Odanın güneydoğu köşesindeki fırın

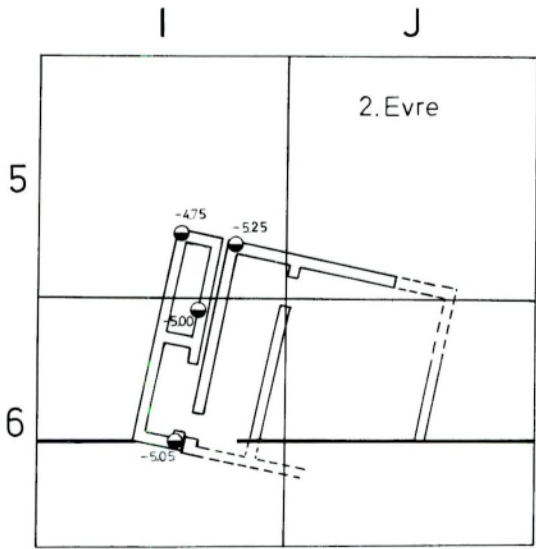
Res. 17 — Güneybatı köşede yer alan ocak

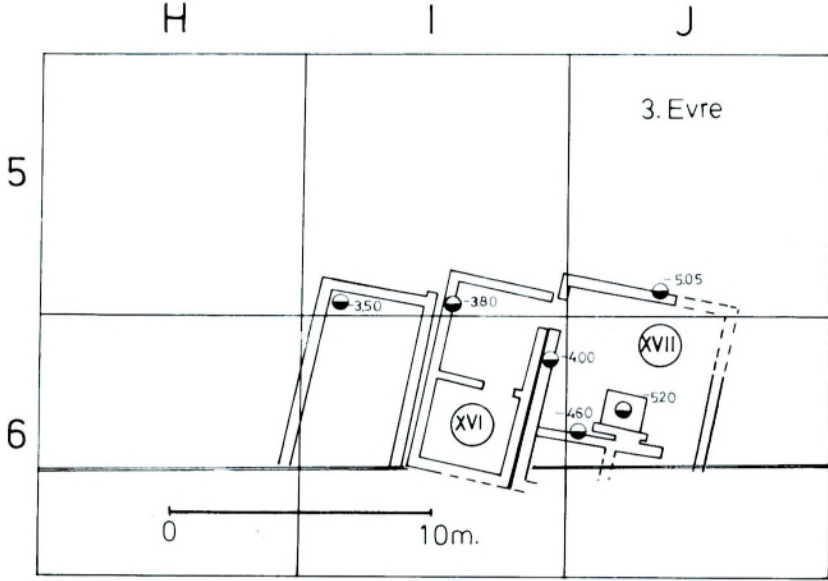
Res. 18 — Aynı ocak yukarıdan

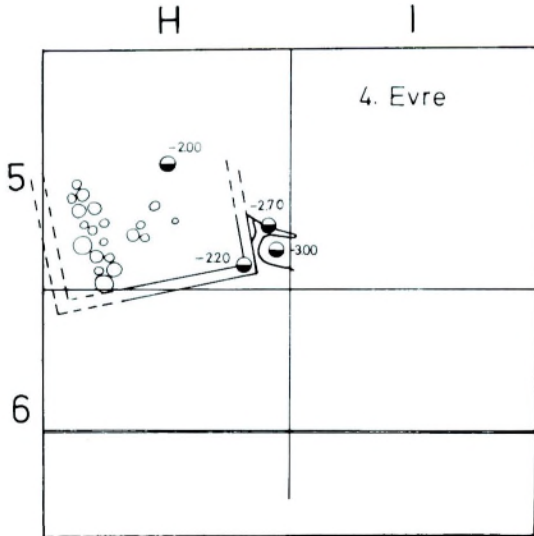
Res. 19 — Doğu yamaçta saptanan tabakalaşmanın en eski evresi

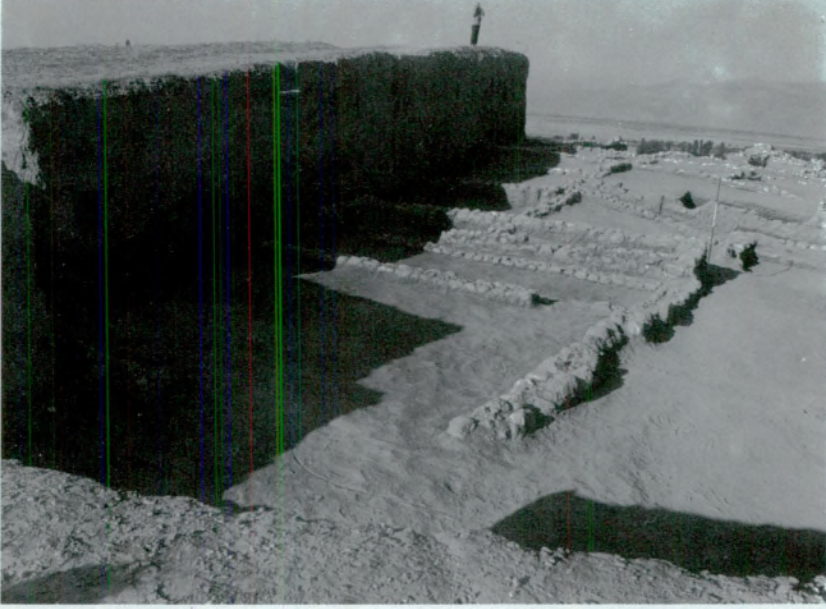
Res. 20 — İkinci evre yapısı planı

Res. 21 — 1982'de kazılan Kutsal Yapı ve ona bağlı diğer yapılar (3. evre)

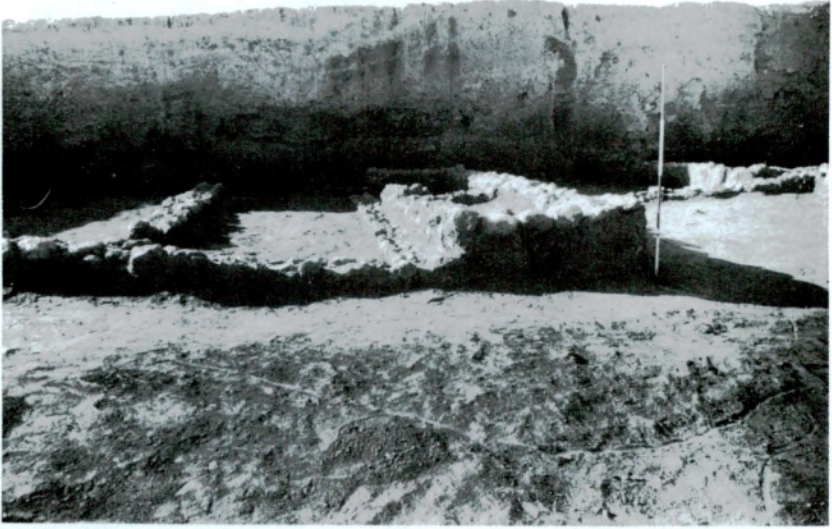
Res. 22 — Bu yapılaşmanın en son yapı katı. Oda içindeki büyük çömlerinin yerleri belirtilmiştir.

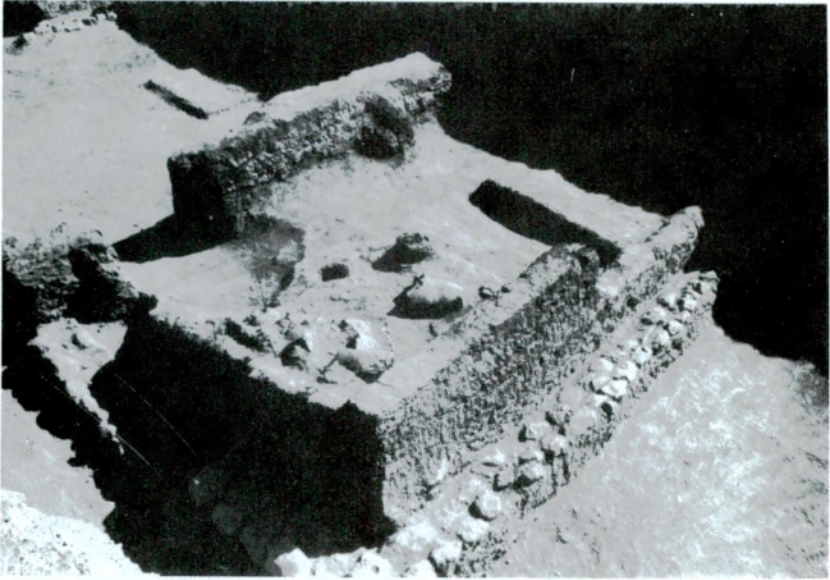
Res. 23 — Doğudaki tabakalaşmanın genel g6r6n6m6

Res. 24 — Yapıların ilk iki evresi

Res. 25 — 1. ve 2. evre yapılarının kuzeyden görünümü

Res. 26 — XVI. ev. Alta daha eski yapı evrelerinin temelleri görülüyor

Res. 27 — 4. evrenin çömlekli odası. 6 A'nın temelleri 2.5 m aşağıda

Res. 28 — Aynı odadan bir başka görünüm

Res. 29 — EKÇ ve GKÇ katlarında ele geçmiş küçük buluntulardan bazıları

Res. 30 — 1983'te saptanan GKÇ'nin son evrelerine ait yapılarda bulunan kaplardan bazıları

daha önceki yıllarda bulunmuş, ancak bunlara tabaka numarası verilmemişti. Bu yılki kazılarda bunlardan bir evin planı kısmen aydınlanmıştır. Evin temelleri tek sıra taştandır ve kerpiç üst yapıdan iz kalmamıştır. Diğer yapı evreleriyle ilişkileri pek iyi anlaşılabilen bu yapının büyük bir magazin olduğu, tabanda **in-situ** olarak ele geçen 30'dan fazla irili ufaklı kaptan anlaşılmaktadır (Res. 27, 28).

Yukarıda kısaca tanımladığımız 4 evreli yapılaşmanın, henüz kazılmamış 6 ve 7. boylamlarda nasıl devam edeceğini bilmiyoruz. Bunlar bir kuşak halinde 6 ve 6 A Yapı Katlarının yıkıntılarının üzerinde ve höyüğün doğu yamacında kurulmuş gibidirler. İlk iki yapı evresi birbiri ile ilişkili, diğer iki evre ise tamamen birbirleriyle ilgisiz görünmektedirler. Hele 4. evre tamamen farklı niteliktedir. Ancak bu yapılaşmanın özellikle son iki evresi içinde bulunan zengin keramik malzemesi birbirlerine çok benzemektedir ve bunların kısa zaman araları ile yapıldıkları söylenebilir.

4. Yapı Evresinin temel kodu -2 m. civarındadır. Bu derinlikler G/4-5 karelerinde 1978-79 yıllarında kazılmış ve çok ince bazı taş temellere rastlanmıştır. O yıllara ait kazı raporlarımızda bu temeller Kuruçay 4. Yapı Katı olarak isimlendirilmişlerdir⁸. Ve bu yapı katının temelleri, tepenin en yüksek yeri ile batı yamaçta, höyüğün eğimine uygun olarak -1.60 m. ile -2.60 m. derinliklerdeydi. Sözünü ettiğimiz 1978-79 yıllarında ele geçen temeller, bir ev duvarı için çok zayıf idiler ve dışta bir savunma duvarı ile çevrilmişlerdir⁹. Bu yıl H/5 karesinde saptanan 4. Evre yapısı ile Kuruçay 4. Yapı Katı ilişkileri için şimdiden bir şey söyleyemiyoruz.

GKÇ'nin küçük buluntularına gelince; 6 A Yapı Katına ait küçük buluntular arasında, I/5 karesinde -5 m. derinlikte bulunan ok ucu önemlidir (Res. 29/5). Beyaz, süt renkli sileksten, baskı yöntemi ile iki yüzü işlenerek şekillendirilmiş olan uç sapsızdır. Sap yeri hafif iç-bükey bırakılmıştır. Yapım tekniği açısından bulunduğu yapı katına ve genel olarak Kuruçay GKÇ'sine yabancı olan ucun biçim açısından da bölgemiz ve yakın çevresinde herhangi bir benzeri yoktur. Bizim ilk araştırmalarımızla saptadığımız tek benzerlik, Ağaçalı (İstanbul) gelişli bir grup buluntu iledir¹⁰. Ağaçalı uçlarını yayınlayan meslektaşım Doç. Dr. Mehmet Özdoğan'la yaptığımız konuşmalarda, bu tiplerin daha çok Güneydoğu

⁸ Duru, 1980, s. 26 v.d., Lev. 14, 15

⁹ Duru, 1980, s. 26 v.d.

¹⁰ Mehmet Özdoğan, "Trakya'da tarih öncesi araştırmalarının bugünkü durumu ve bazı sorunlar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-82), 1983, Res. 18

Avrupa'da ve Ege dünyasında, Neolitik'ten İlk Tunç Çağı sonlarına kadar kullanılmış olduğunu saptadık¹¹. Anadolu'nun doğusunda, Fırat vadisi içinde İlk Tunç Çağı yerleşmelerinden bazılarında da sapsız ok uçlarına rastlanmaktadır¹². Yukarıda söz konusu edilen uçlarla Kuruçay GKÇ ucunun ilişkileri hakkında herhangi bir vurgulama yapmak istemiyoruz.

Diğer küçük buluntular arasında madeni keski (Res. 29/8), madeni iğneler, bızlar ile taştan bilyeler, parlatıcılar ve kemik deliciler sayılabilir. Sileksten bir grup uzun dilgi de 6 A Kutsal Yapısının tabanında toplu halde bulunmuşlardır (Res. 29/7). Bunlardan maden olanlarının daha önceki kazı mevsimlerinden tanındıklarını belirtmekle yetiniyoruz¹³.

GKÇ keramiği zenginleşmeğe devam etti. 6 ve 6 A Yapı Katlarının keramiğinde çoğunluk yine 'A Grubu'ndadır¹⁴. Yapım yöntemleri ve biçim açısından geçen yılların buluntularından farksız olan tüm ve parça halindeki keramikten, sadece Kutsal Yapının içinde ele geçenler, kalite olarak daha üstün durumdadırlar. Bunların biçimleri daha zarif, açıklama çok iyidir (Res. 29/3,4). Tek kulplu bir bardak A tipi keramiğin en güzel örneklerindendir. Kutsal yapının molozu içinde, belki 6. Yapı Katına ait olabilecek bir çömlek boynu üzerinde yapılmış karşılıklı dört kabartma süs, bu tür bezeme için şimdilik tek örnek sayılabilir (Res. 29/2).

B Grubu adını verdiğimiz, kalın kenarlı, iyi açıklanmış türlerden tüm (Res. 29/6) ve parça halinde bir hayli bulunmuştur.

Bu kazı mevsiminde saptanmış olan yeni GKÇ tabakalaşmasının keramiğine gelince; bu tabakalaşmanın ilk iki yapı evresi (1 ve 2. Evreler)

¹¹ *Art and Culture of the Cyclades* (Ed. Jürgen Thimme), Karlsruhe, 1977, s. 371, res. 460 ve s. 547

H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boetia*, Cambridge (Mass.), 1931, s. 210, Fig. 280/2

C. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston, 1921, s. 105, Fig. 130/4, 5

J. Deshayes, "Dikilitash and the Origins of the Troadic Culture", *Archaeology*, 25/3 (1972), s. 200 v.d., Fig. s. 211 de

H. Schmiedt, *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien*, Berlin, 1932, Lev. 25/9-12

A. Paunescu, "Evolutia uneltelor și armelor de piatra cioplita descoperite pe teritoriul Romanici", *Biblioteca de Arheologie*, XV (1970) -București- Fig. 31/2;35/2,5,8,11,22;38/4,5;42/8;45/1-6,9;46/1-5;51/3

¹² U. Esin, "Tepecik Kazısı", *Keban Projesi 1969 çalışmaları*, Ankara, 1971, s. 110, Lev. 89/5

¹³ *Duru, 1983 a*, s. 32, Lev. 28/5; 29/6

Duru, 1983 b, s. 88, Lev. 13/6

¹⁴ *Duru, 1980*, s. 29 v.d.d., Lev. 17-23; *Duru, 1982*, s. 14 v.d.d. Lev. 17-21; *Duru 1983 a*, s. 25 v.d.d., Lev. 20-22; *Duru, 1983 b*, s. 87, Lev. 10-12

molozu içinde, kesinlikle bu yerleşmelere ait olabilecek keramik bulunmuş değildir. Bu tabakaların yapıları terkedilirken hiçbir kalıntı bırakılmayacak biçimde boşaltılmış olmalıdır. 3 ve 4. Yapı Evreleri evleri içinde ise, pek çok tüm kap bulunuyordu. Bu kaplar GKÇ'nin 'A Grubu' keramikle akraba gibi görünmekle birlikte, özellikle form açısından önemli farklılıklar gösterirler. Geçmiş kazı mevsimlerinde bulunmuş olup da 'A Grubu' içinde tanıtılmış bazı kapların da, bu geç tabakalaşma keramiğine ait olduğunu anlamış bulunuyoruz. Hamur genellikle kaba, ender olarak çok iyi arıtılmış ve yoğurulmuştur. Çoğu kez, orta sıcaklıkta fırınlarda pişirildiklerinden çok kolay kırılmakta ve bu yüzden kazı sırasında bunların tüm halde çıkartılmaları bazen olanaksızlaşmakta idi. Renk çoğunlukla açık devetüyü ile açık gri ya da az sayıda kahverengidir. Elde yapılan kaplar, biçim bakımından fazla çeşitlilik göstermezler. Küçük fincanlar (Res. 30/1), kulplu ve kulpsuz kâseler (Res. 30/2), kulplu bardaklar (Res. 30/3), iri kâseler, silindirik boyunlu tek kulplu çömlekler (Res. 30/5, 6), karında iki yahut dört tutamaklı, boyunlu çömlekler (Res. 30/8, 9), oval ağızlı, karşılıklı yanyana tutamaklı orta boy çömlekler (Res. 30/10), ince uzun boyunlu, tek kulplu testi (Res. 30/4) ile çömlekçiliğin en ilkel örnekleri arasında sayılabilecek bazı kaplar (Res. 30/7) yan yana bulunmuşlardır. Sonuncu kabın küçük bir kulpu ile kenarlarda sivri memecik çıkıntıları vardır. Aynı ilkelikte bir başka kabı ilk kazı mevsimlerinde bulmuş ve tanıtmıştık¹⁵. Bu yeni keramik arasında GKÇ'nin 'B Grubu'ndan hiçbir örnek yoktur. Keramik buluntuları arasında sayılabilecek saplı bir kepeç (?) de, yukarıdaki kaplarla bir arada bulunmuş ilginç bir eşyadır (Res. 30/11).

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız bu keramik malzeme Kuruçay GKÇ keramiğinden oldukça değişik niteliktedir ve yapım ve kalite farklılıkları yanında, daha önemlisi herhalde kapların formları açısından dır. İki keramik topluluğu arasında biçimler açısından fazla bir benzerlik olduğu söylenemez. Belki uzaktan akraba gibi görünebilirler. Bu yeni kapları karşılaştırabileceğimiz keramik, Beycesultan'ın GKÇ keramiğidir. Beycesultan GKÇ 2 ve 3 keramiği içinde tanıtılan bazı kaplar, bizim yeni kap repertuarımızla bazı benzerlikler içindedir. Oval ağızlılar¹⁶, dikey delikli dört tutamaklılar¹⁷ özellikle birbirlerine pek benzemektedirler. Bu arada ilginç bir benzerlik, Res. 30/4'te tanıtılan testi ile Beycesultan İlk Tunç I çağı kabı arasındadır¹⁸.

¹⁵ Duru, 1980, s. 29, Lev. 18/5;20/7,8

¹⁶ S. Lloyd-J. Mellaart, *Beycesultan I*, London, 1962, Fig. P. 8/17

¹⁷ a.e., Fig. P. 6/3

¹⁸ a.e., Fig. P. 16/6;17/1-3

Sonuçlar

6 A Yapı Katının çok sağlam durumdaki temellerinin doğu ve güneye izlenmesiyle bu çağ mimarlığı hakkında bilgilerimiz artmaktadır. Ancak bu kesimlerde toprak atma yerinden uzaklaşmakta ve bu alanlarda kazı sahasını genişletmekte artan zorluklar ortaya çıkmaktadır. Önümüzdeki kazı yıllarından başlayarak EKÇ ve daha erken yerleşmelerin açılmasına ağırlık verilecek, bir yandan da 6 A'nın aydınlanmayan kesimlerinin kazımına devam edilecektir. Alt katların kazılması için 6 A'nın el değmemiş temellerinin kaldırılması zorunluluğu bizi üzmektedir.

6 A'nın bir değişme evresi geçirdiğini önceki yıllardan biliyor ve onu 6 A₁ olarak anıyorduk. Kutsal Yapı'da bu durum bir kez daha açıklıkla izlendi. Yapının kapı ve pencerelerinin örülmesi, ayrıca önündeki sokağın geçişi kapatılması bu ikinci evrenin uygulamalarıdır. Bu düzenleme yerleşmenin hemen her yerinde gözlenmektedir. Anlaşılmaktadır ki, 6 A'nın sonlarına doğru tüm sokak, meydan ve geçitler, hatta evlerin kapıları örülerek kapatılmış ve böylece yerleşme içinde dolaşılabilir hale gelmiştir. Eğer kasabada yaşam devam ediyor idiyse, evlere sadece çatıdan girilmeliydi. Yerleşme adeta yer altına inmiş gibidir. Bu durum çok büyük boyutlu, önemli bir değişmedir ve yerleşmenin karakteri bozulmuştur. Biz önceleri, sokak ve geçitlerinin kapatılması olayını, savunma işlevli gibi görmüştük¹⁹. Son gözlemler bu açıklamanın yeterli olamayacağını göstermektedir. Anlaşılması güç, belki de anlamsız şekilde ya mimari gelişmelere ters bir biçimde Çatal Höyük'teki gibi bir yerleşime geçilmiştir, ya da tüm yerleşmenin bu değişimden sonra terk edilmiş olması düşünülmelidir. Bu iki öneriyi de kanıtlayacak arkeolojik bulgulara sahip değiliz.

Kutsal Yapı iç düzeni ile Kuruçay GKÇ'si için yeni bir tip oluşturmaktadır. Odaların ortalarında yalıklı sunak uygulamasını 6a ve 6b katlarından tanıyorduk²⁰. Hatta stelli sunakların bulunduğu evlerde yuvarlak planlı fırınların da varlığını biliyorduk²¹. Ocak, adak çukuru, adak masası-adak platformu ve oda ortasında kalın ağaç dikmelerle ise ilk defa bu yapıda karşılaştık. Stelli sunaklar kuşkusuz her çağda kutsal nitelikli yapılarda bulunuyordu. Ancak kutsal yapıların içindeki kutsal taşınmaz eşyaların zaman içinde bazı değişimlere uğrayacağını düşünmek gerekir. Bu değişiklikler gelenek farkından çok törenlerdeki farklılıklara işaret etmelidir.

¹⁹ Duru, 1983 a, s. 22

²⁰ Duru, 1980, Lev. 11/1; Duru, 1982, Lev. 15/1,2

²¹ Duru, 1982, s. 12 v.d.d., Lev. 12

İlginç bir husus, Kutsal Yapı'nın ikinci bir aşamada kapısının örülmesi olayını 6a ve 6b yapılarında da görmüş olmamızdır²². Kapıların örülmesi geleneği, büyük bir ihtimalle 6 A'dan beri süregelmektedir. Acaba kutsal nitelikli yapılar bir süre kullanıldıktan sonra terk mi ediliyordu? Kuruçay'da bu yıl kazılan Kutsal Yapı içindeki eşyaların hiç birine el sürülmemiş olduğunu ve tümünün sağlam durumda bulduklarını burada hemen eklemek istiyoruz.

1983 yılı kazılarının en önemli sonuçlarından biri doğu yamaçtaki tabakalaşmadır. Kanımızca bu 4 evrelî yapılaşma ile Kuruçay 5-6 A Yapı Katları birbirinden ayrı düşünülmelidir. Aralarında organik bir bağ olmadığı gibi bir zaman farkı bile olmalıdır. Bu kesimde açılan XVII numaralı Kutsal Yapı içindeki kare planlı yakma yeri, duvar diplerinde kanallar ve ocaklar Kuruçay GKÇ kutsal Yapı geleneğine tamamen yabancıdır. Taş temellerde kapı yerinin belli olması, kerpiçlerin çok düzenli yapılıp örülmesi de bu geç yapı sürecinin özelliklerindedir. Aynı farklılıklar keramik açısından da geçerlidir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, yeni tabakalaşmanın keramiğinin eski tradisyonla ilgisi pek kuvvetli değildir. İlginç olan bir nokta, bu yeni keramik grubunun Beycesultan GKÇ ve İlk Tunç I keramiği ile olan benzerliğidir. Böylece Kuruçay ile Beycesultan arasında ilk direkt ilişki kurulmuş olmaktadır. Yukarıda değindiğimiz bazı paralellikler daha eski raporlarımızda yaptığımız bazı önerileri desteklemektedir. Şöyle ki, önceleri Kuruçay GKÇ'si ile Beycesultan GKÇ'si arasında çok sınırlı ilişkiler olmasından çıkarak, iki merkezin GKÇ yerleşmeleri arasında bir zaman farkının düşünülmesi gerekeceğini söylemiştik²³. Bu yıl kazdığımız yapılaşma, bilinen Kuruçay GKÇ'sinden daha yenidir ve böylece Beycesultan ile aradaki zaman içine girmelidir. Ancak şimdi bile bu boşluğun tam olarak kapanmadığı ileri sürülebilir. Diğer bir söyleyiş ile, şimdiye kadar Kuruçay GKÇ'si olarak isimlendirdiğimiz uygarlık ile, bu yıl bulunan ve kısmen Beycesultan GKÇ'si ile paralel görünen uygarlık arasında bir zaman aralığı düşünülebilir. Bu saptamalar şu soruyu gündeme getirmektedir: Acaba bizim baştan beri GKÇ olarak isimlendirdiğimiz kültür basamağının adını değiştirmek gerekecek midir? Beycesultan ile çağdaş olabilecek tabakaları, Batı Anadolu'nun bu bölgesi için Geç Kalkolitik saymak ve Kuruçay'ın klasik GKÇ'sini daha eskiye, farklı bir uygarlık basamağına koymak, örneğin GKÇ I ve GKÇ II ayırımını yapmak doğru mu olacaktır? Henüz bilmiyoruz. Bu konu

²² a.e., s. 13 v.d.d., Lev. 12

²³ Duru, 1980, s. 37 v.d.d.

önümüzdeki yıllarda yeni bulgularla açıklık kazanırsa, Kuruçay'ın uygarlık evrelerinin isimlendirilmesi değişecektir.

6 A Yapı Katında bulunan sapsız ok ucu bir başka sorular dizisini ve başka ilişkiler sürecini beraberinde getirmiştir. Anadolu'ya bu çağ için tamamen yabancı gibi görünen ucun, Güneydoğu Avrupa'da yaygın kullanımı olduğunu saptamakla, ilk kez Kuruçay ile Batı arasında bir ilişki mi kurmuş olmaktadır?

Konferanslar:

JEOPOLİTİK VE TARİHLE İLİŞKİLERİ

SUAT İLHAN

Askerlerin yakın ilgisine rağmen, jeopolitiği askerliğe ait bir konu, bir bilim dalı olarak düşünmemek gerekir. Jeopolitiğin doğuşunu coğrafyacılar, siyasi coğrafyacılar hazırlamış, siyaset bilimcileri geliştirmişlerdir. Askerî stratejiler ise jeopolitikten yararlanmayı düşünmüş ve yakından ilgilenmeleri sonucu olarak gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Askerlerin veya genellikle stratejilerin jeopolitiğe ilgileri, askerî stratejinin arz politikasını kapsayacak kadar genişlemesinden kaynaklanır. Bugünün global stratejisi, dünya hâkimiyeti peşinde olan ve buna karşı savunan güçler arasındaki ilişkilere göre şekillenmiştir. Dünya stratejisi veya global askerî strateji ise dünya politikasının askerî güçlere ve askerî hedeflere dayalı bir alt hareket tarzıdır. Dünya politikası olmadan, bütün dünyayı kavrayan politika olmadan dünyayı kavrayan askerî strateji olamaz. Dünya politikasından global askerî stratejiye ulaşılır. Bu baba oğul ilişkisi, askerleri jeopolitiğe yöneltmiştir. Buna rağmen jeopolitik askerlerin sorumluluğunda değildir. Çünkü jeopolitikte politikanın bütün unsurları ve sorumluluk alanları vardır. Jeopolitik ismindeki politika kelimesi de bu dediğimizi doğrulamaktadır. Askerler, jeopolitikten yararlanarak kendi stratejilerini belirlerler. Bunun için askerlerin de jeopolitik görüşe, jeopolitik bakış açısına sahip olmaları gerekir.

Jeopolitiğe yeniliği sebebiyle veya başka bir sebeple küçümseyerek bakmak yanlış olur. Dünyanın en büyük olaylarından sonuncusu olan II. Dünya Harbi'nin oluş şekline jeopolitik görüşlerin etkisi ve katkısı sanıldığından büyük olmuştur. Ayrıca II. Dünya Harbi'nden sonra kurulan ittifaklarda, silâh türlerine verilen önceliklerde ve politikalarda jeopolitik görüşlerin, jeopolitik çalışmaların derin izlerini görürüz.

Jeopolitik görüş olmadan bugünün birçok büyük sorununun izahı da yetersiz kalır. Ayrıca, güvenlikle, politikayla, hatta planlama öncelikleriyle ilgili kararlarda, düşüncenin bir disiplinden geçmesini ve bütünlük içerisinde ele alınmasını sağlamak için jeopolitik değerlendirme gereklidir.

Jeopolitiğin oluşturduğu bilimsel zemin ve düşünce ortamı, birçok politikaya, hareket tarzına yön vermiştir. Ayrıca, jeopolitik bir zaruretin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Günümüzün birçok olayına jeopolitik düzeyde ve genişlikte bakmak zorunluluğu vardır. Jeopolitiğin sahasını açıklamaya yardım edeceği için jeopolitik genişlikte bakılması gereken birkaç olayı başlangıçta açıklamak isterim. Jeopolitik genişlikte ele alınması gereken diğer bazı olaylara da yeri geldikçe değineceğim. Örnek olarak, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), yalnız ekonomik bir olay değildir. Bunun gibi, Avrupa Konseyi de yalnız siyasî bir olay değildir. Bunlara veya benzeri olaylara jeopolitik açıdan bakmak gerekir. AET'nin öngördüğü ekonomik entegrasyonun (bütünleşmenin) siyasî, sosyal, hatta askerî sonuçları mutlaka olacaktır. Bu olaylar coğrafi platforma dayalı ve jeopolitik büyüklüktedir.

NATO da jeopolitik bir olaydır. Ancak askerliğin özelliği gereği, entegrasyona değil, yakın işbirliğine imkân verir. Askerliğin karakteri, özelliği gereği dedim, bundan şunu kastediyorum. Askerî bütünleşmenin gerçekleşmesi ancak ekonomik, sosyal ve siyasî entegrasyondan sonra mümkün olabilir. Bu sebeple, NATO'nun lojistik sorumluluğu, ekonomik sorumluluğu yoktur. Sonuç olarak, NATO jeopolitik temelli bir olaydır. Ancak NATO'ya üye bir ülke istediği zaman ayrılabilir ve ayrıldığı zaman siyasî, ekonomik ve sosyal bütünleşme söz konusu olmadığı için ayrılmanın getireceği sorunlar, temizlenmesi çok zor artıklar olmaz. AET'de ve Avrupa Konseyi'nde ise bütünleşmenin (içinde erimenin) daha kalıcı sonuçları olacaktır.

Avrupa birliğinin ekonomik temeli AET, siyasî temeli Avrupa Konseyi'dir. NATO ise Avrupa birliğini taşımaktadır. Bu sebeple, Avrupalı birtakım ülkeler ayrı askerî teşkilâtlanmalar peşindedir.

Olaylara bir bütün olarak bakmak zorunluluğu, bizi jeopolitiğe, jeopolitik değerlendirmelere götürür.

Şüphesiz, bu konular çok geniş kapsamlıdır. Sadece jeopolitiğin alanına örnekler vermek için başlıklarını sundum. Bu konular kamu oyumuz tarafından çok iyi bilinmemektedir. 1960'lı yıllarda Paris'te Seine nehri kıyısındaki işporta kitapçılarının sattığı kitapların önemli bir kısmı Ortak Pazar'a aitti. Türkiye'de Ortak Pazar'la ilgili 20 kitap zor bulunur. Bunlardan hiçbiri AET'yi coğrafi, siyasî, ekonomik, sosyal ve askerî bütünlükte, kısaca jeopolitik genişlikte ele almamıştır. Jeopolitik her konuya daha geniş bakılmasını sağlar, geniş ufuktur.

Düşünce hayatındaki yeniliklerde, genellikle kavram kargaşası ile karşılaşmak kaçınılmaz oluyor. Yeni bir kavram, düşünce sistemi içerisinde yerini buluncaya kadar birtakım karışıklıklara sebep olmaktadır.

Jeopolitik, jeostrateji, stratejik coğrafya gibi terim ve kavramlar, politika, strateji ve özellikle siyasî coğrafya alanlarında dalgalanmalara sebep olmuştur.

Jeopolitikle yeni, fakat yorucu bir düşünce hayatı başlamıştır. Bütün diğer ilgili bilim dalları ve politika, strateji gibi hareket tarzları tespiti ile hareket tarzları seçimine dayanan ve uygulamaların aydınlığa çıkması için sıkıntılı bir düşünce sisteminden geçmesi gerekmektedir. Düşünce hayatının uygun yatağını bulup gelişmesi için, bütün kavramların kabul edilir anlamlarına kavuşturulması, aynı anlayışta birleşmesi, bağlantılarının belirtilmesi, hevenklendirilmesi zorunludur. Şüphesiz, jeopolitiğin tam olarak aydınlığa kavuşması çok kolay olmayacaktır. Kişisel görüşlerden genel ve kabul edilebilir anlamlara kavuşması, yetişecek düşünürlerinin gücü ile orantılı olarak zaman içerisinde gerçekleşebilecektir. Çünkü jeopolitik henüz birçok ihtilâfların kaynaştığı bir kavramdır. Sevmeyenleri de sevenlerinden fazladır.

Jeopolitiğin ortaya çıkışı ve düşünürleri:

Jeopolitik kelimesini ilk önce İsveçli siyasî coğrafyacı Rudolf Kjellén (1863-1922) kullanmıştır.

Jeopolitiğin kelime anlamı, “arz politikası, dünya politikası”dır.

Jeopolitik alanında birçok düşünür yetişmiştir. Her ülkeden bir kaçını hatırlama için sayacağım. Alman Frederik Ratzel (1844-1904), İngiliz Sir Halford Mackinder (1861-1947), Fransız Vidal de la Blache (1845-1918), ABD’li Alfred Thayer Mahan (1840-1914), Nicholas J. Spykman (1893-1943) gibi birçok siyasî coğrafyacı ve diğer düşünürlerin görüşleri, teoriyi ve uygulamayı yönlendirmiştir.

Jeopolitiğin bu ve diğer düşünürler tarafından yapılan on bir tarif ve tarif değerindeki açıklamalarının ortak noktaları incelendiğinde, hepsinin devlet, coğrafi faktörler ve politika kelimelerini tariflerinde kullandığı görülüyor. Ayrıldıkları noktalar ise jeopolitiğin ne olduğu konusudur. Jeopolitiğe bilim, sanat, planlama, uygulama gibi değişik yerler verilmektedir. verilmektedir.

Jeopolitikle ilgili birkaç önemli açıklamayı, tarifi sunmak isterim.

Jeopolitiğin ad babası R. Kjellén:

“Coğrafi teşekkül veya mekân içinde, ilmî olarak devletin tetkikidir. Devlet varlığının tabiat kanunları ve insanların davranışları açısından tetkik ve kıymetlendirilmesidir.” diyor. C. Haushofer’e göre jeopolitik “İçinde yaşadığı coğrafi bölgenin ve tarihi gelişmelerin etkisi altında değişen

siyasî hayat şeklinin (yani devletin) üzerinde yaşadığı yer ile münasebetidir". Aynı düşünür "Yeryüzü münasebetlerinin siyasî gelişmelerle olan bağlantısını ilmi" olarak da açıklamaktadır.

Çeşitli devletlerin siyasî coğrafyacıları veya jeopolitikçileri, jeopolitiğe, kendi devletinin veya bağlı olduğu fikrin siyasî felsefesine uygun bir anlam ve kapsam vermeye çalışmışlardır. Alman Haushofer'in karşısında Vidal de la Blache, Fransa'nın politikasına, Mahan ABD'nin politik amaçlarına göre düşünce üretmişlerdir. Bu duruma bakarak jeopolitiği bir propaganda alanı olarak görmek yanlış olur. Gerçekte her düşünür kendi millî, siyasî amaçları için jeopolitik unsurların değerlendirmesini yapmıştır. Jeopolitik ilmi bu değerlendirmelerle şekillenmiş ve çok şey kazanmıştır. Jeopolitik çalışmaların siyasî fikirler tarafından istismarını büyütmemek gerekir. Her yararlanma bir istismar değildir. Jeopolitik siyasî coğrafyadan politikaya geçişin bilimi olduğuna göre bu bilimin kullanıcılarının politik davranması da tabiidir.

Tarif ile açıklamaların daima yetersiz kaldığını düşünmeme rağmen, bazı zorunluklar la 1971'de (Suat İlhan, *Jeopolitiktan Taktiğe*. Harp Akademisi yayınları, 1971) jeopolitiğin gelişen anlamıyla tarifini yapmıştım. Bu tarifi bugün de benimsiyorum. Ancak bazı eklerle açıklama şekline dönüştürmeyi tercih ediyorum. Büyük bir konu, tek bir tarifi kalıpları içerisine sıkıştırıldığında daima eksikler kalıyor. Bu sebeple, açıklamalı bir anlatımda daha fazla yarar görürüm.

Jeopolitiği, unsurlarını ve hudutlarını dikkate alarak şöyle açıklayabiliriz: Bir milletin, milletler topluluğun (ittifaklar gibi) veya bölgenin, mevcut coğrafi platform üzerinde, değişmeyen unsurları (arz üzerindeki yer, coğrafi karakter, arazi...) ve değişen unsurları (sosyo-kültürel yapı, ekonomi politik ve askerî değerler) dikkate alarak, güç değerlendirmesi yapan, etkisi altında kaldığı o günkü dünya güç merkezlerini, bölgedeki güçleri inceleyen, değerlendiren, hedefleri ve hedeflere ulaşma şart ve aşamalarını araştıran, belirleyen bir bilimdir.

Jeopolitik, bugünkü ve gelecekteki güç ve hedef ilişkisini fizikî ve siyasî coğrafyayı esas alarak inceler.

Daha kısa olarak, jeopolitik, bütün güç unsurlarının coğrafi platform ve verilerle politikaya verdiği yönü belirler.

Jeopolitik, coğrafyanın bütün unsurlarıyla aktifleşmesidir, aktif olarak değerlendirmesidir diyebiliriz. Coğrafi platform üzerinde güç merkezlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirir, politik seviyede güç ve hedef ilişkisi

kurar. Bir devletin güvenlik ve gelişme politikasının bilimsel zeminini oluşturur.

Bir kısım düşünürler, her yeni fikirde eski Yunan düşüncesi ve düşünürlerine inme eğilimindedirler. AET (ortak pazar) fikrini Eflatun'a bağlayanlar, modern jeopolitiğin ilk görüşlerinin de Eflatun'la başladığını söylerler. Eflatun'un "Toprak, bir zamanlar ahalinin geçinmesine kâfi geliyordu. Fakat şimdi gelmiyor, demek şimdi komşularımızdan toprak almak mecburiyetindeyiz" sözünü coğrafyanın politika üzerindeki etkisi olarak değerlendirirler. Aristo (M.Ö. 384-322) ve daha önce Herodotos (M.Ö. 484-425) coğrafi ve fizikî yapı ile devlet varlığı arasındaki ilişkilere temas etmişlerdir. Amasyalı düşünür Strabo (M.Ö. 63-M.S. 24) coğrafi ortamla millî güç ilişkisini incelemiştir.

Siyasî coğrafya ile birlikte jeopolitiğin asıl gelişmesi 19. yüzyıl sonlarına ve 20. yüzyıl başlarına rastlar. Konunun ünlü düşünürleri bu dönemde yetişmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında siyasî coğrafya üzerindeki çalışmalar jeopolitiğin oluşunu hazırlamıştır.

II. Dünya Harbi'nden sonra bazı ülkelerde üniversitelerin siyasî bilimler bölümünde jeopolitik kürsüleri kurulmuştur. Jeopolitiğin coğrafyacılar ve siyaset bilimcileri arasındaki benimsenme tartışmaları devam etmektedir.

Türkiye'de jeopolitik, II. Dünya Harbi'nden sonra Harp Akademilerinin programlarına, başlangıçta konferanslar, daha sonra ders olarak konmuştur.

Jeopolitiğin unsurları:

Jeopolitiğin ne olup ne olmadığının daha iyi anlaşılması, hudutları hakkında belirli görüşlere ulaşılması için unsurlarının neler olduğunda görüş birliği gerekir. Jeopolitiğin unsurları da çok değişik olarak değerlendirilmektedir. Tartışmalara girmeden, on beş yıldır itiraz gelmeyen kendi kabul ettiğim unsurları sunacağım. Açıklayacağım unsurların sayısını artırmak zordur. Kendi değerlendirmenize göre azaltabilirsiniz. Ancak unutmamak gerekir, jeopolitik her yeni unsurla genişler, yeni sorumluluklar alır. Buna karşılık bir unsurun çıkartılmasıyla, eksiltilmesiyle jeopolitiğin alanı daralır, sorumluluğu azalır.

Stratejinin üç unsuru vardır: Mekân, kuvvet, zaman. Jeopolitiğin unsurları da genel olarak aynıdır. Ancak jeopolitik unsurların değişen ve değişmeyen olarak ayrılıp ayrıntılarına inmek gerekiyor.

Değişmeyen unsurları (stratejik unsurlardan mekân karşılığı):

— Ülke veya bölgenin hudutları, arz üzerindeki yeri, işgal ettiği alan, coğrafi bütünlük vb.

— Coğrafi karakteri (ada, kıta, kenar ve kıta içi devleti olma durumu).

Değişen unsurlar (stratejik unsurlardan kuvvet karşılığı):

— Sosyo-kültürel değerler.

— Ekonomik değerler.

— Politik değerler.

— Askerî değerler.

Zaman (stratejik unsurlarda da zaman):

Bu unsurların ayrıntıları ayrı bir konudur.

“Devletlerin takip edecekleri politika kendi coğrafyaları içinde saklıdır” sözü, değişmeyen unsurların yeri ve değeri hakkında yeterli fikir verir. Muhtelif ülkelerde yönetim şekilleri büyük değişikliklere uğradığı halde dış politikalarının değişmemesi, coğrafyanın değişmemesi, coğrafyanın değişmeyen unsurlarının etkisiyledir. Örnek alınacak her ülkede bu politika değişmezliği az veya çok görülür.

Değişmeyen unsurlardan saha (alan), jeopolitikçilerin çok değer verdiği, gerçekten de bu değere lâyık bir unsurdur. Rusya’yı Napolyon karşısında I. ve II. Dünya Harplerinde geniş saha kurtarmıştır. Sahayı büyüklüğü, ekonomik ve askerî değeri ve siyasî yapısıyla düşünmelidir. Saha coğrafi bütünlüğe sahip olması halinde daha fazla değer kazanır. Jeopolitik görüşle saha kuvvettir. Coğrafi bütünlüğe sahip olan saha daha büyük güçtür.

Değişen unsurlar (stratejideki karşılığı olan kuvvet) bir bütündür. Ekonomik, sosyal, politik, askerî güçlerden zaman zaman önceliği alanlar görülür veya bazı düşünürler birisine öncelik vermişlerdir. Örnek olarak coğrafyacı Prof. Siegfried Pasange (1867-1958): “Ekonomik, sosyal ve politik faaliyete ancak kültürü yüksek olan milletler kavuşabilir” der. Gücün ana unsuru nedir, önceliği olan güç hangisidir? İstisnasız hepsi önemlidir. Yalnız bir gücü, jeopolitiğin bir unsurunu dikkate alan görüş, doktrin ve uygulamalar başarılı olamamıştır. Zaman içinde her gücün ahenkli şekilde değerlendirilmesi, geliştirilmesi ve kullanılması gerekir. Milletlerin güçlerinin nereden geldiğinin araştırılması ise toplu bir jeopolitik değerlendirmeden geçer. Ekonomideki gelişmenin sosyal hayata etkisi, her ikisinin askerî güce etkisi ve tek tek veya ayrı ayrı politikaya yansımaları önemli bir inceleme, araştırma konusudur, coğrafyaya dayalı jeopolitik bakışla sonuca ulaşılabilir.

Siyasî Coğrafya ve Jeopolitik:

Siyasî coğrafya ile jeopolitiğin ortak ve ayrılma noktaları bugün de çok belirgin değildir.

Özellikle Carl Haushofer * tarafından kurulan jeopolitik enstitüsünün faaliyetleri, yayınları ve Hitler'in politikasına muhtemel etkileri jeopolitiği biraz sevimsizleştirmiştir. Haushofer'e jeopolitiğin Makyaveli diyenler de vardır.

Coğrafi yapıların ve coğrafi unsurların siyasî faaliyet ve kararlardaki etkisi kesindir. Ülkelerin yeryüzündeki yerleri, siyasî hudutları, fizikî özellikleri, genişliği (alan), iklimi, kaynakları, politikalarını şekillendirmekte ve farklılaştırmaktadır. Bu unsurlarla birlikte sosyo-kültürel, ekonomik, askerî unsurlar ülkelerin gücünü oluşturmakta, politikaya yön vermekte, uluslararası ilişkileri belirlemekte, geleceğe yönelik değerlendirmeler yapılabilen ve politikalar oluşturulmaktadır. Bu durum, ülkelerin güç hedef ilişkilerini, dış, iç değerlendirmelerle güçleri kullanarak hedefe ulaşma yolunu belirleyen işlemdir, siyasî coğrafyanın dışındadır ve politika tespitidir. Politika bir hareket tarzı seçimi olarak siyasî coğrafyanın bütün verilerinden faydalanır, fakat siyasî coğrafyanın dışında bir olaydır. Jeopolitik ise siyasî coğrafyadan hareketle diğer unsurları da değerlendiren politikaya ulaşır. Sadece bir durum tespiti değildir.

Jeopolitik, geleceğe ait hükümler çıkarmak durumundadır. Jeopolitiğin amacına ulaşması için coğrafyadan başka diğer bilimlerden de faydalanması gerekir.

Geleceğe ait sonuçlar çıkarılabilmesi için, güçlerin halihazır ve potansiyel değerlerinin incelenmesi, karşılıklı güç kıyaslamalarının yapılması ve bunların coğrafi emrivakiler açısından değerlendirilmesi gerekir. Bütün bunları siyasî coğrafyada görmüyoruz.

Siyasî coğrafya ile jeopolitiği birbiri içerisinde inceleme eğilimi, jeopolitiğin siyasî coğrafyacılar tarafından ortaya konması ve siyasî coğrafyanın özellikle uygulanmaya yönelik yeri ve değerlendirmelerde yetersiz kalması sebebinden kaynaklanmaktadır. Ratzel, siyasî coğrafyaya ekonomi, sosyoloji, siyasî bilimler, kültür ve medeniyet tarihleri, toprak ve mekân fikirlerini de ekleyerek siyasî coğrafya dışına çıkmıştır. Devlet ile toprak arasındaki ilişkileri araştıran Ratzel, "Siyasî coğrafya cansız ve sade

* (1924-1944 yılları arasında C. Haushofer, Dr. E. Obst, Dr. H. Lautensacu, Dr. F. Terner, "Zeitschrift Für Geopolitik" adlı dergiyi yayımladılar. Geniş bilgi için bk. Der Grosse Brockhaus, Wiesbaden, 1954: "Geographie" eserde)

kalmıştır” der. 20. yüzyılın başlarından itibaren siyasî coğrafyanın muhteva ve metotlarında değişiklikler olmaya başlamıştır.

İnsanlar, üzerinde yaşadıkları topraktan etkilenmişler ve etkilenmeye devam edeceklerdir. Coğrafi unsurlar da politikayı, ekonomiyi ve teşkilâtlanmayı etkilemeye devam edeceklerdir.

Jeopolitik, coğrafyanın sadece siyasî coğrafya bölümünden değil, fizikî coğrafya, biyolojik coğrafya, beşerî coğrafyadan yararlanır, zaman unsurunu kullanır, geleceğe ait hükümler çıkarır.

Jeopolitiğin doğuşunu hazırlayıcı sebepler özet olarak toplumların oluş ve gelişmeleri üzerinde etkinliği olan yeni unsurlar teşhisi, mevcut bilimlerin bazı coğrafi ve siyasî oluş ve olayların açıklanmasında, yön verilmesinde yetersiz kalışı, gelişen ulaştırma ve muhaberenin coğrafyada saha unsurunu küçültmesi, toplumlar ve kıtalararası ilişkilerin artması, dünya hâkimiyet imkânlarının belirmesi ve bazı devletlerin bu amaca götürücü hazırlık ve çalışmalar yapması, tarih ile coğrafya ve siyasî bilimlerin arasındaki ilişkilerin ve etkilerinin açıklığa kavuşturulması gerekliliğinin duyulması ve sonuç olarak, özellikle güvenlik ve geleceğe yönelik politika sorunlarını açıklamak, değerlendirmek ihtiyacından kaynaklanmıştır.

Prof. Etzel Percy, bütün devlet adamlarını jeopolitikçi sayar. Politikacıların jeopolitik temel bilgiye sahip olması ve bunun uygulanmaya intikalini gerçekleştirebilmesi kaçınılmazdır. Jeopolitiğin bilimsel zeminini ise coğrafyacılar, özellikle siyasî coğrafyacılar, jeopolitikçiler hazırlayacaktır.

Jeopolitik Teorileri:

Jeopolitiğin ilgi alanının, uygulamadaki etkisinin, bugüne kadarki gelişmelerin anlaşılması ve düşünürlerin tanınması için teori niteliğindeki görüşlerin bilinmesi gereklidir.

Jeopolitik alanında, birçok olayı açıklama amacına yönelik kurallar ve yasalar, sistemli bir şekilde düzenlenerek teoriler ortaya konmuştur.

Önce çok kısa olarak, teori olarak kabul gören bazı görüşlere değineceğim. Daha sonra bir değerlendirmesini sunacağım.

İlk jeopolitik teori “kara hâkimiyeti teorisi” adı ile anılır ve İngiliz Mackinder tarafından ortaya konmuştur.

Sir Halford Mackinder (1861-1917) 1904’te “Tarihin Coğrafi Esasları” adlı eserini yayımlamış, teoriyle ilgili görüşünü 1918 yılında açıklamıştır. Mackinder, Asya, Avrupa, Afrika bütününü Dünya adası olarak adlandırır. Batıda Volga, doğuda Sibiryaya, güneyde Himalayalar, kuzeyde Buz Denizi

arasındaki bölgeyi "Heartland" (kalpgâh) olarak kabul etmiş, daha sonra da Avrupa Rusyası'nın tamamını Heartland içine dahil etmiştir. Kara hâkimiyet teorisi "Heartlanda kim hükmederse, Dünya adasına da o hâkim olur. Dünya adasına kim hükmediyorsa, Dünyaya da o hâkim olabilir" şeklinde özetlenebilir.

Mackinder, Heartland çevresinde bir iç kenar ay (Almanya, Avusturya, Balkanlar, Türkiye, Hindistan ve Çin) ile dış kenar ay bulunduğu görüşündedir (Dış kenar ay İngiltere, Avustralya, Japonya, ABD).

Mackinder ve görüşleri en fazla Alman jeopolitikçileri tarafından benimsenmiş ve uygulanan politikalarda etkili olmuştur.

Deniz Hâkimiyeti Teorisi:

Teori, ABD'li Amiral Alferd Mahan'ındır (1840-1914).

Amiral Mahan, deniz hâkimiyetinin, dünya hâkimiyetinin anahtarı olduğu görüşündedir. "Deniz kuvvetlerinin tarihe etkisi" adlı kitabı ABD, İngiltere, Almanya, Rusya ve Japonya'nın politikalarında etkili olmuştur.

Kenar Kuşak Teorisi:

Teori, ABD'li Nicholas J. Spykman'ındır (1893-1943). Spykman, Dünya adasına hâkimiyeti merkez bölgesini çeviren, kaynak ve imkânları daha geniş kuşağa hâkimiyet ile mümkün görür. Bu dış kuşak; Avrupa, Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya'dır.

II. Dünya Harbi sonrasında kurulan NATO-CENTO ve SEATO anlaşmalarında bu görüşün etkileri görülür.

Kenar kuşak teorisi bu görüşle düşünüldüğü zaman Kore, Vietnam, Afganistan, Kamboçya harpleri daha iyi anlaşılabilir. Mackinder'in Kara Hâkimiyeti Teorisi ile aynı coğrafi değerlendirmeyi kullanır. Birisi merkezden dışa, diğeri dıştan merkeze gelişmeyi mümkün görür. Spykman diğeri coğrafi faktörleri de önemle dikkate almıştır.

Hava Hâkimiyeti Teorisi:

Teori, özellikle ABD'li birçok havacı tarafından ortaya konmuştur. Alb. Hausy Scitaklian'ın yayınları vardır. Bütün teorilerin gerçekleşmesinin hava hâkimiyeti ile mümkün olabileceğini savunmuşlardır.

Teorilerin Değerleri ve Bugünkü Yeri:

Bu teorilerin jeopolitik olayları açıklamada yeterli olup olmadığı tartışılmalıdır. Tartışılacak bir diğer husus da, kurallar ve yasaların bu

teorilerle sistemli bir düzene kavuşup kavuşmadığıdır. Bu noktalarda tereddütler giderilmelidir.

Mevcut jeopolitik teorileri iki başlık altında toplayabiliriz:

1. Fizikî coğrafyaya dayalı teoriler: Kara hâkimiyeti teorisi, kenar kuşak teorisi.

2. Kuvvete dayalı teoriler: Deniz hâkimiyeti teorisi, hava hâkimiyeti teorisi.

Gerçekte bütün görüşler, Mackinder'in coğrafi bölümünü bir ölçüde de olsa benimseyenler. Aralarındaki farklılık başlangıçtaki hâkimiyet noktasına veya kuvvete verilen önceliktedir.

Jeopolitik, coğrafi temele dayalı bir bilim dalı olduğuna göre, her zaman değer değişikliği gösteren kuvvetler, jeopolitik teorilere esas teşkil etmemelidir. Kuvvetler, sınıflar, silâhlar güçlerin oluşunda bir unsurdur ve değerleri diğer güçlere bağlıdır. Deniz gücü, kara gücü olmayan bir hava gücünü, ekonomik güç olmadan hiçbirisini düşünmek mümkün değildir.

Henüz genç ve gelişmekte olan bir bilim dalı olan jeopolitiği, jeopolitiğin kendi unsurlarına değil, jeopolitiğin bir unsuru olan gücün unsurlarına dayandırmak güçlerdeki, teknikteki her değişiklikte teorileri de değiştirmek zorunluluğu getirir. Karası, denizi ve havası ile coğrafya bir bütündür. Coğrafyanın bir bölümünü kullanan kuvvetlerin, silâhların jeopolitiğin, arz politikasının asıl etkeni olarak kabul edilmemesi gerekir.

Uzay çalışmaları da yeni kavramlar getirebilir. Uzay jeopolitiği henüz kullanılmamış, fakat gündeme gelmesi mümkün bir kavramdır. Jeopolitik dünya ile ilgili politikayı verir. Uzay politikası veya uzay jeopolitiği, ayrı bir konu olacaktır. Görünebilen gelecekte dünya menşe ve mebdde olma durumunu yitirmeyecek ve değerini muhafaza edecektir.

Teorilerin Uygulanması:

Jeopolitik teorilerin hangi gerekçelerle ileri sürüldüğü, ne kadar ve nasıl uygulandığı, teorilerin geçerliliği hakkında da fikir verebilir.

Teoriler II. Dünya Harbi içinde ve II. Dünya Harbi'nden sonra uygulanmış ve politikaları etkilemiştir.

Alman F. Ratzel ve Fransız V. de la Blache'ın, Alsace-Lorraine'in Fransa veya Almanya'ya bağlılığı konusunu jeopolitik açıdan değerlendirmeye çalışmalarını tipik bir istismar sayabiliriz.

I. ve II. Dünya Harpleri, Paris-Berlin-Vaşova-Moskova ana mihverinde cereyan etmiştir. Bu mihver kara hâkimiyeti teorisinin genel harekât mihveridir.

Sömürgeler edinmek amacı ile I. Dünya Harbi'ni başlatan Almanya, II. Dünya Harbi'nde bin yıllık istikbali garanti edecek dünya hâkimiyetini amaç edinmiştir. Dünya hâkimiyeti söz konusu olunca jeopolitik teoriler daha fazla önem kazanırlar. Nitekim Alman jeopolitikçileri Haushofer ve Rosenberg, kara hâkimiyeti teorisinin büyük ölçüde etkisinde kalmışlardır. Her iki düşünür arasındaki görüş farkı, önce doğuya veya önce batıya yönelme noktasındadır. Almanya'nın uygulaması ise yalnız Berlin-Moskova ana mihveri üzerinde harekât yapmak yerine, Afrika ve Balkan harekâtı ile aynı zamanda kenar kuşağa yönelmek şeklinde olmuştur. Hitler, ana mihver üzerindeki harekâttan ayırdığı gücü kenar kuşağa tahsis etmiştir. Jeopolitik çalışmalarda teori ilkelerinin benimsenmesine karşılık, uygulamada farklı yol izlenmiştir. Farklı uygulamanın o günün şartlarına dayalı kuvvetli sebepleri olabilir. Fakat jeopolitik teorileri açısından karma uygulama görünümü vardır. Bu, jeopolitik bir hata, jeopolitik yanlıdır. Bunun bir hata olduğunu Hitler de kabul etmiş ve "Moskova'yı Mussolini kurtardı" demiştir. Almanya böyle bir hata yapmasaydı, harbi kazanabilir miydi? Bu sorunun cevabı büyük ihtimalle "hayır" olacaktır.

Almanya, harbin başında büyük muharebe gücü üstünlüğüne sahipti. Üstünlüğü askerî güç üzerindeydi. Diğer bütün jeopolitik unsurlar Almanya'nın aleyhinedir. Japonya'nın ABD ile başlattığı mücadelede de jeopolitik unsurlar dikkate alınmamıştır.

Almanya'nın coğrafi yapı (alan, iklim, arz üzerindeki yer, hudutlar), ekonomik güç, sosyal güç ve politik güç açısından müttefiklere bir üstünlüğü yoktur. Harp bir noktadan itibaren nefes ve takat meselesi olmuştur. Müttefiklerin ekonomik, sosyal, politik potansiyel güçleri harekete geçmiş ve zaman potansiyel güçler yararına çalışarak değerlendirilmeye başlamıştır. Jeopolitik unsurlar bir bütündür. Yalnız bir güç, örnek olarak askerî güç büyük ve uzun süreli mücadelede yeterli görülmemelidir.

II. Dünya Harbi'nden önce Almanya'da bütün jeopolitik unsurları dikkate alan bir inceleme ve değerlendirme yapılmadığı için, büyük askerî başarılar, jeopolitik değerlendirmeye dayandırılmış olan politikanın hatalarını kapatamamıştır.

Görüldüğü gibi, jeopolitik veriler ve emrivakiler politikalara ve dünya politik yapısına yön vermektedir.

Güç Merkezleri İncelemesi:

Coğrafyaya dayalı teorilerle, teorilerin açıklandığı zamanın dünya güç merkezlerine göre arz politikasının esasları ortaya konmaya çalışılmıştır. Dünyanın en önemli merkezi belirtilmiş, bunun dışında iç kuşak ve dış kuşak

ayların varlığı kabul edilmiş, buralardan Avrupa-Asya-Afrika kıtalarının bulunduğu Dünya adasına ulaşılabileceği değerlendirilmiştir. Kara hâkimiyeti teorisi kalpgâhı, kenar kuşak teorisi dış kuşaktaki coğrafyayı önemli görmüştür. Teoriler bunlara önemli güçte bir ülkenin hâkim olması varsayımına dayanır. Bu bölgelere hâkim olan güç yetersizse veya dünyanın başka bir bölgesinde önemli bir güç teşekkül etmişse, teori geçersizleşir.

Güç merkezleri yer ve el değiştirebilmektedir. Tarih çeşitli devirlerinde, önemli güç merkezleri Asya'da, Avrupa'da veya Orta Doğu'da teşekkül etmiştir. Güç merkezleri yer ve el değiştirdiği zaman teorilerin geçerlilikleri zayıflıyorsa, hâkim unsuru güç merkezleri olarak kabul etmek gerekmektedir. Örnek olarak, mevcut teoriler ABD'yi dikkate almamıştır. ABD'yi dikkate almayan bir arz politikası teorisinin günün şartları ile bağdaşmadığını kabul etmek gerekir. Görülüyor ki güç merkezleri yer ve el değiştirdiği zaman teorilerin geçerliliği zayıflamaktadır.

Teoriler dünyaya hâkim olma esasına dayandırılmıştır. Gerçekte dünya hâkimiyeti fikrinin ne ölçüde geçerli olduğu tartışılabilir. Dünya hâkimiyeti fikri kaybolursa dahi ülkeler arasında hangi konuda ve hangi seviyede olursa olsun bir mücadele, hatta ilişki var oldukça jeopolitik gündemde olacaktır.

Her ülke kendi durumunu iki seviyeli jeopolitik değerlendirmeye tâbi tutmalıdır. Birincisi, dünya güç merkezlerine veya geçerli jeopolitik teorilere göre global seviyede, ikincisi ülkenin bulunduğu bölgedeki bölge devletlerini kapsayacak seviyede olmalıdır.

Politikanın güçleri kullanma işleminden önce güçleri geliştirme sorumluluğu vardır. Güçlerin geliştirilmesi ve bu gelişmede öncelik tespiti de jeopolitik görüşle ele alınmalıdır.

Güç merkezlerinin teşekkülündeki etkenlerin belirlenmesinde farklı görüşler olabilir. Güç merkezlerinin oluşunda coğrafya, coğrafyanın sahip olduğu stratejik kaynak ve insan daima dikkate alınması gereken etkili unsurlar olarak düşünülmelidir. Vasıflı insan ve stratejik kaynağa coğrafya yön ve şekil veren platformu oluşturur.

Jeopolitik-Tarih İlişkileri:

Devlet canlı ve hayatı olan bir varlıktır. İnsanlar kurdukları devletlere kendi özelliklerini vermeye ve kendilerine benzetmeye çalışmışlardır. Büyük ölçüde benzetmişlerdir de. İnsandaki özellikler, devlette müesseseler (kurumlar) şeklinde görülür. Böylece devlet, milletin teşkilâtlanmış hukuki varlığı olmuştur. Bu gelişme bir tarih içerisinde, zaman süreci içerisinde coğrafyanın da katkısı ile gerçekleşmiştir.

Coğrafya-tarih ilişkilerinin açıklanması, tarihe jeopolitik bakışla genişlik kazanır. Bu ilişkinin belirlenebilmesi jeopolitiğin gerekliliğini ortaya koyduğu kadar jeopolitiği aydınlığa kavuşturan bir yöntem olarak da değerli olacaktır.

Jeopolitik-tarih ilişkisi iki ana başlık altında toplanabilir.

Birincisi, tarihin jeopolitik unsurlar dikkate alınarak incelenmesi ve yorumlanması, ikincisi, günümüzün jeopolitik yapısında tarihin etkilerinin incelenmesidir.

Tarihin jeopolitik unsurlarla incelenmesi, coğrafi platformda politikalar akışı dikkate alınarak yapılabilir.

Jeopolitik unsurlar tarihî olaylarda birer etkidir. Olaylar, jeopolitik unsurlara dayalı olarak teşekkül eden güç merkezlerine göre gelişmiştir. Her olayın cereyan ettiği tarih kesiti o dönemdeki genel ve özellikle bölge güç merkezlerinin incelenmesi ile değerlendirilebilir. Örnek olarak Türk Kurtuluş Hareketini incelerken dünya güç merkezlerini ve bölge ülkelerinin durumlarını dikkate almak zorunluluğu vardır. Türk Kurtuluş Hareketinin gerçekleştirildiği şartlardaki zorluklar bu olayın büyüklüğünün bir parçasıdır. Bir diğer örnek olarak Selçukluları düşünelim. Coğrafya dikkate alınmadan, Bizans ve diğer bölge güçleri incelemeyen, Asya medeniyetleri, Türk töresi, İslâm medeniyeti ve bu medeniyetlerin ürünü olan akıncı altın insanlar tanınmadan, bilinmeden Selçuklu tarihi gerçek yüzü ile ortaya konamaz. Tarihe jeopolitik bakış böyle bir genişlikle mümkündür.

Bugünkü teoriler tarihî olayları açıklamakta ölçü olamazlar. XX. yüzyıla kadar olan mücadeleler bugünkü teorilere uygun olarak gelişmemiştir. Bu tarihlerde kara hâkimiyeti, kenar kuşak, hava hâkimiyeti teorileri geçerli değildir. Türklerin, Mackinder'in kalpgâhına yakın hâkimiyet dönemleri olmuştur. Ancak bu durum dünya hâkimiyeti için yeterli olamamıştır. Bölge güç merkezleri dikkate alınarak yapılacak değerlendirmeler ise tarih içinde de geçerlidir.

Coğrafi durum tarihî oluşu etkilemektedir. İngiltere tarihi ada coğrafyası ile bağlantılıdır. İngiliz tarihindeki olaylar jeopolitik doğmadan da ada devlet karakterine uygun davranışlar olarak görünür. Burada da jeopolitik unsurların tarihî oluş üzerinde etkisi söz konusudur. A. Toynbee, İngiltere için "ikinci bir dünya" der.

Bugünkü jeopolitik durumun değerlendirilmesi yapılırken, incelenecek her jeopolitik unsurun, bütünü ile geçmiş değerlerin tarihî gelişimi dikkate alınacaktır.

Tarihî bir inceleme jeopolitiğe zaman derinliği kazandırır ve sebeplere yaklaştırır. Ayrıca, tarih insanda ve millette mekân duygusu yaratır. Bir toprak kaybindan sonra mekân duygusu siyasî bir fikir olarak işlenmekte ve tarihî hak isteklerinin doğmasına sebep olmaktadır. Tarihî hak istekleri coğrafi bütünlüğü de sağlayacak yapıda ise tarihî hak coğrafi hakla desteklenmektedir. Alsace-Lorraine'de tarihî hak ve coğrafi hak beraber tartışılmıştır. Deniz sahaları taksiminde coğrafi hak egemen olmaktadır. Kıbrıs'ta millî tarihî hakkımız kadar coğrafi yapının doğurduğu bir coğrafi hak da söz konusu olmuştur.

Tarihin jeopolitik verilerle incelenmesi ve bugünkü jeopolitik yapıda jeopolitik unsurların değerinin araştırılması, tarihi ve jeopolitiği birbirine yaklaştırmakta, karşılıklı yardımlaşma söz konusu olmaktadır. Toynbee'nin bir başka sözü, bu konuya elle tutulur açıklık getirebilir. Toynbee "Tarihî güçler atom bombasından daha patlayıcı olabilirler" der.

Türk Tarihinde Coğrafi Bütünlüğün Etkisi:

Türk tarihinin jeopolitik verilerle, unsurlarla değerlendirilmesi ayrı ve geniş bir konudur. Türk tarihinde coğrafi bütünlüğün etkisinden kısaca bahsederek, tarihe jeopolitik bakışla ilgili bir örnek vermek istiyorum. Tekrar etmeliyim ki, bütün Türk tarihinin jeopolitik incelemesi müstakil, zor ve çileli bir konudur.

Hunlardan, hatta Hunlardan önceki tarihlerden itibaren Türk tarihi coğrafi kaderin çizdiği bir akış gösterir. Milletlerin kaderini altı ile, üstü ile tayin eden coğrafi emrivaki Türk milletinin de dününde, bugününde en önemli etken olmuştur. Orta Asya'da teşekkül eden Türk güç merkezlerinin büyük bir coğrafi kadersizliği vardır. Türkler Asya coğrafyasında hiçbir zaman tam bir coğrafi bütünlüğe ulaşamamışlar, bütün hudutlarını deniz ve büyük engebeler gibi doğal savunma unsurlarına dayandıramamışlardır. Sonuçta, doğal korunması olmayan hudutlarının çevresindeki birden fazla güçle, birden fazla cephede mücadele etmek mecburiyeti olan bir iç devlet olarak kalmışlardır. Kuvvetli doğal sınırlara dayanmayan bu kıta içi devletlerinin komşuları ile daima sorunları olmuştur. Güvenlik ihtiyacı askerî unsurun öncelik kazanmasına ve diğer unsurlar aleyhine gelişmesine sebep olmuştur. Ancak askerî unsurun gereği ve ana kaynağı olan vasıflı insan, Türk tarihinin ve diğer bütün büyüklüklerimizin de sebebidir.

Orta Asya Türk devletlerinin mücadele içinde bulunduğu Çin, daha fazla coğrafi bütünlüğe sahipti. Moğolların da Çinlilere nazaran daha az, fakat Türklere nazaran daha fazla coğrafi bütünlük imkânları olmuştur. Her iki millet de "kenar devlet" olabilmişler ve bundan yararlanmışlardır.

Türklerin büyük göçleri, devamlı dalgalanma içinde bulunuşları bir ölçüde güvenle yaşanacak bir siyasi bütünlük arayışıdır ve jeopolitik bir olaydır.

Türklerin bütün güçlülere rağmen kısmen coğrafi bütünlüğü sağlayan Ural Dağlarına, Hazar Denizine, Altay Dağlarına, okyanuslara dayalı devletler kurdukları zaman, ulaştırma yetersizliği hâkimiyetin devamlılığını önlüyordu. Türklerin o günkü şartlarda bu büyüklükte devletler kurabilmiş olmaları birinci öncelikle at, ikinci öncelikle demire hâkimiyetleriyle mümkün olabilmişti. At, ulaştırma sorununun çözümünde gücü oranında etkiliydi ve saha unsurunu at değerlendiriyordu. Türk tarihinde at, sahanın bütünleyicisidir. Türk tarihinde at, vasıflı insanımızdan sonraki, ikinci mübarek varlıktır.

Türk gücü en sağlam coğrafi bütünlüğe Anadolu'ya geldikten sonra kavuşmuştur. En sağlam, fakat tam coğrafi bütünlük değil. Bu tür coğrafyalarda yaşayan milletlerin varlıklarını muhafaza etmeleri için her zaman ve her alanda güçlü olmaktan başka çareleri yoktur.

Günümüzde jeopolitik emrivakiler:

Jeopolitiğin değişmeyen unsurları olan, dünya üzerindeki yer, coğrafi karakter (ada, kıta, kenar, kıta içi devlet olma), arazi, coğrafi bütünlük, saha jeopolitik emrivakileri, jeopolitik kaderleri oluşturur. Türkler bu kaderle boğuşmuşlar, bu kaderin kötü yönlerini yenerek yücelebilmişlerdir. Yücelmeyi sağlayan asıl unsur insandır. İnsanı vasıflı kılan ise jeopolitiğin değişen unsurları, sosyo-kültürel değerler, ekonomik değerler, politik değerler ve askerî değerlerdir.

Görüldüğü gibi, jeopolitiğin değişmeyen, coğrafi özelliklere dayanan unsurları ile milleti oluşturan insan unsurunu vasıflı kılan unsurları birlikte bir anlam taşırlar. Her iki unsur, etki ve katkıları dikkate alınarak birlikte değerlendirilmelidir.

Jeopolitikten geçmişteki olayların değerlendirilmesinde, aydınlatılmasında yararlanılabilir. Geçmişteki olayların sebeplerini araştırırken coğrafi kaçınılmazlıkları, zorlamaları müşahade etmek mümkündür. Türk tarihindeki coğrafi bütünlük arayışı bir örnek olarak verilmiştir.

Jeopolitiğin günümüzün olaylarının, politikalarının oluşmasında dikkate alınması gereken yönü, şüphesiz, daha büyük önem taşır. Bütün ülkeler, uluslararası bütün anlaşmalar jeopolitiği ilgilendirir. Sadece jeopolitiğin alan ve düzeyini açıklamak için birkaç örneği başlıklarıyla vereceğim. Vereceğim örnek konulara jeopolitik unsurlar dikkate alınarak

ve unsurların birbirine etki ve katkılarıyla yapılacak değerlendirmelerle, yer yer yorumlarla eğilmek gerekir.

Ana başlıklarıyla jeopolitik seviyede düşünülmesi gereken günümüz konularından birkaçı şunlardır:

a) Jeopolitik teoriler ve jeopolitik veriler karışında SSCB gerçeği, tarihi oluşumu, bugünkü durumu ve geleceği.

Bugünkü SSCB, Mackinder'in kalpgâh olarak çizdiği bölgeye hâkimdir. Çeşitli yöntemlerle dünyanın birçok bölgesinde, birçok ülkesinde tam hâkimiyeti, bir kısım ülkelerde de desteklediği etkili taraftarları vardır. Bu tablo Mackinder'in dünya hâkimiyet şartlarına çok uygun görünümde- dir. SSCB dünyaya hâkim olacak yeterliğe ulaşmış mıdır? Yoksa bazılarının söylediği gibi, hasta bir süper güç müdür? Ancak ayrıntılı jeopolitik inceleme ile bu soruların cevabında doğruya yaklaşılabılır.

b) Avrupa birleşme çalışmaları, Avrupa Konseyi, Avrupa Ekonomik Topluluğu, jeopolitik düzeyde düşünülmesi gereken bir diğer önemli olaydır. Avrupa'nın en önemli gücü, temsil ettiği medeniyete dayalı vasıflı insandır. Sömürgelerinden yoksun kalan, birinci sırayı diğer ülkelere bırakan Avrupa, yalnız vasıflı insan unsuruna dayanarak ne kadar süre jeopolitik olgunluğunu muhafaza edebilecektir? İnsan vasfı değişmez, gerilemez bir unsur değildir.

Avrupa birleşme çabaları bütünü ile konuya jeopolitik yaklaşımı gerektirecek büyüklük ve önemdedir.

c) Birçok jeopolitikçi tarafından jeopolitik erginliğe ulaştığı söylenen ABD, gücünün kaynakları, kaynakların gelişme yönü vb.

d) Orta Doğu, oluşması, gelişmesi, Arap ve İsrail gerçeği, bölgedeki savaşlar.

e) İslâm birliği ve dayanışması hareketleri.

f) Bütün olarak ve bölge bölge Asya, Afrika.

g) Batı kültür çevresi dışında kalan üçüncü dünya Türkler karada ve denizlerde yenildikten sonra sömürgeleştirilebilmiştir. Aynı üçüncü dünya, 3-4 yüzyıl sonraki Türk Kurtuluş Hareketi ile sömürge olmaktan kurtulmaya başlamıştır. Bu büyüklüğün jeopolitik tabanı ve jeopolitik sonuçları vardır.

Örnek olarak verdiğim bütün konularda Türkiye'nin yeri, ayrı ayrı daha sonra bir bütün olarak değerlendirilmelidir.

Konuların her biri için değerlendirmeler ekonomik, sosyal, askerî, politik açıdan, coğrafi platform dikkate alınarak yapılabilir. Hiçbiri sadece

ekonomik veya sadece sosyal olay değildir. Bütün bu konular coğrafya temelli, tarihî gelişi olan siyasî, ekonomik, sosyal ve askerî muhtevalı jeopolitik genişliktedir. Tek bir noktadan bakışla cevap bulunamaz, Donmuş istatistik bilgileriyle değil, geçmiş, bugünü ve geleceği ile coğrafi veriler dikkate alınarak değerlendirme yapılabilir.

Sonuç:

Jeopolitik, coğrafyanın bütün unsurları ile aktif olarak değerlendirilmesidir. Güç merkezlerini karşılaştırmalı olarak değerlendiren, politik seviyede güç ve hedef ilişkisini kuran uygulamaya yönelik, politikaya zemin oluşturan bir bilim dalıdır diyebiliriz.

Dünyada siyasî hudutlar, siyasî bölümler zaman içerisinde değişikliğe uğramakta, bazı bölgelerde dünya güç merkezleri teşekkül ederken veya sönerken, diğer bölgelerde bölge güç merkezleri teşekkül etmekte veya sönmektedir. Ayrıca, siyasî, ekonomik ve askerî ittifaklarla çözümler, dağılmalar, yeniden kurulmalar gerçekleşmekte ve devamlı bir değişme görülmektedir. Bütün değişikliklerde jeopolitik unsurların etkilerini görmek mümkündür. Değişiklikleri ve muhtemel gelişmeleri takip etmek ve değerlendirmek için de bir bilimsel zemin, bilimsel dayanak gereklidir. Bir başka yerde yazdığım görüşümü özür dileyerek tekrar edeceğim: Bilimsel zemin olmayan yerde güzel çiçekler açamaz.

Uluslararası politikanın etkisi dışında kalacak bir ülke veya bir siyasî birlik düşünemeyiz. Uluslararası politika ise yön ve şekil değiştirebilmektedir. Merhum İnönü'nün meşhur deyişi ile yeni bir dünya kurulabilmektedir. Kurulan yeni dünyalar, yeni jeopolitik ortamlar yaratmakta, yeni bilimsel değerlendirmeler gerektirmektedir.

Dünyadaki değişiklikler her zaman beklendiği şekilde gelişmeyebilir. Çünkü insanların ve milletlerin kaderi ve mutluluğu her zaman akıllı ve iyi niyetli kimselerin elinde olmamaktadır.

Yeni jeopolitik ortamlarda yeni fırsatlar veya yeni şanssızlıklar bulunur. Avrupa gücünü daha fazla yitirirse, ABD gücünü kaybeder, kıtasına çekilirse, SSCB bölünürse ne olacaktır? Jeopolitik değerlendirmelerle teşekkül ettirilecek bilimsel zemin politikaların en büyük desteğidir. Jeopolitik, siyasî hayata yol gösterebilir. Siyasî hayatın sanat yönü için bilgileri jeopolitik verir. Aynı örneği işleyeceğim. Avrupa Ekonomik Topluluğu hakkında Türk ekonomistin, Türk sosyal bilimcisinin, Türk tarihçisinin, Türk coğrafyacısının değerlendirmeleri olmalıdır. Şüphesiz, son söz siyasî sorumluluğundur.

“Büyük dünya olayı” adlı Batılılar tarafından hazırlanan ve II. Dünya Harbi’ni anlatan kitap, Rus-Fin harbine şu satırlarla başlıyor: “Tarih pek nadir memleketlerde, Finlandiya’da olduğu gibi, memleketin coğrafi durumu ile sıkı sıkıya ilgilidir. Mukadderat batı kültürünün, doğunun genişleme niyeti ve tasavvurlarına karşı devamlı bir mücadele ile savunmayı Fin milletinin omuzlarına yüklemiştir.” Bu teşhiste yanlış yön, coğrafya ile tarihin nadiren ilgili görülmesidir. Coğrafya milletlerin kaderinde en etkili unsurdur. Milletlerin gelişmeleri, zenginlikleri coğrafyanın kaynaklarına, insanların davranış ve özellikleri iklimine ve yapısına, politikaları coğrafyanın çizdiği izlere bağlı kalmak zorunluluğundadır. Tarih, coğrafi emrivakilerin tanığıdır. Coğrafyanın etkilerini doğrular. Yalnız Finlandiya’nın değil, bütün milletlerin tarihleri, coğrafyaları ile yakından ilgilidir.

Jeopolitik, tarihten de yararlanarak bugünün değerlendirilmesini yapan ve geleceğe dönük hükümler çıkarılması için gerekli bilimsel zemin oluşturan, henüz metodu açıklık kazanmamış bir bilim dalıdır.

GEOPOLITICS AND HISTORICAL CORRELATIONS THEREOF

SUAT ILHAN

Despite the keen interest of militia, the concept of geopolitics should not necessarily be considered as a subject matter or branch related to the militia. The emergence of geopolitics was elaborated by geographers and political geographers, and welcomed by the political scientists with interest. Whereas, military strategists had contemplated to make use of the geopolitics and, as a result of their keen interest, had contributed to its development.

The interest of militia and strategists, in general, as demonstrated in geopolitics, stems from the broadening of military strategy to the extent of encompassing the world politics. Today's global strategy has been formed up, consistent with the correlations between such powers that aim at the world supremacy, and those that stand in defence against it.

The world strategy or global military strategy on the other hand, is a subsidiary motivation which depends upon the military powers and military targets of the world politics. A worldwide military strategy can not exist without the world politics and the worldwide politics, and the global military strategy is achieved through the world politics. This father-and-son relation has beamed the attention of militia to the geopolitics. Nevertheless, geopolitics do not fall within the field of responsibility of militia in so far as geopolitics encompass the entirety of elements and the responsibility areas of politics. In fact, the term "politics", being used as a constituent of the word "geopolitics" does also verify this statement.

An approach to geopolitics in terms of underestimating it, as well as in terms of its recency of for any other reason, would be wrong. The effect and involvement of geopolitical views in the mode of creation of the Second World War, i.e., the World's last and greatest event, has proven to be more than it was ever thought of.

Furthermore, we see the deeply imprinted traces of geopolitical views and geopolitical activities in the alliances formed up subsequent to the Second World War, as well as in the priorities assigned to the types of weapons, and in politics.

Without the geopolitical views, many of today's prevalent major problems would have to remain unexplained with adequacy. Moreover, such resolutions that concern the security, politics, and even the planning priorities; geographical evaluation is a must for screening the thoughts through a discipline, and for treating them with integrity.

The scientific ground and the media of thinking that the geopolitics have created, have oriented many policies and motivations. Besides, the imperativeness of geopolitics has also been established.

Looking into many events of our era, at a level and of a geopolitical breadth, is imperative. I would like to begin with clarifying few events that would call for a sight at a geopolitical breadth for it would help elucidating the field of geopolitics. I shall, in the mean time, refer to the few other events which would require treatment at a geopolitical breadth, where and when such events would necessitate. For example, European Economic Community (EEC), and Common Market, do not solely reflect the economical events in themselves. Likewise, the European Council is not an exclusively economic event of its own either. These and similar other events call for a geopolitical sight. The economic integration as foreseen by EEC, shall absolutely impose its political, social, and even, the inherent military consequences. Such events are based upon a geopolitical platform, and they present geopolitical magnitude.

NATO too is a geopolitical event and, yet, owing to the inherent nature of militia, it allows for a close co-operation, and not for integration. I have already referred to the nature or characteristics of militia, in the sense that the military integration can only be materialized subsequent to the achievement of economic, social and political integration; therefore NATO bears no responsibility in terms of logistics and economic aspects. Consequently, NATO is an event based on geopolitics, and any member country of NATO may leave it at any time as and when she may so select. In case of such separation, the residual problems to be consequently encountered, shall not require a very difficult and complicated cleansing action, for any political, economic and social implications of integration would eventually be out of question. Whereas, in the case of integration (or amalgamation) within the EEC and European Council, it would pave the way for more permanent results.

The economic and political foundations of the European Community are the EEC and the European Council respectively. Whereas, NATO

surpasses the European Community and, therefore, certain European countries act in pursuit of organizing separate military media.

The inevitableness of looking at the events as a whole, leads us to geopolitics and geopolitical evaluations.

Doubtlessly, such subjects are very extensive in scope and, in order to present examples for the field of geopolitics only, I have mentioned the respective headings. These topics are not very well known to our public opinion, to the extent that a considerable part of the books that the pedlars were selling along the bank of Seine river in Paris throughout 1960's, was related to the Common Market; while, in Turkey, you can hardly locate 20 books about the Common Market. Besides, none of such books may describe the EEC in terms of geographical, political, economical and military intergration or, in short, at any geopolitical magnitude of approach. Geopolitics, present a wide horizon to the extent of visualizing each and every topic broader.

In the case of innovations in thoughts, confrontation with conceptual complications is generally inevitable. A new concept causes certain complications to arise, before it can find its place within the system of meditation. Such terms and concepts as geopolitics, geostrategy, strategic geography, etc., have resulted in fluctuations throughout the fields of politics, strategy, and of the strategic geography in particular.

Geopolitics have initiated a new, but tiresome life of meditation. Any or all implementations, being based upon the determination and selection of the entirety of related other branches of sciences, politics, strategy, etc., ought to undergo a weary system of meditation. In order to discover and further develop an ambient media for the life of meditation, all concepts must be tied up with the acceptable meanings which should be unified in the same understanding; and their conjunctions must be defined and duly bunched up. Undoubtedly, the topic of geopolitics can not be fully elucidated very easily. Personal views can be transformed to the general and acceptable meanings as the time goes on, and consistent with the mental capacities of the men of wisdom to come up. Because, geopolitics, as yet, is a concept in which many conflicts swarm, and the number of those who dislike it is more than those who like.

Emergence of geopolitics, and thinkers thereof:

The term "geopolitics" has been used by Swedish political geographer Rudolf Kjellen (1863-1922) for the first time.

The literary meaning of the term "geopolitics" is the "policy of earth, or world policy". Many men of wisdom have come up in the field of geopolitics, and I shall enumerate a few of them by country for the purpose of refreshing our memories. Frederick Ratzel, Germany (1844-1904); Sir Halford Mckinder, United Kingdom (1861-1947); Vidal de la Blache, France (1845-1918); Alfred Thayer Mahan, U.S.A. (1840-1914); Nicholas J. Spykman, U.S.A. (1893-1943); and many other political geographers and men of wisdom, have oriented the theory and implementation thereof through the introduction of their views.

A study to be given to the common points of eleven (11) definitions and clarifications, which are as good as such definitions, would prove that all of such definitions had been used for the terms "state", "geographic factors", and 'politics'. The points on which they disagree, fall on the queries as to the actual constituents of geopolitics, to which such different fields as sciences, arts, planning, implementation, etc., are being attributed.

I would like to make a few important remarks about geopolitics.

The term "geopolitics" as introduced by R. Kjellen, is a "scientific study given to the State within any geographical organization or space, and an investigation and evaluation of the State's existence in view of the laws of nature and human behavior patterns". While C. Houshofer defines it as the "correlation of the mode of political life (i.e., the State) -that varies dependent upon the effects of the geographical region lived in, and of the historical developments that had taken place therein- with the location where the State maintains its existence". The same thinker also construes it "scientifically, as the connection of terranean correlations with the political developments". The political geographers or geopoliticians of various States, have tried to adhere a meaning and scope to the geopolitics, in-line with the political philosophy of the own State, or of the ideation they adhered to Vidal de la Blache, against C. Houshofer, has created thoughts in-line with the politics of France; and Mahan developed his meditations consistent with the political objectives of U.S.A. Any approach towards visualizing the geopolitics as a field of propaganda, merely by looking at this presentation, would be a mistake. As a matter of fact, every man of wisdom, has made an evaluation of the geopolitical elements in line with his own national and political objectives. The sciense of geopolitics has shaped and extensively benefited itself by means of such evaluations. The exploitation of geopolitical studies by political ideas, should not be overemphasized. Each and every case of utilization, is not necessarily a

matter of exploitation. Since the geopolitics constitute the science of transition from political geography into politics, the users of this science should naturally demonstrate a political behaviour.

Despite my opinion of the perpetual inadequacy of the explanations being based upon definitions; under certain compulsory circumstances of 1971, I had made a definition of geopolitics in-line with its developed meaning (*From Geopolitics Into Tactics*-By Suat İlhan, Publications of War Academy, 1971). Even today, I am still adhering to that definition and, yet, I would rather like to convert it into a form of clarification. An extensive subject, when and if squeezed within the moulds of any single definition, invariably presents omissions. Therefore, I am in favour of the supplemental benefits that an explanatory statement would offer.

Taking into consideration the constituents and boundaries of geopolitics, we can clarify it in the following way: Geopolitics is a science that takes into account the invariables (space occupied over the world surface, geographical character, terrain, etc.) and the variables (socio-economic structure, economic policy, and the military valuables) of a nation or community of nations (such as alliances) or of any region around the existing geographical platform, and makes an evaluation of power; studies and evaluates the world's power centres of the day being affected, as well as the powers prevailing within any given region; and investigates and defines the targets, along with the conditions and phases involved in achieving such targets.

The science of geopolitics studies the present and future correlations of power and target, on the basis of physical and political geography.

In short, geopolitics defines the direction it has given to the politics by the entirety of power constituents though the geographic platform and data provided.

It can be said that geopolitics is an activated or actively evaluated form of geography, through the use the entirety of its constituents, which evaluates on comparative basis, the centres of power over the geographic platform; sets up power and target correlations at a political level; and forms the scientific ground for the security and development policy of any given State. In every new idea, a part of the meditators tends to descend to the media of ancient Greek meditation and meditators. Those who tie-up the idea of EEC (European Economic Community) with that of Plato's,

comment that the preliminary views of modern geopolitics were also initiated by Plato, and evaluate Plato's words: "Once upon a time, the lands was sufficient for people to earn their living. But now, it is insufficient and that means, we are compelled to get land from our neighbours" as an effect of geography on the politics. Aristotle (B.C. 384-322) and Herodotus even earlier (B.C. 484-425), had made attributions to the relations between the geographical and physical structure, as well as to the existence of State. Strabo (B.C. 63-A.D. 24), a mediator of Amaseia (Amasya) had studied the relation of geographical media and national power.

The actual development of geopolitics, along with the political geography, falls on the end of 19th Century and the beginning of 20th Century. The well known mediators of this subject, had come up throughout this period.

Studies conducted on the political geography, throughout the second half of 19th Century, had paved the way for forming up the science of geopolitics.

After the Second World War, professorships on geopolitics were established at the political sciences department of universities in certain countries. Arguments between the geographers and political scientists, as to the acceptance of geopolitics, still keep continuing.

In Turkey, following the Second World War, the science of geopolitics was included in the curricula of War Academies, initially in terms of conferences and later as a lesson.

The constituents of geopolitics:

In order to have a better understanding of what and what not, the geopolitics are, and to achieve specific views as to the limits of its framework, a common or joint view must have been attained about its specific constituents. As a matter of fact, the constituents of geopolitics are being evaluated most differently. Before running into any arguments, I shall be presenting the particular constituents which I have personally accepted and which did not attract any objections throughout the past fifteen (15) years. The number of constituents or elements that I shall be clarifying is difficult to increase. This number can be reduced consistent with your own evaluation. It shouldn't be forgotten, however, that geopolitics grow and bear new responsibilities, consistent with each and every new element. And, on the contrary, deletion or removal of any element, reduces the field of geopolitics.

Strategy comprises three (3) constituents: Space, force, and time. The elements of geopolitics are likewise same in general. However, the elements of geopolitics call for a classification, and subdividing into respective details, in terms of variables and invariables.

Invariable constituents (corresponding to the "space" concept from among the strategic constituents):

- Boundaries of the country or region, respective place over the earth, area occupied, geographical integrity, etc., and
- Geographical characteristics (island, continent, side, and being a continental State).

Invariable constituents (corresponding to the "force" concept from among the strategic constituents):

- Socio-cultural values,
- Economic values,
- Political values, and
- Military values.

Time ("time" in the case of strategic constituents too):

The details of these constituents, cover a separate subject matter. The statement: "Policies to be adhered to by the States are contained within their own geographies", gives an adequate idea as to the place and value of the invariable constituents. The unchanged or static external policies of various countries where the structures of administration present extensive changes, is the effectual result of unchanged constituents of geography. Such unchanging policies can be more or less noted in any country that may be taken for an example.

The area, from among the invariable constituents, is an element to which the geopoliticians attach very high values that it justifiably deserves. Russia's survival against Napoleon, and upon confrontation with the First and Second World Wars, was due the extensive area. Extensiveness of area must be considered along with the respective economic and military values, as well as with the respective political structure. In cases where the area is in possession of geographic integrity, it acquires a far more value. In respect of geopolitical evaluation, area corresponds to force. Any area in possession of geographic integrity, is a far more bigger power.

Variable constituents (corresponding to "force" concept in strategy) are a whole. Any of the economic, social, political, and military powers may apparently be assigned priority from time to time, or some of the meditators attach priority to any of them at their own choice and option. For example, geographer Prof. Siegfriel states that "Economic, social and political activities can only be attained by such nations of high culture". What is the basic element of power? Which particular power has the priority? All of them, without any exception, are important. Any view, doctrine and implementation which had taken into account only one power, i.e., one constituent of geopolitics, had failed in reaching any success so far. Throughout the course of time, each and every power must be evaluated, developed and utilized in an harmonious manner. Any investigation directed to locate the origin of the powers of nations, in fact, calls for an overall geopolitical evaluation processing. The effect of economic development on the social life, and their combined effect on the military power, as well as their reflection onto any single or separate policy constitute the subject matter of an important study and investigation, and the result can be achieved through a geopolitical view based on geography.

Political Geography and Geopolitics:

The common and distinctive points of the social geography and geopolitics are not very clear even at the present time. The activities and publications, as well as the pro-Hitler policies with consequential effects, of the Geopolitical Institute in particular which was established by Carl Haushofer * have, to a certain extent, made geopolitics rather unlikable. In fact, attributions are being made to Haushofer as the Machiavelli of geopolitics too.

The effect of geographic structures and geographic elements on the political activities and resolutions is definitive. The places, political boundaries, physical characteristics, breadth (area), climate, resources, etc., of the countries throughout the earth, form up and differentiate their policies. Along with these elements, the socio-cultural, economic, and military constituents create the powers of countries; orient the respective policies; clarify the international relations; make evaluations for the future; and set up policies. This, in fact, is a process that clarifies the path of

* throughout the years of 1924-1944 C. Haushofer, Dr. E. Obst, Dr. H. Lautensacu, Dr. F. Terner had published the periodical "Zeitschrift für Geopolitik". Broader information: "Der Grosse Brockhaus, Wiesbaden, 1954: Geographie

countries in reaching the targets aimed at, through the use of their power/target relations, external and internal evaluations, and respective powers; it falls beyond the political geography, and establishes the policies. In terms of the choice of a motivation; politics, make use of the entirety of data that the political geography would make available and, yet, it is an event that falls beyond the political geography. Whereas, geopolitics move from the political geography would make available and yet, it is an event that falls politics.

Geopolitics is in a position to create provisions for the future. In order to enable the geopolitics achieve the respective objective aimed at, the sciences other than geography must, likewise, be made use of.

In order that the results can be inferred for the future, the powers should be studied, in respect of their present and potential values, and reciprocal power comparisons made and evaluated in terms of geographic accomplished facts. All of these can not be seen in the political geography.

The tendency of studying the political geography and geopolitics within each other, stems from such reasons as the introduction of geopolitics by the political geographers; and the inadequacy of political geography, particularly in respect of its place and evaluations thereof. Ratzel has added up economy, sociology, political sciences, histories of culture and civilization, and the ideas of earth and space, to the political geography to the extent of having surpassed it. Exploring the correlations between the State and the earth; Ratzel makes the following statement: "Political geography has remained nonviable and plain". A move aiming at revising the contents and methods of the political geography has initiated as from the beginning of 20th Century.

Men had been affected from the earth on which they live, and they will still keep exposing themselves to such effects. Geographic elements shall, likewise, keep affecting the politics, economy and organization.

Geopolitics do not exclusively make use of the political geography component; but it utilizes physical geography, biological geography, human geography, and the time factor too, so as to infer provisions for the future.

The reasons which had paved the way for the emergence of geopolitics, can be summarized as the inadequacy in diagnostic approaches to the new elements which in themselves, affect the creation and development of the communities; inefficiency of the existing sciences in explaining and orienting certain geographic and political occurrences and events; reduced area

element in geography, resultant of the developed transportations and communications; increment in the inter-communal and inter-continental correlations; emergence of the feasibilities for World Supremacy; preparations and activities carried out by certain States, conducive of such an objective; requirement felt for elucidating the correlations and interactions between history, geography, and political sciences; and consequently, the necessity arisen for the clarification and evaluation of the results of prospective security and political problems.

Prof. Etzel Pearcy, considers the entirety of statesmen as geopoliticians. Politicians' acquirement of basic knowledge on geopolitics, for transformation into the field of implementation, is inevitable. Whereas the scientific ground of geopolitics is to be prepared by geographers, political geographers in particular, and geopoliticians.

Geopolitical Theories:

The theoretical views that lead us to understand the specific field of interest of geopolitics; effect of geopolitics in practice; its development as far achieved; and to be familiarized with the men of wisdom in this science; must be absorbed.

Rules and laws oriented to clarify many events, and the systematically prepared theories had so far been introduced into the field of geopolitics.

Primarily, I shall very briefly refer to certain views which had been treated and accepted as theories, and then present an evaluation on the subject.

The first geopolitical theory is named as "The Theory of Supremacy on Land". This theory was introduced by Mckinder of the United Kingdom.

Sir Halford Mckinder (1861-1917) had published in 1904 his book which was entitled "The Geographical Principles of History;" and disclosed in 1918 his view in connection with the theory.

Mckinder names Asia, Europe and Africa proper as the World Island. He accepts the area between Volga in the west, Siberia in the east, Himalayas in the south, and Arctic Sea in the north, as the "Heartland"; and then included the entirety of Continental Russia in the Heartland.

The theory of supremacy on land, can be summarized as: "That which installs supremacy over the (Heartland) can also attain supremacy over the World Island. That which attains supremacy on the (World Island) can also install supremacy over the World".

Mckinder is of the opinion that an inner semi-circle encompassing (Germany, Austria, Balkans, Turkey, India, and China); and an outer semi-circle containing (United Kingdom, Australia, Japan, and USA) exist around the "Heartland".

Mckinder and his views had been accepted mostly by German geopoliticians and they have proven to be effective throughout the politics implemented.

Theory of Supremacy on the Sea:

This theory was introduced by Alfred Mahan (1840-1914), an Admiral of USA. Admiral Mahan is of the opinion that the supremacy on the sea is the key to the World supremacy. His book, entitled "The effect of Naval Forces on History", has influenced the politics of USA, United Kingdom, Germany, Russia, and Japan.

Peripheric Belt Theory:

This theory was introduced by Nicholas J. Spykman (1893-1943) of USA. Spykman believes that the supremacy over the "World Island" may be feasible by imposing supremacy over the belt --with more extensive resources and possibilities -- that encircles the central region. This outer belt encompasses Europe, Turkey, Iraq, Iran, Pakistan, Afghanistan, India, China Main Land, Korea, and Eastern Siberia.

The effects of this view can be traced in the NATO, CENTO, and SEATO agreements which were entered into subsequent to the Second World War.

The peripheric belt theory, when evaluated in-line with this view, the wars of Korea, Viet-nam, Afghanistan, and Cambodia can be understood far better. Spykman uses the same geographical evaluation as set forth by Mckinder in his "Theory of Supremacy on the Land". One of them believes in the development from centre to the periphery; while the other believes in a development from periphery to the centre. Spykman has given serious consideration to the other geographical factors too.

Theory of Supremacy in the Air:

This theory has been put forward by many aviators of USA in particular. Col. Hausy Scitaklian has published his views in a number of literatures. All contributors of this theory have defended their arguments to the effect that the entirety of theories can be materialized through the sovereignty in air.

The Values and Present Statues of Theories:

The question whether or not these theories would prove to be adequate in clarifying the geopolitical events, must be debated. Another debatable point is involved with the rules and laws versus these theories, as to whether or not they have so far achieved a systematic order. Vaguenesses on these points must be duly clarified.

The existing geopolitical theories can be classified under two different headings:

1. Theories based on physical geography: Theory of Supremacy on Land; Peripheric Belt Theory.
2. Theories based on force: Theory of Supremacy on the Sea; Theory of Supremacy in the Air.

As a matter of fact, all views are -- up to a certain point -- in favour of Mckinder's geographic divisioning. The differences in between ensues from the precedence or priority given to the point of supremacy or force, at the beginning.

Since geopolitics constitute a branch of science which is based on geography; such forces that demonstrate variations at all times, should not be allowed to form up a basis for the geopolitical theories. Forces are the constituents of classes, weapons and powers; and their values depend upon the other powers. An air power, without sea power and land power; or any of such powers, without the existence of economic power; can hardly be considered.

The approach of having the geopolitics, i.e., a young and developing branch of science, tied up with the basic elements of power (which in turn, is a constituent of geopolitics), instead of geopolitics' own constituents; calls for the imperativeness of changing the theories at any time as the powers and respective techniques may undergo any changes. Geography is a whole that comprises its land, sea, and air components. Such forces, arms and geopolitics that use one sector of the geography, should not be assumed as the actual motivating factor of the World politics.

Space activities may, likewise, introduce new concepts. The space geopolitics is a term which has not yet been used, but it may still appear in the agenda. Geopolitics provide the policy involved with the World. Whereas, the space policy or space geopolitics shall constitute a separate subject of its own. In a foreseeable future, the World shall not miss its nature of being an origin and source, but shall keep holding its value.

Implementation of Theories:

The particular justifications, in support of which the geopolitical theories were set forth, and the extent how far and how they were implemented, may also give some idea as to the validness of such theories.

These theories which were used during and after the Second World War, had also affected the respective policies.

The efforts jointly rendered by and between F. Ratzel (Germany) and V. de la Blache (France), in terms of evaluating Alsace-Lorraine's possessorship between France and Germany, can be regarded as a typical case of exploitation.

The First and Second World Wars had occurred over the main axis of Paris-Berlin-Warsaw-Moscow. This axis is the general operations' axis of the theory of supremacy on the ground.

Germany, having initiated the First World War for the purpose of acquiring colonies, had -- throughout the Second World War -- aimed at for attaining supremacy in the World which would guarantee Germany's forthcoming thousand years. When the World supremacy is debated, geopolitical theories attain far more importance. As a matter of fact, German geopoliticians: Haushofer and Rosenberg had been extensively affected from the theory of Supremacy on the ground.

The differences between the view points of both geopoliticians coincide with a point, where they approach primarily to the east or primarily to the west.

Whereas, Germany's implementation has exemplified an approach to the peripheric belt, at the same time with the operations of Africa and Balkans, instead of conducting the operations solely on the main axis of Berlin-Moscow. Hitler has detailed to the peripheric belt, the power which he had spared from the operations conducted over the main axis. Against the adaption of the basic principles of theories through the progression of geopolitical activities; practices have evidenced the cases whereby the ways adapted were different.

Different implementations may be motivated through the sound and justifiable reasons of the then existed conditions. In any case, however, geographical theories present a feature of mixed implementation; and this, in itself, is a geopolitical fault and mistake. This fault was also admitted by Hitler, who stated that Mussolini was the saviour of Moscow. Had Germany

not committed such a fault, would she ever win the war? The answer to this question will, most probably, be “no!”.

In the beginning of the Second World War, Germany was privileged with an extensive combat superiority which was based on military power. The entirety of other geopolitical elements (constituents) was against Germany. Geopolitical elements were also disregarded in the struggle that Japan had initiated against the USA.

Germany had no superiority over the allied nations, in respect of the geographic structure (area, climate, place occupied over the World surface, and boundaries thereof), economic power, social and political powers. After a certain point, the war had become a matter of rendering effort and power.

The allied nations had mobilized their economic, social and political powers, whereby the time factor had started to work and gain value in favour of the potential powers. Geopolitical elements constitute a unique whole. A single power only, i.e., a military power alone, should not be deemed adequate for an extensive and long-term struggle.

On account of Germany's failure in having conducted a through study and evaluation, the entirety of geopolitical elements that had prevailed prior to the commencement of the Second World War; Germany's major military victories had not sufficed in recovering the mistakes of their policy which was then based upon the geopolitical evaluations. As can readily be seen, geopolitical data and accomplished facts orient the politics and the structure of World politics.

Investigation on Power Centers:

Geographic-based theories, when clarified, aim at the introduction of the principles that govern the world politics, consistent with the World's power centres. The centre of World's topmost importance, has been indicated, and the existence of inner and outer semi-circles accepted; and an evaluation is made on the assumption that by starting from such points, the “World Island” can be reached. The “heartland” envisaged in the theory of supremacy on the land, and the peripheric belt theory, attach importance to the geography in the outer belt. Theories are based on the assumption that such regions must fall under the supremacy of a country with considerable power. In cases where the power that maintains its supremacy over such regions may prove to be inadequate or, else, an important power may be set up in a different region of the World, then this theory becomes invalid.

The centres of power may undergo changes in place and possession. Throughout the various epochs of history, important centres of power were set up in Asia, Europe, or in the middle East. In cases where the validity of theories becomes slim by reason of changes occurred in the places and possessions of the power centres; the dominant element therein must be assumed as the power centres. For example, the existing theories have disregarded the USA; and any theory of world politics that excludes the USA, must be assumed as a theory which does not conform to the conditions of our times. It appears that in case of any changes in the place and possession of power centres, the validness of respective theories become slim.

Theories are made to be based upon the principle of supremacy in the World. As a matter of fact, the extent how far the idea of supremacy in the World is valid, can be debated. Regardless of the disappearance of the idea of supremacy in the world, it will still maintain its place in our agenda, as long as any struggle or even relation may exist between the countries on any subject and at any level whatsoever.

Every country must subject her own status to a geopolitical evaluation at two levels. One of the evaluations must be processed consistent with the power centres of the World, or with the sound and valid geopolitical theories; and the second one must be conducted at an adequate level to allow for the coverage of regional states within the region where the country is situated.

Responsibility of politics for the development of powers, precedes the processing required for utilizing them. The development of powers and the assignments of precedence for such development, must be handled and treated in-line with the geopolitics.

In defining the effects that contribute to the formation of power centres, different views may take place. Throughout the formation of power centres; geography, strategic source, and the men that fall within the constituents of geography, should be considered as the effective elements which must invariably be borne in mind at all times. Geography forms up the particular platform that orients and shapes the men with qualifications, as well as the strategic source.

Geopolitics/History Correlations:

The state is a living and viable existence. Men have long been tended to reflect their own characteristics onto the states they have set up, and tried to make such states resemble themselves. And, in fact, they have proven to be

quite successful in it too! The Characteristics of men appear to be corresponding to the governmental departments (organizations) in the case of State. So that, the State thus becomes the organized legal entity of the nation. Such developments had been materialized throughout the history, within a length of time, and also through the contribution of geography.

Clarification of geography/history correlations, enables the history to gain breadth in view of a geopolitical approach. Clarification of these correlations would both establish the necessity of geopolitics, and the value of the method used for elucidating the geopolitics.

Geopolitics/history correlations can be summarized under two (2) main headings:

First one can be studied and interpreted as the history in which geopolitical elements must have been given proper consideration.

Second one can be a study given to the effects of history in the formation of modern geopolitics.

The approach of studying the history along with the inherent geopolitical elements (constituents), can be conducted by way of giving consideration to the flow of politics over the geographic platform.

Geopolitical elements are the effects that shape up the occurrence of historical events. Events have developed, consistent with the centres of power which had been formed up on basis of the geopolitical constituents. Each and every section of history, can be evaluated by way of studying the general centers of power, as well as the regional centers of power in particular. For example, while studying the motion of Turkish salvation, world's power centres and the statuses of regional countries must absolutely be scrutinized. The difficulties encountered under the conditions whereby the movement of Turkish salvation had taken place, constitute only a part of the magnitude of this event. As a second example, we may think of the Seljuks. Without taking into account the geography and without studying the Bizantium, as well as the other regional powers, Asiatic civilizations, Turkish ethics, Islamic civilization and without getting familiarized with the golden raiders who were the end product of the aforesaid civilizations, the history of Seljuks can not be presented with its real face. The geopolitical sight into the history can only be feasible through such a broad approach.

Modern theories can not be used as the criteria for clarifying the historical events. The struggles that had continued until the 20th Century, had not developed in-line with the modern theories of our age. The theories

of supremacy on land, peripheric belt, and supremacy in the air were invalid and inapplicable throughout the aforesaid dates. Turks had lived their supremacy cycles close to the "heartland" concept of Mckinder. However, such a situation had not sufficed for their supremacy throughout the World. As for the evaluations to be carried out by taking into account the regional centres of power, they will also be valid throughout the history.

Geographical situation affects the historical events. The history of United Kingdom is interrelated with the geography of an island. The events that had taken place throughout the British history, appear as the behaviours that conform to the character of an island State even before the science of geopolitics was emerged. Here, in this case too, geopolitical elements had affected the chain of historical events. A. Toynbee refers to the United Kingdom as "a second World".

When going ahead with an evaluation of the modern geopolitical situation; each and every element shall wholly be considered by dwelling on the history of bygone values.

Any, historical study, enables the geopolitics to gain a depth of time, and to approach to the cause closer. Besides, history creates a feeling of space in men, as well as in nations. After a loss of land, the feeling of space (location) elaborates itself as an idea; which, in turn, causes to emerge the historical demands in satisfaction of the right contemplated. Should the historical demands for the rights prove to have such a structure that may ensure a geographical integrity, the historical rights thus become supported with the geographical right. Alsace-Lorraine was a case in which the historical and geographical rights were debated jointly. In the divisioning of sea areas, geographical right imposes its dominancy. In Cyprus, the question of a geographical right -- that the geographical structure had created -- was also brought up to the same extent as our national and historical rights. A thorough study of history, as supported with geopolitical data and literature, and an investigation of geopolitical values throughout the development of today's geopolitics, would bring the history and geopolitics closer, in terms of a reciprocal assistance. Another statement made by Toynbee, may introduce far more perceptual clarification to this subject matter. Toynbee comments the following: "Historical powers can be far more explosive than the atom bomb itself".

The Effect of Geographic Integrity in the Turkish History:

The evaluation of Turkish history in support of the geopolitical elements and data is a separate and broad subject matter. I would like to

make a brief reference to the geographic integrity for the Turkish history, in order to introduce an example of geopolitical sight into the history. I must reiterate that a geopolitical study of the Turkish history is an independent, difficult, and painstaking subject matter.

The Turkish history, following and even preceding the dates of Huns, demonstrates a flow which is in-line with the destiny that the geography had scribed. The geographical accomplished-facts that determine the destinies of nations, had also proven to be the most important factor throughout the bygone and present times of the Turkish nation. The power centres of Turks, which were set up in the Central Asia, had suffered great geographic misfortunes. The Turks had never achieved a full geographical integrity, nor did they ever succeed in backing their boundaries with such natural defensive elements as the seas and other obstacles. Consequently, they remained as an interior State, which had no choice other than fighting against a multitude of powers at a multitude of frontiers.

Deprived of strong natural boundaries, such states as confined within the Continent, had problems with their neighbors at all times. Their requirements for security, had stimulated the military element to gain precedence against the other elements. However, the man with qualifications, which constitutes both the need and the main source of the military element, is the cause of the Turkish history and of the entirety of our great national figures.

China, against which the Turkish States of Central Asia were in continued struggle, was gifted with more geographical integrity. Moguls' feasibilities of geographical integration were less as against those of Chinese, but more when compared to those of Turks. both nations had become "Peripheric States", and made use of their statuses.

The major migrations of Turks, and their undergoing a continued fluctuation, are -- to a certain extent -- attributable to their seeking for a political integration to live in security, and such migrations can be regarded as geopolitical motions.

Despite the entirety of difficulties, by the time the Turks were setting up States at the regions of Ural Mountains, Caspian Sea, Altay Mountain, and Oceans, which were allowing for a partial geographic integration; the inadequacy of communication feasibilities was preventing the continuity of such States. Turks' success in having set up the States of such magnitudes, under the then existed conditions, was primarily due to their superiority on

horses (B.C. 400), and secondarily, on iron. Horses were efficient -- within the limits of their specific power -- in the solution of communication problem, and they were evaluating the area element. In the Turkish history, horse is the complement of area, where it constitutes a blessed existence next to our man with qualifications.

The Turkish power has attained its strongest geographic integration after having arrived in Anatolia. This strongest geographic integration, however, was not the full geographic integration. Such nations that live in this type of geographies, have no remedies other than being strong and powerful at all times and in each and every area, so as to maintain their viability.

Geopolitical Accomplished Facts of Our Modern Age:

The place occupied on the World surface, geographic characteristics (being a State of an island, continent, periphery, and of an area within any continent), terrain, geographic integration, and area constitute the geopolitical accomplished facts, and the geopolitical destinies. Turks have fought against this destiny, and upheaved themselves by overpowering such adverse features of the destiny. The main element that materializes the upheaved position is the man. The factors that make the skilled man are the varying elements of geopolitics, as well as the socio-cultural values, economic values, political values, and the military values.

It appears therefore, that such invariable elements of geopolitics that are based on geographical features; and the elements that enable the human factor to be vested with qualifications, for forming up the nation; may bear a meaning when they are treated and considered jointly. Both elements must be evaluated by taking into consideration their effects and contributions jointly.

In evaluating and elucidating the events of past periods, geopolitics can be made use of. While tracing the causes of events in the past, geographic inevitabilities and compulsorinesses can be identified. The motion of seeking geographical integration in the Turkish history, has been given as a case of example.

Undoubtedly, that feature of geopolitics, which must be taken into account in the constitution of events and politics of our present days, bears far more importance. All countries, and the entirety of international covenants, concern the geopolitics. In order to clarify only the area and plane (level) of geopolitics, I shall refer to certain examples, along with the

respective headings. The entirety of typical examples which I shall be giving, must be scrutinized by taking into account the geopolitical elements, and by making evaluations to be based upon the interaction and reciprocal contributions of such elements.

A few subject matters, with respective headings, of our present days that call for consideration at a geopolitical level, are presented hereunder:

a) The reality, historical background, present status, and future of the USSR, versus the geopolitical theories, data and literature:

The USSR maintain: supremacy over the region which has been indicated by Mckinder as the "Heartland"; full dominancy over many countries throughout the regions of the World by means of various methods; USSR-backed influential supporters in certain other countries. This table appears to be very suitable to Mckinder's conditions for World supremacy. Has USSR achieved an adequacy that the World supremacy requires? Or, else, is she a sick super power as stated by some figures? The answers to these questions may only prove to be close to the reality, through a detailed geopolitical study.

b) Activities for the unification of Europe, constitute another important event which must be considered at the level of European Council, European Economic Community, and geopolitical framework. The most important power of Europe, is the skilled man backed up with the civilization that Europe represents. As deprived of its colonies, and having abandoned its first-grade standing to other countries, how far can Europe safeguard its geopolitical maturity, by merely, relying upon its skilled-man element? The qualifications of man are not invariable and nondegenerative elements.

The efforts being for the unification of Europe, are of such a magnitude and importance that would totally require a political approach to the subject matter.

c) The USA has achieved maturity in geopolitics, as many geopoliticians state; resources of USA power; and the direction toward which such resources develop; etc.

d) Middle East; formation and development thereof; the Arab-Israel reality; battles that takes place throughout the region.

e) Islamic Union, and the motions of solidarity.

f) Asia and Africa in continental and regional formations.

g) The Third World Countries (Non-alliance), falling beyond Turkey and the western cultural circumference, were colonized after the Turks were defeated over the lands and on the seas. The same Third World Countries had started to save themselves from being colonies, subsequent to the Turkish Salvation Motion that had taken place 3 to 4 centuries thereafter. This magnitude has had its geopolitical platform and geopolitical consequences.

Throughout the entirety of subjects I have already exemplified, the place of Turkey must be evaluated separately and, later, as a whole.

Respective evaluations on each and every subject already presented, can be made in view of economic, social, military, and political considerations, and by taking into account the geographical platform. None of such subjects is an exclusively economic or a social event. All of them have their own geopolitical magnitude as based upon geography along with its political, economic, social, and military contents and implications that had stemmed from the course of history. Any view that ensue from a single point, can not be taken for an answer. Evaluation can be made, not on basis of frozen statistical data, but by way of giving consideration to the geographical data and literature which should envisage the past, present, and future times.

CONCLUSION:

Geopolitics construe an active evaluation of geography, along with the entirety of its elements. We can call it a branch of science that evaluates the centres of power on comparative basis; establishes power and target relations at a political level; and sets up a platform for the implementation-oriented politics.

The World's political boundaries change throughout the political divisions, and while the World's power centres emerge or diminish in certain regions, regional power centres emerge or diminish in the others. Furthermore; political, economic and military alliances, dissociations, disintegrations and reorganizations occur, evidencing an incessant flow of changes. In all such changes, the effects of geopolitical elements can be traced. Before following up and evaluating the changes and potential developments, a scientific platform and a scientific justification must be provided. I shall apologetically repeat my previous view which I have already mentioned elsewhere: Beautiful flowers do not bloom at any place where a scientific platform does not exist.

We can not think of any country or political society that may ever remain beyond the influence of politics. Whereas, the international politics

can change direction and form. In other words, a new World can be set up, as the late President İnönü had once put forward in his well known statement. The new worlds, once set up, create new geopolitical media and this, in turn, brings new scientific dimensions with respective evaluations.

The changes wherever occur throughout the World, may not always develop in the manner as anticipated. Because the destiny and happiness of individuals and nations may not always be shaped in the hands of wise men and in good faith.

The new geopolitical media bring up new opportunities or new misfortunes. What may happen when and if Europe may exhaust its power even further; USA lose her power and withdraw to her Continent; and USSR become divided? The scientific platform to be formed up through the geopolitical evaluations, is the greatest support for the politics. Geopolitics may orient the political life, and provide information for the art of political life. I shall be working on the same example. The Turkish economist, Turkish sociologist, Turkish historian, and Turkish geographer must have their own evaluations of the European Economic Community. The last words must undoubtedly cover the political responsibility. The book prepared by Westerners and entitled "The Great Event of the World" for narrating the Second World War, the Russo-Finnish War begins with the following lines:

"For very seldom countries, as in the case of Finland, the history is intermingled with the country's geographical position. The fate has doomed the Finnish nation to abreast the defense of western culture, throughout a continued struggle against the intent and contemplation of the East for broadening". The wrong approach in this diagnosis, is the view that limits the interrelation of geography and history to the seldom few cases only. Geography is the most effective element in the destinies of nations, whose development and wealth imperatively depend upon the behaviour patterns and characteristics of their individuals, as well as on respective climates, structures, policies, and the traces that geography engraves. History witnesses the geographic accomplished-facts, and authenticates the effects of geography. It is not only the history of Finland, but the histories of all nations which are intermingled with their own geographies.

Geopolitics is a branch of science that makes use of the history in evaluating the present time, and constitutes the platform needed for inferring respective provisions throughout the forthcoming future, and whose method has not gained any definitive clarity as yet.

BÜYÜK DEVLETLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞUNU PARÇALAMA ÇABALARINDA HİRİSTİYAN AZINLIKLARIN ROLÜ *

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Türkler, Müslümanlığı dinleri olarak kabul ettikleri gün, İslâmı kendi varlığı için büyük bir tehlike sayan Hıristiyanlık dünyasınca damgalı bir halk olarak görülmeye başlanmışlardı. Papa II. Pius'un çabalarına karşın,¹ Türklerin Hıristiyanlığı kabullenmemeleri; siyasî ve dinî sahada büyük ölçüde bir çatışma niteliğinde olan Haçlı seferlerinde İslâm davasına (sav) katkıda bulunmaları, onları Batı Hıristiyanlarına hiç de sevdirmemişti.

Din uğrunda bu savaşlar, Müslümanlık ve Hıristiyanlık arasında yüzyıllarca süren kin, nefret ve düşmanlık yaratmıştı. Hıristiyanlık, İslâmı bir sapıklık, bir umacı olarak görüyor, onun, İsa'nın verasetini ortadan kaldırmak amacı güttüğüne inanıyordu; dolayısıyla, halifelîği üstlenerek (deruhte) İslâmın davasını benimseyen Osmanlı Türkleri, Hıristiyanlığın bu nefret ve düşmanlığına hedef olmuşlardı.

Hıristiyan Batı'nın ruhanî ve sivil önderleri, Türkleri, Hıristiyanlığı kabulü reddettikleri yeniden şahlanan yabancı bir dine katıldıkları ve Hıristiyan Batı'nın mücevheri olan İstanbul'u ele geçirerek, yıpranmış ve çürük Ortodoks Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'na son darbeyi (çarpı) vurdukları için, onları asla affetmemişlerdi. Anglikan (İngiliz) Piskoposu William Barry, Hıristiyanların bu nefretini dile getirirken, Türklerle yönelttiği yersiz suçlamalarda, kendi seleflerine oranla daha mutedil davranmıştı. Bu Piskopos, 1919 yılı Ağustosunda şunları yazıyordu:

“Türk yönetiminin lânetli suçu, uygarlığı yıkıp, yıkıntıları üzerine uzanmakla Barbarlıktan başka asla hiçbir şey olmayışı olamayışıdır... Gladstone'la birlikte şunu kabullenmek zorundayız: ...O

* *The Middle East Studies Association of North America* (MESA-Kuzey Amerika'nın Ortadoğu Bilimleri Kurulu)'nın 28 Kasım-1 Aralık 1984 tarihleri arasında San Fransisko'da düzenlenen 18. yıllık konferansına sunulan tebliğ.

¹ Felix Valyi: *Revolutions in Islam*, Londra 1925, s. 27-8.

(Türk), 'insan ırkları arasında tarihte büyük Hıristiyan düşmanı' olarak görünür".²

Osmanlı İmparatorluğu Doğu Avrupa'ya yayılmaya başlayınca, birçok Hıristiyan Padişahın yönetimi altına girmişti. Batı Dünyası, İslâmın ilerleyişi yüzünden küçülmekle kalmıyor, aynı zamanda, Doğu'nun kârlı kaynakları ve pazarları şimdi dünya çapında güçlenen bir İslâm devletinin eline geçmekle Batı'nın dış ticaretini kısıtlıyordu.

Türkler Viyana surları önüne gelerek, tesanüdünü yitirmiş Hıristiyan Avrupa'nın kalbine saldırmaya hazırlanınca, bunun getirdiği şok etkisi, Hıristiyan devletleri, Hıristiyanlıkla bağdaşmayan, önemsiz ve bencil çıkarlarını o süre için bile olsa bir yana bırakarak birleşmeye, Balkanları da içine almak üzere Doğu Avrupa'da Anadolu ve belki tüm Ortadoğu'da İslâmı ortadan kaldırmak için yeni bir Haçlı Seferi başlatmaya sevketti. ³

Kimi İslâm alimlerinin -Ortadoğu'nun bugünkü durumu gözönünde tutulursa- hâlâ sürmekte olduğuna inandıkları Müslümanlığa karşı bu akım Anadolu'nun Müslüman ve gayri Müslim halklarının uğradıkları büyük felâketin tek nedeni değilse bile başlıca nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Oysa Türkler, Woodhouse, Dakin, Maier, Lewis, Shaw ve öteki birçok Batılı bilim adamlarının da doğruladıkları gibi, ⁴ fethettikleri ülkelerin Hıristiyan halkları tarafından çoğu kez iyi karşılanmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri, özellikle bu devletin yükselme döneminde, onun hudutları içinde yaşayan ırksal ve dinsel azınlıklar, köken, kültür ve inanç ayrımı yapılmadan, Osmanlı hoşgörülüğünden, ayrıca güçlü ve iyi dilekli büyük bir devletin sağladığı tüm öteki yararlardan epeyi faydalanmışlardı. Onlara hayat, özgürlük ve mülkiyet güvenliği, sosyal, eğitim ve dil özerkliği ve ekonomik refah sağlanmış; Osmanlı *millet sistemi* ⁵ içinde irkî ve dinî hüviyetlerini barış ve düzen içinde koruma fırsatı verilmişti. Bu, yansız ve yetkili tarih yazarları arasında gittikçe çoğalan bir

² William Barry: "The Turks, Cardinal Newman, and the Council of Ten", *Nineteenth Century and After*, No. DX, Ağustos 1919. s. 217.

³ Richard Storeman: "The origins of European Philhellenism", *History Today*, c. 34, Aralık 1984, s. 21 ve 27.

⁴ Sir Charles Eliot: *Turkey in Europe*, Londra 1908, s. 43; Edesalı (Urfa) Matheos, *Chronicles*, No. 129; *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, Dış Politika Enstitüsü yayını, Ankara 1982, s. 6; C.M. Woodhouse: *Modern Greece; a short history*, Londra 1977, s. 93; Douglas Dakin: *The unification of Greece, 1770-1923*, Londra 1972, s. 101.

⁵ Millet sistemiyle ilgili ek bilgi için bakınız Paul Wittek: *The rise of the Ottoman Empire*, Londra 1938, s. 28 vd.; H.A.R. Gibb ve Harold Bowen: *Islamic Society and the West*, c. 1 bölüm 2 Londra 1957, s. 207-61; Kemal Karpat: *Turkey's Politics*, Princeton 1959, s. 4.

zümre tarafından doğrulanmaktadır. Bu yazarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun, esasında, kendi gayri Müslim uyruklarına ezgi yaparak onları istismar eden müstebit bir teokrasi olmadığını; bunun aksine, onlara büyük ölçüde yerel, toplumsal ve bölgesel özerklik verdiğini ve o günkü Avrupa ile kıyaslanırsa, kendi hudutları içinde yaşayan çok sayıda etnik ve dinsel gruplara karşı, örnek oluşturacak biçimde tolerans gösterdiğini kabul etmektedirler.⁶

Bunu, özellikle Padişah Abdülmecit'in, tüm uyruklarının dinsel ve hukuksal eşitliklerini onaylayan İslahat Hatt-ı Hümayunu'nu 18 Şubat 1856'da yayınlamasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli illerinde görev yapan kimi İngiliz diplomatik ve konsolosluk temsilcileri de doğrulamışlardır. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar, kimi anlaşmalar ve silâhli müdahalelerle Çar'ın koruyuculuğu altına girmişlerdi. Ama 1856'da imzalanan Paris Antlaşması, Padişahın Hıristiyan uyruklarının, o tarihten sonra, tek bir devletin koruyuculuğu yerine toplu (kollektif) olarak, tüm büyük devletlerin koruyuculuğu altında olması hükmünü koymuştu.⁷ Dolayısıyla, Türkiye'deki İngiliz diplomatik ve konsolosluk temsilcileri, kendilerini, Osmanlı Hıristiyanlarının çıkarlarını gözetlemekle ve bu Hıristiyanlara yapılan işlemler konusunda kendi yönetimlerini ve Türk makamlarını (kat) uyarmakla görevli saymaya başlıyorlardı.

Onların aydınlatıcı birçok raporlarında açıkladıklarına göre, Hıristiyan milletlerin genel durumu, özellikle 1830'lardan beri büyük ölçüde bir gelişme kaydetmişti. Pek az bir miktar sayılabilecek olan askerden muaf vergisi (bedel-i askeriye)ne karşılık, kendilerine verilen askerî muafiyetten yararlanan bu Hıristiyan milletler, Müslümanların zararına zengin oluyorlardı. Müslümanlar, hayatlarını İmparatorluğun savunmasında

⁶ Örnek olarak bakınız Eliot, op. cit.; Arnold J. Toynbee: *The Western Question Greece and Turkey*, Londra 1923; Felix Valyi op. cit.; E. Alexander Powell: *The struggle for power in Moslem Asia*, New York 1925; Sir Telford Waugh: *Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Londra 1930; H.A. Lybyer'den Eleanor Bisbee şu yapıtında söz eder: *The New Turks*, Philadelphia 1951, s. x; Geoffrey Lewis: *Turkey*, Londra 1965; Bernard Lewis: *The emergence of Modern Turkey*, Oxford 1966; F.G. Maier: *Cyprus from earliest times to the present day*, Londra 1968; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, Cambridge University 1977.

⁷ Turkey No. 17 (1877): *Instructions addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople respecting financial and administrative reforms and the protection of Christians in Turkey* (Mali ve idari islah ve Türkiye'deki Hıristiyanların korunmaları konusunda, Majeste Kraliçenin İstanbul'daki Büyükelçiliğine gönderilen yönergeler), 1856-75, Londra 1877, Bölüm II, No. 78 ve 80.

yitirmemişlerse, evlerine dönünce, yerel koşulların değiştiğini, sürülmemiş ve verimsiz bir duruma gelen topraklarının Hıristiyan tefecilerce gaspedildiğini görüyorlardı.⁸ Dinlerine bağlı ama pek konuşkan olmadıklarından, suskunluk içinde ezgi çekmeyi, sızlantılarını Osmanlı başkentindeki katlara duyurmayı yeğ tutuyorlardı; oysaki Hıristiyanların, gerek İstanbul'da, gerekse İmparatorluğun öteki tüm bölgelerinde, sızlantılarına çare bulunmasını talep eden konsolosluk, acentelik ve büyükelçilik gibi birçok temsilcileri vardı. İngiliz Konsolosu Palgrave'in 1866'da bildirdiği gibi, onların şikâyetleri incelenmekle kalmıyor, şikâyetleri yoksa onlar için şikâyetler uyduruluyordu.⁹

Arada sırada, kimi Hıristiyanlar, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntü devresinde, yayılğan ve sömürgeci devletlerin, İmparatorluğun çökmesi için onun bazı azınlıklarıyla düzen çevirmeye başladıkları sırada, kötü bir yönetime katlanmak zorunda kalmışlarsa da, çoğu kez kendi önderlerinin ezgilerine maruz kalmışlardır; çünkü bu önderlere, toplumlarını yönetmede büyük ölçüde özerklik verilmişti, ama bu yetkiyi kötüye kullanmışlardı. Devlet onların işlerine pek az karışıyordu. Dolayısıyla Hıristiyanlar bazan, Osmanlı yönetiminin kötü idaresinden değil, kendi önderlerinin kötü idarelerinden ezgi çekiyorlardı. Bununla birlikte, Padişahın Müslüman ve gayri Müslim uyrukları, ulusalcılık ve ihtilâlcî fikirlerin 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ni sarsmaya başlamasına değin, millet sistemi sayesinde, nispeten barış ve güvenlik içinde yaşamışlardır.¹⁰

Onların bu durumu, o günkü Avrupa'da yaşayan etnik ve dinsel azınlıkların statü ve kaderleriyle kıyaslanırsa, Avrupa'da yaşayan Musevilerin İrlandalı Katoliklerin, Fransa ve Silezyalı Protestanların, Macaristanlı Kalvinistlerin ve daha birçok azınlıkların, kendi dinsel inançları için zulme uğradıkları ve çoğunun, ancak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmakla teselli bulduğu görülür. Batılı kimi bilim adamlarının da doğruladıkları gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman, Hıristiyan ve Musevi, yan yana, ahenk içinde yaşıyorlardı. Alexander Powell'e bakılacak

⁸ Turkey No. 16 (1877): *Reports by Her Majesty's diplomatic and consular agents in Turkey respecting the condition of the Christian subjects of the Porte* (Bab-ı Ali'nin Hıristiyan uyruklarının durumu konusunda Majeste Kraliçenin Türkiye'deki diplomatik ve konsolosluk temsilcilerinin raporları), 1868-85; Londra 1877, No. 1/1.

⁹ Bilâl N. Şimşir: *British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara 1982, Belge No. 23/1, s. xi.

¹⁰ Bakınız, Bernard Lewis: "Impact of the French Revolution on Turkey" *Journal of World History*, Temmuz 1953.

olursa, aslında Osmanlı tarihinde, dinî nefretten kaynaklanan ezgi ve taassup, Avrupa devletlerinin 13. ve 16. yüzyıla kadarki tarihlerine kıyasla çok daha azdı.¹¹

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu çökmeye başlayınca özerklik ve bağımsızlık emeline kapılan kimi Hıristiyan azınlıklar, büyük devletlerle, özellikle Hıristiyan Ortodoks Rusya ile düzen çevirmeye başladılar. Rusya, Osmanlı ülkelerine karşı beslediği askerî ihtiraslarında, bu denli azınlıkları değerli bağlaşıklar veya aletler olarak görüyor; Akdeniz'in ılık suları doğrultusunda yayılmak amacı güden düşlerini gerçekleştirmek için, Padişahın, özellikle kendileriyle Ortodoks dini verasetini paylaştığı Hıristiyan uyruklarının dinî duygularını ve ulusal emellerini kışkırtarak, Osmanlı gücünü içeriden yıkmaya çalışıyordu.

Bu arada, Katolik ve Protestan misyonerlerin 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na akın etmeye başlamaları, ülkeye iyilikten çok kötülük getirmişti. Bu misyonerler, Osmanlı Hıristiyanlarına yalnız kendi tarih, dil ve edebiyatlarını öğretmekle kalmıyor, aynı zamanda onlara liberal ve ihtilâlcî fikirler de aşılayarak onları kendi etkileri altına almaya başlıyorlardı. Protestan misyonerler, öteki tarikatlara yaptıkları gibi, Müslümanları da tanassurla (dinlerini değiştirmekle) etkilemek için gizlice çalışıyorlar; Katolikler, Ortodoks Hıristiyanları Vatikan'dan yana çekmek için uğraşıyorlar; Ortodokslar ise dindaşlarını, kendi kiliselerine sadık kalmaya zorluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkların hamileri kesilen bu misyonerler, hem kendilerini hem de himayeleri altındaki (*protégé*) leri korumak amacıyla, büyük devletlere, müdahale etmeleri için başvurmaya başlıyor ve böylece birçok diplomatik olaylar çıkmasına neden oluyorlardı.¹²

Batı Hıristiyan Dünyası, Türkiye'deki durum hakkında bu misyonerlerden bilgi alıyor, Türkiye'yi onların gözleriyle görüyordu. Misyonerler, Türkleri kötülüyor ve onları tüm dünyaya "Hıristiyanların katilleri" olarak tanıtıyorlardı. Onların geniş ölçüdeki etkin propagandaları, Batı'da Türklüğe karşı olan düşmanlığı (Turkofobi) körüklemeyi başarıyor ve böylece Hıristiyanlığın verasetini yıkmak için her türlü çabayı harcayan "kana susamış, vahşi Türk" eski imajını sürdürüyorlardı.

¹¹ Powell, op. cit., s. 120; Toynbee, op. cit., s. 267; Waugh, op. cit., s. 114; D.S. Margoliouth: *Early development of Mohammedanism*, Londra 1913; Sir T.W. Arnold: *The preaching of Islam*, Londra 1913.

¹² Türkiye'deki misyonerlik akımıyla ilgili olarak bakınız, Edwin M. Bliss: *Turkey and the Armenian atrocities*, Philadelphia 1896.

Türkiye'deki Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya'ca, Protestanlar, İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nce ve Ortodokslar da Rusya'ca korunuyorlardı. Böylece Hıristiyan azınlıklar, büyük devletlerin kendi gizli maksatları için bu devletlerce bölünmüşlerdi. Rusya, İstanbul, Boğazlar ve doğu illerini ele geçirmek için Ortodoks ve Gregoryen Hıristiyanlarını kullanıyor; Britanya, Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Mezopotamya (Irak)'daki etkisini korumada ve daha da yaymada Protestanları alet ediniyor; Fransa ise Kilikya, Lübnan ve Suriye'deki çıkarları için Katolik ve Gregoryenleri kullanıyordu.

Tüm bu büyük devletler, çeşitli Hıristiyan mezhepleri arasında, pek şuurulu olarak veya dolaylı ve dolaysız biçimde, düzensizlik yaratıyor; onları hatta ihtilâle körüklüyorlardı. Bu durum onlara, Hıristiyan azınlıkların sorunlarıyla ilgiliymiş gibi görünerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmak fırsatını veriyordu; oysaki gerçekte, büyük devletler, bu İmparatorlukta etki sağlamak için veya "Avrupa'nın hasta adamı" ölünce onun mirasına konmak için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Onun çökmesini çabuklaştırmak için, İmparatorlukta, özellikle Balkanlarda gittikçe yayılmakta olan ulusalcılık (milliyetçilik) akımını teşvik ediyorlardı.

Trakya'da Yunanlılar, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da Sırp lar ve Slavlar, daha sonra da Anadolu'da Rumlar ve Ermeniler, Ortadoğu'yu egemenlikleri altına almada birbirleriyle yarışan büyük devletlerin gizli veya açık yardımlarıyla, özerklik veya bağımsızlık talebinde bulunmaya başlıyorlardı. Büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine sık sık yaptıkları müdahaleler, o İmparatorlukta düzensizlik yaratan güçlere, kötülüklerine bugün hâlâ katlanmak zorunda kaldığımız ihtilâl ve terörizme büyük ölçüde katkıda bulunuyordu.

Osmanlı Hıristiyan toplumlarının ruhanî ve sivil kimi önderleri, kendilerine Osmanlı Devleti içinde verilen ve devlet içinde devlet olma (*imperium in imperio*) niteliklerine sahip geniş ölçüde hak ve imtiyaz (ayrıcılık)lardan yararlanarak, yabancı devletlerle düzen çevirmeye başlıyorlardı. Özerklik veya bağımsızlık sözleriyle aldatılan bu önderler, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölerek ortadan kaldırmak için çalışan o devletler ve güçler tarafından ustalıkla alet olarak kullanılıyor, böylece kendi etki ve yetkilerinin artacağını sanıyorlardı.¹³ Osmanlı Devleti'nin gücünü zayıflatmak için ve daha çok bu devlet bir savaş durumunda iken, ellerine geçen her fırsattan yararlanarak kargaşalık ve olaylar çıkarıyor,

¹³ Kâmuran Gürün: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 37-40.

bunlardan pay koparır umuduyla, kendi ülkelerinin düşmanlarıyla sık sık işbirliği yapıyorlardı.

Son zamanlarda Arşivlerden sağlanan belgelere ve yayınlanan birçok yapıtlara göre, bu Hıristiyan azınlıklardan kimilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında önemli bir rol oynamış oldukları kanıtlanmış bulunmaktadır. Bu azınlıkların amaç ve ihtirasları tümüyle gerçekleşmiş olsa, Osmanlı İmparatorluğu bütün bütün ortadan kaldırılacak ve onun yerini, hamileri büyük devletlere itaatkâr, kukla Hıristiyan devletler alacaktı; oysaki bu Hıristiyan azınlıklar, Anadolu'nun hiçbir ilinde toplam nüfusun yüzde 15'inden çoğunu oluşturmuyorlardı.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli Hıristiyan mezheplerden bazıları, 1880'lerde başlayan, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda doruk noktasına eren ilişkilerinin henüz ilk devresinde, emellerine nail olmak için birbirleriyle işbirliği yapmaları gerektiğini kavriyorlardı. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu içindeki ve dışındaki denge bozucu güçlerle işbirliği yapmanın, bu İmparatorluğun parçalanmasında çıkarları olan devletlerin aletleri olarak çalışmanın, herhangi bir Osmanlı krizinden (bunalım) yararlanmanın veya bu devletler azınlıklar için müdahalede bulunur umuduyla, böyle bir krizi bizzat yaratmanın ve herşeyin üstünde Türkiye ve Türk Ulusuna karşı bir propaganda kampanyası başlatmanın -önemini benimsiyorlardı. Dünyanın dörtbir yanında, özellikle Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki güçlü, kaynaklı ve aldatici Hıristiyan propaganda örgüt ve araçları tarafından maharetle kullanılan safdil Hıristiyanlık dünyasını kandırıyor, ondan yardım görüyorlardı.¹⁴

Propaganda sahasında Osmanlı Hıristiyanlarıyla kimse yarışamazdı. Büyük devletlerin büyükelçilik ve konsolosluklarında yaptıkları tercümanlık görevlerinden yararlanarak o devletleri, kendi masallarına ve onların refah memurlarını, misyonerlerini ve ruhanî liderlerini, kendi davalarının gerçek olduğuna inandırıyorlardı. Çoğu kez, Batılı ve safdil bir gazeteci onların çığırtkanlıklarıyla tuzağa düşüyor, hikâyelerini çevreye yayıyordu. Dahası, Osmanlı ülkelerindeki Avrupalı diplomatlar ve gezginciler, kendileri gibi aynı dinden olan ve ekseriyetle yabancı dilleri bilen bu kişilerin tuzağına düşerek onların yalanlarını geniş ölçüde yayıyorlardı.

Şimdi Boğaziçi Üniversitesi olan İstanbul'daki Amerikan Robert Koleji'nin ilk başkanı, Rahip Dr. Cyrus Hamlin'e bakılacak olursa,

¹⁴ Ayrıca bakınız, Pierre Loti: *La mort de notre chère France en Orient*, Paris 1920, s. 30.

Türklere karşıcıl tüm haberlerin dış ülkelerde yayılmasını sağlamak amacıyla, 1870'lerde Londra'da bir propaganda bürosu kurulmuştu. Hamlin'in de kabullendiği gibi, herhangi bir halk hakkında bu denli "tek yanlı ve güvenilmez enformasyon" propagandası, birkaç yıl sonra, kolayca giderilemeyecek düşmanlık ve nefret kışkırtır. Hamlin ayrıca şöyle der:

"Doğu hakkında bilgi veren bir gazeteyi elime her aldığımda şöyle dua ederim: Tanrım, bu haberlere inanmamam için bana yardımcı ol".¹⁵

Türkler dindar ve ağırbaşlı oldukları için; boşboğaz olmadıkları ve sessizlik içinde ezgi çekmeyi çığırkanlık yapmaya yeğ tuttuklarından, Osmanlı Hıristiyanları ve onların hamileri, Türkler ve öteki Müslümanlar aleyhinde akla hayale gelmeyen efsane ve nefret duygularını çevreye yaymada meydanı boş bulmuşlardır. Öne sürdükleri iddiaları kanıtlamak için belgesel kanıtlara gerek olduğunda, hiçbir sorumluluk veya vicdan duygusu duymadan, sahte belgeler öne sürmüşler veya bunları sahteleştirmişlerdir. Onların, var olmayan belgeleri varmış gibi göstermedeki etkinlikleri, bir bakıma siyahın beyaz olduğunu kanıtlamaya çalıştıkları ve çoğu kez bunda başarı sağlamış oldukları, bu biçim "beyin yıkamasına" (*brain washing*) sık sık maruz kalmış olan devletlerin arşivlerinde bulunan çeşitli ilk kaynaklardan saptanmış bulunuyor.¹⁶

Hıristiyanların kışkırtmaları ve Rusya, Britanya, Fransa ve öteki büyük devletlerin bazılarıyla düzen çevirmeleri yüzünden, 1913 yılı başlarında Anadolu'daki durum o kadar kötü bir duruma geliyordu ki, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görünürde, Türk İmparatorluğu'nun gerek Asya, gerekse

¹⁵ Eliot Grinnel Mears (ed.): *Modern Turkey*, New York 1924, s. 4-5.

¹⁶ Ayrıca bakınız, S.R. Sonyel: "How Armenian propaganda tricked the Christian world in connection with the deportations and 'massacres' ", *Belleten*, c.xli, No. 161, Ankara, Ocak 1977, s. 157-75; Sonyel: *The Turco-Greek Conflict*, Kıbrıs Türk Cemiyeti yayını, Londra 1976; Dimitri Kitsikis: *Propaganda et pressions en politique internationale: la Grece et ses revendications a la Conference de la Paix*, Paris 1963; Gwynne Dyer: "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies*, c. 12, no. 1, Ocak 1976, s. 99-107; Harold Armstrong: *Turkey in Travail*, Londra 1923, s. 168-9; Sir Harry Luke: *Cities and Men*, II, Londra 1953, s. 55; Waugh, op. cit., s. 178; Sir Robert Graves: *Storm Centres of the Near East, personal memories 1869-1929* Londra 1933, s. 323; Halide Edip: *Turkey faces West*, New Haven 1930; Edib: *Turkish Ordeal*, Londra 1928, s. 5 ve 16; Sir Andrew Ryan: *The last of the Dragomans*, Londra 1951, s. 128; A. Rawlinson: *Adventures in the Near East, 1918-22*, Londra 1923, s. 307; Şinasi Orel ve Süreyya Yuca: *Ermenilerce Talât Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü*, Ankara 1983; Türkkiye Ataöv: *The Andonian 'documents' attributed to Talat Pasha are forgeries*, Ankara 1984.

Avrupa'daki ülkelerinin parçalanmasının gün, saat meselesi olduğu kehanetinde bulunuyordu.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na girince, padişahın Hıristiyan uyrukları, ülkenin düşmanı Bağlaşıklar hesabına casusluk yapmaya ve onlarla gizlice işbirliğine girilerek Türkiye'nin savaş gücünü yıpratmaya inandırılıyorlardı. Bu Hıristiyan azınlıklar yalnız casusluk yapmakla kalmıyor, aynı zamanda, kışkırtıcı ve ihtilâlcî davranışlarda bulunuyor ve onların kimi önderleri, düşmanlar hesabına çalışmaya söz veriyorlardı. Savaşan ülkelerin arşivleri özellikle Londra'daki İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office*), birçok Osmanlı Hıristiyanlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkarak İslâmî Ortadoğu'dan kaldırmak amacını güden devletlerle yapmış oldukları işbirliğinin derecesini gösteren belgelerle doludur. Bu gizli belgelerin kimileri ilk kez meydana çıkarılarak benim kaleme almış olduğum birkaç monografide ve Türk Tarih Kurumu'nun *Bellelen* adlı dergisinde ve ayrı risaleler halinde yayınlanmıştır.¹⁸

Anadolu'nun Müslüman ve gayri Müslim halkının, bilmeyerek, gönülsüz veya gönüllü olarak büyük devletlerin aleti ve kurbanı oldukları arşiv materyallerinin ışığı altında açıkça saptanmıştır. Büyük devletlerin, Osmanlı halifelliğini bölmek için I. Dünya Savaşı sırasında kendi aralarında imzalamış oldukları gizli anlaşmalardan da görüleceği gibi, onların tek bir amaçları vardı: Kendi kişisel çıkarlarını sağlamak. Onların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri Müslim uyruklara vermiş oldukları sözleri bu gizli anlaşmalarda ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye eden Lozan Antlaşması'nda bulmaya çalışmak boşunadır, çünkü o devletler, azınlıklara vermiş oldukları sözleri, kendi çıkarları sağlanırsa sağlanmaz unutmuslardır.¹⁹

Anadolu halkını büyük bir felâkete sürüklemiş olan başlıca devletler: Rusya, Britanya ve Fransa, ayrıca Yunanistan, İtalya, Almanya, Avusturya

¹⁷ İngiltere Devlet Arşivi (*Public Record Office*), Dışişleri Bakanlığı belgeleri: FO 371/1783/19793; İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'den Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gizli yazı, İstanbul, 26.4.1913 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

¹⁸ Michael Llewellyn Smith: *The Ionian Vision, Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Londra 1973, s. 34; İsmet Parmaksızoğlu: *Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller*, Ankara 1981, s. 77; İngiltere Devlet Arşivi: FO 371/3410/129455; Vahan Cardashian'dan Lord Robert Cecil'e yazı, New York 8.7.1918; FO 371/6575/E 5569; Diran Yachibekian'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı, Paris, 11.5.1921; *Documents on Ottoman Armenians*, c. II, Belge No. 1901 (97), s. 22; Martin Gilbert: *Sir Horace Rumbold: Portrait of a diplomat, 1869-1941*, Londra 1973, s. 244.

¹⁹ S.R. Sonyel: *Impact International*, 28 Ekim-10 Kasım 1983, s. 5.

ve Amerika Birleşik Devletleri, bu felâketin sorumluluklarından kaçınamazlar; ama buna, yetersiz kimi Osmanlı yönetimleri de katkıda bulunmuşlardır. Öte yandan, Osmanlı Hıristiyan toplumlarının bazı önderlerinin de bu konudaki sorumlulukları unutulmamalıdır. Bu önderler hem kendilerini, hem de kendi halkını büyük devletlerin aleti yapmakla bu felâkete büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır.

THE ROLE OF CHRISTIAN MINORITIES IN EFFORTS BY THE GREAT POWERS TO DISMEMBER THE OTTOMAN EMPIRE *

Dr. SALÂHI R. SONYEL

When the Turks made the fateful decision of embracing Islam as their religion, they became a marked people in the eyes of the Christian World, which saw that religion as a great danger to its very existence. The Turks failure, or refusal, to accept Christianity, despite the efforts of Pope Pius II,¹ did not endear them to the Christians of the West; nor did their contribution to the Muslim cause during the great politico-religious upheaval of the Crusades.

These religious wars created bitterness, hatred and hostility between Islam and Christianity, which were to last for centuries. Christendom saw Islam as a deviance, a bogey, which, it believed, aimed at eradicating the Christian heritage; and therefore the Ottoman Turks, who had espoused the cause of Islam by taking over the Caliphate, became the object of that Christian hatred and hostility.

The ecclesiastical and lay leaders of the Christian West never forgave the Turks for turning down Christianity, for joining forces with, to them, an alien and resurgent religion, and for delivering the final blow to the ailing and decaying Christian Orthodox Byzantine Empire by capturing Constantinople, the jewel of the Christian East. The Anglican Bishop William Barry, in contrast to his predecessors, was rather mild in the unfounded epithets he directed against the Turks in expressing this Christian hatred, when he declared in August 1919:

“The damning guilt of Turkish rule is that it never has been, never could be, anything else than Barbarism, laying waste civilization and lying prone on its ruins... We are bound to admit with

* Paper submitted to the 18th annual meeting of the Middle East Studies Association (MESA), held at San Francisco from 28th November to 1st December 1984.

¹ Felix Valyi: *Revolutions in Islam*, London 1925, pp. 27-8.

Gladstone that... he (the Turk) appears in history as 'the great anti-Christ among the races of men' ".²

As the Ottoman Empire expanded into Eastern Europe, many more Christians came under the rule of the Sultan. Not only was the Christian World shrinking because of the advance of Islam, but Western foreign trade was suffering because the lucrative resources and the markets of the East were now in the hands of a Muslim World Power.

When the Turks appeared before the walls of Vienna, poised to pierce the very heart of a disunited Christian Europe, the shock aroused the Christian states to put aside, for the time being, their un-Christian, petty and selfish interests, to join forces and to initiate a new Crusade³- the process of de-Islamisation of Eastern Europe, including the Balkans, of Anatolia and possibly of the whole Middle East.

That process of de-Islamisation, which some Muslim scholars believe is still going on in our own time- and look at the state of the Middle East was to be one of the main causes, if not the only cause, of the great tragedy that befell the people of Anatolia, both Muslim and non-Muslim. And yet, the Turks were frequently welcomed by the Christian populations of the territories they conquered, as confirmed by Western scholars such as Woodhouse, Dakin, Maier, Lewis, Shaw, and many others.⁴

Since the foundation of the Ottoman State, particularly during its ascendance, the ethnic and religious communities living within its boundaries, irrespective of their origin, culture and beliefs, benefited enormously from Ottoman lenience, and from all the other benefits provided by a strong and benevolent state. They enjoyed relative security of life, liberty and estate, social, educational, linguistic autonomy and economic prosperity, and preserved their ethnic and religious identity in peace and order within the Ottoman communal (*millet*) system.⁵

² William Barry: "The Turks, Cardinal Newman, and the Council of Ten", *Nineteenth Century and After*, no. DX, August 1919, p. 217.

³ Richard Stoneman: "The origins of European Philhellenism", *History Today*, v. 34, December 1984, pp. 21 and 27.

⁴ Sir Charles Eliot: *Turkey in Europe*, London 1908, p. 43; Matheos of Edessa (Urfa) *Chronicles*, no. 129; *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, Foreign Policy Institute publication, Ankara 1982, p. 6; C. M. Woodhouse: *Modern Greece: a short history*, London 1977, p. 93; Douglas Dakin: *The Unification of Greece. 1770-1923*, London 1972, p. 101.

⁵ For more details on the *millet*, system see Paul Wittek: *The rise of the Ottoman Empire*, London 1938, pp. 28 ff.; H.A.R. Gibb and Harold Bowen: *Islamic Society and the West*, v. i., part 2, London 1957, pp. 207-61; Kemal Karpat: *Turkey's Politics*, Princeton 1959, p. 4.

This is increasingly confirmed by impartial and authoritative historiographers who admit that, fundamentally, the Ottoman Empire was not a despotic theocracy, which oppressed and exploited its non-Muslim subjects. On the contrary, it allowed a large degree of local, communal and regional autonomy, and measured against contemporary Europe, it practised exemplary tolerance towards the numerous ethnic and religious groups living within its boundaries.⁶ This is also confirmed by a number of British diplomatic and consular representatives who served in the various provinces of the Ottoman Empire, especially after the introduction, on 18th February 1856, by Sultan Abdulmecit, of an Imperial Charter (*Hatt-ı Humayun*), confirming the religious and legal equality of all his subjects.

By the Treaty of Küçük Kaynarca (Kouchouk Kainardja) of 1774, and a number of conventions and armed interventions, the Christians of the Turkish Empire were placed under the protection of the Tsar. The Treaty of Paris of 1856, however, stipulated that, henceforth, the Christian subjects of the Sultan would be under the collective protection of the Great Powers and not under the exclusive protection of one Power alone.⁷ Consequently, the British diplomatic and consular agents in Turkey took the liberty of considering themselves entitled to watch over the interests of the Ottoman Christians, and to advise their government and the Turkish authorities about their treatment.

It is revealed in many of their illuminating reports that the general condition of the Christian *millet*s improved by leaps and bounds, particularly since the 1830s. Benefiting from the exemption granted to them from military service, in return for the payment of a trifling military exemption tax (*bedel-i askeriye*), these Christian *millet*s were enriching themselves at the expense of the Muslims who, if not killed in action for the defence of the

⁶ See for example Eliot, *op. cit.*; Arnold J. Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1923; Felix Valyi, *op. cit.*; E. Alexander Powell: *The struggle for power in Moslem Asia*, New York 1925; Sir Telford Waugh: *Turkey, yesterday, today and tomorrow*, London 1930; H.A. Lybyer in Eleanor Bisbee: *The New Turks*, Philadelphia 1951, p. x; Geoffrey Lewis: *Turkey*, London 1965; Bernard Lewis: *The emergence of Modern Turkey*, Oxford 1966; F. G. Maier: *Cyprus from earliest times to the present day*, London 1968; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, v. ii, Cambridge University 1977.

⁷ Turkey No. 17 (1877): Instructions addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople respecting financial and administrative reforms and the protection of Christians in Turkey, 1856-75, London 1877, Part II, Nos. 78 and 80.

Empire, returned home to find the local conditions changed, and their land, now uncultivated and infertile, usurped by the Christian money-lenders.⁸ Being religious and inarticulate, the Muslims preferred to suffer in silence rather than bring their grievances to the notice of the authorities in the Ottoman capital; whereas the Christians had, at Istanbul, and throughout the Empire, many redress-demanding representatives in the form of consulates, agencies and embassies. Indeed, not only were their complaints listened to when made, but even fabricated for them when not made, as reported by British Consul Palgrave in 1866.⁹

If, from time to time, some of the Christians did suffer from maladministration, especially when the Ottoman Empire began to decline in the latter part of its existence, and when expansionist and colonial Powers began to plot for its downfall with the connivance of some of its minorities, in most cases they suffered because their leaders were given much autonomy in running the affairs of their community without much interference from the state; but they abused their power. Hence, the Christians suffered sometimes, not so much from Ottoman maladministration, as from the misrule of their own leaders. Nevertheless, as a result of the *millet* system, the Muslim and non-Muslim subjects of the Sultan lived in relative peace and security, until nationalism and revolutionary ideas began to make inroads in the Ottoman fabric early in the 19th century.¹⁰

This is in sharp contrast to the status and fate of ethnic and religious minorities living in contemporary Europe, such as the Jews, the Irish Catholics, the Protestants of France and Silesia, the Calvinists of Hungary and others, all of whom were persecuted for their religious beliefs and many of whom could only find solace by taking refuge in the Ottoman Empire where Muslim, Christian and Hebrew lived side by side in harmony, as testified by a number of Western scholars. According to Alexander Powell, there was less religious bigotry and persecution throughout Ottoman history than there was in the history of the European states between the 13th and 16th centuries.¹¹

⁸ Turkey No. 16 (1877): Reports by Her Majesty's diplomatic and consular agents in Turkey respecting the condition of the Christian subjects of the Porte, 1868-85, London 1877, No. 1/1.

⁹ Bilal N. Şimşir: *British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara 1982, Doc. No. 23/1, p. xi.

¹⁰ See Bernard Lewis: "Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, July 1953.

¹¹ Powell, op. cit., p. 120; Toynbee, op. cit., p. 267; Waugh, op. cit., p. 114; D. S. Margoliouth: *Early development of Mohammedanism*, London 1913; Sir T. W. Arnold: *The preaching of Islam*, London 1913.

It was when the Ottoman Empire began to decline at the end of the 17th century that some of the Christian minorities, which aspired for autonomy or independence, started to intrigue with the Great Powers, particularly with Christian Orthodox Russia, who saw in such minorities valuable allies and instruments in her military ambitions directed against Ottoman territories. In order to fulfil her dream of self-aggrandisement towards the warm waters of the Mediterranean, Russia sought to undermine Ottoman strength from within by stirring up the religious feelings and national aspirations of the Sultan's Christian subjects, in particular of those with whom she shared a common Christian religious heritage.

Meanwhile, the influx into the Ottoman Empire of Catholic and Protestant missionaries, during the 19th century, did more harm than good. These missionaries, began to indoctrinate the Ottoman Christians by not only teaching them their own history, language and literature, but also by inculcating in them liberal and revolutionary ideas. The Protestant missionaries were clandestinely trying to convert the Muslims as well as the other sects; the Catholics were trying to lure the Orthodox Christians to the Vatican; and the Orthodox were forcing their congregation to remain in their own church. In order to protect themselves and their protégés, these missionaries, who posed as the champions of the Christian minorities in the Ottoman Empire, began to appeal to the Great Powers for their intervention, and thus caused many diplomatic incidents.¹²

The Western Christian World learned from them about the situation in Turkey, and saw that country through their eyes. They stigmatised the Turks and introduced them to the world as "murderers of Christians". Their widespread and effective propaganda succeeded in whipping up the Turcophobia of the West, and perpetuated the old image of "the sanguinary and savage Turk", who was all out to destroy the Christian heritage.

The Catholics in Turkey were protected mainly by France, Italy and Austria, the Protestants by Britain, Germany and the U.S.A., and the Orthodox by Russia. The Christian minorities were thus divided by the Great Powers for their own ulterior motives. Russia was using the Orthodox and Gregorian Christians in order to possess Istanbul, the Straits and the Eastern Provinces of Turkey; Britain was using the Protestants to preserve and increase her influence and interests in the Middle East: in Egypt, Arabia and Mesopotamia (Iraq); and France was making use of the Catholics and

¹² For the missionary movement in Turkey, see Edwin B. Bliss: *Turkey and the Armenian atrocities*, Philadelphia 1896.

the Gregorians for her own interests in Cilicia (Çukurova), the Lebanon and Syria.

All these Great Powers, more consciously than not, were directly or indirectly causing restlessness, and encouraging agitation, even insurrection, among the different Christian creeds. This would enable them to interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire by pretending that they were interested in the problems of the Christian minorities; but, in fact, they were jockeying with one another for influence in, or a portion of, that Empire when the "sick man of Europe" demised. In order to hasten his demise, they encouraged the growing nationalist movements in that Empire, particularly in the Balkans.

In Thrace the Greeks, in Bosnia, Herzegovina and Bulgaria the Serbs and the Slavs, and later in Anatolia the Greeks and the Armenians began to demand autonomy, or independence, with the covert and overt assistance of the Great Powers who vied with one another in order to dominate the Middle East. Their frequent interventions in the domestic affairs of the Ottoman Empire contributed greatly to the forces of instability in that Empire, and to the inception and intensification of insurrection and terrorism from the repercussions of which we are still suffering today.

Some of the ecclesiastical and lay leaders of the Ottoman Christian communities, taking advantage of the extensive rights and privileges granted to them within the Ottoman State, which almost amounted to an *imperium in imperio*, began to intrigue with foreign Powers. Having been deceived with promises of autonomy or independence, these leaders were manipulated by those Powers and forces that strove to partition and eliminate the Ottoman Empire, which would increase their own influence and authority.¹³ They used every occasion that weakened the strength of the Ottoman State to create disturbances and incidents, particularly when the country was at war, hoping to capitalise on this, and very often they offered their services to the enemies of their country.

In the light of recent archival material, and many publications, it has become more evident that, some of these Christian minorities played an important role in efforts to dismember the Ottoman Empire. Their aims and ambitions, if fully realised, would involve the dissolution and disappearance of the Empire, to be replaced by puppet Christian states subservient to their patrons the Great Powers, although nowhere in the Anatolian provinces did they constitute more than 15 per cent of the total population.

¹³ Kamuran Gurun: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, pp. 37-40.

Nevertheless, some of the various Christian creeds in the Ottoman Empire realised, at an early stage of their relationship, which began after the 1880s and blossomed during the Balkan wars and the Great War, that, in order to fulfil their aspirations they had to cooperate with one another. They also had to collaborate with the forces of instability both inside and outside the Ottoman Empire, to act as instruments of those Powers that had a stake in the dissolution of that Empire, to benefit from any Ottoman crisis, or even to provoke such crisis, with the hope that the Powers would intervene on their behalf, and above all, to indulge in a propaganda campaign against Turkey and the Turkish nation. In this, they were believed and assisted by a naive Christian World, which was skilfully manipulated by the powerful, resourcesful and deceitful Christian propaganda organisations and organs all over the world, particularly in Europe and the U.S.A.¹⁴

In the field of propaganda no one could surpass the Ottoman Christians who used their positions as translators/interpreters in the embassies and consulates of the Great Powers to convince those Powers of their stories, and to sway their relief workers, missionaries and ecclesiastical leaders about the genuineness of their case. Many a time a gullible Western journalist was trapped by their vociferations, and spread their tales. Moreover, European diplomats and travellers within the Ottoman dominions were lured by these people who had the same religion like them, and who usually knew foreign languages, and through them, the tales were more widely spread.

According to the Reverend Dr. Cyrus Hamlin, the first president of the American Robert College at Istanbul (now the Bogazici University), a propaganda bureau was set up in London in the 1870s which had, for its object, the foreign dissemination of all news prejudicial to the Turks. He stated that the onslaught of this "one-sided and unreliable information" about any people would, after a period of years, stir up a hostility and hatred that could not be easily overcome.

"Whenever I pick up a paper of eastern news", declared Hamlin, "I pray, Oh Lord, Endow we with a suitable sense of unbelief".¹⁵

Because the Turks were inarticulate and religious, had a sense of ditenity, and preferred to suffer in silence rather than to vociferate, the Ottoman Christians and their champions were left unchallenged to spread the wildest myths and message of hate about the Turks and other Muslims. When documentary evidence was needed to substantiate their allegations,

¹⁴ See also Pierre Loti: *La mort de notre chère France en Orient*, Paris 1920, p. 30.

¹⁵ Eliot Grinnell Mears (ed.): *Modern Turkey*, New York 1924, pp. 4-5.

they invented or forged them without any sense of responsibility of conscience. Their skill in inventing non-existent documents, and in a sense presenting the black as white, and in many cases getting away with it, is confirmed by numerous primary source material in the archives of many countries whose governments were often the target of such brain-washing.¹⁶

By early 1913 the situation in Anatolia, as a result of the Christian agitation and intrigues with Russia, Britain, France and some of the other Powers, became so acute that, it was prophesied in the British Foreign Office that the break up of the Turkish Empire in Asia, as well as in Europe, appeared not to be far.¹⁷ When the Ottoman Empire got involved in the Great War, the Christian subjects of the Sultan were persuaded to do intelligence work for the Allies, and to undermine the Turkish war effort by covertly collaborating with the enemies of the country. They indulged in agitation, espionage and revolutionary activities, with some of their leaders having secretly pledged their services to the enemy. The archives of the belligerents, particularly the Public Record Office in London, are full of documents indicating the extent of the collaboration of many Ottoman Christians with those Powers that aimed at dismantling the Ottoman Empire and de-Islamising the Middle East. A number of these secret documents have, for the first time, been published in a series of monographs of mine in

¹⁶ See also S. R. Sonyel: "How Armenian propaganda tricked the Christian world in connection with the deportations and 'massacres'", *Bellefen*, v. xli. no. 161, Ankara January 1977, pp. 157-75; Sonyel: *The Turco-Greek Conflict*, Cyprus Turkish Association publication, London 1976; Dimitri Kitsikis: *Propagande et pressions en politique internationale: la Grece et ses revendications a la Conference de la Paix*, Paris 1963; see also Gwynne Dyer: "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': historiography and the Armenian massacres", *Middle Eastern Studies*, v. 12, no. 1, January 1976, pp. 99-107; Harold Armstrong: *Turkey in Travail*, London 1923, pp. 168-9; Sir Harry Luke: *Cities and Men*, II, London 1953, p. 55; Waugh, op. cit., p. 178; Sir Robert Graves: *Storm Centres of the Near East, Personal Memories, 1869-1929*, London 1933, p. 323; Halide Edib: *Turkey Faces West*, New Haven 1930; Edib: *Turkish Ordeal*, London 1928, pp. 5 and 16; Sir Andrew Ryan: *The last of the Dragomans*, London 1951, p. 128; A. Ravlinson: *Adventures in the Near East 1918-22* London 1923, p. 307. Şinasi Orel and Sureyya Yuca have recently published a book in Turkish entitled *Ermenilerce Talat Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü*, Ankara 1983, part of which has been translated into English and published as a pamphlet by Türkkaya Ataöv: *The Andonian 'documents' attributed to Talat Pasha are forgeries*, Ankara 1984.

¹⁷ Public Record Office, Foreign Office documents F.O. 371/1783/19793: British Ambassador Sir Gerard Lowther to British Foreign Secretary Sir Edward Grey, Istanbul confidential despatch dated 26.4.1913, and Foreign Office minutes.

the Turkish Historical Association magazine *Belleten*; they also appeared as pamphlets.¹⁸

It is abundantly clear, in the light of archival material, that the people of Anatolia, both Muslims and non-Muslims, became unwittingly, reluctantly or voluntarily, the instruments and the victims of the Great Powers that had only one main purpose: their own self-interest, as reflected in the secret agreements they contracted among themselves during the Great War for the partition of the Ottoman Caliphate. In those agreements, as indeed in the Treaty of Lausanne, which wound-up the Ottoman Empire, one searches in vain to find any mention of the promises those Powers made to the non-Muslim subjects of that Empire-promises which they forgot as soon as their own interests were secured.¹⁹

Neither Russia, Britain and France, the chief protagonists, nor Greece, Italy, Germany, Austria and the U.S.A. can absolve themselves from the responsibility of the great tragedy of the Anatolian people, to which, admittedly, various incompetent Ottoman Ministries must have also contributed. On the other hand, one must not forget the responsibility of some of the leaders of the Ottoman Christian communities, who allowed themselves and influenced their people to become instruments of the Great Powers, and thus contributed tremendously to that tragedy.

¹⁸ Michael Llewellyn Smith: *The Ionian Vision, Greece in Asia Minor, 1919-1922*, London 1973, p. 34; İsmet Parmaksızoğlu: *Ermeni komitelerinin ihtilal hareketleri ve besledikleri emeller*, Ankara 1981, p. 77; Public Record Office, F.O. 371/3410/129455: Vahan Cardashian to Lord Robert Cecil, letter dated New York 8.7.1918; F.O. 371/6575/E. 5569: Diran Yachibekian to British Foreign Office, letter dated Paris 11.5.1921; *Documents on Ottoman Armenians*, v. ii, no. 1901 (97), p. 22; Martin Gilbert: *Sir Horace Rumbold: Portrait of a diplomat, 1869-1941*, London 1973, p. 244.

¹⁹ S. R. Sonyel: *Impact International*, 28 October-10 November 1983, p. 5.

Çeviriler:

OSMANLI AMERİKA ARAŞTIRMALARI: XVI. YÜZYILA AİT *TARİH-İ HİND-İ GARBÎ* ADLI ESERİN KAYNAKLARI İLE İLGİLİ BİR ARAŞTIRMA *

Yazan: THOMAS D. GOODRICH

Çeviren: H. G. YURDAYDIN

İtalya'nın ve Kutsal Roma İmparatorluğunun doğusunda, Yeni Dünya hakkında ilk kitabın, yaklaşık 1580'lerde İstanbul'da yazılıp çoğaltıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitap, bugün *Tarih-i Hind-i Garbî* adı ile tanınmaktadır¹. Yüz yaprak kadar olan eser, henüz, kimliği kesin olarak belirlenmemiş bir yazar² tarafından kaleme alınmış Columbus'dan Pizarro'ya, yapılan keşifler ve fetihlerin olağanüstü öykülerini anlatmaktadır. Kitap üzerinde araştırmalarda bulunarak, Osmanlı dünyası hakkında bazı şeyler

* Bu yazının aslı için bkz. *Ottoman Americana: The Search for the Sources of the Sixteenth-century Tarih-i Hind-i Garbî*, Bulletin of Research in the Humanities, (Autumn 1982), pp. 269-294. Bu çevirinin yayınlanmasına izin vermesi için yazarın İstanbul adresine yazılmış ancak bu güne kadar herhangi bir yanıt alınmamıştır. Yazarın yeni adresini de bilmediğimiz için, böyle bir izni, memnuniyetle vereceğini düşünüyor ve çeviriyi yayınlıyoruz.

Yazarın teşekkürü:

Bu yazı için gerekli araştırmalar, New York Genel Kitaplığı'nın geniş kaynakları ve onun Nadir Kitaplar Bölümü'nde bulunanların yıllarca süren yardımları olmaksızın çok güç olurdu. Maud C. Cole ve Philomena C. Houlihan'a özellikle teşekkür etmek isterim. Çeşitli zamanlarda New York İspanyol Araştırmaları Kurumu (New York Hispanic Society), The John Carter Brown Kitaplığı, The British Kitaplığı ve Newberry Kitaplığı'nda bulunan koleksiyonlardan yararlandım. Böyle muhitlerde çalışmanın, gerçekten, özel bir zevki bulunmaktadır. Bu araştırma ve yazılı malzemenin hazırlanması için gerekli olan cömertçe denebilecek mali destek, Newberry Kitaplığı Fullbright - Hays programı, Amerikan Felsefe Kurumu (The American Philosophical Society) ve Pennsylvania'daki Indiana Üniversitesinden gelmiştir.

¹ Eserin metni içinde verilen ünvan "*Hadis-i Nev* (Yeni Haberler ya da Yeni Bilgiler)"dir. Yazmalarda bulunan öteki ünvan (ad)'lar şöyledir: *Tarih-i Hind-i Garbî el-müsemmâ be-Hadîs-i Nev*; *Kitab-ı İklîm-i Cedîd*; *Tarih-i Yeni Dünya*; *Beyan-ı Ahval-i Alem-i Cedîd*; *Kutr-i Nev*.

² Yazarın kimliği ile ilgili çeşitli adlar önerilmiştir: Emir Mehmed b. Emir Hasan el-Suudî; Emir Mehmed b. Hasan Mesudî; Kâtip Çelebi; Mehmed b. Yusuf Herevî; Emir Mehmed ibn Emir Huseyn el-Suudî. Çeşitli ünvanlar ve yazar adları, A.A. Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* (İst. 1943), 78 ve Cevdet Türkyay'ın *Osmanlı Tarihinde Coğrafya* (İst. 1943), s. 23'de verilmiştir. Buradaki resimler için kullanılan Newberry nüshası, katalogta Mustafa b. Abdullah (Kâtip Çelebi) adına kayıtlıdır.

öğrenmek ve daima, Columbus ya da Cortés hakkında yeni ve olağanüstü bazı şeyler keşfetmek ümidi ile kitabın bilimsel bir çevirisini hazırladım³. Şunu tespit ettim ki *Tarih-i Hind-i Garbî*, Amerikalılar ya da onların keşifleri hakkında yeni bir malzeme ihtiva etmemektedir. Bununla birlikte o, Hıristiyan Batı'dan İslâm dünyasına bilgi nakline ve Osmanlı İmparatorluğu içinde, ister Hıristiyan, ister İranlı, Çinli ya da Moğol olsun, kendi ülkesi dışındaki olaylarla ilgili bilginin yayılmasına bir örnektir⁴. Böyle örnekler çok nadirdir. Bu nedenle de, içeriğinden ziyade nadir rastlanan bir örnek olması bakımından *Tarih-i Hind-i Garbî*, önem taşımaktadır.

Giriş ve Zemin

Osmanlılara ulaşan, islâmî ya da başka türlü, dünya hakkındaki haberlerin azlığı, imparatorluğun, etrafındaki bölgelerle devamlı bir şekilde bu kadar çok ekonomik, diplomatik ve askerî faaliyetler yürütmüş bulunması nedeniyle biraz hayret verici görünmektedir. XVI. yüzyıl boyunca, Osmanlı sülâlesinin kudreti, olağanüstü bir şekilde artmış ve 1580 ile birlikte devlet, beş siyasî - askerî bölge ile başa çıkmak durumunda kalmıştı. Üçü kara seferlerine dayalı idi: Kuzeyde Moskova ve Lehistan; doğuda Safevî imparatorluğu; batıda Habsburglar. İki de deniz seferlerine dayalı idi: Esas itibarıyla Akdeniz üzerinde ve etrafındaki Habsburg bölgelerinde ve bazan Habsburgların yönetiminde olmak üzere Hind Okyanusu ve Basra Körfezinde Portekizlilerle.

Bu zamana ait yabancı bölgelerden gelen haberlerle ilgili basılı kaynakların kıtlığına rağmen biliyoruz ki, devlet adamları, kendilerine ulaşan başka kaynaklara da sahiptiler. Diplomatlar, tüccarlar, gezginler, maceraperestler, dininden dönenler, esirler ve mülteciler (özellikle İberya yahudileri ve Endülüs müslümanları) sık sık İstanbul'a ulaşıyorlardı; Osmanlılar, yabancı ülkelere gittiler, oralardan ya arzularıyla ya da tutsak olarak döndüler. Ragusa ve Tuna sınır toplumları da Bab-ı Âli'ye muntazam raporlar gönderdiler. (Ayrıca) Osmanlı hizmetinde çalışan

³ *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin incelenmesi ve çevirisi, tezimin esasını teşkil etmektedir. (Columbia Univ. 1968, Üniversite mikrofilm sıra no. 69-3070). Düzeltmelerden sonra T. Halasi-Kun ve P. Oberling tarafından yayınlanan *The Near and Middle East Monographs* dizisinde yayınlanacaktır.

⁴ Osmanlı imparatorluğu dışındaki hareketler hakkında bilinen Osmanlı malzemesinin şahane bir özeti, yazarın biraz övgülü davranışına rağmen, Andrew Hess'in *Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery*, *Terrae Incognitae* 6 (1974), 19-37, adlı makalesinde bulunmaktadır.

casuslar, başkente haberler gönderiyorlardı. Bütün bu bilgilerin ne olduğunu tespit etmek çok güçtür. Bütün bu bilgilerin intikal ettiği kurulu herhangi bir yol bulunmadığı anlaşılmaktadır ve tarihçiler, böyle bir yolla ilgili pek az iz, ipucu bırakmışlardır. Devlet adamlarının öğrendiği böyle bilgiler, öyle görünüyor ki, tamamiyle kişisel kalmıştır ve onların her birisi öldükçe de yok olup gitmiştir⁵.

Sadece hükümet tarafından sağlanan bilgilerin toplandığı bir kuruluş, ya da bu bilgilerin birleştirildiği bir yer bulunmaması bir yana, genel bilimsel bilgi de, açıkça görülüyorki Avrupa Hıristiyan dünyasından gelen bilgilerden etkilenmemiştir. Her türden bilgi, İslâmî bilgiden ayrı olarak düşünülmemiştir. Bütün bilgiler, bir tek olan bütünün bir parçası idi ve bu nedenle de, İslâm'ın görüşlerine, kozmolojisine ve dinsel anlayışlarına tabi idi. Osmanlı İmparatorluğu, İslâm'ın bir din ve uygarlık olarak gelişmiş olmasından çok sonra siyasal bir kuvvet olarak ortaya çıktı. Öyleki Osmanlılar, İslâm toplumlarından daha fazla yumuşak ve imparatorluk dışından gelen bilgileri benimsemeye daha fazla istekli bulunmalarına rağmen, İslâm'ın kültürel güçleri, kabul edilebilecek ve bilginin müşterek bünyesi içinde yer alabilecek şeyler konusunda gittikçe daha fazla sınırlayıcı oldular. Tartışılması istenmeyen sadece mukayeseli ilâhiyat (teoloji) değil, fakat felsefe, tarih, astronomi⁶ ve öteki konulara dahi İslâm kaynaklarınca kabul edilmedikçe, son derece kuşku ile bakılıyordu. Tıp, mühendislik, askerlikle ilgili konular ve coğrafya gibi bazı çok pratik ve arzu edilebilir alanlarda, kültürel sınırları aşan bilgi birikimi vardı fakat bu husus da, çok nadir olarak söz konusu idi ve bu şekilde kazanılmış bilgiler, kabul edilebilir

⁵ Osmanlı arşivlerinde bulunan yığınlar halindeki malzeme ve onlar hakkında yapılmış çok sınırlı durumdaki araştırmaları dikkate alarak, biz Osmanlılara dışardan gelen ve Osmanlılar tarafından kullanılan haberler hakkında çok şey öğrenmeye mecburuz. Aynı şekilde Safevîlerin de Osmanlılar hakkında habersiz (bilgisiz) oldukları anlaşılmaktadır. J. R. Walsh'in yorumları için bkz. *The Historiography of the Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Historians of the Middle East, ed. by B. Lewis and P.M. Holt (London 1962), 206 vdd. Aynı ciltde bkz. B. Lewis, *The Use by Muslim Historians of Non-Muslim Sources*, 184 vdd. Korktukları Osmanlılar hakkında Avrupalıların neler yazdıklarını mukayese etmek için Charles Göllner'in iki ciltlik bibliyografyasına bakınız. *Turcica, die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, (Berlin, Akademie Verlag, 1961- 68).

⁶ Astronomi, İslâm dünyasında, en azından, Tycho Brahe'nin Avrupasının bilgi ve teknolojisine eşit, son derece gelişmiş bir araştırma alanı idi. Bununla beraber İslâm dünyasında astronomi, coğrafya ve denizcilikle ilgili amaçları hemen hemen dışlayarak, dinî ve astronomik amaçlar için kullanılmıştı. 1580 yılında İstanbul'daki üç yıllık rasathane, dinî birtakım gerekçelerle, o fevkalâde araçları ile birlikte tahrir edildi. Diğer büyük bir teknolojik gelişme, 1494'de İstanbul'da İslâm dışı eserleri basmak üzere ilk kez Yahudiler tarafından kurulmuş olan matbaa (basımevi), 1726 yılına kadar herhangi bir müslüman kitabını basmadı.

bilgi hamulesinin bir parçası haline getirilmemişti. Böyle bir ayırım, nadir olan bir şey değildir ve gerçekten bizim için de söz konusudur. Biz, bir ölünün ruhunun yeni bir vücuda girmesi (reincarnation) şeklindeki Hindu düşüncesi (anlayışı), insanların yaşlanması ile ilgili İki pratikleri (eksersizleri) ve Thai köpek (eti) yemekleri hakkında bir bilgiye sahip olabiliriz. Bununla birlikte, bizim kültürel görüşlerimiz öylesine şartlandırılmıştır ki, onları hemen reddederiz. Bir kültürün, daha fazla bir şuurla geleneğe saygılı bulunması, o kadar hayret verici bir şey değildir. Ancak, pek az kişi, kendi kültürel ortamı dışında bilgi aramaya ve onu kendisinininkine katmaya cesaret edebilir. İşte *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin yazarı, bu az'lardan birisidir⁷.

Böyle meraklı, mütecessis kişiler, bu kadar nadir olunca, Osmanlılara ulaşmış olan Amerika hakkındaki malzemeyi değerlendirmek ve bu bilginin imparatorluk içinde yayılışını ve etkisini izlemek kolay olacaktır. Yeterki bu malzeme bir defa tespit edilmiş olsun. Bilginler, Osmanlıların, Yeni Dünya'daki keşifler ve Hindistan ile Doğu Asya'ya giden yeni Okyanus yolları hakkında ne kadar sık ve ne kadar çabuk bilgi sahibi olduklarını öğrendiklerinde hayrete düşmüşlerdir. Bununla birlikte, böyle haberlerin, Osmanlı edebiyatı üzerinde pek az bir etkide bulunmuş olması da aynı şekilde hayret vericidir. Amerika hakkındaki bu malzeme ne toplanmış, ne de bir bilgi birikimine yardımcı olmuştur. Öyle görünüyor ki Osmanlı yazarları, kendilerinden önceki Türkçe yazılara dikkati çekmemişler ve gerçekten Yeni Dünya hakkında Türk dilinde pek az yazı bulunabilmiştir.

Tarih-i Hind-i Garbî'nin mevcut ve en eski yazması, 1583'de tamamlanmıştır. Şimdi yazacaklarımız, bu yıldan öncesine ait tespit edilmiş olan bir kaç yazılı kayıttır. Ünlü denizci ve kartoğrafyacı Pîrî Reis, içinde Yeni Dünya ile ilgili kartoğrafik ve tarihî bilgi bulunan iki harita hazırladı (1513 ve 1526) ve (1520 ve 1526'da tamamlanmış olan) *Bahriye*'sinin iki versiyonuna Columbus⁸ ve Amerika hakkında kısa bir pasaj yazdı.⁹ Bir nesil

⁷ Osmanlı sanatı gibi alanlarda devamlı bir şekilde artan olağanüstü araştırmaların aksine Osmanlı entelektüel (düşünce) tarihi üzerindeki araştırmalar yetersizdir. Genel yorum, değerlendirme ve bibliyografya Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (London 1973), Çevirenler: N. Itzkowitz ve C. Imber; R. Mantran, *La Vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et des successeurs* (Paris 1965) ve B. Lewis, *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire* (Norman 1963) adlı eserlerinin özel bölümlerinde bulunabilir.

⁸ Diğer Yakın Doğu dillerindeki Columbus ile ilgili haberler için bkz. Henry Harisse, *Christoph Columbus im Orient*, Zentralblatt für Bibliothekswesen 5 (1888), 133-38. (İtalyanca: *Giornale linguistico di archeologia storia e letteratura* 15 [1889], 211-18) ve G. Levi

sonra Seydi Ali Reis ibn Hüseyin, *Muhit* (1554) adlı eserinde Yeni Dünya hakkında bir kaç sayfalık bilgi verdi fakat onun eserinde daha fazla Hind Okyanusu ve Hind Yarımadası hakkında bilgi bulunmakta idi¹⁰. 1560'da Hacı Ahmet, içinde bir sayfadan daha az Yeni Dünya'ya yer ayırdığı bir coğrafya kitabı yazdı¹¹. Nihayet deri üzerine yapılmış bir atlas halinde, içinde yeni coğrafi bilgilerin bulunduğu diğer bir dünya haritası, 1567 tarihinde¹² Ali Macar Reis tarafından yapılmıştı. *Tarih-i Hind-i Garbi'*yi istisna edecek olursak, ondan sonra Türkçe'de Yeni Dünya ile ilgili yaygın bilgiye önemli bir ilâve, 1691'de Ebu Bekir ibn Behram ed-Dımişkî'nin yaptığı Blaeu'nun *Atlas Major* adlı eserinin çevirisidir. Bundan hemen hemen iki yüzyıl, *Tarih-i Hind-i Garbi'*den üç yüzyıl sonra, ondokuzuncu yüzyılda, Osmanlı imparatorluğunda Amerika hakkında bilgi veren sadece bir kitap yayınlanmış bulunuyordu.

Açıkça anlaşılıyor ki, Osmanlılar, Atlantik ötesi ülkelere olan ilgilerini devam ettirmediler. Yeni Dünya hakkında Türkçe niçin bu kadar az eser yazıldığını ve bunların da birbirlerinden niçin bu kadar ayrı (izole) bir şekilde bulduklarını anlamak için, bir kültürel bölgeden bilgi almak, ya da oraya bilgi göndermenin ve bu bilgiyi özümsemenin güçlüğü konularında daha fazla bilgiler edinmeye ihtiyacımız bulunmaktadır. Aynı şekilde tarihçiler, böyle bir bilginin, bir kültür içine süzülüşü ve değişikliğe uğramasının etkilerini araştırmak durumundadırlar. Bu konuda Lach ve Daniel¹³ tarafından kendi dönemleri ve araştırma alanlarında çok şeyler

Della Vida, *La Menzione dell'America in un manoscritto Siriaco*, Studi Colombiani 2 (Genoa 1952), 589-92.

⁹ Piri Reis hakkında daha fazla bilgi ve bibliyografya için Svatoopluk Soucek'in araştırmalarına bakınız. *A propos du livre d'instructions nautiques de Piri Reis*, Revue des études islamiques 41 (1973), 241-55 ve *Tunisia in the Kitab-ı Bahriye by Piri Reis*, Archivum Ottomanicum, 5 (1973 [1976]), 1-120.

¹⁰ Bkz. Hess, 25 ve Fr. Taeschner, *Djughrafiya, VI: The Ottoman Geographers'*, The Encyclopaedia of Islam, new ed. II.

¹¹ Bilinen tek yazması, Bodleian Kitaplığı, Marsh 454, bkz. yaprak 41a - 56b. Bkz. B. Şehsuvaroğlu, *Türkçe Çok İlginç Bir Coğrafya Yazması*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 2 (1967), 64-71.

¹² Bu haritanın, J. Gastaldi tarafından yapılmış basılı olmayan bir haritanın kopyesi olduğu anlaşılmaktadır. Tommaso Porcacchi bunun minyatür (küçük) bir formunu, *L'Isola piu famosa del mondo* (Venezia, Simon Calignari - Girolamo Poro 1572)'da kullanmıştır. Atlas için bkz. Svatoopluk Soucek, *The Ali Macar Reis Atlas and the Deniz Kitabı: Their Place in the Genre of Portolan Charts and Atlases*, Imago Mundi 25 (1971), 17-27.

¹³ Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, (Univ. of Chicago Press 1965-); Norman Daniel, *Islam and the West, Making of an Image*, (Univ. of Edinburg Press 1966) ve *The Arabs and Medieval Europe* (London, Longman :1979).

yapılmıştır. Berkes, Mardin ve Lewis¹⁴, Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerini oldukça aydınlatmışlardır. Osmanlıların, kendilerini üstün hissettikleri, aşağı saydıkları kültürlerden bir şeyler öğrenmek yerine, kendi kültürlerine sahip olma konusu ile daha fazla ilgilendikleri dönem hakkında çok daha az (araştırma) yapılmıştır¹⁵.

Öyle sanıyorumki bu üstünlük duygusu, bir dünya üstünlüğü için gerekli hamlenin her hangi bir şekilde kesilmesi ya da bilgi için islâmî bir araştırma içinde olduğundan daha belirgin bir şekilde bilgi kazanma ameliyesini engelleme şeklinde kendini gösteriyordu. Bu son sebeplerden herbirinin kabul edilebilmesi için tarihçi, yayılma için gerekli olan hamlede gerçekten bir yavaşlama olduğunu ve Osmanlı döneminden önceki ve Osmanlı dışındaki bilginin daha aktif bir şekilde ve daha fazla bilimsel bir tavırla elde edilmeğe çalışıldığını ortaya koymak durumundadır. J. J. Saunders'ın görüşü, daha doğru olsa gerektir: "Müslüman halklar ... batının barbar Frenklerinden öğrenecekleri herhangi bir şey bulunmadığına inanmışlardı..."¹⁶. İslâm geleneği "Çin'de de olsa, bilgiyi ara" sözünü sık sık tekrarlamakla birlikte, bunun, Daru'l-İslâm dışında Çin ya da bir başka ülkeden gerçekten bilgi alma konusunu, nadiren, içerdiği görülmektedir.

Bununla birlikte Osmanlı Amerika araştırmaları ya da imparatorluk dışında oluşmuş olan son olaylarla ilgili Osmanlıların sahip oldukları daha fazla bilgiler, ortaya konabilir ancak onların hiç birinin, ne genişlik ne de doğruluk bakımından *Tarih-i Hind-i Garbî*'ye yaklaşması olası değildir. Osmanlı bilginleri, 1492'den sonraki üçyüzyıl içinde bilgileri ele almak ve onları, esas yapısı Batlamyüs'cü (Ptolemaic) olan geleneksel İslâm coğrafya ve kozmolojisi içinde birleştirip, eritmek hususunda hemen hemen tek (yegâne) denebilecek bir gayret gösterdiler. XVI. yüzyılda Avrupalılar da yeni bilgileri benimsiyorlardı fakat onlar devamlı bir yayın faaliyetine giriştiler. Böylece bilgiler, basımevlerinin diziler halindeki yayınları ve yayınevlerinin kazanma arzularının dürtüleri yolu ile yayıldı. Bu sonuçlar, ticarete, imparatorluklara ve bilgiye ilgi duyan geniş bir bilginler grubunca inceleme konusu yapıldı. Avrupalılar, Ramusio, Hakluyt ve Ortelius

¹⁴ N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, (Montreal, McGill Univ. Press 1964); Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, (Princeton Univ. Press 1962); B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (Oxford, Oxford Univ. Press 1968).

¹⁵ Bugünkü Amerikalılar için de böyle bir yaklaşıma katılmak mümkündür.

¹⁶ John Joseph Saunders, *The Muslim World on the Eve of Europe's Expansion*, (Englewood Cliffs: Prentice Hall 1966), 8.

(öncülüğünde) yayınlar yaparken Osmanlılar, el-Kazwîni ve İbn el-Werdî'nin eserlerine benzer coğrafya ile karışık ekzotik hayvan hikâyelerine ait yazmaların kopye edilmesi ve pazarlanması işine devam ediyorlardı. Düşünce, siyaset ve ekonomi ile ilgili gerçek bilgilerin toplandığı ve ortaya konduğu tek sayılabilecek bir gayretin sonucu olan eser ise *Tarih-i Hind-i Garbî* idi ve bu eser, Osmanlı aydınları üzerinde, onları, buna benzer başka eserler yazmaya cesaretlendirmek hususunda yeterli bir etki yapmamış bulunuyordu. Bununla birlikte bir tarihçi için, onaltıncı yüzyıl içinde olmakta devam eden değişikliklerin hayret verici olan yönleri, Osmanlıların dünya ve evren hakkındaki görüşlerini değiştirmemiş, buna karşılık Avrupalıların değiştirmiş, olmaları değildir. Avrupa'daki değişiklikler, tarihte (birtakım) özelliklere sahiptirler. Bunlar öyle özelliklerdir ki Avrupa kültürünün sınırlarında durmamışlar ancak bu değişikliklerin (tam anlamıyla) gelişebilmesi, uzun bir zamanı gerektirmiş olmakla birlikte, bu özellikler, bazı hususlarda (hemen hemen) bütün dünyayı sarmıştır. Muhit ve evrene bakmak ve onları anlamak için gerekli matematiksel perspektif gibi daha katı yaklaşımların bile Columbus'dan önce tarihsel bir gelişmesi söz konusu idi ve belki de bu, onun ve onun denizci arkadaşlarının topladığı bilgilerinin kabulünü kolaylaştırmıştır. İslâm siyasal toplumlara, böyle yeni düşüncelerin kabulünde, Avrupa uluslarından geride kalmış bulunmalarına rağmen, Osmanlılar, onların, yeni şeyleri ve yeni bilgileri en fazla kabul edenleri idi. Osmanlıların yüzyılın ortalarında Akdeniz (bölgesinin) çoğuna egemen olması, Avrupa politikası ile içli dışlı bulunması ve onların meselelere olan pragmatik (pratik) yaklaşımı, imparatorluk içine girmiş olan bilgileri, büyük bir ihtimalle, onaltıncı yüzyılda büyük Avrupa şehirlerinin çoğuna girmiş olan bilgilerle içerik ve miktar bakımlarından eşit bir duruma getirmişti; dil büyük bir engel teşkil etmiyordu. Çünkü bir çok gemiciler ve başkaları (bir çok) diller biliyorlardı ve İtalyanca, Akdeniz dünyasının ortak dili (lingua franca)'nin esasını teşkil ediyordu¹⁷. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğuna girmiş olan bilgiler benimsenmedi ve daha sonraki nesle intikal ettirildi. Belli bilgileri öğrenmek ihtiyacını duyanları, (bilgiyi) toplayanlardan ayırmak gerekir ve intikal ettirilen bilgilerin, bu yüzyıllarda Avrupada olduğundan daha fazla söz konusu bulunduğu anlaşılmaktadır. (Bununla birlikte insan bugün Washington ve Moskova'ya hayret etmektedir).

¹⁷ Bkz. Henry ve Renee Kahane ve Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, (Urbana: Univ. of Illinois Press 1958).

Kitap

Kimliği hakkında herhangi bir bilgimiz bulunmayan bir Osmanlı coğrafyacısı (muhtemelen aynı zamanda uygulamalarda bulunan bir astronom), 1570'lerin ortasında Yeni Dünya, yeni ticaret ve deniz yollarının etkileri (konusuna) ilgi duymaya başladı. Benim bu konudaki varsayımım şöyle: O, bazı haritalar ve konu ile ilgili küçük ciltlerden oluşan İtalyanca bir kaç kitap bulmuş ve muhtemelen İtalyanca bilen aslında bir İspanyol aile ve muhiti eğitiminden geçmiş bir kimse ile tanışmıştı. (Ya da o, bu şeyleri ona açıklayacak bir kişi bulmuştu ve bu kişi sözü edilen harita ve kitaplara sahip bulunuyordu). Sonra o, gece lâmbasını yaktı. Kendisi bu konuda şöyle demektedir: İslâm kozmolojisi ve coğrafyasının bir özeti ile Columbus ve Magella'n'dan Pizarro'ya kadar büyük kâşifler hakkında bilgi vermek ve nihayet bu esere Yeni Dünya'yı ve onun insanlarını anlatan bölümler eklemek üzere "hayatımı ve sağlığımı harcadım ...". Sözü geçen bölümler, López de Gómara, Anghera, Oviedo ve Zárate'nin İtalyanca yayınlarından çevrilmişti. Sonuç, küçük bir kitaptı ancak bu çok seyrek rastlanılan bir Osmanlı eseri idi.

Amerika araştırmaları (Americana), ilk basılan eserler ve Doğu araştırmaları (Orientalia) gibi konuların bibliyografyacı ve katalogcuları, *Tarih-i Hind-i Garbî* den uzun zamandan beri haberdar idiler¹⁸. Bu eserin bir çok yazmaları, bilinmekte ve bunların, bir çok kimse tarafından okunmuş olduğu anlaşılmaktadır. En eski ve en gösterişli olan yazması, 991 / 1583-84 tarihli olup, İstanbul'da Beyazıt Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Ancak ben çeşitli nedenlerle şu sonuca varmış bulunuyorum ki, aslına en yakın yazma, Newberry Kitaplığı'nda bulunandır ve yaklaşık 1600 yıllarında istinsah edilmiştir (bkz. şekil 1). 1720'lerde İbrahim Müteferrika, ilk Osmanlı basımevini kurdu ve burada basılan dördüncü ve resimli olarak basılan birinci kitap olarak *Tarih-i Hind-i Garbî*'yi seçti. (bkz. şekil 2)¹⁹. Müteferrika, ona şimdi tanınmış olduğu adını verdi ve 91 yapraklık beşyüz adet bastı. Columbus hakkındaki bölümler, biraz ilgi

¹⁸ Bu konu ile ilgili olarak aşağıdaki eserlerin adı anılabilir: Joseph Sabin, *A Dictionary of Books Relating to America*, (NY: Bibliographic Society of America 1928-36) no. 32122 ve 94396; Brown Univ., John Carter Brown Kitaplığı, *Bibliotheca Americana*, (Providence 1865-71, birinci kısmın ikinci baskısı 1875-82) 1730; Franz Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, (Leipzig: Harrossowitz 1927).

¹⁹ Eserin diğer bir baskısı 1292/1875-76'da İstanbul'da yapıldı. Bu kez de çok az sayıda basıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü ben, biri Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, öteki Los Angeles, California Üniversitesi Kitaplığında olmak üzere, sadece iki nüsha tesbit etmiş bulunuyorum.

uyandırdı ancak onun Osmanlı okurlarına ne demekte olduğunu ortaya koymak, ya da kaynaklarını tespit etmek üzere onu, hiç bir bilgin ele alıp incelememi²⁰.

Bu kitap üç bölüm (bâb)'e ayrılmıştır. Eserin üçte biri durumundaki ilk bölüm, yazarın, Osmanlı ülkeleri ile ilgili bildikleri ve Yeni Dünya ve Magella'nın gemisiyle dünyanın etrafını dolaşması ile ilgili öğrendiklerine göre yaptığı düzeltmeler ile geleneksel İslâm kozmolojisi (yani evrenin niteliği ve kanunları ile ilgili bilgiler) ve coğrafyasının bir özetini vermektedir. Sadece iki yaprak daha fazla olan ikinci bölüm, okyanuslar hakkındaki bazı geleneksel bilgileri ele alır. Okyanusun yani dünyanın üçte ikisini kaplayan su kıtasının büyüklüğü, yeni ülkeler ve onların halkları hakkında bazı yeni bilgileri dile getirir ve Atlas Okyanusu'nun bir tavsifi ile sona erer. Burada, en eski üç yazmada (aşağıdaki listeye bkz.), bir dünya haritası, diğer bir ifade ile batı yarımküresi haritası bulunmaktadır. Kitabın üçte ikisinden oluşan üçüncü bölüm, 1492'den 1552'ye kadar olan altmış yıllık süre içinde çoğu Columbus, Balboa, Magellan, Cortés ve Pizarro tarafından yapılmış keşifler ve fetihler üzerinde durmaktadır ve eserin Osmanlı bilimine olan başlıca katkısını oluşturmaktadır. Bu bölüm, iki kısım halindedir: Orta ve Kuzey Amerika ve Güney Amerika. Eserin genel anlatım tarzı, tek bir kişinin yaptığı keşif ve fetihlerle ilgili tarihsel bilgi verme şeklindedir. Bunu, coğrafya, tabiat bilgisi ve antropoloji ile ilgili malzemenin tavsifi takip etmektedir.

İslâm dünyasında basılmış olan ilk resimli kitabın, çıplak kadın figürlerini içermesi hayret vericidir. Bazı nüshaların sansür edildiği görülmektedir. John Carter Brown Kitaplığı'ndaki nüshada itiraza uğraması ihtimali bulunan bölümler, mürekkeple karalanmıştır. Bazı nüshalarda bulunan resimler, nefis renklerle boyanmıştır. William Watson, basılmış olan kitabın maddi bir tavsifini vermiştir. Bkz. *Ibrahim Müteferrika and Turkish Incunabula*, Journal of the American Oriental Society 88 (1968), 437.

²⁰ Bkz. J. Gildemeister, *Orientalische Literatur über die Entdeckung Americas*, Zentralblatt für Bibliothekswesen 5 (1888), 303-06; HARRISSE, *Christoph Columbus*; Luigi Bonelli, *La Scoperta dell'America secondo un'opera turca del secolo XVI*, (Verona 1892); E. Rossi, *Scritti Turchi su Cristoforo Colombo e la scoperta dell'America*, Studi Colombiani, 2 (Genoa 1952), 553-66.

Onun haritalarından bir kaçı incelenmiştir. Bkz. Lawrence C. Wroth, *The Early Cartography of the Pacific*, Bibliographical Society of America, Papers 38 (NY 1944), 215; A. Sayılı, *Üçüncü Murad'ın İstanbul Rasathanesindeki mücessem yer küresi ve Avrupa ile kültürel temaslar*, Belleten 25 (1961), 397-445. Bu makalenin sonunda listesi verilmiş olan ikinci yazmadan çıktığı anlaşılan, dördüncü ve altıncı yazmalarda görülen kenar notları, Afrika yolu ile Hindistan'a giden yeni ticaret yolunun etkileri üzerine yorumları içermektedir. Bkz. A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türküli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (İstanbul: Arkadaş, I. Horoz ve Güven Basımevleri 1942 - 47); V. V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Ankara: T.T.K. Basımevi 1963), M. Fuad Köprülü'nün 91 no.'lu notu.

Tarih-i Hind-i Garbî'nin Kaynakları

Tarihçi, çoğunlukla mesleği ile ilgili bir çok sorun ile karşı karşıyadır. En çok ihtiyaç duyulan, hayal kırıklığı getirici olan, bununla birlikte ödüllendirici niteliği de bulunan uğraşlardan birisi, kaynakları meydana çıkarmak için yapılan araştırmalardır²¹. *Tarih-i Hind-i Garbî* üzerinde çalışırken, hangi malzemenin özgün (orijinal) ve geri kalan kısmının da kaynağının ne olduğunu, olabildiğince kesin bir şekilde tespit etme ihtiyacını duydum. Bu kitaptaki bilginin çok az bir kısmı, orijinaldir ve kaynakları açıklama işi henüz tamamlanmış değildir. Bununla birlikte ben, burada, hayal kırıklıklarından daha fazla, araştırıp didiklemenin başarılarını bildirmek istiyorum. Bu makalenin bundan sonraki kısmı, esas itibariyle, kaynakların araştırılması konusuna hasredilmiş bulunmaktadır. Fakat elbette bilgiyi izleme işi, -mantuk, mutlu tesadüfler ki bunlar, sonuçlardan ayrılmazlar- aşikârdır ki belli bir eser, *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin içerdiği edebî, kartografik ya da resimli bilgilerin bir kısmı için bir kaynak durumunda idi.

Edebî Kaynaklar: İslamî ve batılı (avrupaî) (olanlar)

Tarih-i Hind-i Garbî'nin yazarı, bu araştırmasında iki grup yazılı kaynak kullanmıştır. İlk iki bölümde o, sık sık coğrafi bilginin örnek kitapları haline gelmiş Arapça, Farsça ve Türkçe eserleri zikreder. Bununla birlikte ara sıra, İslâm klâsiklerinin adlarını yazmayı ihmal eder. Son bölüm, Yeni Dünya hakkında İtalyanca kitaplardan çevrilmiş bölümlerden meydana gelmiştir. Bu İtalyanca kitaplar da İspanyolca ya da Latince'den çevrilmişlerdir. Fakat ne yazarların, ne de kitapların adları zikredilmemişlerdir. Bu ihmaller, aşağıda açıklayacağım üzere, zamanımız araştırmacıları için, bir uğraş alanı sağlamaktadır.

Tarih-i Hind-i Garbî'de en çok adı anılan İslâm bilgini, ünlü el-Mes'ûdî'dir. Onun bugün mevcut olan her iki eseri de kullanılmıştır. *Murûc el-Zeheb*²², *Kitab el-Tenbih ve'l-İsrâf*²³, dan daha fazla kullanılmıştır. İbn el-

²¹ Bu konu ile ilgili olarak tarihsel araştırmaların bütün alanlarında örnekler vardır. Bkz. Robin W. Winks, ed., *Historian as Detective: Essay on Evidence*, (NY: Harper and Row 1970). Josephine Tey, konu üzerinde tarihçilerin, ilk kaynaklardan daha fazla son araştırmalara öncelik tanımadığını kabul etmek suretiyle biraz niteliğini yitirmiş şahane bir roman yazmıştır: *Daughter of Time*, (London, P. Davies 1951).

²² Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî (ölm. 345/956). *Murûc el-Zeheb ve ma'âdin el-Cevher*; Mes'ûdî (Maçoudi), *Les Prairies d'or*, ed. et tr. Charles Adrien Casimir Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, (Paris: Imprimerie Imperiale 1861-77); Charles Pellat, gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş yeni baskısını yaptı. (Üç cilt, Paris 1961).

Werdî ve onun coğrafyası *Harîdat el-Acâ'ib*²⁴ adeta bir çetele gibi zikredilmiş, ara sıra da sadece onunla aynı görüşü paylaşmadığı belirtilmiştir. Bazı hallerde yazar, *Harîdat*'da adı geçen öteki eserlerden yaptığı nakillerden yararlanmakta, yararlandığı bu yazarın adını zikretmekte, ancak İbn el-Werdî'den bahsetmemektedir. Böylece o, kaynakların kesin bir şekilde tespitini güçleştirmektedir. Metinleri verilen diğer bilginler, Tus'lu Nasır (Nasır-ı Tûsî)²⁵, el-Kazwîni²⁶, İmam Râzî²⁷ ve el-Suyûtî²⁸'dir. Daha açık bir şekilde belirlenebilen yazarlar, Kurtubî²⁹, *Tuhfe*³⁰'nin kimliği tayin edilemeyen yazarı ve Mevlâna Nizam³¹'dir. Açık bir şekilde belirlenmiş eserlerin hepsi de Arapça yazmalar halinde İstanbul Kitaplıklarında bulunmaktadır. En azından el-Kazwîni ve İbn el-Werdî'nin eserleri Türkçe'ye çevrilmiş olmalıdır. *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin yazarının, Arapça ve Farsça bilgisi konusunda pek az bir şüphe bulunduğuna göre, sözü edilen eserlerin herhangi bir nüshasını kullanmış olabilir.

²³ *el-Tenbih ve'l-İsraf*; Maçoudî, *Le Livre de l'avertissement et de la revision*, tr. Bernard Carra de Vaux, (Paris: Imp. Nat. 1896).

²⁴ *Sirac el-Din Ebû Hafs Umar b. el-Werdî* (ölüm. 861/1457)'nin *Harîdat el-^cAcâ'ib ve ferîdet el-Garâ'ib*'in yazarı olduğu sanılmaktadır. Kahire'de 1280/1863-64'de basılmıştır.

²⁵ Nasîr ed-Dîn et-Tûsî (ölm. 672/1274). Onun *Kitâb el-Tezkire el-Nasîriyye* basılmamıştır. Tahran Üniversitesinin yayınladığı *Tezkire* (No. 301), başka bir eserdir.

²⁶ Zekerîya b. M. b. Mahmûd Ebû Yahya el-Kazwîni (ölm. 682/1283): *Kitâb acâ-ib el-maḥlûkât*, (Tahran 1961).

²⁷ İmam Fahr ed-Din er-Râzî (ölm. 606/1209). Onun *Mabâhis-i Meşrikiyye'si* basılmamıştır.

²⁸ Ebu'l-Fadl Abd el-Rahman b. Ebî Bekr Celal el-Din el-Suyûtî (ölm. 911/1505). Onun bir çok eserinden hangisini kullandığı açık değildir. Belki de *el-Hi^ca es-Seniye fi'l-Hai'a es-Sunniye*'yi kullanmıştır. (Basılmamıştır).

²⁹ Metinde Kurtubî, *Mesâlik* adlı kitap dolayısıyla zikredilmiştir. D. M. Dunlop, onun, *Kitab el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i yazmış olan Ebû Ubeyd el-Bekrî (ölm. 487/1094) olduğuna inanmaktadır. Bu eserin, kısmi tenkidli baskısı, *Djughrafiyat al-Andalus wa Urubbâ* adı ile yayınlanmıştır. (Yay. A. A. al-Hajji, (Beirut: Dar el-İrşâd 1968).

³⁰ İbn el-Werdî, el-Kazwîni'nin yaptığı gibi arasına *Tuhfet el-Garâ'ib*'in yazarını zikreder. Öyle görünüyör ki kaynak budur. Yazarın kimliği belli değildir. G. Ferrand, *Le Tuhfat al-Albâb*, Journal Asiatique, 207 (1925), 231 ve 239-41.

³¹ Mevlânâ Nizam'ın Tuslu Nasîr (not 25)'in bir çok şerhleri olan *Tezkire*'sinin şarihlerinden biri olabileceği ima edilmektedir. Ancak bu bilginin, kimliği tesbit edilememiştir. Paris'te Bibliothèque Nationale'de *Keşfu'l-Hakâyik* adını taşıyan Farsca bir yazma bulunmaktadır. Bu yazma, Nizâm adı ile tanınmış Hasan b. Muhammed el-Nisâburî el-Kummî'nin Nasîr ed-Dîn et-Tûsî üzerine yaptığı bir şerhtir. 750/1349'da yazılmıştır. Diğer bir ihtimal, bunun, Nizâm ed-Dîn el-H. b. el-Hu. el-A^crac el-Kummî en-Nisâburî'nin yazdığı bir 14. yüzyıl eseri olduğudur. Bkz. Carl Brockelmann, *Geshichte der arabischen Literatur*, (Leiden: E.J. Brill 1937-49) II, 237. Her iki eseri de görmedim.

Yeni Dünya hakkındaki malzemeye döndüğüm zaman, ilk ümidim, bu bilgilerin, tek bir Avrupalı kaynaktan gelmesi idi: İngilizce yapılmış olan bir tenkidli basım, bu işi oldukça kolaylaştırdı. Bu ümidim, süratle kayboldu, zira anladım ki bu eseri yazan Osmanlı, dört yazar tarafından yazılmış, beş kitap kullanmıştı. Ben, bunu, 1583'de (yani *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin yazılışını gösteren en geç tarihte) kaynak olarak kullanılmış olan bütün kitapları gözden geçirerek tespit ettim. Bu, başlangıçta düşünülebilceği gibi, o kadar güç bir şey değildi. Zira Yeni Dünya üzerine yazılmış genel nitelikte XVI. yüzyıl eserleri, o kadar çok değildi³². Amerika hakkında bilgi veren kitapların çoğu; - gezi, keşifler ve maceralar ile ilgili - tabiatı itibariyle kişisel bir durumdadırlar ve yazarın kendi görüşleri dışında fazla malzemeyi dikkate almazlar. Bununla birlikte (dikkate alınması gereken) iki sorun kalmaktadır: Evvelâ, genel nitelikli olan bütün eserler, çoğunlukla, aynı orijinal kaynakları kullanmakta ve birbirlerinden kopye etmekte ve böylece onları Yeni Dünya'nın tarihsel olaylarının kronolojik sırasında olduğu kadar, içerdiği olaylar bakımından da hemen hemen birbirine benzer hale getirmektedir³³. İkinci (olarak), Türk yazar, buradan bir cümle, öbür yandan kısa bir pasaj seçmek suretiyle söz konusu malzemeyi önemli ölçüde kısaltmış ve yeni bir zaman sıralaması yapmıştır. Sonuç, herhangi bir kaynak göstermeksizin ve derleyici tarafından pek az denebilecek açıklamalarla, makaslanmış ve tekrar yapııştırılmış bir sömestr tezi gibi bir şey olmuştur³⁴. Bu işi yapan Türk'ün ruhu, Cennette, onun "hayatını ve sağlığını harcayarak" böyle bir şeyi aklından geçirmeden, yirminci yüzyıl araştırmacısının önüne serdiği bu uğraşlar için kikir kikir gülmekte olmalıdır. Mukayese yapmak üzere mevcut malzemenin ince bir cildini tertip etme teşebbüsünde, bu Türkçe eserde, onaltıncı yüzyıl Avrupa kitaplarında nadiren, belki de bir kez görünen ve bugün çoğunlukla doğru kabul

³² Amerika araştırmaları ve bir bütün olarak İslâm araştırmaları için mevcut malzemenin çeşitliliği, nicelik ve nitelik arasındaki zıtlık insanı etkilemektedir. Ve elbette altıyüzyıllık Osmanlı yönetiminden kalmış, yararlanılan malzemenin miktarı, halâ az sayılabilir. Amerika araştırmaları ile ilgili eserlerin de hemen hepsi 1500'lerin başlangıcısında basılmıştı; bu sebeple de geniş ölçüde elde edilmesi mümkün nüshalardan araştırma için yararlanılabilir. Halbuki İslâm dünyasında basım işi, 1726'ya kadar başlamadı ve XIX. yüzyıla kadar yaygın bir hale gelmedi.

³³ Bu noktada bana İspanyolca ve İtalyanca metinleri okumuş olan Bayan Elena Mahdjoubiana'nın olan takdirlerimi ve teşekkürlerimi belirtmem gerekmektedir. Onun yorucu gayretleri, yararlı sonuçlar vermiştir.

³⁴ Türkçe derleme, söz konusu dönemde Yeni Dünya'da olan belli başlı olayların, ilginç tavsifler ve pek az denilebilecek açıklamalarla (yorumlarla) açık, kısa ve sade bir özetini vermek bakımından, iyi bir şekilde düzenlenmiştir.

edilmeyen belli bilgiler üzerinde, küçük ip uçları üzerinde durdum. Bu tip bilgiler, *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin kaynaklarını, hatta (onların) belli yazmalarını tesbitte çok faydalı oldu.

Türkçe metinde Columbus, Cenova'da Nervi'de doğmuştur. Daha sonra Madeira adasında yaşarken, Okyanusu geçmiş ve ölmeden önce ona öyküsünü anlatmış olan, gemisi batmış bir kaptana rastlar. Columbus'un bu doğum yerini³⁵, Amerika hakkında genel nitelikteki sadece iki eser verir ve her iki eserde bu "meçhul kılavuz" öyküsü de bulunmaktadır³⁶. Gonzalo Fernandez de Oviedo y Valdés³⁷'in *De la historia natural y general de las Indias (Batı Hind Adalarının Doğa ve Genel Tarihi)*'ı ve Francisco López de Gómara'nın çok tanınmış iki kısımlık bir eseri olan *La Historia de las Indias (Batı Hind Adaları Tarihi)*'i³⁸. Türkçe eserin bu iki eserle bir mukayesesi, herşeyden önce, *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin López de Gómara'nın eserinin çok özetlenmiş bir versiyonu olduğunu telkin etmektedir. Genel yapı aynı gibidir. Sadece Cortés'in öyküsü ve Meksika'dan sonra Pizarro'nun öyküsü ve Peru'nun yerleştirilmesinin imkân nisbetinde düzeltilmiş olması meselesi bundan müstesnadır. Bundan başka Türkçe eserdeki "meçhul kılavuz" öyküsü, Oviedo'nun eserinde olandan daha fazla López de Gómara'ninkine yakındır³⁹.

³⁵ Columbus'un doğum yeri ile ilgili pek çok araştırma vardır. Ancak onlardan hiç birisi Nervi üzerinde durmaz. Benim ifade ettiğim bu yer, sadece bu iki eserde bulunmaktadır ve bunu belirtmem, konu ile ilgili kaynakları makûl denebilecek bir ölçüde incelememin sonucu olmuştur.

³⁶ José A. Aboal Amaro, bu meçhul gemici ile ilgili bütün öyküleri, *El Piloto desconocido* (Montevideo: Publicaciones de la Biblioteca Colombina 1957)'da toplamıştır.

³⁷ O ve eserleri ile ilgili kaynaklar (bibliyografya) için bkz. bu eserin Sterling A. Stoude mire tarafından yapılan çevirisi: *Natural History of the West Indies*, (Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press 1959), 129-31; Daymond Turner, *Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés, An Annotated Bibliography*, University of North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures, No. 66 (Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press 1967).

³⁸ Kısım I: *Historia de las Indias*; Kısım II: *Historia de la conquista de México*. XVI. yüzyıl yayınları: 13 İspanyolca, 1552-55; 15 İtalyanca, 1556-76; 9 Fransızca, 1568-88; 2 İngilizce, 1578 ve 1596, [Henry Raup Wagner, *The Spanish Southwest, 1542-1794* (Albuquerque: Quivira Society 1937)]. İngilizce çeviriler: 1555 (Richard Eden, *The Decades of the New World*, yaprak 240a-44b ve 300-24; Edward Arber tarafından Birmingham'da 1885'de yeniden yayınlanmıştır); Almanca, Apianus'un çeşitli yayınlarında (bkz. Fernand Graiten van Ortroy, "*Bibliographie de l'oeuvre de Pierre Apian*", Bibliographe moderne 1901); basılmamış bile olsa, İbrani diline bir çevirisi hazırlanmıştır (Harris, "*Christoph Columbus*" 217); ve şimdi biliyoruz ki yaklaşık 1580'de yapılmış kısmi bir Türkçe çevirisi vardır.

³⁹ Gerçekten en yakını, Fructoso'nun eseridir fakat bu eser, yayınlanmamıştır (Amaro).

Tarih-i Hind-i Garbî'deki bilgilerin belki de yüzde doksanı ya da daha fazlası, López de Gómara'nın eserinde tespit edilebilmektedir. (Bu bilgilerin) yarıdan fazlası, onu yakın bir şekilde takip etmektedir: Cortés, Balboa, Magellan hakkındaki bölümler ve coğrafya, doğa tarihi (tabiat bilimleri) ve Amerika yerlileri hakkında verilen bilgilerin (tavsiflerin) bir çoğu. Dikkatli bir şekilde yapılacak araştırmalarla daha fazlası bulunabilecektir⁴⁰. Bununla birlikte, bazı bilgilerin kaynağı, tespit edilememektedir ve eğer bunlar, İstanbul'da sözlü olarak edinilmiş iseler, gene de açıklanması güç hususlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Matitina ya da Madadina (Martinique) adasında erkeksiz olarak yaşayan kadınların öyküsüdür. Bu hikâye, sadece Peter Martyr Anghera⁴¹ (Pietro Matire d'Anghiera)'nın *De Orbe Novo (Yeni Dünya)* adlı eserinde bulunmaktadır. Columbus'un gezileri ile ilgili Türkçe eserde verilen bilgilerle Anghera'nın eseri arasında yapılan karşılaştırmalar, büyük bir benzerlik göstermektedirler. Anghera'nın eserinde sözü edilen hemen her şey, Türkçe eserde de bulunmaktadır. Açıkça belli olmaktadır ki, adını bilmediğimiz bu Osmanlı, *De Orbe Novo*'yu kullanmıştır. Ayrıca bu Türk yazarının, birden fazla eser kullanmış olduğuna kesin olarak inanmaktaydım. Bu nedenle López de Gómara'nın yazıları dışındakileri de gözden geçirmeye hazırdım. Örneğin Peru hakkındaki tarihi bölüm, *Historia*'da bulunan bilgilere tamamiyle benzemektedir ancak bunlar yeniden düzenlenmiş ya da karma karışık bir hale getirilmiştir. Öte yandan *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin çevrilmiş olan malzemesinde görülen en geç tarih 1552'dir. Bu tarih, *Historia*'nın ilk yayınlandığı yıldır. Öyle görünüyorki 1552 yılı olaylarını içeren daha sonraki yıllara ait bir cilt, bu Osmanlı yazarının kaynağı olmuş olmalıdır. 1552 ve 1583 arasındaki Peru ile ilgili malzemeyi gözden geçirirken, diğer bir cilt daha ortaya çıkmaktadır ki bu, düzenlenmesi, yapısı bakımından Türkçe esere çok daha yakındır. Hemen bütün cümleler, tercüme edilmişlerdir ve Peru hakkında bu eserde bulunmayan

⁴⁰ López de Gómara'nın bu eserinin bir dizini olmadığı için bu kolay değildir. Bununla birlikte Lesley Byrd Simpson'ın yaptığı, eserin ikinci kısmının kısmi çevirisinin dizini bulunmaktadır. Bkz. Cortés, *The Life of the Conqueror by His Secretary, Francisco López de Gómara*, (Berkeley: Univ. of California Press, 1966).

⁴¹ Anghera'nın biyografisi ve bibliyografyaları, eserinin Latince'den yapılan çevirilerinde bulunabilir. İngilizce çevirisi: F. A. MacNutt, *De Orbe Novo, The Eight Decades of Peter Martyr d'Anghera*, (NY: Putnams 1912); İspanyolca çevirisi: Agustín Millares Carlo, Edmondo O' Gormann'ın araştırmaları ile: *Décadas del Nuevo Mundo*, (Mexico: J. Porrúa 1964). XVI. yüzyılda İtalyanca ve İngilizceye çevirileri yapılmıştı. İngilizceye olan Eden'in *Decades* adı ile yaptığı kısmi bir çeviri idi.

başka bir bilgi mevcut değildir. Bu ise, Agustín de Zárate'nin *Historia del descubrimiento y conquista del Peru* (*Peru'nun Keşfi ve Fethi Tarihi*) adlı eseridir⁴².

Araştırmalar sırasında çoğunlukla olduğu üzere, şans, rolünü oynadı. Bir rastlantı sonucu, araştırmalar sonunda Osmanlı yazarının kullandığı dördüncü yazarı ve eserini tespit imkânı hasıl oldu. *Tarih-i Hind-i Garbî*'yi İngilizce'ye çevirdiğim sırada eserde adı anılan bitki ve hayvanların ne biçim bir bitki ya da hayvan olduklarını tesbite çalışırken, zorluklarla karşılaştım. Örneğin yazar bize şöyle demektedir: “Bir tür bir bitki vardır ki ona “lekusanto” derler. Bu, frengi hastalığı için gayet yararlıdır”. Bu bitki, Yeni Dünya'nın doğa (tabiat) tarihi hakkındaki Oviedo'nun İspanyolca kitabının Sterling Stoudemire'in İngilizceye çevirisinde belirttiği üzere, “guayacan” idi⁴³. Columbus öykülerinin ana kaynağının López de Gómara olduğuna karar vermek üzere Oviedo'nun kitabını gözden geçirdim. Bu gözden geçirme, sadece, ilk bölümlerdeki bilgilerin tespiti bakımından yararlı olmadı; böylece hemen anlaşıldı ki, Oviedo'nun kitabı, Türkçe eserin son bölümü için de kaynak olmuştu. Böylece bitkiler ve hayvanlar hakkındaki belli bilgilerin niçin tekrar edilmiş olduğu ve ayrıca son sayfaların kaynakları tespit edilmiş oldu. Bu tekrarların nedeni, bu bilgilerin, ilkin, López de Gómara yolu ile Oviedo'dan, ikinci olarak da, doğrudan doğruya Oviedo ve eserinden alınmış olması idi.

Böylece *Tarih-i Hind-i Garbî*'de bulunan Amerika ve Magellan'ın gezisi ile ilgili bilgilerin edebî kaynaklarını toplamak gerekirse diyebiliriz ki: Türk yazar, dört Avrupalı yazar tarafından yazılmış, beş ayrı kitap kullanmıştır: Bunlar, Francisco López de Gómara'nın iki ciltlik *La Historia de las Indias* (*Batı Hind Adaları Tarihi*), (*Historia = Tarih ve Conquista = Fetih*), Peter Martyr Anghera'nın *De Orbe Novo* (*Yeni Dünya*)'su, Agustín de Zárate'nin *Historia del descubrimiento y conquista del Peru* (*Peru'nun Keşfi ve Fethi Tarihi*)'su ve Gonzalo Fernández de Oviedo'nun çoğunlukla *Sumaria* (*Özet*) adı da verilen *De La Historia natural y general de las Indias* (*Batı Hind Adalarının Doğa ve Genel Tarihi*) adlı eseridir.

⁴² Zárate'nin bir biyografisi ve onunla ilgili bibliyografya, onun R. P. Barranchea'nın bir önsözü ile Jan M. Kermenic tarafından notlu bir şekilde yayınlanmış olan eserinde bulunmaktadır (Lima: D. Miranda [1944]). İspanyolca, Fransızca, Hollanda dilinde, İngilizce ve İtalyanca XVI. yüzyıl yayınları vardır. (Yeni bir yayını Dorothy MacMahon tarafından tamamlanmıştır (Buenos Aires: Universidad Nacional, Instituto de Historia Argentina, no. 106a, 1965). John Michael Cohen, onun çoğunu, Penguin Klâsikleri için İngilizceye çevirdi (Baltimore 1968).

⁴³ Bkz. not 37.

İtalyanca Yayınlar

Osmanlı bilginin kullandığı belli yayınların tespit edilip ortaya çıkarılması, her zaman olumlu olmamaktadır ve bu, aslında önemli de değildir. Fakat yayını bildiğimiz zaman, bilgiyi nakletmek için kullanılan dili tayin edebiliriz ve İstanbul'da bulunan Batı Avrupa'dan gelmiş kitapların bir listesini yapmaya başlayabiliriz. Özel adlar ve sayılarla ilgili ayrıntıların devamlı bir karşılaştırması, dilin, hatta bazan bizzat yayının tespiti için yeterli bir delil oluşmasını sağlamıştır. Kaynakların çoğunluğu, aslında, İspanyolca yazılmış olmasına rağmen, İtalyanca yayınların kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. İspanyolca *Santa Andrés*, İtalyanca *Santo Andrea*, Türkçe *Santanderez*; İspanyolca *Sant Juan*, İtalyanca *Sen Giovanni*, Türkçe *Senjuan* örneklerinin gösterdiği üzere Türkçe eserlerdeki bazı yer adları, İtalyanca'dan fazla İspanyolca söyleyişe uygun bulunmasına rağmen, ben, İtalyanca çevirilerin kullanılmış olduğu kanısındayım. Bu çelişkinin cevabı verilebilir sanıyorum. Muhtemelen, Türk yazarın, İtalyanca'dan çeviri yaparken, kendisine yardım eden bir yardımcı vardı ve bu yardımcı, İspanyalı idi ve bu isimler için kendisine daha fazla yakın gelen İspanyolca söyleyişi (telâffuzu) tercih etmişti.

Çeşitli şeyler, çeviricinin, kaynakların özgün metnini kullandığı hususunda beni şüpheye sevketti. Türkçe metinde, ara sıra İspanyolca metinlerde olmayan bilgiler bulunmaktadır. Adlar ve sayılar ile ilgili gerçekler söz konusu olursa, bunlar, Türkçeye çeviri sırasında eklenmiş olamaz. Bu husus, genel bilgi için söz konusu olabilir. Örneğin Türkçe metin, *Columbus*'un ilk seferinde, otuz üç gün ve 3800 mil seyahat ettiğini belirtmektedir. Ne *López de Gómara*, ne de *Oviedo*, bu olaylardan bahseder ve sadece *Anghera* seyahat ettiği zamanı verir. Daha sonra *Columbus*, bazı adalara ulaşmış ve sekiz mil daha gitmiştir. Bu mesafe, *López de Gómara* ya da *Oviedo*'nun metninde bulunmamaktadır ve *Anghera*, seksen fersahlık (320 mil) ya da 800.000 adımlık bir mesafe vermektedir. Ayrıca şu husus da ilâve edilebilir ki, Türkçe kitap yazıldığı sırada, *Anghera*'nın *De Orbe Novo*'su İspanyolca yayınlanmamıştı. İlk dönem Amerika araştırmalarının basımı ile ilgili garipliklerden birisi şudur ki *Anghera*'nın kitabı, onaltıncı yüzyıl boyunca Latince'den bir çok dillere çevrilmiş, ancak 1892'ye kadar İspanyolca'ya çevrilmemişti. Türkçeye yapılan çevirinin, birden fazla kitaptan yapıldığına inanmaya başladığım zaman, onun özellikle biri Latince olan birden fazla dilden çevrilmiş olduğu hususunu ihtimal dışı buldum. Bu düşünceler, Türkçe metni, içerik bakımından karşılayacak bir

tek dilde bir grup yayın bulmak umudu ile Avrupa dillerine yapılan çevirilerin yayınlarını gözden geçirmem hususunda beni cesaretlendirdi.

De Orbe Novo'nun bir çok yayını arasında, ilk üç on yıla ait İtalyanca çevirilerinin adı anılabilir ki bunları, Ramusio'nun *Navigazioni et Viaggi* (*Denizcilik ve Seyahatlar*) III (Venezia: Giunti 1556; 1565; 1606) adlı eserinde görebiliriz⁴⁴. Orijinalinde olmayan, Türkçe metinde görülen ayrıntılar, bu İtalyanca çeviride bulunmaktadır. (İtalyanca olanın, Latince'den niçin farklı olduğunu bilmiyorum). Benim, Türklerin, İtalyanca çeviriye kullandığına dair vardığım sonucu destekleyen diğer bir ip ucu da, (yukarıda da işaret edildiği üzere) Türkçe kitapta görülen Matitina adasının yazılışı, Ramusio'nun eserindeki İtalyancasına daha yakındır. Osmanlı yazarı tarafından bu çevirinin kullanılmış olması, aynı zamanda, niçin, sadece Anghera'nın ilk üç on yılının kullanılmış olduğu hususunu da açıklamış olmaktadır.

De Orbe Novo'nun Ramusio'nun kitabında bulunan kısmi çevirisinden sonra Oviedo'nun *De la Historia natural*'i İtalyanca'ya çevrilmiştir⁴⁵. "Savaş gemisi" kuşu, armadillo ve papaya (ağacı) gibi bazı deyimlerin Türkçe karşılıkları onların İtalyan kaynaklı olduğunu göstermektedir⁴⁶. Bu deliller, Osmanlı yazarının, bu İtalyanca çevirileri kullandığını telkin etmektedir. Fakat eğer öyleyse, o, o zaman büyük ciltteki öteki malzemeye niçin önem vermedi? (Zira orada) daha fazla ilginç bilgiler, bir çok resimler - özellikle de bitki resimleri - ve Gastaldi tarafından yapılmış çok güzel bir Yeni Dünya haritası bulunmaktadır. Bununla birlikte *Tarih-i Hind-i Garbi*'de görünen tek resimli malzeme, bir muz yaprağıdır (şekil 1). New York Genel Kitaplığı (Public Library)'nda 1534 yılında basılmış, daha sonra Ramusio'nun *Navigazioni* adlı eserinde yer almış olan, Anghera ve Oviedo'nun aynı çevirilerini içeren *Libro primo della*

⁴⁴ Bu eserin bibliyografik bir incelenmesi için bkz. George P. Parks, *The Contents and Sources of Ramusio's Navigazioni*, Bulletin of the New York Public Library, 59 (1955), 279-313. Aynı bilgin, İspanya sarayında Venedig elçisi olan çevirici Andrea Navagero'nun yaptığı İtalyanca yayındaki ekler ve düzeltmeler üzerinde de çalıştı: *Columbus and Balboa in the Italian Revision of Peter Martyr*, Huntington Library Quarterly, 18 (1955), 209-25. Ramusio'nun bu cildinin, bir zaman Osmanlı İmparatorluğunda mevcut bulunduğu, aşağıdaki listede 2 no.'da kayıtlı yazmanın yazısız içgömleğinde onun içindekilerin tam bir çevirisinin bulunmakta olduğundan anlaşılmaktadır.

⁴⁵ Ana López de Meneses, Andrea Navagero'nun, aynı zamanda Oviedo'nun çeviricisi olduğuna inanmaktadır. (Turner).

⁴⁶ Kısaltmalar: T (Türkçe), I (İtalyanca), S. (İspanyolca). Savaş gemisi kuşu-T: *Kudeyin-furkata*; I: *Coda inforcata*; S: *rabihorcados*. Armadillo-T: *ertati*; I: *bardati*; S: *encubertados*. Papaya-T: *fiko nasturso*; I: *fisco del nasturciso* S: *higo del masturerço*.

historia de l'Indie occidentali della maestra de l'imperatore (Büyük İmparatorun Batı Hind Adaları Tarihinin İlk Kitabı) adlı küçük bir kitap buluncaya kadar buna hayret etmişim⁴⁷. Bu küçük ciltde bir kaç harita ve bir kaç resim bulunmaktadır. Bunlardan biri bir muz yaprağıdır. (Şekil 3). Bunun damar çizgileri Türkçe eserdeki çizgilere Ramusio'nun resmindekilerden daha yakındır. (Bkz. şek. 4). Bundan başka iki yerin Galita ve Sanluka şeklindeki Türkçe yazılışı - ki, bu yerlerin şimdiki adları (Maria) Galante ve San Lucar şeklindedir - *Navigazioni*'deki Marigalante ve S. Lucaar şekillerinden daha fazla 1534 yayınındaki Galante ve S. Luca şekillerine yakındır. Maalesef, öteki deliller, kesin bir sonuca varmayı engellemektedir. 1534 yayınının ifadesine göre Columbus, Eylül 1492'de 220 kişi ile yola çıkmıştır; daha sonraki bir yayında Ağustos 1493 tarihi ile 120 kişi kaydı bulunmaktadır. Türk tarihçisi ise Columbus'un herbirinin içinde kırk kişi bulunan üç gemi ile yola çıktığını yazmaktadır. Bu hale rağmen, ben, Osmanlı mütercimim 1534 yayınına kullandığını sanıyorum. Zira, kısmen de olsa, bu kitap hacim bakımından, onun kullandığı öteki İtalyanca kitaplara benzemektedir.

López de Gómar'a'nın Yeni Dünya hakkındaki iki ciltlik eserinin hangisinin çevirisinin kullanıldığını tespit, bir durumda, ötekinden daha kolaydır. O, çok tanınmış bir yazardı ve eserleri 1580'den önce bir çok dillerde yayımlanmıştı. Bunların herbirini kontrole gerek yoktur zira birbiri peşi sıra görülen bu başarı, diğer bir meseleyi halletmektedir ki o da, *Tarih-i Hind-i Garbi*'deki bizon resminin kaynağıdır. En eski basılı bizon resmi, *Historia de las Indias* (Batı Hind Adaları Tarihi)'da bulunmaktadır. (Şek. 5). Ancak bu resim, eserin bütün yayınlarda yoktur⁴⁸. Onların hepsini gözden geçirdim ve Türkçe çevirideki gibi aynı yöne bakan bizonlu sadece bir tane buldum. (Şek. 7). 1556 İtalyan baskısı, Agostino di Cravaliz tarafından çevrilmiştir. (Şek. 6). İtalyanca yayının kullanıldığına dair iki işaret daha bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Balboa'nın keşifleri ile ilgilidir. Coiba adlı bir kasabanın zaptından sonra o, İspanyolca metne göre seksen millik, fakat İtalyanca ve Türkçe çevirilerin her ikisine göre altmış millik bir mesafe daha gitmiştir. Daha sonra *Historia*'nın 69'uncu

⁴⁷ 1534 baskılı ciltde farklı olan tek malzeme, Pizarro ile birlikte olan bir kişinin raporudur. (Bütün harita ve resimler ile bugün mevcut olan nüshanın, New York Public Library'de bulunan üç nüshadan biri olduğu anlaşılmaktadır). Kitapla ilgili bazı bilgiler, *The Thomas Winthrop Streeter Collection of Americana*'da bulunabilir. Derleyen: J. E. Patterson ve D. Lasswell, (NY: Parke - Bernet 1966), 115.

⁴⁸ Bir Amerika bizonu ile olan öteki yayımlar, Wagner'in *The Spanish Southwest*, 2, 2a, 2b, 2f, 2h'de yer almış olan listesinde bulunmaktadır.

bölümünde kuyumcuları ile tanınan bir kasabanın, Cenu adlı ırmağa on fersahlık bir mesafede olduğu söylenmektedir. Halbuki İtalyanca ve Türkçe çevirilerde bu mesafe otuz mildir.

Bu bakımdan araştırmamda öteki kaynaklara şöyle bir bakarak çalışmalarımı İtalyanca çeviriler üzerinde yoğunlaştırmıştım. López de Gómara'nın Yeni Dünya hakkındaki kitabının ikinci kısmının *La Cronica de la Nueva España (Yeni İspanya'nın Kroniği)*, ya da *Historia de la conquista de Mexico (Meksika'nın Fethi Tarihi)* şeklinde ayrı bir başlığı vardır ve bu, Cortés'in bir biyografisi ile Meksika'nın fethinin tarihidir. Bu kısmı, Lucio Mauro gibi, Cravaliz de İtalyanca'ya çevirdi. Onları, Türkçe ve İspanyolcası ile olduğu kadar birbirleriyle de karşılaştırdım. İtalyanca çeviriler arasındaki önemli sayılabilecek bir fark, mesafe ile ilgilidir. Cravaliz fersahları (leagues) (İspanyolcası: legua) "mil'e" (İtalyanca: miglia) çevirmiş, ve bunu bir fersahı, üç mil olarak hesaplamıştır. Halbuki genel olarak bir fersah, daha fazla dört mil hesabı ile uygulanmaktadır. Öte yandan Mauro, mesafe ölçüsü olarak fersahı (İtalyanca: leghe) muhafaza etmiştir. Türk çevirici ise, mesafeleri, bilinen İslamî ölçülere çevirerek kendi hesabını bir fersahı dört mil kabul ederek yapmıştır. Bu durum, onun mesafeleri fersah olarak hesaplayan Mauro'nun metnini kullandığını göstermektedir.

Mauro'nun kaynak olarak kullanıldığını gösteren diğer bir delil de, Türkçe çevirinin 112. bölümünde bulunmaktadır. Cortés, Meksika şehrine karşı giriştiği savaş için, Tlaxcala'dan Gómara'nın İspanyolca orijinaline göre muhtemelen seksen bin yerli arasından yirmi bin kişi seçmiştir. Cravaliz, onun seksen bin; Mauro ve Türk çevirici ise kırk bin kişi seçtiğini yazmaktadırlar. Bütün deliller, bu sonucu desteklememekle birlikte, Mauro'nun çevirisinin bütün yayınları (1566, 1573 ve 1599), aynı şekilde basılmışlardır. Sözü edilen ilk iki baskıdan birisi kullanılmış olmalıdır.

Fetihlerin en fazla heyecan verici, hatta masalımsı olaylarından birisi, Potosi'de gümüş madeninin bulunması idi. Madenin bulunması ve onun zenginliği, *Tarih-i Hind-i Garbî*'de, bir resim ile birlikte anlatılmıştır. Bu, gözle görülebilir, üstün çıkmak için dilin araç olarak kullanılmadığı, benim sevdiğim türden bir ip ucurdur. 1583'lerde Zárate'nin Peru fethi tarihinin İspanyolca, İtalyanca, Felemenkçe ve İngilizce yayınları bulunmakta idi. Gerçekten sadece Felemenkçe yayında Potosi'nin bir resmi vardır ve bu Türkçe kitaptaki resme benzemektedir (şek. 9). Ancak bunu, Felemenkçe kitabın *Tarih-i Hind-i Garbî* için bir kaynak olduğu şeklinde düşünmemek gerekir. Potosi'nin bütün resimleri birbirine benzemektedir ve hepsinin de

Cieza de León'un *La Cronica del Peru* (*Peru Kroniği*) adlı eserindeki resmi esas aldığı anlaşılmaktadır (bkz. şek. 8)⁴⁹. Ve hatta Z á r a t e'nin kitabının S. Alfonso Ullao tarafından yapılan İtalyanca çevirisinde (1563) Potosi'nin resmi bulunmamasına rağmen, yer adları, bunun, Türkçe çevirinin esasını teşkil ettiğini göstermektedir. Örneğin Chachapayos, İspanyolca bir yer adıdır; bu Felemenkçe Chichapoyas, İtalyanca Chiapoias ve Türkçe Kapuz'dur. Aynı şekilde İspanyolca Benalcazar, Felemenkçe Benalcazar, İtalyanca Benalcazare, Türkçe Benal Kasarah'dır.

Söz konusu beş cildin çevirilerini oldukça doğru bir şekilde tespit ettiğime inanarak, onların, Yeni Dünya üzerine bir malzeme grubu oluşturup oluşturmadığını düşünmeye başladım. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısı boyunca, uyanık bazı yayıncılar, keşifler ile ilgili üç kısımlık bir kitap grubu yayınladılar: Cieza de León'un *La Cronica del Peru* (*Peru Kroniği*) adlı eseri ile López de Gómara'nın iki cildi. Öyle görünmektedirki aynı şekilde uyanık, müteşebbis bir kitapçı (kitap satıcısı), bu üç kitaplık ayrı tek ciltleri, aynı büyüklükte olanları kolayca biraraya getirmiş, hatta ciltlemiş ve özel bir takım olarak onları satmış olabilir. Böyle bir takım, *Tarih-i Hind-i Garbi* için kaynak olarak kullanılmış olan bütün yayınları içine almış olabilir.

Kartografya ile ilgili kaynaklar

Çeşitli yazmalarda bulunan Türkçe haritaların kaynaklarını araştırmak edebî kaynaklar için olandan biraz farklıdır. Bir metin içinde bende bulunan sekiz harita birbirinden çok farklıdır. Onların altısı onaltıncı yüzyıldan, ikisi de onsekizinci yüzyılın ilk yıllarına aittir. Bulabildiğim Yeni Dünya'yı gösteren bütün onaltıncı yüzyıl haritalarını gözden geçirdim ve onları Türk haritaları ile mukayese etmek istedim. Osmanlı yazarı, "ülkenin bilgileri, bölgeleri birbirinden farklı bir şekilde çizerler" yorumunun da gösterdiği üzere, Kartografya konusunda zamanın kargaşasını yansıtır. Bazı yazmalarda görülen hal tarzı, gerçekten birbirinden farklı olan iki dünya haritasını birlikte vermektedir. Orijinal yazmaya sahip olmaksızın, yazarın hangi haritayı seçtiğini takip etmek mümkün değildir. Ancak onun dahi, birbirinden farklı iki haritayı seçmiş olması ihtimali vardır. Bütün bu haritalar, İstanbul'a olan Kartografya ile ilgili bilgi akımını ortaya koymaktadır. Ben, başlangıçta, Avrupa harita ve atlaslarının basılmış

⁴⁹ Çeşitli yayınları Pedro de Cieza de León'un *Incas* (Inkalar)'ında liste halinde verilmiştir, (Norman: Oklahoma Univ. Press 1959), çev. Harriet de Onis; yay. ve giriş: V. Wolfgang von Hagen.

olmasının, sadece Osmanlı imparatorluğundaki harita çokluğunun değil fakat aynı zamanda Piri Reis ile ulaştığı zirvesinden Osmanlı kartografyacılığının gerilemesinin sebebi olduğunu düşünmüştüm. Ancak kaynakların çoğu yazma haritalardır ve basılmamışlardır.

En erken döneme ait bilinen bir yazmadaki iki harita muhtemelen İstanbul'da saraya ait bir atelyede yapılmış olmalıdır. Onlardan biri, bir dereceye kadar, Chester Beatty Kitaplığı'nda bulunan bir yazma eser olan *Zubdet el-Tevârih*'deki bir haritaya benzemektedir⁵⁰. İkinci yazmada, dördüncüde bulunanlarla aynı olan iki yarım küre haritası bulunmaktadır ki bunlar, Juan Martinez tarafından 1562'de yapılmış olan iki yazma haritaya çok yakındırlar. J. Martinez'in yaptığı bu haritalar şimdi, Amerika İspanyol Araştırmaları Derneği Müzesi (Museum of the Hispanic Society of America)'nde bulunmaktadır ve onun 1577 ve 1578 tarihli iki haritasına benzemektedirler. Üçüncü yazmada dik dörtgen şeklinde bir harita bulunmaktadır. Bu harita Gastaldi tarafından yapılan ve ilk kez *La Geographia di Claudia Ptolemeo (Claudia Ptolemeo'nun Coğrafyası)* (Venezia: G. B. Pedrezano 1548)'da ve onu takip eden bir çok yayınlarda görülen haritanın bir kopyesidir⁵¹. Aynı yazmadaki iki yarım küre, henüz tespit edilmiş herhangi bir diğer yarım küreye benzemektedir ve belki, kaybolmuş bir Avrupa yazma haritasının kopyeleridir. 1730'da basılmış olan yayın da, iki dünya haritasını içine almaktadır. Bunlardan birisi oval yani yumurta şeklinde, öteki de iki yarım küre halindedir⁵². Her ikisi hakkında verilen bilginin aynı olmasına bakılırsa, birine ait olan bilginin öteki için de kullanılmış olması mümkündür. Bu da, İbrahim Müteferrika basımevinde çalışan gayretkeş bir harita yapımcısının işi olsa gerektir. Bu iki yarım küre 1689'da Nicolas Sanson tarafından çizilmiş olanlara çok benzemektedir⁵³ (1580 ve 1730 yılları arasındaki bir buçuk yüzyıllık süre içinde dünya hakkındaki bilgiler hayret verici bir gelişme göstermiş ve bu bilgiler, haritalara yansımışlar, ancak metinler, aynı kalmışlardır. Bilgilerin

⁵⁰ Vladimir F. M. Minorsky, *The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures*, (Dublin: Hodges Figgis 1958), no. 444, p. 4.

⁵¹ Bu haritanın diğer bir kopyesi, *Harita-i Ekalim* başlığı ile Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'nın, Bağdad Köşkü bölümündeki 190 haritalık tarihsiz Atlas'da bulunmaktadır. Bu, E. H. van de Wall'in *Manuscript Maps in the Topkapı Saray Library* adlı makalesinde yayınlanmıştır. Bkz. *Imago Mundi*, 23 (1969), şek. 4.

⁵² Haritalar, İbrahim Müteferrika Basımevi'nde basılan öteki kitaplarda da çıkmıştır.

⁵³ Nicolas Sanson, *Atlas nouveau contenant toutes les parties du monde*, (Paris: Hubert Jaillot 1691).

benimsenmesi ile ilgili bu şaşırtıcı ikilem, haritaların kopye edilmelerinin, kitapların çevrilmesinden daha kolay olmasından ileri gelse gerektir. Belki de, İslâm kültüründe kutsal yazılara karşı gösterilen saygı, coğrafi de olsa bir metnin değiştirilmeden korunması eğiliminin sebeplerinden birisidir. Harita gibi değiştirilen bir şey ise, aslında metnin bir parçası değildir.

Resimli Kaynaklar

Tarih-i Hind-i Garbî'nin çeşitli nüshalarında bulunan resimler, içerik ve sayı bakımlarından birbirlerinden farklıdır. Newberry Kitaplığı'ndaki yazmada ve 1730 baskısında onüç resim bulunmaktadır. Belki de orijinal (özgün) sayı yani resimlerin tamamı bu idi. Bu minyatürlerin çoğu, yazarın anlattıklarını, bir Türk sanatçısının çizmek için gösterdiği gayreti açıkça göstermektedir. Metin, bir *tapir*'i yani Güney ve Orta Amerika'da yaşayan, yaban eşeğine benzeyen boz renkli, kıvrık burunlu, kuyruksuz ve ürkek hayvanı anlatırken, o, fil burunlu bir at gibidir demekte, ressam da bir filin hortumuna benzeyen çok uzun bir burunla bir at çizmektedir. Sonuç olarak Avrupalı bilginler "*Tarih-i Hind-i Garbî*"deki bütün resimleri hayali ve masalımsı olarak nitelendirmişlerdir. Onlar, bu yargılarını, sadece, resimlere dayandırmış olmalarına rağmen daha sonra bütün kitabı da bu şekilde değerlendirmişlerdir. Gerek resimlerde ve gerekse metinlerde görülebileceği üzere İslâm ve Akdeniz dünyasında hayali ve masalımsı olana bir ilgi söz konusu bulunmasına rağmen, Türk yazar ve sanatçısı, bu yeni bilgileri, mümkün olduğu kadar doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için ciddi bir gayret göstermişlerdir.

Türkçe eserde bulunan resimlerden sadece üçü, bir Avrupalı kaynağa dayanmaktadır. Bir çok onaltıncı yüzyıl eseri ile yirminci yüzyıl derlemelerini zevkle okuyarak gözden geçirdiğim için bunu rahatlıkla söyleyebilirim. Bunların herbirisi, yukarıda belirtilmiştir. *Bizon* (şek. 7) ve *muz yaprağı* resmi (şek. 1) üzerinde durulmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere son resimlerden birisi, Potosi'de dağdaki gümüş madenini göstermektedir (şek. 9) ve bu Potosi'nin bir çok onaltıncı yüzyıl basılı eserinde bulunan resimlerine benzemektedir ve bunların hepsinin de dayanağı, Cieza de León'un *La Cronica del Peru* (*Peru Kroniği*) adlı eserindeki resimdir. (şek. 8). Bu resim, 1555 tarihli İtalyanca yayında olduğu kadar, hemen hemen İspanyolca her yayında bulunmaktadır. Cieza de León'un kitabının herhangi bir yayınının, *Tarih-i Hind-i Garbî* metni için bir kaynak olarak kullanıldığına dair herhangi bir iz bulamamış olmama rağmen, öyle inanıyorum ki de León'un eserinin bir cildi, Türk

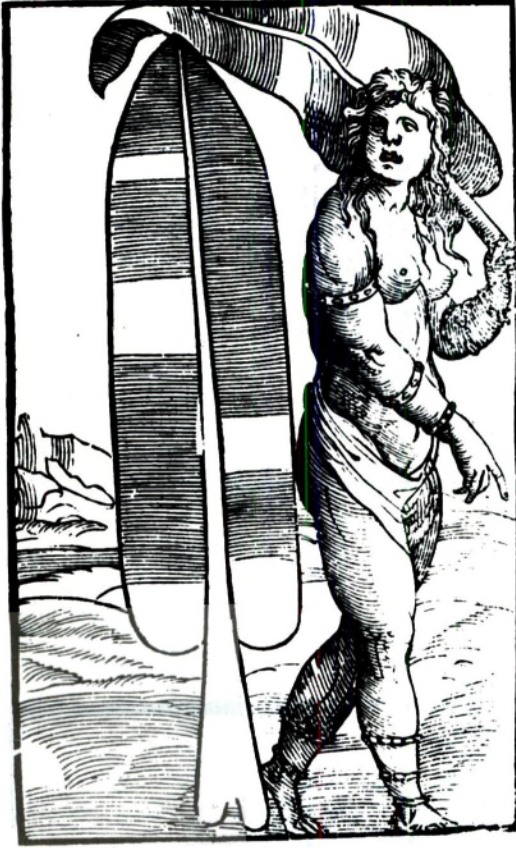

Şek. 1 : Yaklaşık 1600 yılına ait *Tarih-i Hind-i Garbi*'nin Newberry Kitaphığı yazmasından bir yaprak (Edward E. Ayer koleksiyonu, yazma 612). Buradaki resim Türk ressamının, muz yaprağı dahil Yeni Dünya'nın bitkileri hakkındaki anlayışını sergilemektedir.

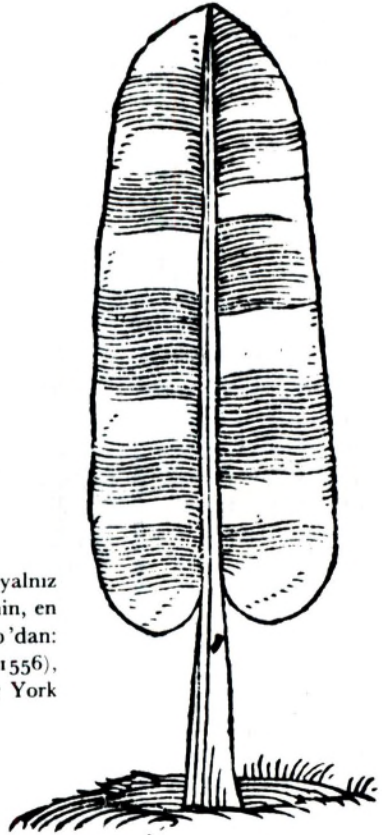

مشاغوه نام بردرخت وارد که قی مستقیم و دراز در اوزون حر بری اندن
دو ز زل الوانی خوبدرومیوه سنی عصر ایدوب عصیان سیله مرضای غسل
ایدزلر کلی قوت ووزن کرار غسل انسه لیدی سیاه قطیغه کی ایدر تمام بر
سنه ده الحقی زابل اولور طازبانه قوی نام بزهر عطیله حوالیسنه
درا قامت درخت لوارد که اکثر ایداره سی انش مشهور ادر یوز الی شهر دخی
اولور و طولی وقتی قدر اولور بر دله سندن بکیر ان کشتی پیدا ایدزلر که یوز
الی عدد کسنه ابله هر طرفه سفر ایدر ورنوع درخت وارد که یاسا واند قده
انش کی شعله یوز کجه ایچره هر طرفه سفر اتسه لهر کس بر قطعه کتور ووب

Şek. 2 : Bir Osmanlı basımevinde ilk kez basılmış bir resimli kitap olan *Tarih-i Hind-i Garbi*'den bir sahife. (Kostantınıyye 1730): New York Public Library (New York Genel Kitaphı), Nadir Kitaplar ve Yazmalar Bölümü.

Şek. 3 : Bu İtalyan resminde, muhtemelen *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin kaynağına kaynaklık etmiş olan Oviđoy Valdés'den bir muz yaprağı ile bir Amerika yerli kadını. *Historia de l'Indie occidentale ... Libro Secondo ...* (Venezia 1534), Nadir Kitaplar ve Yazmalar Bölümü, New York Genel Kitaplığı.

Şek. 4 : Bu resimde muz yaprağı yalnız başınadır. Belli ki bu, Türkçe eserdeki resmin, en yakın kaynağıdır (bkz. Şek. 1). Ramusio'dan: *Navigazioni et Viaggi III* (Venezia: Giunti 1556), Nadir kitaplar ve Yazmalar Bölümü, New York Genel Kitaplığı.

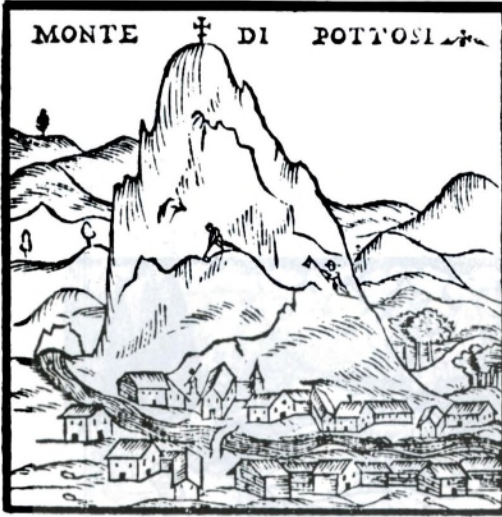
Şek. 5 : Bu düşünceli yaratık, muhtemelen, bir bizonun basılmış en eski resmi, *Tarih-i Hind-i Garbi'nin* bizonuna benzemektedir. López de Gómara'dan: *La Historia general de las Indias...* (Saragossa 1553), Nadir Kitaplar ve Yazmalar Bölümü, New York Genel Kitaplığı.

Şek. 6 : Bizonun bu İtalyan basması (Roma 1556), *Tarih-i Hind-i Garbi* dekinin baktığı yönde bakmaktadır. López de Gómara'nın eseri Agostino di Cravali tarafından çevrilmiştir. *La Historia Generale delle Indie Occidentali*, Nadir Kitaplar ve Yazmalar Bölümü, New York Genel Kitaplığı.

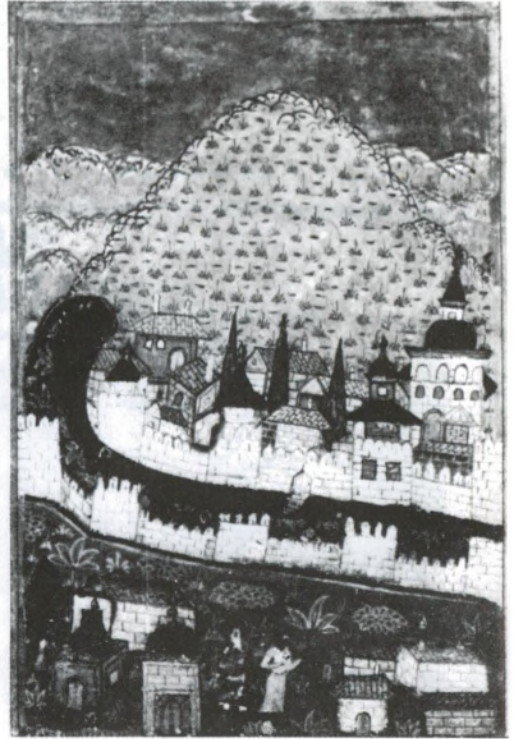

Şek. 7 : *Tarih-i Hind-i Garbî*'de Türk ressam tarafından kopye edilmiş bir Kayalık Dağlar koyunu ile bizon. Edward E. Ayer Koleksiyonu, Newberry Kitaplığı.

Şek. 8 : Potosi gümüş madeninde çalışanların resmi. Cieza de León'un *La Cronica del ... Peru* adlı eserinden. Burada Cravaliz'in çevirisi (Roma 1555)'nden. *Tarih-i Hind-i Garbî*'deki dahil bütün çağdaş resimlerin kaynağı. Nadir Kitaplar ve Yazmalar Bölümü, New York Genel Kitaplığı.

Şek. 9 : Potosi'deki gümüş madenini gösteren bu resimde, Avrupalı orijinaline (şek. 8) olan paralellikler kadar Türklere has özellikler de açıkça görülmektedir. *Tarih-i Hind-i Garbî*'nin Newberry yazması.

çevircinin eli altındaki kitap paketinin içinde bulunmakta idi ve bu, Türk ressam için bir kaynak olmuştur.

Çeviriler

Bir çok Avrupalı, *Tarih-i Hind-i Garbi*'de bulunan Columbus ile ilgili bölümlere özel bir ilgi göstermiştir. Bibliyografyacılar için kısmi çevirilerin bir listesini veriyorum:

Fransızca: 1732'de Jean Baptiste Defiennes, Columbus'dan Cortés'e kadar bilgi veren üçüncü bölümü kopye ederek Fransızcaya çevirdi. Bu 270 sahife, şimdi, Bibliothèque Nationale'in Türkçe Yazmalar Koleksiyonu içinde bulunmaktadır⁵⁴.

İtalyanca: 1492 Seferinin yıldönümü törenleri sırasında Columbus ile ilgili kısa bölümler (pasajlar) çevrilmiştir⁵⁵.

İngilizce: 1891'de Cyrus Adler, Columbus ile ilgili giriş bölümünü, Newberry Kitaplığı için, İngilizceye çevirdi⁵⁶. Benim kendi *Osmanlı Amerika Araştırmaları (Ottoman Americana)*'nin büyüklüğü ise, eserin tamamının çevirisidir (bkz. not 3).

Metinler ile ilgili açıklamalar

Ben, *Tarih-i Hind-i Garbi*'nin tam ve eksikli olmak üzere onüç yazmasını, ilk baskıya ait sekiz, ikinciye ait iki nüshasını tespit ettim. Özellikle Türkiye'de özel ellerde daha bir çok nüshasının bulunması mümkündür. Umulurki asıl nüsha da mevcuttur ve bir gün bulunacaktır. Yazmaların pek azı, tamdır ve verdiğim listede sadece iki ve üç numaralı olanların tamlığını kesinlikle belirtebilirim. Bununla beraber muhtemelen 7, 8 ve 12 numaralı olanların da metinleri tamamdır, sadece harita ve resimleri eksiktir. Basılı nüshaların bazılarının da harita ve resimleri kaybolmuştur.

En eski ve en güzel yazma 1 numaralı olanıdır. Bu nüsha, III. Murad'a sunulmak üzere çok güzel bir şekilde yeniden yazılmıştır. Daha sonra ciltlendiği zaman, yapraklar karıştırılmış, bir kaç da kaybolmuştur⁵⁷.

⁵⁴ Edgar Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, (Paris: Bibliothèque Nationale 1932-33), supplément 901; ve 271.

⁵⁵ Bonelli, *La Scoperta*; Rossi, "Scritti Turchi".

⁵⁶ Adler'in daktilo yazısı ile, Ayer Koleksiyonu 107/M9/A23/1891; Duncan Black Macdonald, *The Arabic and Turkish Manuscripts in The Newberry Library* (Chicago: The Newberry Library [1912], 14-18).

⁵⁷ Yaprakların doğru bir sırasını tesbit ile onun bir listesini ve boşlukları gösteren bir yazıyı yazmanın içine bıraktım ve bu listeyi araştırmamda dikkate aldım.

İkinci yazmanın kenarlarında çeşitli okuyucular tarafından yapılmış bir kaç açıklama bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı, müstensih tarafından dördüncü yazmanın kenarlarına da alınmıştır; sekizinci yazmada da bunlar, asıl metne alınmıştır. İhtimal müstensih, bunların ekleme bilgiler olmaktan çok düzeltme bilgiler olduğunu düşünmüştür⁵⁸. Bazı yanlışlara ve eksiklere rağmen Newberry Kitaplığı'nda bulunan yazma, orijinaline (aslına) en yakın olanıdır ve benim İngilizce'ye olan çevirimin esasını da bu yazma teşkil etmiştir. (Bu husus, böylece bana, bu kuruluşa teşekkürlerimi sunmam için de bir fırsat vermektedir).

İlk üç yazma, diğerlerinden oldukça daha eski yani daha erken tarihlere aittir ve kağıtlarında herhangi bir işaret (fligran) yoktur. Dördüncü yazma, 1640 yılına ait olup ötekilerin çoğu, belki de hepsi, Lâle Devri (1718-30)'nden biraz öncesine, 1667-1703 yıllarına ait bulunmaktadır. Bütün bunlar, henüz açıklanmamış ancak anlaşılmasında yarar bulunan bu kitaba karşı gösterilmiş olağanüstü ilginin delillerini ortaya koymaktadır ki, bu aynı zamanda, 1730'da basılmak üzere niçin bu kitabın seçilmiş bulunduğunu da açıklamış olmaktadır.

Yazma metinlerinin hiç birisi tam ve doğru değildir. Tama ve doğruya en yakın olanı, 1730'da basılmış olanıdır. Ancak bunun da bazı küçük eksikleri vardır ve sanırım, bu nüshadan asıl metne bazı malzeme eklenmiştir; dahası Amerikan yer isimlerinin yazılışı ile ilgili sayısız yanlışlar bulunmaktadır. İbrahim Müteferrika, basımevi ile ilgili amaçlarından birinin doğruluk olduğunu belirtmiştir. Öyle sanıyorum ki, o, bu amaca, aşağıdaki listede ikinci sıradaki de dahil, birden fazla yazmayı kullanmak suretiyle varmaya çalışmıştır.

Metinlerin Buldukları Yerler Yazmalar

- 1- İstanbul : Beyazıt Kitaplığı, no. 4969 (1583).
- 2- İstanbul : Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı; Revan no. 1488 (yakl. 1600).
- 3- Chicago : Newberry Library; Edward E. Ayer Collection, Ms. no. 612 (yakl. 1600).
- 4- Ankara : Milli Eğitim Genel Kitaplığı; Eski Eserler bölümü, no. 10024 (1640).
- 5- New Haven : Yale Univ.: Library of the American Oriental Society, no. JKn/N22 (17. yüzyıl sonları).

⁵⁸ Araştırmamda bulunan bir ek, bu kenar notlarına tahsis edilmiştir.

- 6- Paris : Bibliotheque Nationale: Manuscrit turc, no. 521 (1667).
- 7- İstanbul : Nur-ı Osmaniye Kitaplığı, no. 2571/3007 (1669).
- 8- İstanbul : Nur-ı Osmaniye Kitaplığı, no. 2572/3219 (1673).
- 9- İstanbul : Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı: Revan no. 1644 (1703).
- 10- İstanbul : Süleymaniye Kitaplığı: Esat Efendi, no. 3715/3.
- 11- İstanbul : İstanbul Üniv., İbnu'l-Emin Mahmut Kemal Kitaplığı, no. T 3380/4.
- 12- İstanbul : Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı: Revan no. 1499 (17. yüzyıl sonları).
- 13- İndiana : Pennsylvania: Yazarın, Jon Mandaville'in cömertliği sayesinde sahibi bulunduğu nüsha (17. yüzyıl sonları).

Basılmış Nüshalar

- A-** *Tarih-i Hind-i Garbî* (İstanbul 1730), 500 nüsha basılmıştı:
- İstanbul:** İstanbul Üniversite Kitaplığı 5 nüsha; Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, 2 nüsha; Beyazıt, Fatih (Millet), Nur-i Osmaniye, Süleymaniye: Esat Efendi ve Beşirağa; Ayasofya, Belediye ve Boğaziçi Üniversitesi Kitaplıkları.
- Amerika Birleşik Devletleri:** New York Public Library, 2 nüsha; John Carter Brown Library, Brown Univ.; Clements Library, Univ. of Michigan; Newberry Library, Chicago, 2 nüsha; The Hodgson Collection, Smithsonian Institution, Washington, D.C.; Yale Univ.; Columbia Univ.; Lilly Library, Indiana Univ.; Univ. of California, Los Angeles; ve Richard B. Arkway (Kitapçı), NY (Özel listede yer almıştır. Şubat 1981).
- Kanada:** McGill University.
- Hollanda:** Leiden Üniv., 2 nüsha, ve E. J. Brill (Kitapçı), Leiden, 2 nüsha) 484 no.'da yer almıştır (1976).
- İngiltere:** British Library, 2 nüsha; Cambridge Üniv.; School of Oriental and African Studies, Univ. of London.
- Fransa:** Bibliothèque Nationale.
- B-** *Hadis-i nev, Tarih-i Hind-i Garbî*, (İstanbul 1875).
- Ankara:** Türk Tarih Kurumu kitaplığı.
- Amerika Birleşik Devletleri:** Univ. of California, Los Angeles; Indiana University of Pennsylvania.

BİBLİYOGRAFYA

GEOFFREY BARRACLOUGH, *Main Trends in History*, New York-London (Holmes and Meier Publishers), 1979, 259 sayfa.

Tarih metodolojisi ile ilgili çalışmaları ve özellikle *History in a Changing World* (1955) ve *An Introduction to Contemporary History* (1964) başlıklı eserleri yoluyla tanınan, dünya tarihçiliğinde oldukça önemli bir yeri bulunan İngiliz tarihçi G. Barraclough'ın *Main Trends in History* adını taşıyan bu çalışması yirminci yüzyılda - bilhassa II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde - gelişen tarih akımlarını ele almaktadır. Çalışmanın en belirgin özelliği, tarihin artık belli tekellerden çıkmış olduğunu dile getirmesi ve tayin edilen devre içinde, sosyal bilimlerin bu alana kazandırdığı dinamizm içinde ve sadece Avrupa - Amerika'da değil, Asya, Afrika ve Lâtin Amerika'daki gelişmeleriyle birlikte ortak değerlendirmiş olmasıdır.

Barraclough günümüz tarihçisini kesif bir karmaşa içinde, birbirlerine ters düşen, liberal ve marksist görüşlerin çatıştığı ortamda bulmaktadır. Amacı, ekseriya birbirleriyle çatışan bu düşünce sistemlerinin, özellikle 1945'ten bu yana tarihe, tarihçiliğe nasıl yansıdığını ve daha geniş taraftar bulabilecek eğilimleri ortaya çıkarmaktır. Ona göre, belli bir durgunluk, hattâ katılık döneminden sonra tarih yine hareketlenmiştir; tarihçiler artık seleflerinin sorduklarından farklı sorular sorabiliyorlar ve cevapları da farklı olabiliyor. Tarihçiler elli yıl önceki formüllerle yetinmiyorlar.

Profesör Barraclough, önce son yirmi-otuz yıl içinde gelişen tarihçiliğin, neye, nasıl bir tarih anlayışına reaksiyon gösterdiğini tespit etmeye çalışmakta, yüzyılın başında kendi başına bağımsız bir disiplin dalı olarak ortaya çıkan "kritikçi bir araştırmacının ilkelerini ortaya koyan ve bunları değiştirmeden nesilden nesile aktaran" ve "yeni vakalar" keşfeden, hataları düzelten tarihçilerin temsilcilerini, bu arada Langlois ve Seignobos'un düşüncelerini, Lord Acton'un kişiliğinde vücut bulan *Cambridge Modern History*'nin idealizm ile pozitivist düşünceyi birleştiren yaklaşımları yansıtmaktadır. Meinecke ile neo-idealistlerin sona erdiğini belirtirken tarihçilerin yeni yollar aramakta olduklarını ifade ediyor. Ve bu arayışta Marksist yaklaşımın önemli bir rol oynadığına işaret ediyor. Getirdiği yeni yaklaşımları - özellikle tek, politik olayların birbirlerinden bağımsız olarak işlenmesi yerine girift ve uzun dönemlerde olgunlaşan sosyal ve ekonomik prosesleri, halkın yaşantısındaki maddî durumu, teknolojiyi ve iktisadiyatı öne sürmesi, insan kitlelerinin tarihteki önemli rolünün ortaya çıkarılması ve toplumdaki sınıf çatışmasının incelenmesi önerisi ve kronoloji yerine teorik açıklamalar vaatmesi - tarihçileri yeni yönlere ittiğini vurguluyor. Ancak, yüzyılımızın ortalarında Marksizmin de yeterli görülmeyerek "Marksizmin klişeleşmiş sosyal vokabüleri, tarihî gelişmelerin kompleks realitesine uygun düşmediği"nin de anlaşıldığını ilave ediyor.

Yazara göre, yeni kavramlar, yeni metodlar ülkelere göre değişiklik göstermiştir. Ulaşım kolaylığı, konferanslar, tarihçilerin değişik ülkeleri gezmeleri, komünist ve anti-komünist ülkelerin tarihçilerinin birbirlerini anlamaya çalışmaları yeni düşünce sistemlerinin dağılmasını sağlamıştır. Avrupa, Amerika ve Sovyetler Birliği yeniliklerin ve gelişmelerin merkezleri olmuşlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde, tarihe, olay tahlili, sayılara dayanma alışkanlığı getirilirken sosyal ve davranış bilimlerinin büyük etkisi olmuştur. Sovyetler Birliği'nde, Stalin döneminde, politik eğilimlere karşı gösterilen reaksiyon dışında, 1955

yılından sonra, teorilere uygun olay seçmek ve doğmatik olmak yerine, olaylardan genellemeye gitme yolları aranmıştır. Batı Avrupa'da ise yeni fikirler 1929 yılında kurulmuş *Annales* okulundan, özellikle M. Bloch ve L. Febvre'den gelmiştir. Etkilerini Avrupa dışına da taşıyan bu ekol (Türkiye'deki tesiri için bak. H. İnalçık, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, I/3-4 (1978, ss. 69-99) tarihin konu ve boyutlarını genişletirken, insanın bütün faaliyetlerini konu ederken dünya tarihçiliğinde çok önemli bir yer tutmuş olan Alman okulunu ikinci plana itmiştir. Bloch ve Febvre tarihinin bilimsel karakterini esas almışlar, Alman *historicism*'inin sezgi ve ilim dışı yargılarına karşı çıkmışlardır. Hatta Almanların sempatisini dahi kazanmışlardır.

Barraclough, *Annales*'in faaliyetlerine ve etkilerine bir hayli yer verdikten sonra sosyal bilimlerin tarihçiler üzerinde bıraktığı etkiye geçiyor ve, hemen, tarihin 1955'ten sonraki gelişmelerini buna bağlıyor. İlmin ve her bir disiplinin diğer ilim ve disiplinlere dayandığı ilkesinden hareketle-ve Niebuhr ve Ranke'nin klasik filolojinin metodlarına bağlandıkları gibi-tarihçilerin günümüzde yeni kavramlar ve teknikler için sosyal bilimlere eğildiğini belirtmektedir. Sosyal bilimler tarihçileri iki yönde etkilemişlerdir: İlki sosyolojik düşüncenin daha geniş kategorileri tarihçilere cazip gelmiş olmasıdır; diğeri kantitatif metodların tarihçilerce kullanılmış olmasıdır. Sosyoloji, antropoloji, psikoloji, ekonomi ve demografinin yanı sıra, günümüzde, sosyal bilimlerden tarihçileri en çok etkileyenin kantitatif, yani sayıya dayanan yaklaşımların olduğunu belirtmektedir. Daha önceleri başka tarihçilerce de belirtilen ve profesyonel tarihçileri, gün geçtikçe, diğer bilim dallarının etkisinde bırakan bu durum karşısında yazar, sayıların esiri olma korkusunda bulunanları da dile getirmekte, "belgeler karşısında düşüncesiz kalma" tehlikesinden sözetmektedir. Sayılara körü körüne bağlanmamak gerektiğini, istatistiklerin belli bir meseleye yardımcı olabileceğini, ama kaide olamayacağını, "yapısal ve eleştirici süzgeçten geçmeyen sayıların" tarihçiyi yanlış yollara saptırabileceğini belirtmektedir.

Kitabın 4. bölümü "tarihte yeni boyutlar" başlığını taşımaktadır; tarihinin zaman ve yer olarak geniş görüşlülüğünü işlemektedir. Avrupa'da merkezileşmiş tarihçilikten sonra, kolonizasyonun çözülmesiyle, gözlerin başka ülkelerin geçmişlerine çevrildiğine, yani anti-empyrist duruma geldiğine temas etmektedir. Koyu milliyetçi tavır ile tarihinin gerçek amacından uzaklaşabileceğine değinerek, insanlık tarihinin temel problemleri üzerinde evrensel bir perspektif elde etmenin, beraberlikleri, durgunlukları ve gelişmeleri, sosyal değişimleri ortaya çıkarmanın esas alınması lazım geldiğini vurgulamaktadır. Bu arada Asya, Afrika ve Latin Amerika üçüncü dünya tarihçiliğine yer verirken B. Lewis ve H. İnalçık'ın otuz yıl kadar önce yazmış oldukları makaleleriyle Türk tarihçiliği temsil edilmek istenmiştir (Aslında son otuz yılda ortaya çıkan dünya tarihçiliğini çok iyi açıklamış olan Barraclough, gerek İnalçık ve Lewis'in gerekse Türk tarihinin diğer birçok tarihçisinin günümüze daha yakın fikirleriyle Türk tarihçiliğini temsil edebilirdi. Türk tarihçiliği son yirmi-otuz yıl içinde, sosyal bilimlerin ışığında, bir hayli mesafe katetmiştir).

Yazar, gerek Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki gelişmeler, gerekse bilim tarihi, teknoloji tarihi gibi yeni dalların ilavesiyle tarihin kendine yeni boyutlar açtığını kabul ederken (veya J.B. Bury'nin en küçük vakaların tam ortaya çıkarılması fikrini veya Marx'ın Asya tipi üretim tarzının geçerliliğinin ne denli sınırlı kaldığını belirtirken) milli tarih, bölgesel tarih ve dünya tarihi üzerinde durmaktadır.

Milli tarih konusunda Barraclough, Avrupa'nın özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bu tavrından epeyce uzaklaştığını, ancak günümüzde tarihçilerin (bilhassa Asya ülkeleri tarihçilerinin) yüzde doksanının milli görüşü benimser durumda olduklarını ifade etmektedir.

Avrupalıların suni olarak böldükleri Afrika'da tarihe bir bütün olarak bakılma eğiliminin oldukça geçerli sayıldığını ileri sürmektedir. Millî bilinç, millî karakter, millî liderlik v.b. kavramların ve kaynaklara daha kolay erişebilme kolaylığının millî tarihi ön plana geçirdiğini belirttiikten sonra, bu yaklaşımın pek geçerli olamayacağını savunmaktadır. "Newton, şüphesiz İngiliz'dir ve İngilizlerin tarihinde bir yeri vardır; fakat eğer biz Newton fiziğinin bilim tarihindeki yerini bilmek istiyorsak Kopernik'in Torun'da veya Kepler'in Weil'de doğmuş olması gibi Newton'un Woolsthorpe'de dünyaya gelmiş olması hiçbir şey değiştirmez". Braudel'in Akdeniz, Stoianovich'in Balkanlar tarihine bakış tarzlarını da benimseyen Barraclough, millî tarih yerine bölge tarihlerini tercih etmekte ve bölge tarihçiliğinin gelişeceğine inanmaktadır.

İngiliz tarihçi, bölge tarihlerinden hareketle yeni bir dünya tarihi için yeni yollar göstermektedir. Şimdiye kadar yazılmışların hikâyeci tarzı devam ettirmiş oldukları ve bölük-pörçük bulduklarını belirttiikten sonra dünya tarihinin bir tür problemler dizisi olarak yazılmasını önermektedir. Pekin'den veya Kahire'den görülen dünya tarihinin Paris'ten, Chicago'dan veya Moskova'dan gözlenen farklı olacağını, Carr'ın da belirttiği gibi Vasco de Gama ve Lenin'in evrensel tarihin merkezleri olma özelliklerinin tarihin tahrifi anlamına geldiğini söylemektedir. Dünya tarihi yazıcılığı henüz başlangıç safhasındadır ve Barraclough'a göre, kurumların, geleneklerin, fikirlerin ve yorumların kıyaslandığı bir çalışma şekli, ona hayati katkıyı verme şansına sahiptir ve bunun gerçekleşmesi halinde sosyal bilimler gerekli ve yeni boyutlar kazanacaktır.

Barraclough son olarak tarih incelenmesi üzerinde durmaktadır. Ona göre, çağdaş dünyada pek belirgin hale gelmiş olan tarih incelemesinin organizasyonundaki değişikliğin esas sebepleri, tarihî malzeme miktarının ve türlerinin çok artışı ve tarihçilik mesleğindeki hızlı gelişmedir. Teknoloji tarihi, iklim tarihi, tarihî demografi, bilim tarihi gibi branşlar yeni gelişen dallardır ve bunlarla uğraşanların çoğu meslekten yetişmiş tarihçi değiller ve mikroskopik ölçülerde çalışmaktadırlar.

Öte yandan, tarihçi günümüzde müthiş bir malzeme yığını ile karşı karşıyadır ve ekip olarak çalışan tarihçilerce dahi hakkından gelinemeyecek kadar çoktur (özellikle Asya ve Afrika ülkelerindeki arşivlerin okuyucuya açılmaya başladığı yakın geçmişten itibaren belirginleşmiştir). Yazılı belgeler dışında, mesela, havadan çekilen fotoğrafların ortaçağ tarım ve şehircilik tarihine başarı ile uygulandığını hatırlatmaktadır. Karbon sistemi, bilgisayar uygulaması gibi, tarihçilerin bazılarınca kullanılabilir metodları da dile getirmektedir. Tarihçilerin arşiv kaynaklarından hızlı yararlanabilmeleri için geliştirilmek istenen yeni metodlardan (mikrofilm, elektronik bilgisayar, tarihî bilgi bankası vb.) söz ederken bilgisayarın ne kadar faydalı olabileceğini epeyce ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Bilgisayar, sadece, sayıca çok *vaka* içeren problemlerin tahlilinde işe yaramaktadır. Önemi, basit mekanik hesaplarla yapılabilecek işlemlerde değil, çok daha ileri ve karmaşık olay koleksiyonlarını bir araya getirmeye, aralarında ilgi kurma, belirli bir programa veya ayarlamaya göre sonuçlar elde etmededir. Tarihi, sürekli çoğalan bir bilgi dalı haline getirmektedir; tarihçiyi tek olaydan sonuca giden bir bilim olmaktan kurtarıp, sürekli objektif sonuçlar formüle edebileceği fırsatı vermektedir; bir devrimdir. Ancak evrensel sonuçlar vermesi zaman alacaktır.

Barraclough, daha çok lisans-üstü öğrenci ile meşgul olan ve araştırmadan ziyade öğrenci ile ilgilenmek zorunda kalan yeni üniversite profesörü tipini canlandırdıktan ve tarihçilikte araştırmayı teşvik eden ilimler akademilerinin yeni fonksiyonlarına ve enstitülerin tarihçilikteki rollerine değindikten sonra ferdî çalışan bir tarihçinin bundan böyle değerini kaybettiğini

belirtmektedir. Ona göre, tarihçi, mesleki standartlarını ve bilginliğini yitirmeden yeni şartlara kendisini uydurmalıdır.

Tarihçi Barraclough, eserini günümüzdeki eğilimleri ve meseleleri dile getirmekle bitirmektedir. Yirmi yıl öncesinden bu yana tarihçilik bilimindeki gelişmelerin -gerek Batıda, gerekse S.S.C.B'de-dünyaya bilimsel bakılmakla elde edildiğini vurgulamaktadır. Ancak, bu durumun, tarihçilerin muhakkak doğru yolda oldukları anlamına gelmediğini belirtmektedir. Muhafazakârlığı bir engel olarak görmekte, tarihçilerin yüzde doksanının geleneksel metodları kullandıklarını ileri sürmektedir. Tarih konularını ortaya çıkarmada bir hayli çeşitlilik görülmesine rağmen, yaklaşımlarda ve yöntemlerde pek ileriye gidilemediğini söylemektedir. Tarihçilerin kendi çevrelerinden kolay kolay ayrılmadıklarını, milli mitolojinin ağırlıkta olduğunu, halbuki tarihin de bilim gibi milletlerarası platformda ilerleyebileceğini savunmaktadır.

“Eğer özetlemek gerekirse - bayağıca dahi olsa - çıkarılacak sonuç, tarihin günümüzde sınırsız ihtimaller ve müthiş tehlikelerle karşı karşıya olduğudur. Bu inceleme, potasyellerin ve yakın geçmişteki eğilimlerin yol açtığı yeni derinlikler üzerine yoğunlaştığına göre, sonuçta, bütün dikkatli tarihçilerin farkında oldukları tehlikeler üzerine ağırlık vermek kaçınılmazdır. Belki de ele aldığı konulardan ötürü, hiçbir inceleme tarih kadar geçmişin ölü yükünden ıstırap çekmez. Suyun altına çekilip boğulacağı veya nehrin öte yanında taptaze, yepyeni olarak doğacağı konusunda hiç kimse önceden birşey söyleyemez. Biz sadece, çekişen güçleri tartabilir ve kendi mizacımıza göre iyimser veya kötümser sonuçlara varabiliriz. Bu uzun inceleme sonucunda ben, şahsen, güçlerin iyi dengelenmiş - gerçekten refah veya gönül rahatlığı bakımından çok iyi dengelenmiş - olduğunu düşünmemeye rağmen, ahenkli bir iyimserliğe meyletmekteyim. Matthew Arnold'un 'sahte, muazzam Mississipi denilen tarih' dediği şeyin yüzyıllar boyunca geleneksel olarak yapıldığı üzere, efsane ve masal çalılarına hayat veren suları sağlayarak verimli kıyıları arasında akıp gidebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu onun ilk amacıdır ve kendisini efsanevi geçmişinden sıyırıldığını düşünmek hatalı olacaktır. Ancak tarihçiler, daha önceden hiç yapmadıkları üzere, çalışmalarını bilim şekline dönüştürme durumuna gelmişlerdir. Bilimsel tarih çabaları, ondokuzuncu yüzyılda Buckle, Comte ve Spencer'in olduğu gibi, yirminci yüzyılda da zor anlaşılır durumda olabilir... Şu anda söylenebilecek tek şey, tarihin, Buckle, Comte ve Spencer'in zamanına göre, bilim statüsüne yükselme ihtimalinin çok daha fazla, bilimsel tarihçiliğin neyi ifade ettiğini kestirmenin çok daha bilgiçlik ve eldeki tekniklerin çok daha ileri olduğudur; ve tarihçiler bunlara sırt çevirecek olurlarsa sorumlulukları kendi omuzlarında kalacaktır.”

SALİH ÖZBARAN

ELIZABETH A. ZACHARIADOU, *Romania and the Turks*, (c. 1300-c.1500), London, 1985. *Variorum* reprints, XXVII + 304 s.

Onbirinci yüzyılın hemen başlarında, Anadolu'yu yurt edinmeye başlayan Türkler, karşılarında sürekli gerilemek durumunda kalan Bizans'ı bulmuşlardır. Türkiye Selçukluları, Beylikler ve nihayet Osmanlılar kimi zaman savaş yoluyla, kimi zaman da müttefikleri olarak Bizans topraklarını ele geçirmişlerdir. 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un feth edilmesiyle Bizans son bulurken, Osmanlıların Balkanlar'daki ve Anadolu'daki toprakları merkezi bir yönetim altında birleştirilerek İmparatorluğun kuruluş dönemi tamamlanmış oluyordu.

Ondördüncü yüzyılın başında Türklerin karşısına Bizans'tan başka Venedik ve Ceneviz gibi Lâtin Devletleri çıkmışlardır. Anadolu'da İlhanlı egemenliğinin çökmeye başlaması ve Bizans'ın da zaafından yararlanan Türkmen uç Beyleri fethettikleri bölgelerde birer Beylik kurmuşlardır. Batı Anadolu'da Menteşe ve Aydın-oğulları Beylikleri'nin kurulmasından sonra, bu Beyliklerden gaziler Romania'ya (Ege havzasındaki topraklar) akınlarda bulunmaya başladılar. Romania'nın büyük ölçüde görünümünü değiştirecek olan bu akınlara, Venedik ve Ceneviz'in tepkisi ile karşılaştı. Bir yandan Türklere karşı Haçlı Seferleri düzenlenirken diğer yandan-zaman zaman kesintiye uğramakla beraber-ticarî ilişkiler sürdürüldü.

Türklerin Anadolu, Balkanlar ve Romania'da yayılmaları incelenirken, ilişkide bulunduğu Bizans ve Lâtin Devletlerin kaynaklarına başvurmak kaçınılmazdır. Burada tanıtmaya çalışacağımız kitap, başlıca bu iki kaynak grubuna dayanılarak hazırlanmıştır. "Romania and the Turks" başlığını taşıyan eser, E. Zachariadou'nun çeşitli makalelerinin *Variorum* yayınevi¹ tarafından bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir.

Girit Üniversitesi öğretim üyelerinden olan Prof. Dr. E. Zachariadou, daha önce yayımlanmış olduğu, "To Chroniko ton Tourkon Soutlanon" ve "Trade and Crusade" adını taşıyan kitaplarıyla Türk tarihine önemli katkılarda bulunmuştu². Şimdi de "Romanie and the Turks"de, Beylikler dönemi ile Osmanlıların Beylik'ten İmparatorluğa geçiş sürecinde çeşitli problemler ele alınmakta ve aydınlatılmaktadır.

¹ "Variorum" tarafından, Türk tarihi ile ilgili araştırmaların bir araya getirilmesiyle yayımlanmış olan diğer eserler şunlardır: H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, reprint, 1978; H. İnalcık, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, reprint, 1985; P. Wittek, *La Formation de l'Empire Ottoman*, reprinted, 1982; R. Mantran, *L'Empire Ottoman du XVI au XVIII è siècle* reprint, 1984; N. Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566) Institutions, Société, Economie*, reprint, 1976; F. Thiriet, *Etudes sur la Roumanie gréco-vénitienne*, reprint, 1977; G. T. Dennis, *Byzantium and the Franks (1350-1420)*, reprint, 1982; P. Topping, *Studies on Latin Greece (1205-1715)*, reprint, 1977.

² E. Zachariadou, *To Chronikon to Tourkon Soutlanon kai to Italiko tou Protupo*, Thessaloniki, 1960; *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteşe and Aydın (1300-1415)*, Venice, 1983.

Yazarın önsözünden sonra kitapta yer alan makaleler şunlardır: 1- *Pachymeres'de geçen bazı Türkçe kelimelere ilişkin Gözlemler* (İngilizce); 2- *Pachymeres'de Kastamonu'lu "Amourioi"ler* (İngilizce); 3- *Trabzon ve Türkler (1352-1402)* (İngilizce); 4- *Bayezid ile Kadı Burhan al-Din Ahmad arasındaki mücadele hakkında Manuel II Palaeologus* (İngilizce); 5- *Atina Katalanları ve Ege Bölgesinde Türk Yayılmasının Başlangıcı* (İngilizce); 6- *Atina Ağıtı'nın Tarihlendirilmesi Hakkında (1329)* (Grekçe); 7- *Aydın-oğlu Hıdır'ın Grekçe Antlaşması* (Grekçe); 8- *Efes Hükümdarı Ertuğrul Bey* (İtalyanca); 9- *Romania'da Hububat Pazarları (1343-1405)* (Fransızca); 10- *John VII (alias Andronicus) Palaeologus* (İngilizce); 11- *Bizans İmparatoru'nun Yeniçerileri* (Fransızca); 12- *Edirne'nin Türkler tarafından Fethi* (İngilizce); 13- *II. Mehmed'in İlk Sırbistan Seferleri* (İngilizce) (1454-1455); 14- *Onbeşinci Yüzyılda Kefe Metropolü için* (Grekçe); 15- *Prodromos Manastırındaki (Serez) Erken Osmanlı Belgeleri* (İngilizce); 16- *Dionysiou Arşivinde (Athos Dağı) Osmanlı Belgeleri (1495-1520)* (İngilizce); 17- *Kuzeydoğu Ege Tarihine Katkı* (Grekçe). Kitabın sonuna bir dizin eklenmiştir.

E. Zachariadou, araştırmalarında daha çok Venedik ve Yunanistan arşivlerinde bulduğu yeni malzemeden yararlanmışır. Pachymeres'de geçen Türkçe isimlerin açıklamalarından, Romania ve Balkanlarda Türk fetihleriyle ilgili çok çeşitli konuların işlendiği kitapta, son üç makale ise Yunanistan arşivlerindeki Türkçe belgelere dayanılarak yazılmışır. Bilindiği üzere Yunanistan'da, özellikle manastır arşivlerinde, Türk ve Balkan Devletleri tarihi ile ilgili son derece zengin malzeme bulunmaktadır. Araştırmacı, Serez yakınlarında bulunan *Prodromos Manastırında* I. Murad (1372), Musa Çelebi (1412), I. Mehmed (1419) ve II. Mehmed'e (1461) ait fermanları incelemiştir; Athos (Aynaroz) Manastırında *Dionysiou Arşivinde* 1495-1514 yılları arasında II. Bayezid ve I. Selim'e ait fermanlarla tımar defterlerini ele alarak, konuya ilişkin belgeleri yayımlamıştır. *Patmos Adası Arşivinde* bulunan 1454-1522 yıllarına ait 10 fermanın yayımlandığı sonucu makalede, bu tarihler arasında Osmanlıların Rodos Şövalyeleriyle mücadeleleri ve 1453'ten sonra Osmanlı egemenliğine geçen Patmos Adası hakkında ilginç bilgiler verilmiştir.

Araştırmacı tarafından yayımlanan Türkçe belgeler, Osmanlı yönetiminde manastır mülkleri ve Osmanlıların Müslüman olmayan toplumlara karşı izlemiş oldukları politikaya ilişkin aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Yazar, Türkçe kaynakları Batı kaynaklarıyla karşılaştırarak değerlendirmelerini yaparken, Balkanlarda Osmanlı yayılması sırasında manastırların elde ettikleri imtiyazlarla varlıklarını arttırdıklarını ve önemli eğitim merkezleri olduklarını da vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, E. Zachariadou tarafından tam bir tarafsızlıkla ve bilimsel yöntemlerle yazılmış olan 17 araştırmanın bir araya getirildiği bu eserin, ilgi ile okunacak değerli bilgileri içeren bir kitap olduğu kanısındayız.

Doç. Dr. MELEK DELİLBAŞI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

4. sayısı çıktı

İ Ç İ N D E K İ L E R

CUMHURBAŞKANIMIZ KENAN EVREN DİYOR KI	:	1
SUAT İLHAN	: Atatürkçülüğün Evrenselliği	13
PROF. DR. UTKAN KOÇATÜRK	: Atatürk'te "Gençlik" Kavramı ve Atatürkçü Gençliğin Nitelik- leri	21
ORD. PROF. DR. SADI IRMAK	: Atatürk'ün Dünyadaki Yankıları	27
PROF. DR. İSMET GIRITLI	: Atatürk Cumhuriyeti'nin Lâiklik İlkesi	55
PROF. DR. HAMZA EROĞLU	: İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dı- şarda Etkilri	65
E. KORG. CEMAL ENGİNSOY	: Atatürk'te İnsan Sevgisi	85
PROF. DR. KEMAL DAL	: Milli Egemenlik ve Temsili	97
İSMAIL SOYSAL	: Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri	111
E. TÜMG. MUZAFFER ERENDİL	: Atatürkçü Düşünce Işığında Mil- li Birlik	121
BEKİR TUNAY	: Atatürk'ün Sevgi Felsefesi	163
CIHAT AKÇAKAYALIOĞLU	: Atatürk ve Atatürkçülük Üzerine Bir İnceleme	175
DOÇ. DR. GALİP KARAGÖZOĞLU	: Atatürk'ün Eğitim Savaşı	193
MUHTEREM ERENLI	: Atatürk ve Havacılık	215
MUHARREM TUNAY	: Atatürk Dönemi Ekonomi Poli- tikası	245
MERKEZ ARAŞTIRMA EKİBİ	: Kayıplar (Gotthard Jaeschke) .	257

Fiyatı ; 1000 TL., Abone ücreti : Yıllık (3 sayı) 3000 TL.

İsteme adresi : Atatürk Araştırma Merkezi P. K. 60

Kavaklıdere - ANKARA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ
E R D E M

Atatürk Kültür Merkezi Dergisi
3. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler	Sayfa
ADNAN SAYGUN: Atatürk'ün Sanat ve Müzik Anlayışı ve Günümüzdeki Tefsiri	587
BEDRETTİN DEMİREL: Güzel Türkçemiz ve Millî Şairlerimiz	599
ÖZGÜN BAYKAL: Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Hayvan Hikâyeleri	601
————: Animal Tales in the Mathnawî of Mevlânâ Jalâlu'd Dîn Rumî ..	615
MEHMET AYDIN: Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları	621
SEVİM TEKELİ: İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud	645
————: Kristof Kolomb'un Haritasına Dayanarak en Eski, Amerika Haritasını çizen Türk Amiralî Pîrî Reis	653
————: The Oldest Map of Japan by A Turk Mahmud of Kashgar ...	665
————: The Map of America by Pîrî Reis	673
ESİN KÂHYA: Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz	685
MÜJÖÂN CUNBUR: Kütüphane Vakfiyelerinden Notlar	711
İSMAIL ERÜNSAL: Medieval Ottoman Libraries	745
ERKAN TÜRKMEN: A Comparative Study of Haydar Yıldırım's Translations ..	755
————: Seccad Haydar Yıldırım'ın Türkçe Tercümelere Üzerine	775
EMEL ESİN: İkinci Bâyezîd'in H. 904-906/1498-1500 Yıllarında Adalar Denizi'ne Seferleri (İnebahtı, Moton, Koron, Avarina'nın Fethi) ..	789
————: The Aegean Expeditions of Bâyezîd II (H. 904-906/1498-1500) (The Conquest of Lepanto, Modon, Koron and Navarino)	795
Yayın Tanıtmaları	
MEHMET ÇAVUŞOĞLU: Bir Dîvân Nesri Üzerine Notlar	801
AYDIN SAYILI: Jacob M. Landau, <i>Atatürk and the Modernization of Turkey</i> ...	825
SEVİM TEKELİ: Muammer Dizer, Naşir el-Dîn el Fûsî, Muhtasar fi'ilm al Takvim (Risale-i Sî Faşl)'ının Ahmed-i Daî Türkçe çevirisi	828
ESİN KÂHYA: Chen Dasheng, <i>Islamic Inscriptions in Quanzhou (Zaitun)</i>	830
MELEK DOSAY: Jens Høyrup, <i>Formative Conditions for the Development of Mathematics in Medieval Islam</i>	832

MAHMUT ŞAKIROĞLU: André Guillou-Filippo Bulgarella-Alessandro Bausani, <i>L'Impore Bizantino e l'Islamismo</i>	837
————: Metin And, <i>Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları</i>	841
————: B. J. Slot, <i>Archipelagus Turbatus, Les Cyclades Entre Colonisation Latine et Occupation Ottomane c. 155-1718</i>	843
————: Çelik Gülersoy, <i>Kayıklar</i>	846
————: J. M. Landau, <i>Tekinalp, Turkish Patriot 1883-1961</i>	849
————: Gérard Groc-İbrahim Çağlar, <i>La Presse Française de Turquie de 1975 à Nos Jours. Histoire et Catalogue</i>	851

Gözlemler, Yankılar

EMEL ESTİN: "Malazgirt'ten İnebahtı'ya Bizans Dünyası ve Türkler 1071-1571" adlı simposium (Birmingham Üniversitesi, 23-30 Mart 1985) ...	853
————: Chronicle, Manzikert to Lepanto, The Byzantine World and the Turks (1071-1571, A Symposium at the University of Birmingham, March 23rd-30th 1985)	855

Haberler

Merkezimize ilişkin haberler. Hazırlayan: Mihin Lugal	859
Kütüphanemize yeni gelen kitaplar	863

Erdem yılda üç defa çıkar, Türk kültürünü en geniş anlamı ile inceler. Yazılar Türkçe ve kısmen de yabancı dilde veya yabancı dil özetlidir.

İsteme adresi : Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk Bulvarı 217,
Kavaklıdere, Ankara
Tel : 28 61 00

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

BELLETEN

1982 — 1983

yakında çıkıyor

İÇİNDEKİLER

- REŞİD R. ARAT, Özbek halk edebiyatından örnekler : *Öydin öyge barmak-nıñ beyanı*.
- İLHAN ÇENELİ, Küçük Türkmen Sözlüğü.
- JÁNOS ECKMANN, Memlûk Kıpçak Edebiyatı.
- TİMUR KOCAOĞLU, Türkistan'lı bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji sahasındaki bilinmeyen eserleri.
- ZEYNEP KORKMAZ, XV. yy. Azerî Türkçesinin değerli bir temsilcisi *Hidâyet Beg* ve *Dîvân-ı Hidâyet*.
- MUHTAR SAGİTOV, Başkurt folklorunda hayvanlara tapınma.
- A. M. ŞÇERBAK, British Museum Or. 8193'te kayıtlı olan Uygur harfli el-yazma mecmua ve bu yazmanın Özbek filolojisi için önemi.
- TALÂT TEKİN, Dede Korkut hikâyelerinde bazı düzeltmeler.
- E. R. TENİŞEV, Eski Türklerde edebî dil var mıydı?
- O. NEDİM TUNA, Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kaide-leri ve tabii bir konson dizisi.
- PETER ZIEME, Uygur yazısıyla yazılmış Uygur yazıtlarına dair bazı düşünceler.

Haberler :

OSMAN F. SERTKAYA, Orta Asya Araştırmalarının Yeni Neticeleeri.

Değerlendirmeler :

OSMAN F. SERTKAYA, *Abidarim Koşavardi Şastr*.

OSMAN F. SERTKAYA, *Maitrisimit Nom Bitig*.

OSMAN F. SERTKAYA, *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*.

TALÂT TEKİN, *Kazak Tilining Fraziologiyalık Sözdigi*.

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİL KURUMU DERGİSİ

408. Sayısı çıktı.

İÇİNDEKİLER

PROF. DR. HASAN EREN	: Bulgarlar ve Türk Dili	393
A. TURAN OFLAZOĞLU	: Dil ve Tiyatro	407
YRD. DOÇ. DR. HALİL ERSOYLU	: Türk Dilinde "Mevlânâ" ve "Mevlevî" Kelimeleri	414
NEVZAT YALÇIN	: Dönüş Acıları Romanının Dü- şündürdükleri	423
ŞEVKET HIFZI RADO	: Geçmiş Zaman (Şiir)	427
İLHAN GEÇER	: İyimser Mısralar (Şiir)	428
ÇOŞKUN ERTEPINAR	: Hüzün, Gök Kuşağı ve Gülüm- semek (Şiir)	429
MÜNİRE DIRANAS	: Cellât (Şiir)	430
OSMAN GÜNGÖR FEYZOĞLU	: Yaşamak (Şiir)	432
MAHMUT KAPLAN	: Gökyüzü Bulutlu (Şiir)	433
YILMAZ AYBAR	: Foto İnsan (Şiir)	434
ELİF FEYZOĞLU	: Yarın (Şiir)	435
ANMA GÜNÜ		
PROF. DR. H. ÖNDER PAMUK	: Açış Konuşması	436
DOÇ. DR. İSMAİL PARLATIR	: Cahit Sıtkı'nın Sanat Hayatı ..	438
PROF. DR. MEHMET KAPLAN	: Cahit Sıtkı Tarancı'nın Şiirlerin- de Ölüm Korkusu ve Yaşama Sevinci	442
PROF. DR. İNCİ ENGINÜN	: Cahit Sıtkı Tarancı'nın Şiir ve Hikâyeleri Arasındaki Paralel- lik	449
YRD. DOÇ. DR. BİLGE ERCİLASUN	: Cahit Sıtkı Tarancı'nın Şiirleri Üzerinde Bir Araştırma	460
AKTARMALAR		
ERTUĞRUL SOYSAL	: Bari Kullanmayın	470
HABERLER		
FEYZİ HALICI	: Türkiye Âşıklar Bayramının 20. Yıl Dönümü	472
T.D.K.	: "Öğretmenler Günü" Kutlandı	477

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	Page
ÖZGÜÇ, NİMET: Le Trésor de Sümeysat (en turc avec 35 illustrations)	441
SAATÇI, TAHSİN: Les Monnaies du Trésor de Sümeysat (en turc avec 5 illustrations)	451
BAŞARAN, CEVAT: Un Relief de Tombeau trouvé à Bayramiç-Kızılköy (en turc avec 4 illustrations)	467
ACUN, HAKKI: L'Architecture de Mausolée à Manisa (en turc avec 29 illustrations)	479
MADRAN, EMRE: Observations sur "l'Oeuvre antique" et "La Restauration" dans l'Empire Ottoman (en turc)	503
MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN : Les Simcurî IV (en turc)	547
KODAMAN, PROF. DR. BAYRAM: Le Problème arménien vu par un Journaliste américain (en turc)	569
GÜREL, ZIYA: Le Chemin de Fer dans la Guerre de l'Indépendance Turque V (en turc)	579
DURU, PROF. DR. REFIK: Rapport des Fouilles de 1983 du Hüyük de Kuruçay (en turc avec 30 illustrations)	593
 Conférences:	
İLHAN, SUAT: Géopolitique et ses Relations avec l'Histoire (en turc)	607
———: Geopolitics and Historical Correlations Thereof (en anglais)	625
SONYEL, DR. R. SALAHİ: Rôle des Minorités chrétiennes dans les Tentatives de grands Etats pour diviser l'Empire Ottoman (en turc)	647
———: The Role of Christian Minorities in Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire (en anglais)	657
 Traductions:	
GOODRICH, THOMAS D. (Traduit par YURDAYDIN, HÜSEYİN G.): Recherches ottomanes sur l'Amérique (en turc avec 9 illustrations)	667
 Bibliographie:	
ÖZBARAN, SALİH: Geoffrey Barraclough, <i>Main Trends in History</i> (en turc)	693
DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Elizabeth A. Zachariadou, <i>Romania and the Turks (C. 1300-C. 1500)</i> (en turc)	697

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARU TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLIX

No. 195

Décembre 1985

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 6